LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD
°SVEZNANJE° BEOGRAD
1972.

Kreditiranje izdavanja ove publikacije kao i ostalih edicija Leksikografskog zavoda Sveznanje vrši BEOGRADSKA BANKA • FILIJALA U BEOGRADU

PRVO IZDANJE • TIRAŽ 10.000 • III 1972 • SVA PRAVA PRIDRŽANA

I sam naziv ove edicije govori o doprinosu žena u borbi naših naroda za slobodu i socijalizam. Za naš pokret od samog početka do današnjeg dana karakteristično je veliko učešće žena.

Treba najprije podsjetiti na veliku ulogu žena u predratnom revolucionarnom periodu, na odvažnost i samoprijegor na svim sektorima rada, na njihovo aktivno učešće u demonstracijama, štrajkovima i drugim oblicima borbe. Ta aktivnost nije jenjavala ni u vrijeme najdublje ilegalnosti KPJ, kao što je bio slučaj poslije zavođenja šestojanuarske monarhofašističke diktature. Štaviše, u periodima nemilosrdnih progona i najsurovijeg terora, kojemu su bile izložene isto kao i muškarci, među ženama je još više jačalo uporište Partije. I sam položaj žena u predratnoj Jugoslaviji podsticao je njihovu aktivnost u revolucionarnom pokretu. Jer, nije se radilo samo o njihovoj političkoj neravnopravnosti, već i o najizrazitijoj eksploataciji. Poznato je, pored ostalog, da su za jednak rad dobijale često i upola manju platu od muškaraca.

Uključujući se u svenarodnu borbu protiv klasnog i nacionalnog ugnjetavanja, za socijalnu pravdu i građanske slobode, žene su se borile i za svoju političku ravnopravnost, za pravo na rad i jednake plate za isti učinak. Bilo je dosta zadataka koji su posebno povjeravani ženama i koje su one savjesno i disciplinovano izvršavale izlažući se i najvećim opasnostima. Svoju hrabrost žene su ravnopravno dokazivale i onda kada bi pale u ruke policije, u trenucima najvećeg zlostavljanja i mučenja.

KPJ je posebnu pažnju poklanjala razvijanju aktivnosti žena u predvečerje teških borbi za koje se znalo da dolaze. Do velikog učešća žena u našem narodnooslobodilačkom ratu nije došlo slučajno. To je bio rezultat rada Partije prije rata i visoke društvene svijesti, političke zrelosti i patriotizma velikog broja žena u našoj zemlji.

O doprinosu žena u tim sudbonosnim danima za naše narode, kako na frontu tako i u pozadini, zna se dosta i van naše zemlje. Ni teške borbe, ni dugi iscrpljujući marševi, ni razne druge nedaće koje su žene morale da savlađuju sa krajnjim fizičkim i psihičkim naporima — nisu nikada dovodili do pojava malodušnosti i do gubljenja vjere u pobjedu. U historiji su zaista rijetki primjeri tako masovnog učešća žena u borbi i njihove tako velike hrabrosti i stoicizma. Svojim požrtvovanjem u borbi za spasavanje ranjenika žene su dale poseban doprinos humanoj strani naše revolucije. A ta briga o čovjeku jačala je borbeni moral uopšte kao jedan od odlučujućih faktora pobjede.

Ravnopravnost žena u našem društvu, što je jedna od tekovina naše borbe, nije, dakle, nešto što je ženama poklonjeno. Ona je stečena u borbi u kojoj su žene ravnopravno učestvovale i podnijele ogromne žrtve. Dovoljno je pomenuti da je 88 žena u našoj zemlji proglašeno za narodne heroje.

U razvitku socijalističkih društvenih odnosa poslije rata došlo je do bitnih promjena i u pogledu položaja i uloge žena, čiji značajan doprinos nije izostao ni u jednoj oblasti života. Koliko se samo povećalo njihovo učešće u privredi i društvenim službama, najbolje govori podatak da danas jednu trećinu svih zaposlenih u zemlji čine žene. Još je značajnije od toga da su to, u sve većem broju, generacije školovanih žena, što još više doprinosi njihovoj radnoj i društvenoj afirmaciji.

Naravno, ravnopravnost žena nije nešto što je statično i što je jednom za svagda zagarantovano. Potrebne su stalne akcije društva i njegovih najsvjesnijih snaga za potpuno uklanjanje starih shvatanja i ukorijenjenih navika i za obogaćivanje te ravnopravnosti novim sadržajima. A za to upravo naš samoupravni socijalistički sistem pruža sve veće mogućnosti. U demokratskim procesima izgradnje slobodnog i humanog društva u kome svi građani treba da odlučuju o svim društvenim poslovima — široki su prostori i za aktivno, ravnopravno učešće žena, kao i za doprinos njihovih organizacija. Nema sumnje da će žene znati da koriste svoja prava isto onoliko koliko su spremne da i ubuduće ispunjavaju svoje obaveze.

Ovaj Zbornik biće od velikog značaja i kao vrijedan prilog historiji našeg radničkog pokreta i revolucije i kao dragocjeno štivo za vaspitanje novih generacija žena na koje treba prenositi duh slobodarskih i borbenih tradicija.

TITO

JOSIP BROZ TITO,
predsednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

»Žene se bore danas rame uz rame sa muškarcima za slobodu naroda Jugoslavije, protiv zvjerskih okupatorskih osvajača i protiv njihovih domaćih slugu. One se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda, one se bore protiv fašističkog sistema, sistema srednjevjekovnog ropstva kakav postoji u Njemačkoj. One se bore za nezavisnost svojih naroda, a to je sastavni dio borbe za njihovu ravnopravnost koju su našim ženama u granicama Jugoslavije osporavali, ne dajući im ni pravo glasa, ni pravo odlučivanja o pitanjima društvenog života.« (Iz govora druga Tita na Prvoj konferenciji AFŽ Jugoslavije 6. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu)

★★

UVOD

BRANKO ĆOPIĆ

HEROJEVA MAJKA

U sali svečanoj, tiha kao tuga,
starica majka znamenje prima:
na odori crnoj, na majčinu srcu,
nasmiješi se Heroj na grudima.

I stara ruka, jedina na svijetu,
najtoplija ruka pod zvijezdama tu je,
spušta se na zlato, na mrtvoga sina,
da ga još jednom pomiluje.

»O, sine dragi, radosti i tugo,
mamino desno i lijevo krilo,
jesu li teške bosanske planine
i je li strašno na Sutjesci bilo?

Znam, rođeno moje, nevolje je bilo,
mjesto pjesme, smijeha, sve topovska jeka,
namjesto ležaja — kamen svakom jednak...,
pusta čeka moja šalica mlijeka.

Ej, djeco naša, ej, smioni ždrali,
odletjeli ste, ostavili ptiće,
o vašem lijetu, vezuć' uspavanku,
dizaće majka mlade ždralovlće...«

Privija stara na grudi znamenje,
tu gori srce paloga junaka,
i ljulja k'o nekad, kad je bio dijete,
prvog bombaša iz trista bitaka.

Zatim je majka, svečano i kradom,
kad je ponoćna ura odzvonila,
umjesto ikone stavila znamenje
i besmrtnom se sinu poklonila.

I

Jugoslovenska država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca stvorena je 1918. godine. Ujedinjenje je bilo želja svih jugoslovenskih naroda. Oni su u stvaranju jugoslovenske zajednice vidjeli izlaz iz nacionalnog ropstva i potčinjenosti u kojoj su živjeli vijekovima bilo kao dio otomanskog ili austro-ugarskog carstva odupirući se pokušajima asimilacije i nasilne denacionalizacije neprestanom borbom za nacionalnu slobodu i nezavisnost.

Ali novostvorena država nije bila tvorevina naroda. Umjesto najširih narodnih slojeva o načinu njenog konstituisanja, o njenim granicama i unutrašnjem poretku odlučivale su velike sile pobjednice u imperijalističkom ratu i buržoaski vrhovi u zemljama koje su ulazile u sastav nove države, osobito velikosrpska buržoazija i monarhija, koje su svoj prestiž nad ostalim gradile na žrtvama koje je dao sprski narod od 1914 — 1918. godine u ratu protiv Austro-Ugarske i njenih saveznika.

Nova država započela je svoje postojanje sa nesigurnim granicama izvan kojih je, odlukom velikih sila, ostao znatan dio nacionalnih teritorija Hrvatske, Slovenije i Makedonije. Čitava Istra, znatan dio dalmatinske obale i njenih otoka, slovenačko primorje i dijelovi Koruške, veliki dio makedonske zemlje nisu ušli u sastav nove države bez obzira na narodno raspoloženje.

Život u zajedničkoj državi počeo je u znaku dubokih unutrašnjih sukoba oko društvenog uređenja, nacionalnih odnosa, revolucionarnih pokreta seljaštva koje je tražilo dosljedno sprovođenje agrarne reforme i radničke klase koja se borila protiv kapitalističke eksploatacije, za pravednije društveno uređenje, povoljnije uslove rada i života.

Društvene krize izazvane neriješenim nacionalnim i socijalnim problemima sve su se više zaoštravale. Država u koju su ušli već razvijeni narodni individualiteti sa težnjom da se nesmetano i slobodno razvijaju postala je zemlja nacionalne neravnopravnosti i najsurovijeg klasnog ugnjetavanja.

Nacionalna neravnopravnost ispoljavala se kao hegemonizam jedne nacije nad drugima, kao nasilna denacionalizacija i asimilacija, kao što je bio slučaj sa Makedonijom, kao negiranje svakog individualiteta, kao što je bio slučaj sa Bosnom i Hercegovinom, u neravnopravnosti jezika, nejednakoj zastupljenosti pojedinih nacionalnosti u državnom aparatu, u nejednakim uslovima privrednog i kulturnog razvoja pojedinih krajeva.

Ono što je ujedinjavalo buržoaziju pojedinih jugoslovenskih zemalja i što ju je sililo na međusobne kompromise bio je strah od revolucionarnog gibanja najširih narodnih slojeva kojima je oktobarska revolucija otvarala nove vidike, ulijevala vjeru u narodne snage u borbi protiv nepravdi, nasilja i bijede u kojima su živjeli.

Jugoslovenska buržoazija stajala je u vanjskoj politici na pozicijama najreakcionarnijih snaga međunarodnog imperijalizma. Kraljevina Jugoslavija ne samo da nije priznala Sovjetski Savez, nego je postala azil mnogih kontrarevolucionara iz bivše carske Rusije i pomagač intervencionista protiv mlade Sovjetske Republike i revolucija koja je buktala u blizini naših granica.

U zemlji su vladali bijeda i besposlica. Radničke nadnice bile su bezvrijedne u odnosu na životne troškove. Industrijalci su uzimali na rad u fabrike žene i maloljetnike, jer su im mogli plaćati manje nadnice i time ubrzavati svoje bogaćenje. Veleposjednici, ratni bogataši i razni špekulanti uživali su zaštitu nove vlasti.

Među krupnim socijalnim pitanjima bila su i ona koja je za sobom u svim krajevima ostavio prvi svjetski rat. Srbija i Crna Gora bile su opustošene. U borbama na frontovima, u progonstvu, od ratnih nedaća i gladi poginulo je i umrlo u Srbiji oko milion stanovnika. Iz zemalja koje su bile u

sastavu Austro-Ugarske ljudi su gonjeni na front da se bore za tuđe interese. Od naroda je oduzimano sve za potrebe rata. Glad je harala Slovenijom, Hrvatskom, Dalmacijom, Istrom, Bosnom i Hercegovinom i drugim krajevima. Prema službenoj statistici za vrijeme prvog svjetskog rata samo u Bosni i Hercegovini umrlo je od gladi i bolesti 165.000 djece.

U takvoj političkoj i privrednoj situaciji i takvim odnosima u zemlji sastavljenoj od naroda koji su dotada živjeli i razvijali se pod različitim društveno-istorijskim uslovima nije se moglo očekivati njihovo istinsko sjedinjavanje. Drug Tito o tom periodu kaže: »Ovdje se ne radi o tome da li je trebalo doći do stvaranja nove države, odnosno do ujedinjavanja. Ne, do ujedinjavanja Južnih Slovena je trebalo i moralo doći. To je bila ideja najnaprednijih ljudi u zemljama koje su se nazivale južnoslovenskim. Ali radilo se o tome na kojima će principima biti zasnovano to ujedinjenje, radilo se o tome da se jedno nacionalno ugnjetavanje ne zamijeni drugim, da se socijalno izrabljivanje radnih ljudi pod Austro-Ugarskom ne zamijeni još gorim izrabljivanjem od mlade, nezajažljive buržoazije u novostvorenoj državi« (V kongres KPJ).

Iako su u svakoj od zemalja koje su ušle u sastav Jugoslavije postojale radničke partije i tradicija sindikalnog pokreta, oni nisu bili dorasli ni idejno ni organizaciono revolucionarnoj situaciji u zemlji.

Revolucionarna spremnost masa bila je ispred organizacione i programske sposobnosti organizovanog radničkog pokreta da se stavi na čelo tog milionskog pokreta koji je sadržavao kompleks problema čije su rješavanje narodi Jugoslavije uzalud očekivali od vlastodržaca novostvorene države.

U svim tim pokretima učestvovale su mase radnih žena Jugoslavije ispoljavajući svoju nacionalnu svijest, socijalne težnje i borbene tradicije.

II

I pored zaostajanja u industrijskom razvitku iza naprednijih zemalja Evrope, uporedo sa pojavom kapitalističke privrede i društvenih odnosa koji je prate, u svakoj od zemalja koje su ušle u sastav Jugoslavije nastajao je i razvijao se krajem XIX i početkom XX vijeka, pod uticajem naprednih pokreta u zemljama Evrope, pokret žena za emancipaciju. On se razvijao zavisno od uslova u kojima su živjele žene pojedinih krajeva. Ideja o ravnopravnosti žena sadržavala je zahtjeve za izjednačenjem žene sa muškarcem u pravu nasljeđivanja, u roditeljskim pravima, u pravu na školovanje i ulazak u sve profesije, zahtjeve radnica i službenica koje su tražile za jednak rad jednaku platu, pravo na zaštitu materinstva, politička i izborna prava.

Pravni propisi koji su regulisali položaj žena u braku i porodici, odnose muža i žene, roditelja i djece, pravo nasljeđivanja, razlikovali su se u pojedinim dijelovima zemlje, pa se može govoriti o šest pravnih područja. Međutim, u svojoj osnovi svi su oni značili diskriminaciju žena u društvu, braku i porodici. U Srbiji i Makedoniji, na primjer, bio je na snazi Srpski građanski zakonik iz 1844. godine koji je žene izjednačavao sa maloljetnicima i maloumnicima.

U članu 39. toga Zakona pisalo je: »Mladoljetnici se drže za nedozrele i oni stoje pod osobitom zaštitom zakona.« A dalje se objašnjava: »Mladoljetnima se upodobljavaju svi oni koji ne mogu ili im je zabranjeno sopstvenim imanjem rukovati, a takvi su: svi uma lišeni, raspikuće sudom oglašeni, propalice, prezaduženici čije je imanje pod stečajem i udate žene za života muževljeva.«

Na području Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine primjenjivao se austrijski Građanski zakonik iz 1911. godine, s tim što su u Sloveniji i Dalmaciji važile i kasnije izmjene i dopune. Prema ovom Zakoniku žena nije mogla biti zakonski zastupnik ni svoje djece nego samo sututorica, nije mogla svjedočiti prilikom sastavljanja testamenta itd. U Bosni i Hercegovini bio je na snazi i turski građanski zakonik — Medžele. Za sve Muslimane jugoslavenske državljane važilo je Šerijatsko pravo koje je regulisalo porodične i nasljedne pravne odnose. U Crnoj Gori bio je na snazi Opšti imovinski zakonik od 1888. godine, ali on nije obuhvatao porodične i nasljedne odnose nego su se oni regulisali običajnim pravom.

U Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini jedan dio žena imao je, pod određenim uslovima, neposredno ili posredno pravo učešća u izboru organa lokalne samouprave. Tako su u Sloveniji žene koje su bile direktni poreski obveznici mogle preko svojih zastupnika učestvovati u izborima za opštinske organe vlasti. To pravo imale su i školovane žene u nekim slovenačkim opštinama. U Bosni i Hercegovini, za vrijeme Austro-Ugarske, imale su pravo glasa feudalne posjednice ako su bile nosioci posjeda.

Pripadnost stanovništva raznim konfesijama (katolici, pravoslavni, pripadnici islamske vjeroispovjesti i drugi) sa svoje strane je upotpunjavala kodeks kojim se regulisao položaj žena. Svima je bilo zajedničko da žena treba da se pokorava muškarcu i da zavisi od njega. Kupovina i prodaja žena, mnogoženstvo, pravo muškaraca da u svako doba »otpusti« ženu i drugi vladajući običaji stavljali su Muslimanke u rang najnižih ljudskih bića. Spoljni znak ropstva Muslimanki, Turkinja i Albanki bio je tamni veo preko lica, zar i feredža, na koje su ih osuđivali običaji koji su imali rang vjerske dogme. Pa i onda kada je feudalizam propao, decenijama je vođena bez uspjeha borba da se žena oslobodi zara i feredže kao znamenja obespravljenosti u društvu i porodici.

Tako su se u jednoj maloj zemlji stekli svi vidovi diskriminacije žena, od najprimitivnijih oblika života žene nasleđenih od turske feudalne vladavine do tegoba proleterske žene koja je ušla u fabrike i postala predmet najgrublje eksploatacije od strane kapitalista.

Slovenačke zemlje i dijelovi Hrvatske bili su industrijski razvijeniji od ostalih krajeva, što se odražavalo i u većoj zaposlenosti žena u industriji i javnim službama. Osobito je za vrijeme prvog svjetskog rata zaposlen veći broj žena zbog od-

laska muškaraca u vojsku. Srbija, iako pretežno agrarna zemlja, imala je izvjestan broj zaposlenih žena u Beogradu i drugim većim mjestima, ali u procentima znatno manje nego Slovenija i Hrvatska. U Makedoniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori učešće žena van poljoprivredne djelatnosti bilo je još manje. U ovim krajevima žene su najviše zapošljavane u tvornicama duvana i tekstilnoj industriji, zatim kao sezonske radnice u duvanskim stanicama i kao kućna posluga.

Različita privredna razvijenost odražavala se i na prosvijećenost naroda, a osobito žena. Dok je u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini zakonima regulisano obavezno osnovno školovanje sve djece u drugoj polovini XIX vijeka, u Bosni i Hercegovini je tek 1928. godine dat prijedlog da se školska obaveza protegne i na muslimansku žensku djecu. Nerazvijenost školske mreže u dijelovima Srbije, u Makedoniji, Crnoj Gori, a osobito na Kosovu i u Bosni i Hercegovini, zakonsku obavezu je pretvarala u prazna slova na hartiji.

Prvi štrajkovi radnica u jugoslovenskim zemljama zabilježeni su već u drugoj polovini 19. vijeka. Za vrijeme I svjetskog rata žene su postale značajan faktor u privredi zemlje. One su zamijenile muškarce u tvornicama, u poljoprivredi, u raznim službama. To je doprinijelo i njihovom političkom buđenju i saznanju o vlastitim sposobnostima.

U krajevima koji su bili u sastavu Austro-Ugarske među ženama se snažno razvila svijest o potrebi borbe za nacionalno oslobođenje. U akcijama protiv skupoće, ratnog bogaćenja, za pravedniju raspodjelu racionirane hrane, protiv samovolje poslodavaca žene su spadale među najborbenije društvene elemente. U socijalističke partije u svim zemljama Jugoslavije bilo je učlanjeno na hiljade žena.

U nasljeđu radničkog pokreta pojedinih zemalja Jugoslavije bile su ne samo akcije žena nego i nastojanja da se teorijski postavi žensko pitanje i da se poveže sa revolucionarnim radničkim pokretom.

U Srbiji se tim pitanjem posebno bavio Dimitrije Tucović. 1911. godine pišući o zalaganju socijal-demokratije za ravnopravnost žena, on kaže da ona »to ne čini samo sa gledišta pravde i morala, već je na to primorana samim istorijskim razvitkom. Ekonomski razvitak je u položaju žena izvršio silnu revoluciju i nagnao ženu da uđe u političku borbu«.

U radničkoj štampi objavljivane su rasprave i članci o ženskom pitanju, polemike sa klerikalnim i ostalim konzervativnim snagama, a u nekim većim gradovima izlazili su i posebni listovi namijenjeni radnicama u kojima je pisano o položaju žena i njihovoj borbi.

Taj već pređeni borbeni put žena proleterki u radničkom pokretu bio je dragocjeno iskustvo u borbama koje su se nastavljale u novoj državi.

U aprilu 1919. godine održan je Osnivački kongres Socijalističke radničke partije (komunista), a godinu dana kasnije II kongres u Vukovaru, na kome je naziv partije promijenjen u Komunistička partija Jugoslavije. U okviru Osnivačkog kongresa održana je Konferencija žena socijalistkinja, na kojoj je donesena odluka o ujedinjavanju svih ženskih socijalističkih pokreta u jugoslovenskim zemljama u jedinstveni (ženski) socijalistički pokret Jugoslavije. U Statutu ove Konferencije rečeno je da se žene socijalisti (komunisti) smatraju dijelom partijske cjeline i da usvajaju maksimalni i minimalni program Partije.

Osnivački kongres i II kongres (vukovarski) imali su zadatak da stvore idejnu platformu i nađu organizacione forme ujedinjavanja dotada razdvojenih radničkih pokreta i partija u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Na njima je trebalo zauzeti stavove prema osnovnim pitanjima koja su potresala zemlju. Bilo je potrebno razgraničiti se idejno i akciono sa Socijaldemokratijom u zemlji i stavovima II internacionale u međunarodnom radničkom pokretu.

U Program Socijalističke radničke partije (komunista) osnovane na I kongresu ušao je zahtjev za jednakost muškaraca i žena.

Komunisti su vodili borbu za izjednačavanje žena sa muškarcima u radnom odnosu, za zaštitu trudnica i majki, za porodiljska odsustva, za uvođenje ženskih inspektora u inspekcijama rada i zasebne kontrole za zaštitu žena na radu. To je posebno istaknuto na Vukovarskom kongresu.

Komunistička partija je jedina partija koja se u bivšoj Jugoslaviji izjasnila i dosljedno borila za političku i društvenu ravnopravnost žena.

Građanske ženske organizacije koje su postojale u nekim dijelovima zemlje imale su raznovrsne platforme udruživanja i programe rada. Formirane su prema nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti kao dobrotvorna, prosvjetna i profesionalna udruženja. Neka od njih su imala izrazito feministički karakter. Njihov manevarski prostor nije prelazio okvire postojećeg poretka, mada je u ovim društvima bilo i naprednih struja, osobito u borbi za rješenje nacionalnog pitanja i za naprednije zakonodavstvo u oblasti porodičnih odnosa i građanskih prava žena. U razvijenijim sredinama, a posebno u velikim gradovima, već se formirala ženska inteligencija. Žene su bile učiteljice, profesori, ljekari, umjetnici, javljale su se u književnosti, u slikarstvu i u nauci. Ali su i one bile izložene ograničenjima kada je riječ o ličnoj slobodi i odabiranju profesije, roditeljskim pravima i jednakim uslovima društvenog rada.

U septembru 1919. godine održan je i Kongres ujedinjenja građanskih ženskih društava i organizacija na kojem je formiran »Narodni savez Srpkinja, Hrvatica i Slovenki«. Ovaj Kongres je održan u atmosferi koja je bila karakteristična za zemlju. Neriješeni nacionalni odnosi prijetili su svakog časa da se ova manifestacija ujedinjenja spotakne i onemogući na osnovnim pitanjima koja su razdirala zemlju. Sukob je izbio već pri formulisanju naziva ujedinjenih društava i organizacija. Iako su delegatkinje bile složne u mnogim pitanjima koja su zajednička ženama, bilo je očevidno da će ovaj savez razdirati protivrječnosti karakteristične za čitavo društvo. Predlozi da se za predsjednicu uvijek bira Srpkinja zbog zasluga koje pripadaju Srbiji za ujedinjenje jugoslovenskih zemalja, i slični istupi jasno su pokazivali

nepremostive teškoće za ostvarivanje jedinstva i saradnje u tim uslovima.

Daljnja karakteristika ovog Kongresa bila je iluzija da se interpelacijama vladi i pojedinim ministrima o potrebi mijenjanja postojećih reakcionarnih zakona, upozoravanjem na teške posljedice rata koje treba što prije ukloniti može poboljšati situacija u zemlji i izmijeniti položaj žena. Ovaj Savez bio je izrazito konzervativan čak i u pogledu postizanja ravnopravnosti žena.

Takav kakav je bio, »Narodni savez Srpkinja, Hrvatica i Slovenki« nije mogao zadovoljiti ni potrebe progresivnog dijela žena građanskog društva, pa je započela akcija za formiranje nove ženske organizacije, Feminističke alijanse. Alijansa je formirana na skupštini ženskih organizacija za pravo glasa 1923. godine u Ljubljani (od 1926. godine naziva se »Alijansa ženskih pokreta«). Članovi Alijanse mogla su da postanu sva ženska društva i organizacije koji su imali za cilj zaštitu žena i borbu za izmjenu njihovog pravno-političkog položaja. Alijansa je stajala na pozicijama političke neutralnosti koju su njene protagonistkinje objašnjavale time što će politički neopredijeljena organizacija postići veće uspjehe u borbi za izmjenu položaja žene u društvu. Ta politička »neutralnost«, bez obzira na nastojanje pojedinih organizacija Ženskog pokreta da se uključe u masovne akcije i pokret čitavog naroda, ostala je trajna karakteristika rukovodstva ove organizacije.

Buržoaske političke partije ili se nisu izjašnjavale o pitanju ravnopravnosti žena ili su stajale na stanovištu da su žene neprosvijećene i da zato treba odgoditi davanje prava glasa ženama. Zemljoradnička, Demokratska i Republikanska stranka su, doduše, prilikom svog osnivanja istakle potrebu ravnopravnosti žena sa muškarcima, ali se tim pitanjem nisu bavile. Ovakav stav buržoaskih partija proizlazio je iz društvenog sistema, a podržavan je konzervativnim tradicijama, vjerskim dogmama i demagogijom o veličini ženskog poziva kao majke i domaćice. Tako su samo klerikalne organizacije izdavale pet listova isključivo namijenjenih ženama i 15 časopisa koji su svojom tematikom težili da od žena naprave svoje glavne čitaoce.

Građanski feministički pokret nije mogao privući u svoje redove radnice i siromašne seljanke, jer se nije bavio položajem njih kao dijela ugnjetene i eksploatisane klase, nego samo problemom njihovog pravnog položaja u odnosu na muškarce. Činjenica da u sistemu klasnog i političkog bespravlja ni muškarce, pripadnike siromašnih narodnih slojeva, njihova politička prava nisu štitila od sve gore eksploatacije, sve je više razvijala svijest radnih žena da je njihovo mjesto u opštenarodnom pokretu u kome će se rješavati i ukidanje njihove neravnopravnosti.

Radnice su štrajkovale, radničke žene pravile »crveni obruč« oko fabrika u kojima se štrajkuje i svojim tijelima sprečavale prodor štrajkbrehera i policije, organizovale su kuhinje za ishranu štrajkača, ulazile u sindikate i preko njih tražile svoja prava i uključivale se u opštu borbu radničke klase. Uz revolucionarne snage radnica i radničkih žena ulazile su i druge, na razne načine diskriminisane mase žena. U radničkom pokretu nalazile su mjesto i siromašne seljanke koje su najteže osjećale bijedu u koju je seljaštvo gurnuto politikom države i kapitalističkih elemenata na selu. U pokret su ulazile djevojke kojima je država zabranila pohađanje učiteljske škole, jer ima nezaposlenih učitelja i mlade učiteljice kojima je država zakonom propisala da se mogu udati samo za učitelja ako žele da sačuvaju namještenje. Bile su nezadovoljne zaposlene udate žene ili zaposlene djevojke koje su stanovale kod porodica, jer su, bez obzira na sposobnosti i kvalifikacije, bile manje plaćene od muškaraca i prve na udaru kada je trebalo smanjiti broj zaposlenih. U pokretu su se našle intelektualke pred kojima su bila zatvorena vrata sudova, advokature i sličnih profesija, pred kojima su se teško otvarale fakultetske katedre bez obzira na sposobnosti.

Nacionalno ugnjetavanje izraženo u najdrastičnijim oblicima ekonomske, kulturne i političke diskriminacije, žene su duboko osjećale i u razbijenosti svojih nacionalnih teritorija, od kojih su veliki dijelovi iskorišćavani kao moneta za sređivanje računa među imperijalistima poslije I svjetskog rata, i u mogućnostima za razvoj nacionalnih privreda, i u pitanjima jezika, kulture i istorije pojedinih naroda koja je falsifikovana u interesu vladajućeg stanja i održavanja hegemonije.

Negiranje nacionalnosti i svođenje postojećih nacija na troimena plemena istog naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci), nasilno srbiziranje Makedonije, političke špekulacije u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini oko koje su se borile velikosrpska i velikohrvatska buržoazija — sve je to duboko zadiralo u život naroda, u život svake porodice. Sve više je, u svakodnevnom iskustvu naroda, postajalo jasno da teorija o jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji prikriva prioritet velikosrpske buržoazije i monarhije, oslonjene na vojnu silu i policijski aparat.

Žene koje su u svim nacionalnooslobodilačkim pokretima svojih zemalja uzimale vidnog učešća bile su nepomirljivi borci protiv progona i diskriminacije svega što je činilo individualnost naroda kojima pripadaju. Makedonke su se borile da njihova djeca uče u školi na jeziku pradjedova, Slovenke i Hrvatice da odgajaju svoju djecu na bogatoj prošlosti i tradiciji narodnog jezika, kulture i nacionalnosti. One nisu mogle obezličiti svoje materinstvo u »troimenosti« nad kojom je stajala sjenka monarha i kazne za sva nacionalna i klasna osjećanja. Široki slojevi žena Srbije, čije je žrtve i patnje u minulim ratovima uzurpirala, kao lovorove vijence, velikosrpska buržoazija da bi nametnula hegemoniju čitavoj Jugoslaviji, živjele su u siromaštvu i obespravljene. To su osjećale i Crnogorke, vjekovni borci i učesnici u svim borbama za slobodu svoje zemlje. Stupale su u borbu i žene pokrivene zarom i feredžom u vrijeme kada je taj simbol ograničenja lične slobode, potčinjenosti i ugnjetavanja zabranjen čak i u zemlji iz koje je donesen u naše krajeve. I po tome su žene predstavljale borbeni elemenat.

Svega toga buržoazija se bojala. Bilo da su se na-

lazile na vlasti ili u opoziciji, buržoaske partije su bile jedinstvene u stavovima prema radničkoj klasi i pravima žena. Zato član 70. Vidovdanskog ustava iz 1921. godine glasi: »O pravu glasa žena odlučuje se posebnim zakonom«. Ta ista formulacija ponovljena je i u Ustavu iz 1931. godine, a zakon nikada nije donesen.

Donošenju Vidovdanskog ustanka prethodili su burni događaji u zemlji. Iako su se neprestano borile zbog nejednako podijeljene vlasti i ekonomskih pozicija u novoj državi, nacionalne buržoazije su uvijek bile spremne na paktiranje kada se suoče sa zajedničkim neprijateljem: proletarijatom i komunistima. To se najbolje pokazalo na izborima u ljeto 1920. godine, kada su komunisti u više mjesta dobili većinu na izborima za lokalne organe vlasti. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu komunisti su bili treći po broju poslaničkih mandata. Iza ovih pobjeda stajale su pobunjene mase radnika i siromašnih seljaka i ostalih slojeva radnog stanovništva na koje je snažno djelovala oktobarska revolucija.

Pored borbe za rješavanje unutrašnjih pitanja, radnički pokret Jugoslavije vodio je akcije međunarodne radničke solidarnosti protiv intervencije protiv mlade Sovjetske Rusije, gušenja revolucije u Mađarskoj itd. Na seljake nezadovoljne načinom sprovođenja agrarne reforme vlasti su slale policiju i vojsku. Talas štrajkova gušen je pucanjem u štrajkače, pozivanjem radnika u vojsku, hapšenjem, otpuštanjem sa posla, pa čak i prisilnim raseljavanjem radnika iz pojedinih reona. Na štrajkače su upućivane vojne jedinice, čak i topovi.

Tada je donesena Obznana kojom je 30. decembra 1920. godine zabranjena Komunistička partija Jugoslavije, sindikati, izdavanje radničkih novina, zabranjeni su štrajkovi i svi vidovi ispoljavanja nezadovoljstava. Ali i Obznana se činila nedovoljna vlastodršcima. U Skupštini je ubrzo poslije toga po skraćenom postupku izglasan zloglasni »Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi«. Taj Zakon proglasio je komunističku aktivnost zločinom i dopuštao takve progone komunista i njihovih simpatizera da se moglo nekažnjeno ići i na njihovo fizičko istrebljenje. Sve što je značilo opoziciju unitarizmu i hegemoniji slamano je nasiljem i najsurovijim progonima.

Time je legalizovana neprikosnovenost monarha, centralističko uređenje, nacionalna neravnopravnost i omogućeno da kapitalisti, pomognuti terorom države, po svojoj volji otpuštaju radnike, produžuju radni dan, smanjuju i onako bijedne nadnice, vrše besprimjernu eksploataciju ženskog i dječjeg rada.

Ali ni najsurovijim oblicima političke obespravljenosti, bijelog terora, otpuštanjem sa posla, nije se mogao uništiti radnički pokret. U dubokoj ilegalnosti, desetkovana i progonjena, obnavljala je svoje redove i svoj rad KPJ. Organizovana je Crvena pomoć, organizacija za sakupljanje priloga za pohapšene komuniste i njihove porodice, za pomoć gladnima u Sovjetskoj Republici u kojoj su imperijalisti vršili vojnu intervenciju i ekonomsku blokadu. U tom su značajnu ulogu imale žene, članovi Partije i simpatizerke radničkog pokreta i socijalizma.

Značajan vid političke aktivnosti ilegalne KPJ, koja se u novim uslovima počela razvijati kao kadrovska partija, u povezivanju sa radnim masama bilo je nastojanje da se stvore legalne radničke organizacije. Tako su stvoreni 1921. godine Nezavisni sindikati, a 1923. godine Nezavisna radnička partija koja je veoma brzo zabranjena. Jedna od aktivnosti Nezavisne radničke partije bio je i rad među radnicama. Pri rukovodstvu Partije stvoren je i Sekretarijat žena sa zadatkom da okuplja radnice i ostale zaposlene žene u akcije za poboljšanje položaja zaposlenih žena. Komunisti su, u uslovima ilegalnosti, djelovali u raznim kulturnim, sportskim, omladinskim i ženskim društvima i organizacijama.

Iako je između idejne i akcione orijentacije građanskog ženskog pokreta i drugih sličnih organizacija i društava i stava komunista prema problemu oslobođenja žene postojala suštinska razlika, žene komunisti su tražile puteve za saradnju sa ovim organizacijama. Radilo se o tome da se nađu one zajedničke akcije koje bi doprinosile da se žensko stanovništvo uključi u borbu za poboljšanje svog položaja i za rješavanje životnih pitanja naroda. Prednost ovakvog načina djelovanja bila je u mogućnostima da se u članstvu ovih organizacija nađu i osposobe najnaprednije žene kako za objašnjavanje položaja žena i puteva njihovog oslobođenja, tako i za pokretanje raznih akcija kojima bi se pomoglo prosvjetno uzdizanje najširih masa žena. Žene komunisti preduzimale su u krajevima gdje je vladala nepismenost akcije za opismenjavanje žena i za podizanje njihove higijenske svijesti. Stalan pratilac žena — nepismenost, koja je vladala u mnogim krajevima, uticala je, pored ekonomske bijede, i na širenje zaraznih bolesti, na smrtnost djece, koja je u pojedinim dijelovima zemlje spadala među najveće u svijetu, na veliki broj porođaja od kojih se nepismena žena nije ni mogla ni znala braniti.

Prema popisu iz 1931. godine u Jugoslaviji je procenat nepismenih žena iznosio 56,4%. U Sloveniji je bilo najmanje nepismenih — 5,8%, u Hrvatskoj 39,8%, u Srbiji 78,7%, u Makedoniji 81,7%, u Bosni i Hercegovini 84%, a na Kosovu čak 93,9%. Uz to je išlo i sve drugo što je vezano za socijalnu bijedu i kulturnu zaostalost: ogroman natalitet, velika smrtnost djece, prerano starenje i kratko trajanje života stanovništva.

Na položaj žene u radnom odnosu uticalo je, prije svega, zvanično stanovište da je mjesto žene kod kuće, da bude majka i domaćica. S druge strane, ograničenost broja radnih mjesta u uslovima nerazvijene privrede, davala je mogućnost poslodavcima da izigravaju i one socijalno-zaštitne mjere koje su bile propisane zakonima i drugim pravnim propisima. U periodu burnih revolucionarnih pokreta radničke klase i drugih siromašnih slojeva i neposredno poslije stvaranja države doneseno je nekoliko značajnih zakona iz oblasti socijalnog zakonodavstva. Oni su sadržavali obaveze poslodavaca o zaštiti žena na poslovima štetnim po njihovo zdravlje, trajanje porodiljskog

odsustva, za vrijeme kojeg žene nisu mogle biti otpuštene, zabranu noćnog rada i sl. Međutim, ove mjere nisu bile dosljedno sprovođene, a kršenje zakona najčešće je prolazilo bez posljedice za poslodavce. Pogotovo su to mogli činiti nesmetano nakon zabrane Komunističke partije i razbijanja sindikata.

Nesigurnost na radnom mjestu, diskriminacija u platama, ograničavanje broja žena u pojedinim službama, izigravanje propisa o radnom vremenu, zaštiti na radu i zaštiti materinstva stvarali su ogorčenje kod radnica i drugih zaposlenih žena i spremnost na akcije protiv eksploatacije koja je vršena nad njima.

Ta spremnost ispoljila se osobito za vrijeme ekonomske krize koja je zahvatila zemlju nakon 1925. godine, čija su obilježja bila drastično smanjivanje zaposlenosti i pad realne radničke nadnice.

Na Četvrtom kongresu KPJ 1928. godine, koji je održan u Drezdenu, konstatovano je da se porast ženskog proleterskog pokreta očituje u posljednje vrijeme kako najživljim učestvovanjem u štrajkačkim borbama u zemlji, tako i u aktivnom učešću naprednih elemenata radnica u političkim akcijama KPJ. U rezoluciji, koja je tada donesena kaže se da »treba posvetiti neuporedivo veću pažnju političkom radu žena, koji se neće zadržati samo u fabrikama i industrijskim naseljima, nego treba da se proširi naročito među seoskim ženama koje predstavljaju ogroman broj ženskog stanovništva«.

Istaknuto je da politički rad sa ženama nije nikakav ženski rad, nego da u njemu treba da učestvuju najsposobniji komunisti.

Monarhistička diktatura, proglašena 6. januara 1929. godine, značila je još žešći obračun sa svim demokratskim snagama u zemlji, sa svim što je stajalo na putu apsolutističkoj monarhiji. Diktaturi je prethodio burni period parlamentarnih kriza izazvanih neuspjelim pokušajima da se u borbi za vlast i ekonomske privilegije pojedinih nacionalnih buržoazija nađu rješenja u okviru postojećeg poretka. Iako je čitav izborni sistem i parlamentarni život bio privid i fasada iza kojih se krila hegemonija, apsolutizam monarhije i korupcionaštvo vrhunskih političara, iako je u sukobu osnovnih koncepcija o uređenju države između centralizma i federalizma dolazilo do kompromisa onda kada su to zahtijevali interesi krupne buržoazije, postalo je očito da se takvo stanje ne može održati. Čak i minimalne ustavne slobode bile su smetnje hegemonizmu i monarhiji. Izbori 1926. godine provedeni su u znaku terora, zloupotrebe vlasti, hapšenja birača koji su se opredjeljivali za opoziciju; čak nisu isplaćene penzije glasačima koji su bili protiv vladinih kandidata. Bio je to obračun sa buržoaskom opozicijom koja je tražila povoljnije uslove za ekonomiku svojih nacionalnih buržoazija. Za pobjedu centralističkih koncepcija na izborima upotrebljena je žandarmerija, pa čak i vojska. Novoizabrani parlament započeo je rad u nepomirljivom sukobu interesa, koji je svoj vrhunac dostigao u parlamentu 1928. godine, kada je revolverskim mecima ranjen nosilac federalističkih koncepcija Stjepan Radić, koji je ubrzo umro od zadobijenih povreda. Kralj autokrat iskoristio je ovaj slučaj da nametne svoju volju i obezbijedi interese hegemonizma. Ukidanjem Ustava srušile su se i posljednje kulise kojima je bilo zaklonjeno pravo lice diktatorske vlasti.

Opet su se punile tamnice. Na udaru je bilo sve što je i najmanje moglo značiti želju za demokratijom, osnovnim građanskim slobodama i promjenom postojećeg stanja.

U takvim uslovima čak su i građanska ženska društva smanjila svoju aktivnost ili je potpuno obustavila. Ono što je bilo dopušteno i pomagano bila su ona ženska društva koja su na razne načine podržavala režim, monarhiju i hegemoniju, svetosavskim proslavama, nacionalističkim priredbama na kojima je kroz patetiku Kosova i Soluna trebalo da se sakrije istina da i srpski narod, koji je stvarao tu veliku istoriju, živi bez slobode.

Dokumenti iz tog vremena potvrđuju da je veliki broj žena bio svjestan da se samo borbom može mijenjati postojeće stanje. Iz redova naprednih radnica, studentkinja, intelektualki, omladinki i učenica raznih škola izrastale su revolucionarke koje su politički rad smatrale obavezom i svakodnevnim zadatkom. Bilo bi nepodesno mjeriti uticaj revolucionarne ideologije na žene njihovom organizovanom pripadnošću Komunističkoj partiji. Dijelom zbog duboke ilegalnosti u kojoj je Partija bila, zbog čega je i broj članova partije bio manji nego što je bilo komunista, zbog unutarnjih kriza i frakcijskih borbi, a dijelom zbog ukorijenjenih shvatanja u odnosu na žene, čega nisu bili oslobođeni ni svi komunisti, ulazak žena u Partiju bio je manji od ženskih snaga koje su se formirale i potvrđivale u revolucionarnoj borbi.

Kada se govori o istoriji radničkog pokreta i njegovoj borbi, mora se istaći da je njegova širina u raznim periodima zavisila od toga u kojoj je mjeri, pored organizovanja borbe protiv klasnog ugnjetavanja bio idejno i programski u stanju da shvati revolucionarni značaj pokreta ugnjetenih naroda za nacionalnu ravnopravnost, kao i da osjeti kakva se revolucionarna snaga krije u ženama kao dvostruko obespravljenom dijelu naroda. Sve do tridesetih godina bilo je mnogo nejasnoća i grešaka u stavu KPJ o nacionalnom pitanju. Ukoliko je KPJ u svom razvitku uspijevala da svojim programom i akcijama izrazi interese i težnje najširih slojeva naroda, ukoliko je sadržinu klasne borbe više bogatila i ostalim rješenjima bez kojih nema ljudske slobode — nacionalnom ravnopravnošću, ravnopravnošću polova, slobodom misli, nauke i umjetničkog stvaralaštva — utoliko je sticala više pristalica spremnih da radničkom pokretu stave na raspolaganje svoju borbenost i svoje sposobnosti.

Pokret je imao svoje plime i osjeke, lutanja, povremena zastranjivanja, nastupanja i odstupanja u raznim periodima. Žensko pitanje, kao dio opšteg radničkog pokreta, imalo je u raznim periodima veću ili manju aktuelnost.

Pojave nedosljednosti u KPJ u tretiranju problema žena i njihovom okupljanju u borbu za izmjenu stanja u društvu, a samim tim i izmjenu položaja

žena, izražavale su se često u izdvajanju ovog pitanja u poseban »ženski« sektor, kojim su se jedino ili u prvom redu bavile žene. To znači da u sukobu dviju ideologija, marksističkog i buržoaskog pogleda na svijet, žensko pitanje komunisti nisu uvijek dovoljno razumjeli kao neodvojivi dio borbe za revolucionarne promjene u društvu, porodici i ljudskim odnosima. To je, sa jedne strane, odražavalo sektaški odnos prema ženama, nedovoljno razumijevanje težine njihovog položaja, pa, prema tome, i njihovih potencijalnih sposobnosti za borbu, a s druge strane uticalo da se i kod jednog dijela komunista održavaju stara shvatanja u odnosu na žene, osobito kada je riječ o razvoju drugarskih odnosa, jednakosti i poštovanja u radnim, ličnim i porodičnim odnosima. Duboko ukorijenjena shvatanja ne samo o manjim sposobnostima žena za društveno-politički rad i život, nego gotovo netaknuta svijest o manjoj odgovornosti muškaraca u ličnom životu i postupcima, o tome da je izolacija žena iz društva posljedica prirodne funkcije žena, tražilo je stalan i uporan rad na idejnom uzdizanju svijesti komunista u ovom pogledu.

To su bile godine značajnih promjena u Komunističkoj partiji Jugoslavije koja je izlazila iz začaurenosti i sektaštva. Veliki uspjeh bila je evolucija KPJ u shvatanju značaja nacionalnog pitanja i izgradnja stavova u njegovom rješavanju.

Period konsolidacije Partije u početku tridesetih godina koji je posebno izražen na IV zemaljskoj konferenciji KPJ održanoj u Ljubljani 1934. godine uticao je i na snažniju orijentaciju rada Partije među ženama.

Partijski dokumenti iz tog vremena ponovo upozoravaju na važnost učešća žena u revolucionarnom pokretu. U uputstvu CK KPJ iz 1934. godine koje je upućeno partijskim organizacijama kaže se da »svaki mjesni komitet treba da odredi druga koji će pred Centralnim komitetom biti odgovoran za rad među ženama... Komisije za rad među ženama ne smiju predstavljati neke ženske organizacije u kojima će raditi samo drugarice.«

III

Sredinom tridesetih godina u zemlji je snažno rastao pokret za stvaranje Narodnog fronta, čija je platforma bila: demokratija, ekonomsko poboljšanje narodnog života, borba protiv profašističke orijentacije režima, za pomoć republikanskoj Španiji, za uspostavljanje prijateljstva sa Sovjetskim Savezom. U to vrijeme za rad komunista imale su izvanredan značaj organizacije koje su mogle legalno raditi: sindikati, radnička kulturno-umjetnička društva, razna kulturna i sportska udruženja, zavičajni klubovi studenata i njihove organizacije na univerzitetima, organizacije Ženskog pokreta, Liga za mir, organizacije »Seljačko kolo«, srednjoškolska udruženja, društva »Prijatelja prirode« i druga. Mnogobrojne zajedničke akcije, koje su objedinjavali komunisti, dobijale su zamah jedinstvenog revolucionarno-demokratskog pokreta koji je snažno uticao na politički život zemlje.

KOJ je uključivala svoje članove svuda gdje se moglo djelovati na okupljanje naroda u antifašističku borbu. Proslave Osmog marta, Prvog maja, razne kulturne priredbe, radnički štrajkovi, demonstracije radnika i studenata, protesti protiv hapšenja i zlostavljanja naprednih građana i komunista — sve je to u isto vrijeme bilo dosljedno obilježeno ne samo unutarnjim problemima zemlje nego i jasnim stavovima prema ratnoj opasnosti koja je zaprijetila čovječanstvu. Fašistička Njemačka i Italija već su intervenisale vojskom u Španiji, italijanski fašisti okupirali su Etiopiju, međunarodna reakcija kovala je planove o uništenju prve zemlje socijalizma. Na bojišta Španije odlazile su stotine dobrovoljaca iz zemlje. Među njima bilo je i 14 žena.

Kada je 1935. godine došlo do izvjesnog oživljavanja parlamentarnog života, stvorena je jedinstvena radnička stranka, koja kasnije dobija naziv Stranka radnog naroda, čiji je program odražavao interese najširih slojeva radnog naroda. Ova stranka predstavlja zapravo početak stvaranja Narodnog fronta Jugoslavije. Nezadovoljni politikom režima i oportunizmom građanskih partija, u Stranku radnog naroda uključivali su se demokratski opredijeljeni građani, radnici, seljaci i intelektualci. Program stranke je među najvažnije zadatke stavio borbu za demokratizaciju zemlje, rješavanje nacionalnog pitanja, poboljšanje ekonomskog položaja naroda i stvaranje jedinstva naroda u borbi protiv fašizma.

Stranka radnog naroda dala je više mogućnosti za politički rad među ženama. One su, pored ostalih akcija, najviše doprinijele u prikupljanju sredstava Narodne pomoći za republikansku Španiju, za pohapšene komuniste i njihove porodice, za ilegalnu partijsku štampu itd.

U svim akcijama koje su se vodile pod rukovodstvom Partije sve masovnije su se pojavljivale žene. One su bile aktivne u fabrikama, u radničkim i drugim naprednim društvima, na fakultetima i u školama. Proslave Osmog marta bile su zajedničke proslave radnog naroda na kojima su, osim zahtjeva za ravnopravnost žena, isticana i ostala pitanja koja su tištala radni narod.

Na snažan otpor demokratske javnosti naišao je, na primjer, pokušaj vlade da se finansijskim Zakonom od 1934/35. godine »zbog štednje budžeta« udate žene uklone iz državne službe. Vladina štampa je pisala: »Da bi se postigle budžetske uštede, Ministarski savjet će utvrditi uslove daljeg opstanka u državnoj ili samostalnoj službi onih žena čiji su muževi zaposleni u državnoj, samoupravnoj ili privatnoj službi, ili inače imaju dovoljno prihoda za održavanje porodice.« Ova mjera izazvala je talas protesta žena, sindikata i svih naprednih građana, zbog čega je vlada bila primorana da se povuče.

Shvatanje da su interesi radnih žena nedjeljivo povezani sa radničkim pokretom sve više je privlačilo žene u radnički pokret i razvijalo kod njih povjerenje u Komunističku partiju. Komunistkinje su bile članovi sportskih, omladinskih, prosvjetnih, dobrotvornih društava i organizacija, radile u organizacijama ženskog pokreta, bile aktivne u sindikatima. Na skučenom prostoru za društveni rad žene i omladinke iz redova komu-

nista svim snagama su se borile za novu svijest žena, za njihovo kulturno i političko uzdizanje. Njihova snaga bila je u jasnoći pogleda na svijet, u ubjeđenju da se bore za novo društvo i bolji položaj žene.

U okviru ženskog pokreta počele su se organizovati omladinske sekcije. Od 1935—1937. godine ovakve sekcije osnovane su u preko stotinu gradova Jugoslavije. U svojoj suštini duboko političke, ove sekcije su organizovale razne akcije — opismenjavanje žena, kulturne priredbe, zdravstvene i domaćinske tečajeve, kurseve stenografije i stranih jezika, organizovale su zadruge mladih djevojaka, ženske nabavno-prodajne zadruge sa zadatkom samopomoći itd. Uporno se radilo na političkom organizovanju žena u borbi protiv rastuće opasnosti od fašizma i rata, za pravo glasa žena, za osujećivanje raznih mjera poslodavaca i režima koje su vodile pogoršavanju i onako teških uslova života naroda.

Godine 1936. organizovana je zemaljska akcija žena pod parolom »za mir i slobodu«. Tom prilikom prikupljeno je preko 600 hiljada potpisa žena.

Dolazak druga Tita na čelo KPJ 1937. godine znači početak novog razdoblja ne samo u razvoju KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta nego i u istoriji naroda Jugoslavije. Učvršćivanjem idejnog i organizacionog jedinstva komunista protiv frakcionaških i kolebljivih elemenata u KPJ, odlučnim mjerama protiv sektaštva u radu komunista, Centralni komitet KPJ pod rukovodstvom Josipa Broza Tita započinje novi period brojnim jačanjem redova Partije i SKOJ-a i povezivanjem Partije sa svim društvenim snagama koje su prihvatile program Narodnog fronta u borbi protiv fašizma i rata. To je period kada se komunisti bore za idejne i političke pozicije u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu, preko kojeg se povezuju sa masama industrijskog proletarijata i njegovim akcijama. Jasni stavovi o rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, o jedinstvu radnih ljudi svih jugoslovenskih zemalja pred zajedničkom opasnošću od rata i fašističkog porobljavanja zemlje imali su dubokog odjeka u narodu i sve više jačali ugled i povjerenje masa u KPJ. Tito je dragocjene borbene snage video u omladini i ženama. Rad Partije i na ovim sektorima postao je stalniji i jasnije usmjeravan. Pri CK KPJ, kao i pri centralnim komitetima Slovenije, Hrvatske i pri PK Srbije, stvorene su posebne komisije za rad među ženama.

Tada je od ukupnog broja zaposlenih bilo 25% žena. Neke grane industrije, kao što su tekstilna, duvanska i druge zapošljavale su pretežno žensku radnu snagu. Pored toga, žene su radile u velikom broju u trgovinama i drugim uslužnim djelatnostima. Zakonske propise o zaštiti porodilja, o osnivanju dječjih ustanova, o zabrani noćnog rada za žene, o osmočasovnom radnom vremenu, o garantovanim nadnicama vlasnici fabrika i poslodavci često su izigravali. Teškoće oko zapošljavanja zbog malog broja radnih mjesta prisiljavale su radnice da trpe razne vrste izrabljivanja i da se pokoravaju najgrubljim postupcima poslodavaca i raznih šefova u fabrikama.

Vladala je nesigurnost ne samo za osnovne uslove rada žena, nego i za njihov opstanak na radnom mestu. To je uticalo da se sve veći broj žena učlanjivao u radničke sindikate, shvatajući da će organizovano moći više učiniti za poboljšanje svojih životnih uslova i obezbjeđenje egzistencije. U redovima radnica i drugih naprednih žena formirale su se snažne ženske ličnosti i nepokolebljivi borci. One su mnogo doprinijele da se u svakodnevnom životu komunista i drugih naprednih ljudi mijenjao odnos prema ženi. Bilo je to poštovanje prema drugu, prema čovjeku i saborcu. Žene su izdržavale strahovita mučenja u zatvorima i nisu nikoga izdavale. Stotine žena osuđeno je na višegodišnju robiju u požarevačkom zatvoru. Mnoge su po kiši i snijegu stajale pred zatvorima, vrijeđane od žandarma, da bi predale hranu i odijelo koje su sakupile za pohapšene drugove i drugarice. Žene su godinama čekale svoje drugove koji su čamili u tamnicama, logorima ili se borili u dalekoj Španiji.

Uvijek kada jedan sistem propada, osim snage naroda koji ga ruši, njegovom padu doprinosi i trulež u samoj vladajućoj klasi. I obratno, u velikim pokretima naroda jedno od borbenih oružja je i etika onih koji prvi koračaju u stroju. Ona zahtijeva hrabrost, samoodricanje, drugarstvo, nove odnose muškarca i žene, novi ideal muškarca i žene. Ona duboko mijenja lične i porodične odnose. Snaga prijateljstva i ljubavi zasniva se na zajedničkoj ideji, zajedničkoj žrtvi i zajedničkom interesu. U borbi za preporod društva, osim svjesnog prihvatanja revolucionarnog programa i njegovih akcija, u ljudima je bila prisutna i želja da se u svemu razgraniče sa malograđanskim načinom života. Stvarala se jedna nova kulturna, misaona, osjećajna atmosfera kao svijetli okvir revolucionarnog pokreta. O borbi i revoluciji pisali su svoje najljepše stihove napredni pjesnici, slikari stvarali platna, muzičari svoje kompozicije, njima su posvećena velika djela umjetnika, boraca za slobodu naroda. Omladina se nadahnjivala djelima stvorenim u oktobarskoj revoluciji. U taj mozaik revolucionarnih stremljenja naroda ugrađivale su napredne žene Jugoslavije svoje vrijednosti, snagu, svoje žrtve i nade u ljepšu i srećniju sutrašnjicu. Živjele su teškim, ali ponosnim životom čovjeka i borca.

U decembru 1938. godine održani su izbori na kojima su, pored svih napora državnog aparata i policije, falsifikovanja izbornih rezultata, vladinih parola da su to izbori »za ili protiv države«, »za ili protiv kralja«, vladajuće stranke pobijedile s neznatnom većinom. Bilo je jasno da je nezadovoljstvo naroda sa stanjem u zemlji u takvom porastu da je potrebno naći neki način da se stvori bar privid rješavanja gorućih pitanja koja su postavljale radne mase. To su zahtijevali i spoljnopolitički uslovi. Zato je 1939. godine došlo do nagodbe između velikosrpske i velikohrvatske buržoazije. Stvorena je Banovina Hrvatska i formirana takozvana »vlada sporazuma«. Nije trebalo dugo čekati da se narod uvjeri da novostvorena vlada nema namjeru da izvrši obećanja o demokratizaciji, da riješi najteže ekonomske probleme, ni da osposobi zemlju za otpor u ratu koji se približavao. Iste te godine na ulicama Beog-

rada, Zagreba i Splita prolivena je krv demonstranata koji su tražili demokratske slobode, pakt sa Sovjetskim Savezom, mjere protiv skupoće i gladovanja.

U toku priprema koje je vlada vršila za donošenje izbornog zakona, pod rukovodstvom komunista sprovedena je široka akcija za dobijanje prava glasa žena. »Žena danas« — list koji je pokrenula grupa mladih komunistkinja iz Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Beogradu uputio je proglas ženama Jugoslavije u kome ih poziva u borbu za pravo glasa žena. Prikupljanjem potpisa širom Jugoslavije trebalo je podržati masovnost pokreta za proglašenje ravnopravnosti žena kao jednog od akata demokratizacije koju je nagovijestila vlada sporazuma Cvetković-Maček. Osnovna misao proglasa i cjelokupne akcije za pravo glasa bila je: žene će se pravom glasa koristiti u borbi za mir, za slobodu i napredak naroda. Rukovodeći se odlukama Kongresa Internacionalne alijanse ženskih pokreta, koji je održan u Kopenhagenu 1939. godine i na kome je izglasana »Deklaracija načela« (u kojoj je glavna misao bila da se ženske organizacije ne mogu ograničavati samo na borbu za svoja prava, već treba da se uključuju u demokratske pokrete naroda), napredni dio Alijanse i organizacija Ženskog pokreta u Jugoslaviji dao je ovoj akciji najširi društveni značaj postavljajući najosnovnija politička i ekonomska pitanja zemlje.

Centralni odbor Alijanse ženskih pokreta složio se da se pokrene pitanje prava glasa žena, jer je tada bio u pripremi izborni zakon. Međutim, bio je protiv široke političke akcije, pa je ona vršena protiv volje konzervativnog dijela rukovodstva Alijanse i organizacija Ženskog pokreta u nekim gradovima. One su se distancirale i osudile akciju u trenutku kada je ona pokazala jasno svoju antifašističku usmjerenost. Prema nekim podacima broj sakupljenih potpisa prelazio je 100 hiljada. Održano je oko 50 zborova u zemlji. Samo u Zagrebu je 1939. g. održana skupština radnica za politička i građanska prava žena sa 5000 učesnika, žena i muškaraca. Veliki zbor održan je i u Ljubljani, a u Beogradu su održana tri skupa itd.

Tada je došlo do potpunog rascjepa između građanskog feminističkog pokreta i naprednih snaga u redovima žena Jugoslavije. Akcija »Žene danas« jednako je napadnuta od socijaldemokratije, desničarskih partija, ženske grane Hrvatske seljačke stranke i konzervativnih rukovodstava ženskih organizacija.

Razumije se da u ovom sukobu konzervativnih rukovodstava i naprednih snaga u ženskom pokretu pravo glasa nije bilo osnovno pitanje. To je bio izraz diferencijacije snaga na osnovnim pitanjima budućnosti zemlje kada su fašističke vojske bile već na granicama, kada su sile Osovine već uveliko oružanom silom mijenjale kartu svijeta.

Proglašenje ravnopravnosti sa muškarcima u uslovima kada su radnici i najširi slojevi radnog naroda bili bez osnovnih sloboda i prava u odlučivanju o politici zemlje ne bi značilo promjenu položaja žena i povećalo njihov uticaj na politički život. Postavljanje zahtjeva za ravnopravnost žena bilo je sastavni dio borbe za demokratizaciju zemlje i na taj način postajalo sastavni dio borbe antifašističkih snaga.

Svojom političkom sadržinom akcija za pravo glasa snažno je uticala na razvijanje svijesti o potrebi učešća žena u zajedničkim akcijama protiv unutarnje i spoljne politike režima. Mnogobrojni zborovi koji su tada održani širom zemlje i na kojima su učestvovale desetine hiljada žena, bili su značajna manifestacija borbe demokratskih snaga protiv fašizma i rata. Ti zborovi, koji su se kao talas širili zemljom od Slovenije do Makedonije, pokazali su širinu uticaja Partije na radne mase žena. Na zborovima žena govorile su predstavnice raznih slojeva ženskog stanovništva — radnice, seljanke, intelektualke, domaćice, kao i predstavnici sindikata, napredni pojedinci iz građanskih partija i društva i predstavnici omladine.

Vlada sporazuma nije riješila ovo pitanje, kao ni druga goruća pitanja naroda. Zabranom štrajkova, demonstracija, koncentracionim logorima, ubijanjem demonstranata, progonima antifašista ona je sprovodila dosljedno politiku povezivanja sa silama Osovine i fašizacije zemlje.

Mnogobrojni dokumenti govore o tome. U zemlji neometano djeluje peta kolona. Vlada donosi uredbu o osnivanju privatnih njemačkih gimnazija sa pravom javnosti u nekoliko mjesta u zemlji. Donesena je uredba o uslovima za »upis jevrejskih lica« na univerzitet i druge škole u zemlji.

Vozovi odnose iz Jugoslavije u Njemačku hiljade vagona poljoprivrednih proizvoda. Samo za dvije godine izvoz u Hitlerovu Njemačku povećao se za preko dvadeset puta. Policija puca na radnike i omladinu koji traže hljeb, slobodu i odbranu zemlje.

Sile Osovine pokoravaju jednu za drugom zemlje Evrope. Fašistička Italija 1935. godine okupirala je Etiopiju. Uz pomoć njemačkih i italijanskih trupa u Španiji osvaja vlast diktatorski Frankov režim. Poslije pripajanja Austrije Trećem Rajhu, Minhenskim sporazumom Njemačkoj su predati Sudeti, a zatim je zaposjednuta cijela Čehoslovačka. Italija je okupirala Albaniju. Napadnuta je Poljska, Francuska, pregažena Belgija, Holandija, Danska i Norveška. Rumunija, Mađarska i Bugarska pristupile su paktu Osovine. Godine 1940. napadnuta je Grčka. Fašističke trupe bile su već odavno na granicama Jugoslavije. Jedini glas koji upozorava na opasnost od fašističke agresije je glas zabranjene Komunističke partije. Jedina partija koja organizuje narod za odbranu zemlje je KPJ. Ona tumači zajedničku opasnost koja prijeti od fašizma svim narodima Jugoslavije, tumači njihov zajednički interes u borbi protiv fašizma i poziva narod na bratstvo i jedinstvo. Partija zahtijeva stvaranje pakta o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom. Omladina na poziv Partije uči rukovanje oružjem, djevojke i žene idu na bolničke kurseve i pripremaju se za odbranu zemlje. U zaključcima donesenim na zemaljskom savjetovanju KPJ pod Šmarnom gorom nedaleko od Ljubljane 1939. godine insistira se na širem angažovanju žena u odbrani zemlje. »Žene su glavna radna masa pozadine, jer ostaju na njivi, na ulici, u porodici bez hranioca. Značaj rada među že-

nama je od sudbonosne važnosti zbog ratne opasnosti.«

I režim je svjestan snage koja se krije u ženama i shvata na čijoj su strani. »Komunisti uvlače u svoje redove žene, posvećuju sve više pažnje ženskom pokretu.« Policija uvodi posebne kartone i spiskove žena komunista.

Ali i pored zaista ogromnog uticaja koji je Partija imala u ženskim masama, i pored nesumnjive činjenice da su stotine hiljada žena raznim aktivnostima potvrđivale svoju političku orijentaciju, prijem žena u Partiju nije išao onim tempom kojim su izrastali kadrovi žena. To je konstatovano i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ koja je održana u Zagrebu 1940. godine. Na njoj je podnesen poseban referat o radu Partije među ženama.

»Rad među ženama postaje za nas sve važniji sektor rada. Imperijalistički rat, mobilizacija, nestašica životnih namirnica, besposlica i skupoća pojave su koje duboko zadiru u život ogromne većine žena, od radnice, pa sve do građanskih žena. Ove pojave koje donosi sa sobom rat, bacaju žene iz letargije, u revolucionarni proletarijat. Rad među ženskim masama postaje, dakle, sa imperijalističkim ratom, sve važniji«, istakla je u svom referatu na ovoj konferenciji Vida Tomšičeva.

Peta zemaljska konferencija dala je odgovor na neka pitanja odnosa KPJ prema problemima položaja žene u društvu. Na njoj su jasnije izraženi stavovi KPJ ne samo o političkim pravima žena i njihovoj ravnopravnosti u društvu, nego je postavljeno više krupnih zadataka komunista u političkom radu sa ženama. To je bilo vrijeme kada su se rukovodstva građanskog ženskog pokreta distancirala od svake akcije koja bi stvarala teškoće vladajućem poretku. Daljnji pokušaj da se u tim organizacijama traži rješenje za okupljanje žena značili bi oportunizam koji bi upravo koristio vladajućoj klasi i vladajućoj politici.

Bilo je očito da »što jasnije postavlja KPJ žensko pitanje, to više feminizam gubi svoj uticaj i opravdanje« (iz referata na V zemaljskoj konferenciji).

V zemaljska konferencija istakla je između ostalog da, iako su radnice izložene najgoroj eksploataciji od strane kapitalista, postoje i problemi seljanki, službenica i ostalih radnih žena, postoje i drugi vidovi diskriminacije, ponižavanja i nepravdi čije su žrtve žene i u društvu i u porodici. Sve je to zahtijevalo od komunista da vode računa o teškom položaju raznih slojeva žena i da shvate važnost okupljanja žena u svenarodnu borbu za promjenu postojećeg stanja. Vanredni značaj zaključaka ove konferencije bio je u tome da se komunisti ne mogu ograničiti na to da teorijski priznaju ženama pravo na jednakost koja će biti ostvarena pobjedom proleterske revolucije, nego da se moraju boriti za uključivanje u revolucionarne pripreme žena kao elementa koji, zajedno sa klasom proletarijata, ima najviše razloga da se bori protiv postojećeg poretka. Uključivanje žena u redove boraca protiv imperijalističkog rata, aktiviranje cjelokupnog partijskog članstva na razvijanju i prihvatanju revolucionarnih težnji jugoslovenskih žena bio je najbolji put da se razbiju »iluzije da se žensko pitanje može riješiti u okviru klasnog društva i pomoću nekakvih reformi.«

Rat koji se približavao već je pokazivao svoje surovo lice narodima Jugoslavije. Sve teškoće koje su proizlazile iz poremećaja koji su sile Osovine izazvale svojim haranjem po Evropi već su skupo plaćali i naši narodi. Oskudica u životnim namirnicama zbog izvoza u fašističku Njemačku i Italiju, skupoća, špekulacije na kojima su se bogatili kapitalisti, minimalne potpore porodicama čiji su hranioci mobilisani u vojsku, što je dovodilo do još većeg siromaštva i bijede, prekovremeni rad u fabrikama u korist Crvenog krsta — sve je potvrđivalo činjenicu da buržoazija ratne teškoće prebacuje na leđa radnog naroda. Također je bilo jasno da su žene onaj dio naroda koji je svim ovim teškoćama najviše pogođen. To je ukazivalo na neophodnost da se KPJ odlučnije nego ikad angažuje kao nosilac revolucionarnih akcija radnih žena i da ih uključi u opštenarodni pokret.

Na Petoj konferenciji su dosljedno obilježene idejne pozicije KPJ u odnosu na probleme žena i njihovu društvenu ulogu. Žensko pitanje, pored klasnog i nacionalnog, dobilo je vidno mjesto u teoriji i praksi komunista Jugoslavije. Osim programskih načela o političkim pravima i ravnopravnosti žene u svim oblastima života, istaknuti su problemi zaštite materinstva, borba protiv dvojnog morala, nekažnjenog zavodništva, kupovine žena, prostitucije i drugih oblika nejednakosti žene u društvenom i privatnom životu. Dublje idejno osposobljavanje članova KPJ za razumijevanje položaja žena u kapitalističkom društvu, za istorijske uslove nastanka neravnopravnosti žena bilo je od ogromnog značaja, osobito za mlade generacije koje su predstavljale stub partijskih i skojevskih organizacija.

Na Petoj partijskoj konferenciji konstatovano je da u cjelokupnom članstvu KPJ procenat žena iznosi svega 6%, što nije odgovaralo masovnom učešću žena u revolucionarnom radničkom pokretu.

U predvečerje rata započeta je široko organizovana akcija KPJ da iz redova potlačenih žena Jugoslavije primi u svoje članstvo što više onih koje su već bile spremne da svoju snagu, znanje i revolucionarnu sposobnost stave na raspolaganje u velikim borbama koje su predstojale.

IV

Iako je u narodu vladalo antifašističko raspoloženje koje se manifestovalo u javnom nezadovoljstvu politikom režima, došlo je do potpisivanja sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Vlada Cvetković-Maček potpisala ga je sporazumno 25. marta 1941. godine, a 27. marta milioni ljudi i žena Jugoslavije bili su na ulicama, ogorčeni izdajom, spremni da ginu za slobodu i nezavisnost svoje zemlje. Narodi Jugoslavije su zapravo toga dana započeli borbu protiv sila Osovine i domaćih izdajnika.

Šestog aprila 1941. god. njemačke bombe zasule su Beograd. Fašističke armije napale su Jugoslaviju: ulazile su u zemlju trupe fašističke Njemačke, Italije, Bugarske i Mađarske. Nastalo je komadanje jedne male zemlje čiji su se narodi uje-

dinili da bi bili jači, ali u kojoj je vođena politika razjedinjavanja, nacionalne i socijalne neravnopravnosti, na šta su, pored nadmoćnosti oružja, okupatori računali kao na najvažniji uslov vojnog i državnog uništenja Jugoslavije. Svega 12 dana trajao je zvanični rat. Slabo opremljena i izdana vojska nije mogla spriječiti da nadmoćni neprijatelj vojnički pobijedi. Ali narod nije kapitulirao.

U sjenci kukastih krstova i uz prijetnju tenkova dijeljen je ratni plijen: Slovenija je podijeljena između Italije, Mađarske i Njemačke, stvorena je takozvana Nezavisna Država Hrvatska sa kvislingom Antom Pavelićem na čelu. Dalmaciju i Hrvatsko primorje anektirala je Italija. Bosna i Hercegovina našle su se u sastavu Nezavisne Države Hrvatske, Srbija pod okupacionim statusom dobija kvislinšku vladu, Kosovo i Metohija pripojeni su Albaniji pod okupacijom Italije i Njemačke, Bačka i Međumurje dodjeljeni su fašističkoj Mađarskoj, Makedonija je doživjela okupaciju od strane italijanske i bugarske fašističke vojske, koja je tvrdila da »oslobađa« Makedoniju, Crnu Goru su okupirali italijanski fašisti. Okupatori su raskomadali Jugoslaviju.

Okupatorska politika u zaposjednutoj zemlji bila je u ekonomskom i vojnom pogledu usmjerena na jačanje vojnog potencijala fašističkih okupatora pred predstojeći napad na Sovjetski Savez. U isto vrijeme svi okupatori nastojali su da što više učvrste svoj plijen služeći se najvarvarskijim sredstvima. Iz sjevernih dijelova Slovenije koji su došli pod okupacionu vlast fašističke Njemačke nasilno je iseljavano slovenačko stanovništvo, italijanski fašisti sprovodili su denacionalizaciju hrvatskih krajeva koji su došli pod njihovu vlast, iz Bačke su progonjeni kolonizirani Srbi, bugarski fašisti proglašavali su Makedonce Bugarima itd. — Ustaška vlast u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« počinjala je svoj plan istrebljenja srpskog naroda u ovim krajevima.

Nečuveni su zločini okupatora i domaćih izdajnika u svim zemljama Jugoslavije. Ubijanje, vješanje, protjerivanje sa kućnog praga, silovanje žena i djevojaka, ubijanje djece, pljačka i paljevina, masovno hapšenje i progoni stanovništva bili su sredstva kojima su se služili u borbi protiv naroda. To nije bila vojnička akcija; to je bio genocid. Najniži instinkti koje je mogla raspaliti ideologija rasne, klasne i nacionalne mržnje postali su zakon okupirane zemlje.

Jedina organizovana snaga koja je u tim danima bila spremna da pripremi i izvede otpor naroda bila je Komunistička partija. I pored svih nastojanja okupatora i izdajničkih garnitura da razbiju KPJ i istrijebe komuniste kao organizatore antifašističke borbe, Partija je baš u to vreme ispoljila svoju spremnost i prekaljenost svojih kadrova za borbu koja im predstoji. Preuzimajući zatvore, policijski aparat, spiskove osumnjičenih, okupacione vlasti su organizovale progone, hapšenje i ubijanje komunista kao najvećih protivnika porobljavanja zemlje. Tako su ustaše odmah po dolasku na vlast pobile 200 hrvatskih komunista koje je pohapsila još bivša jugoslovenska policija.

Komunisti su organizovali masovni pokret naroda dvadeset sedmog marta. Oni su pisali u »Proleteru« da je dužnost svih svjesnih radnika i patriota da budu u prvim redovima borbe za odbranu zemlje. Oni su u vrijeme dvanaestodnevnog rata davali primjer i pozivali u borbu protiv osvajača. Oni su u trenutku »bezuslovne kapitulacije« kralja i vlade savjetovali da se izbjegava zarobljeništvo i organizovali sklanjanje oružja. Oni su tražili pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom. Zato se s njima trebalo obračunati uoči napada na prvu zemlju socijalizma. Namjerama fašizma o istrebljenju naroda Jugoslavije trebalo je prokrčiti put lješevima onih koji su u svoj program stavili borbu za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. A što je najvažnije, Komunistička partija Jugoslavije jasno je rekla da se neće miriti sa okupacijom i da će organizovati borbu naroda protiv okupatora. Već u aprilu 1941. godine Centralni komitet KPJ izdao je proglas u kome se ističe da će KPJ i radnička klasa nastaviti borbu protiv agresora i boriti se za slobodnu i ravnopravnu zajednicu naroda Jugoslavije. Stvoren je Vojni komitet pod rukovodstvom generalnog sekretara KPJ, druga Tita i počele su vojne pripreme za borbu protiv okupatora.

Narodnooslobodilački pokret je bio nastavak široko organizovanog antifašističkog pokreta, Narodnog fronta, koji se razvijao u našoj zemlji nakon pojave fašističke opasnosti u svijetu. Narodnooslobodilački pokret nije bio koalicija partija, jer su buržoaske partije nestale sa pozornice, a njihova rukovodstva izdala ili napustila narod u najtežim trenucima. Pokret je bio djelo najširih slojeva naroda koje je u borbi okupljala KPJ.

Produžujući svoju politiku okupljanja svih antifašističkih, demokratskih i rodoljubivih snaga u borbu protiv fašizma, Komunistička partija je nastojala da pod zastavu oslobodilačke borbe okupi sve društvene snage spremne da se bore za oslobođenje zemlje od okupatora. Već u aprilu 1941. godine u Sloveniji je stvorena Osvobodilna fronta u kojoj su se našle sve one snage slovenačkog društva koje su usvajale program borbe protiv okupatora i izdajnika.

Narodnooslobodilački pokret u svim zemljama Jugoslavije izrastao je iz nepremostive podjele na ogromnu masu rodoljubivih građana koji su ustajali u borbu protiv okupatora i onih čija je nenarodna politika dovela do sloma i raspada Jugoslavije. Boriti se protiv okupatora značilo je boriti se za novu Jugoslaviju u kojoj neće biti mjesta izdajničkoj vladajućoj buržoaziji i saradnicima okupatora. To je uslovilo socijalistički karakter narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Narodi Jugoslavije nisu se u toj borbi osjećali ni sami, ni pokoreni. Neograničena vjera u snagu Sovjetskog Saveza, osjećanje povezanosti sa svjetskim antifašističkim pokretom, snažno su živjeli ne samo u komunistima Jugoslavije nego i čitavom narodu.

Četvrtog jula 1941. godine Centralni komitet KPJ pozvao je na ustanak narode Jugoslavije. Tako je počela četvorogodišnja oružana borba protiv okupatora i njegovih pomagača za novu Jugoslaviju.

Još prije početka oružanih borbi mnogi komunisti morali su preći u ilegalnost ili su odlazili iz gradova da bi pripremali narod na ustanak. Partijski rad u okupiranim gradovima sve više su obavljale žene. A taj rad nije bio jednostavan. Svaki grad bio je pun neprijateljske vojske, špijuna i policije. Noću su vršene racije po kućama. Nakon policijskog časa, patrole su pucale u zadocnjele prolaznike. A trebalo je naći sklonište za progonjene rodoljube, prikupljati oružje, sanitetski materijal, prenositi partijsku štampu, kupiti priloge za ishranu uhapšenih i njihovih porodica, brinuti se za odjeću vojsci, držati vezu sa teritorijom na kojoj su već počele borbe, doći do planova neprijatelja. Trebalo je organizovati bjekstvo pohapšenih, likvidirati izdajnike, vršiti diverzantske akcije. Trebalo je otpremiti iz okupiranih gradova rodoljube koji su željeli da stupe u narodnooslobodilačku vojsku. Trebalo je organizovati štamparije i obavještavati narod o događajima. Beograd, Zagreb, Ljubljana, Skoplje, Sarajevo, Titograd (Podgorica), Novi Sad, Priština i hiljade manjih i većih gradova i sela bili su poprišta borbe naroda koga ni sve oružje okupatora ni sve represalije nisu mogli pobijediti. Na mjesta palih ilegalaca dolazili su drugi. Na takvim poslovima danonoćno su bile angažovane desetine hiljada žena iz svih društvenih slojeva. Mlade gimnazijalke su u školskoj torbi prenosile bombe, majke su u kolicima sa djetetom nosile pištolje i municiju, u krajevima sa muslimanskim stanovništvom ilegalke su navlačile zar da bi mogle raditi.

Na poziv Komunističke partije žene Jugoslavije, građanke i seljanke, stavile su domovini na raspolaganje svoj rad, svoj patriotizam, svoju potrebu za osvetom nevine djece i svojih uništenih porodica. Ono što je okupator smatrao svojom prednošću — mnogonacionalnost Jugoslavije — okrenulo se protiv njega. Zajednička patnja i borba vezali su narode Jugoslavije više nego ikada u odluci da žive u zajednici, ali takvoj koja će odgovarati interesima svih naroda Jugoslavije. Jačanju bratstva i jedinstva ogromno su doprinijele žene. One su se sestrimile u ime života svoje djece nad svojim poniženim materinstvom i razorenim domovima.

* * *

U ratu nije bilo ni jednog posla na kome nisu radile žene, a na nekima su bile nezamjenljive. Žene su bile nezamjenljive u sanitetu Narodnooslobodilačke vojske, u ratnim bolnicama, one su se brinule za odijevanje i ishranu vojske, smještale izbjeglice ispred okupatorskog terora, brinule o djeci bez roditelja. Djeca su smještana u porodice ili su stvarani dječji domovi na slobodnoj teritoriji. Neprijatelj je masovno uništavao djecu. Oko hiljadu djece ubijeno je u čast Pavelićevog rođendana 1942. god. u logoru Stara Gradiška. Iste godine u logoru u Jaski, u Hrvatskoj, zatvoreno je 900 djece sa Kozare koju su neprijatelji zarobili za vrijeme ofanzive na Kozari. Njih su oslobodili hrvatski partizani i vratili u rodni kraj. Tragična pogibija kragujevačkih gimnazijalaca govori o monstruoznim zločinima okupatora. Hiljade dječaka i djevojčica rasli su na zgarištima kuća. Među njima bilo je mnogo onih čiji su roditelji izginuli. Njih su, kao i svoju djecu, prihvatale umorne ruke seoskih žena pružajući im sve što su u to ratno doba mogle.

»Ni zrna žita okupatoru« — pisalo je na zastavama omladinskih i ženskih radnih brigada. Žene, djevojke i djeca žnjeli su noću žito i ispred samih neprijateljskih uporišta. One su rušile pruge, prekopavale ceste, čuvale straže iznad sela i na putevima. Borile su se i ginule na frontovima.

Kada su se, uporedo sa vojničkim akcijama i sve većim brojem vojnih jedinica, počeli formirati organi nove narodne vlasti, narodnooslobodilački odbori, žene Jugoslavije su prvi put u svojoj istoriji birale i bile birane. Već 1941. godine nije bilo ni jednog odbora u koji nisu birane i žene. U Crnoj Gori, u prvim danima ustanka, proglašena je ravnopravnost žena i njihovo pravo na ulazak u organe narodne vlasti koja se stvarala. Vrhovni štab NOV u februaru 1942. godine donio je dva dokumenta: o zadacima i ustrojstvu narodnooslobodilačkih odbora i objašnjenje i uputstva za njihov rad u oslobođenim krajevima. U tim dokumentima je takođe podvučeno da žene imaju pravo da biraju i da budu birane. Sve odluke i druga akta iz tog perioda sadrže načela o ravnopravnosti žena. Načelo ravnopravnosti žena zapisano je u najznačajnijim aktima sa pravom zakona — Deklaraciji o pravima građana Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zemaljskih antifašističkih vijeća.

Izbori za odbornike narodnooslobodilačkih odbora su vršeni na najširim skupovima naroda. Zadaci narodnooslobodilačkih odbora nisu bili laki. To je bio neprestani rad za potrebe fronta, organizovanje obrade zemlje, smještaj porodica koje su ostale bez krova, pomoć u radnoj snazi domaćinstvima čiji su članovi otišli u Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede, prihvatanje naroda koji se povlačio pred neprijateljem, briga o ratnoj siročadi, prenos ranjenika u partizanske bolnice, organizovanje smještaja i ishrana vojnih jedinica koje prolaze preko slobodne teritorije, organizovanje zbjegova naroda i skloništa za ranjenike u slučaju prodora neprijatelja, sakupljanje i sklanjanje rezervi hrane za potrebe vojske i drugi poslovi. Sve je to zahtijevalo da u odbore dođu najsposobniji i najsvjesniji članovi Narodnooslobodilačkog pokreta. Izbor žena nije, prema tome, značio formalnu potvrdu njihovog prava da budu birane, nego povjerenje naroda da će izabrane žene sigurno i savjesno izvršiti sve poslove. I one su to povjerenje opravdale. Upadljive osobine te prve generacije žena koje su birane u organe narodne vlasti bile su, osim odgovornosti, nepomirljivost prema svakom oportunizmu, prema sebičnosti, vjernost zadacima revolucije. Učešće u vlasti one su razumjele kao veliku dužnost i ličnu odgovornost pred narodom. Radno mjesto odbornika i odbornica bilo je za plugom, na pješačkim stazama sa hranom i odjećom za vojsku, na stražarskim mjestima iznad sela; njihova imena bila su prva na spiskovima davalaca za vojsku. Biti u vlasti značilo je tada najviše

raditi, najviše dati za borbu. U to doba rastao je sve više broj žena u odborima, žena s bijelim ili crnim maramama, iza čijeg se skromnog lika krila volja, snaga i sposobnost neumornih pregalaca i revolucionara. One su izrastale iz milionske mase žena kojima je revolucija otvorila puteve iz tame i ropstva u kojima su dotada živjele.

Na slobodnoj i okupiranoj teritoriji stvarani su aktivi, odbori i organizacije žena sa zadatkom najšireg okupljanja žena u Narodnooslobodilački pokret. U decembru 1942. godine održana je Zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. U mali bosanski gradić Bosanski Petrovac 6. decembra 1942. godine stigle su, izuzev Makedonki koje zbog ratnih uslova nisu mogle stići, predstavnice žena svih krajeva Jugoslavije. Iz Slovenije su stigle nakon konferencije, probijajući se sa velikim teškoćama kroz neprijateljske linije. Žene — ratnici sa puškama i bombama na sebi, seljanke iz Bosne, Like, Gorskog kotara i drugih krajeva, intelektualke iz raznih gradova zemlje, radnice, žene Cazinske krajine pokrivena lica — sve sjedinjene zajedničkom borbom za slobodu zemlje. Mnoge od njih imale su na svojim tijelima ožiljke od rana zadobijenih u borbi, ruke su im bile pune žuljeva, u srcu su nosile tugu zbog pogibije najmilijih, ali bile su ponosne što su svoju dužnost prema domovini časno vršile. One su predstavljale milionsku armiju žena u borbi protiv fašizma. Pozdravljajući Konferenciju drug Tito je rekao:

»Vaša današnja skupština ima veliki istorijski značaj. Antifašistički pokret žena postoji u Jugoslaviji već odavno, ali nikada nije mogao u svojoj punoj organizacionoj formi doći do takvog izražaja kao što je danas došao. To je zasluga naših slavnih boraca koji su dali svoje živote, svoju krv i onih koji se bore u svim dijelovima naše napaćene zemlje. Žene Jugoslavije pokazivale su svoj heroizam još u ono vrijeme kada se tek začinjao Antifašistički pokret žena, 1936. godine, težeći da budu u prvim redovima borbe za ugnjetene i izrabljivane narode Jugoslavije. Danas Antifašistički front žena ima višestruki značaj. Žene se bore danas rame uz rame sa muškarcima za slobodu naroda Jugoslavije, protiv zvjerskih okupatorskih osvajača i protiv njihovih domaćih sluga. One se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda, protiv fašističkog sistema srednjovjekovnog ropstva, kakav postoji u Njemačkoj. One se bore za nezavisnost svojih naroda, a to je sastavni dio velike borbe za njihovu ravnopravnost koju su našim ženama u staroj Jugoslaviji osporavali, ne dajući im ni pravo glasa, ni pravo odlučivanja o pitanjima društvenog života. U ovoj borbi one se bore danas i za ravnopravnost žena. U ovoj nejednakoj, nadčovječanskoj borbi one su dokazale da su imale pravo tražiti svoju ravnopravnost, one su to dokazale svojim životima, svojom krvlju na polju bitke sa njemačkim, italijanskim i mađarskim fašistima i ostalim osvajačima.

Kćeri naših naroda stale su u prve redove narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Naša pozadina je, više nego išta drugo, dokaz koliko su one svjesne ovog istorijskog momenta, kada se odlučuje sudbina čitavog čovječanstva, kad se odlučuje sudbina žena. I baš zato, ova današnja skupština ima ogroman istorijski značaj. Naše žene, naše kćeri, majke, učestvuju s puškom u ruci u narodnooslobodilačkoj borbi. Ja se ponosim što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i našim narodima čini čast što imaju takve kćeri.«

Na ovoj konferenciji organizaciono je oformljen Antifašistički front žena sa zadatkom političke borbe za dalje okupljanje žena u narodnooslobodilačku borbu. Time će žene postati još aktivnija snaga bez koje se pobjeda nad fašizmom nije mogla zamisliti.

Žene su u vojsci bile borci, radile u sanitetu, vršile partijske i političke funkcije. One su ugled i činove u armiji sticale hrabrošću, istrajnošću i visokom vojničkom disciplinom.

Veliki hrvatski pjesnik Vladimir Nazor napisao je o ženama-borcima: »Možemo se ponositi što smo u ove teške, ali i velike dane, dali svijetu novi tip žene-partizanke.« Spremnost i želju žena da se bore sa oružjem u ruci izrazio je u svojim dokumentima i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske. U svojoj naredbi o izradi spiskova vojnih obveznika Vrhovni štab odlučuje da se u njih moraju uvesti i imena žena od 17 do 45 godina koje se dobrovoljno jave u redove boraca.

U narodnooslobodilačkoj borbi sa oružjem u ruci učestvovalo je preko 100 hiljada žena. Četvrtina njih je poginula u borbi, 40 hiljada je ranjeno; od toga su preko 3 hiljade teški invalidi. Za narodne heroje proglašeno je 88 žena. Nekoliko hiljada žena dobilo je »Spomenicu 1941« godine. U toku rata preko 2.000 žena postale su oficiri Narodnooslobodilačke vojske. Ogromna većina žena-boraca Jugoslavije odlikovana je medaljama i ordenima za hrabrost, za zasluge u razvijanju bratstva i jedinstva, medaljama i ordenima zasluga za narod i drugim odlikovanjima.

Oko 620 hiljada grobova žena koje su pale kao borci ili žrtve fašističkog terora predstavlja više od trećine ukupnih gubitaka koje je Jugoslavija imala u II svjetskom ratu.

Pred kraj rata u raznim vidovima borbe za pobjedu nad fašističkim okupatorima i izdajnicima, u borbi za novu Jugoslaviju, bilo je organizovano preko dva miliona žena i djevojaka Jugoslavije.

Takvo učešće žena činilo je revoluciju svenarodnom. Žene su joj, osim hrabrosti i ogromnih napora, darovale plemenitost materinstva, iskonski nagon žene da se brine o ranjenim i bespomoćnim. Drug Tito je to ovako izrazio:

»Žene su unosile humanost u našu borbu i ona se prenosila i na sve naše borce. Tako je u toku rata čuvanje i spasavanje ranjenika predstavljalo moralnu obavezu svakog našeg borca. A nju su baš žene unijele među nas. Taj humani elemenat odigrao je ogromnu ulogu u jačanju borbenog morala, jer su naši ljudi znali da će, ako budu ranjeni, biti učinjeno sve da se spasu. To je bio slučaj i kod Prozora, za vrijeme Četvrte neprijateljske ofanzive kada smo nosili sa sobom 4.000 ranjenika, a i u drugim situacijama.«

Žene borci i aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta razumjele su da za sve ono svijetlo i radosno što se nazire u budućnosti pobjede, u boljem sutra, treba žrtvovati današnja htenja pojedinaca, da treba htjeti samo ono što je u interesu čitavog naroda. Revolucija nema vremena za pojedince, za nježnost, za ljubav, za materinstvo. Boreći se za sve to, ona traži u svom stroju asketizam i samoodricanje. Žene Jugoslavije naučile su tu ratnu istinu i bile njeni vjerni sljedbenici. Ruke žena-ratnika bile su promrzle i natečene od mraza, umora, prerane bore na mladim licima pričale su o strahotama rata, u nekoj tihoj, ponosnoj tuzi nad svim što je preživljavala domovina, zamirao je jecaj za rođenim djetetom. Mlade bračne parove rastavljale su ne samo ruke smrti nego i potrebe borbe. U kratkom mimoilaženju ratnih kolona sretale su se oči muža i žene, mladića i djevojaka koji se vole, novorođenče je odvajano od toplog tijela majke da bi raslo čekajući oca i majku koji se bore.

Uhvaćene partizanke umirale su hrabro na vješalima upućujući posljednje riječi svojoj nejakoj djeci. To su svjedočanstva o putu jedne generacije žena za koju nije bilo dilema. One su istrajale snagom svijesti, ponosom patriotizma, vjerom u budućnost, bez obzira na žrtve. Revolucija nije prekrasna bajka ni legenda. Ona ima svoje pjesme, svoje zastave, svoje krvavo crvenilo. U njoj se ne samo gine nego se i život živih svodi na pušku i surove zakone rata. Iz toga je izašla svjesna svoje snage, barutom opaljena, nova žena Jugoslavije.

U borbi za slobodu zemlje u ženama su se zbivale duboke promjene. Te promjene predstavljaju zajedničku karakteristiku žena koje su prošle rat i revoluciju. Mora imati posljedica učešće u oružanoj borbi u kojoj se žena izjednačuje sa muškarcem u zasjedi, u ponoćnoj straži, u noćnom jurišu, u uličnim borbama, u dugim marševima preko brda i planina, u tami zatvorskih tamnica, u izdržljivosti ćutanja uprkos najstrašnijim mučenjima, na političkim tribinama provjeravajući sebe u sposobnosti da ljudima objasni puteve borbe i da ih povede u nju. Muškarci ratuju vijekovima, oni su ratnici sa tradicijom, sa oreolom mučenika ili pobjednika. Masovna borba žena kao vojnika i revolucionara ima daleko kraći staž — to je pojava vezana za proleterske revolucije i narodnooslobodilačke pokrete 20-tog vijeka. Žene Jugoslavije su decenijama, rame uz rame sa muškarcima, vodile borbu protiv reakcije i eksploatacije da bi u četvorogodišnjoj oružanoj borbi dale neocjenjiv doprinos pobjedi nad okupatorom i pobjedi socijalističke revolucije. Promjene koje su se događale u ženama bile su u stvari saznanje žena o sebi i vlastitim mogućnostima. Kroz vijekove su muškarci određivali ne samo društveni položaj i norme ponašanja ženama, nego su definisali i njihove intelektualne i moralne sposobnosti, njihove psihičke osobine, određivali su šta je za muškarce a šta za žene. Doprinos koji su žene vijekovima davale u borbi za slobodu ostajao je anoniman.

U novoj političkoj i idejnoj klimi koju je stvorila revolucija, u situaciji kada su zajedno sa muškarcima držale sudbinu zemlje u rukama, žene su izašle iz anonimnosti i one i čitavo društvo postali su svjesni uloge koju su žene imale u ovim sudbonosnim danima. Revolucionarke Jugoslavije nisu u sebi imale ništa sifražetsko, ništa feminističko. Za njih su ljudske vrijednosti bile hrabrost, patriotizam, solidarnost u zajedničkoj borbi. Ostvarenje svojih ljudskih i građanskih prava one su vezale za pobjedu revolucije, za socijalizam. Otuda pojava da se većina žena — aktivista narodnooslobodilačkog pokreta ideološki opredeljivala za Komunističku partiju, za socijalističko društveno uređenje.

Kada je 1945. godine donesen prvi Ustav nove Jugoslavije, u njemu je ozakonjena jedna od velikih tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije: »Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života ... Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu ... Država naročito štiti interese majke i djeteta osnivanjem porodilišta, dječijih domova i obdaništa i pravo majke na plaćeni dopust prije i poslije porođaja.«

Iza ovih nekoliko rečenica koje su objavljivale novi položaj žena u Jugoslaviji stajala je burna revolucionarna prošlost, učešće u oružanoj borbi i revoluciji, doprinos koji su žene dale u borbi za stvaranje novog društva.

V

Kada se dešavaju promjene u položaju potlačenih, onda su to raskršća koja donose više rješenja budućim generacijama, nego onima koji su otvorili nove puteve života. Klasna borba i revolucija u svom oružanom trajanju ostvaruje globalne interese klase i potlačenog naroda. Tada se stvaraju uslovi za izgradnju bogatijeg i pravednijeg društva.

Jugoslavija je izašla iz rata kao jedna od najopustošenijih zemalja Evrope. Gubici u stanovništvu iznosili su 1,700.000 muškaraca, žena i djece, što je premašilo procenat od 10% ukupnog stanovništva. Stotine hiljada djece ostalo je bez jednog ili oba roditelja. Prema popisu stanovništva iz 1953. godine bilo je u Jugoslaviji oko 600 hiljada porodica koje su se sastojale samo od majki i nepunoljetne djece. 71% ovih žena bile su udovice.

I inače nerazvijena privreda bila je gotovo potpuno uništena. Takvo stanje bilo je i sa školama, bolnicama, stambenim prostorom i drugim komunalnim objektima. Život u tim poslijeratnim godinama značio je novu bitku da se na ruševinama i pustoši koje je ostavio rat obnovi i izgradi ekonomska snaga zemlje.

Dosljedno sprovođenje mjera za stvaranje socijalističkih društvenih odnosa — podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i nacionalizacija, sprovođenje agrarne reforme, konfiskacija imovine saradnika okupatora, vršeno je uz neprestanu borbu protiv otpora razvlašćene buržoazije koja se raznim sredstvima političke i diverzantske aktivnosti u zemlji i inostranstvu borila protiv postojećeg stanja. Masovne društvene organizacije — Sindikat, Ujedinjeni savez antifašističke omla-

dine, Antifašistički front žena ujedinjeni u Narodni front bile su organizovana snaga naroda u sprovođenju revolucionarnih promjena i milionska podrška Komunističkoj partiji i narodnoj vlasti. To se ispoljilo osobito kada je došlo do neočekivane antijugoslovenske kampanje i napada na KP Jugoslavije od strane rukovodilaca Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja 1948. godine, kad je donesena poznata rezolucija Informbiroa u kojoj je izvršen klevetnički napad na Jugoslaviju i njen put u socijalizam. Optužbe koje su sadržavale tvrdnje da je jugoslovenska KP »antisovjetski orijentisana«, da je postala »kulačka partija«, da prijeti opasnost da se Jugoslavija pretvori u »koloniju imperijalističkih zemalja« bile su zavjesa za stvarne razloge nezadovoljstva Staljina zbog toga što se Socijalistička Jugoslavija dosljedno borila za samostalan razvitak svake socijalističke zemlje, protiv hegemonizma ma koje partije i ma koje zemlje, za ravnopravne odnose među socijalističkim partijama i državama.

Pokušaj razaranja narodnog jedinstva u zemlji i kampanja protiv Jugoslavije u inostranstvu samo je jedan dio teškoća koje su Jugoslaviji nanesene u tom periodu. Politički pritisci praćeni su vojnim prijetnjama, prekidom međudržavnih odnosa, otkazivanjem ekonomskih ugovora, što je značilo veliki udarac za mladu jugoslovensku privredu koja se u svom razvoju i najvećoj mjeri oslanjala na saradnju sa socijalističkim zemljama.

Jedino je narod koji zna cijenu slobode i nezavisnosti, jer ih je izborio sopstvenim žrtvama, mogao odoljeti i tim teškoćama koje su došle sa strane od koje su se mogle najmanje očekivati.

To je period u kome je snažno dolazila do izražaja nova ljudska zajednica, u kome osnova za podjelu među ljudima nije bila nacionalna pripadnost, pol i druge razlike nego odnos prema revolucionarnim zadacima i savlađivanju teškoća koje su stajale na putu njihovom izvršenju. Ta moralno-politička snaga stvorena još u toku oružane borbe bila je odlučujući faktor u svim uspjesima koji su postignuti u ekonomskom i društveno-političkom životu zemlje. Milioni žena i djevojaka učestvovali su u dobrovoljnim akcijama na izgradnji porušenih domova i škola, obnovi i izgradnji puteva i pruga, u organizovanju dječjih domova, školskih kuhinja, u raznim aktivnostima na zaštiti i vaspitanju djece koja su ostala bez roditelja. Žene su imale značajnu ulogu u obnovi seoskih domaćinstava i povećanju poljoprivredne proizvodnje, jer zbog ratnih gubitaka ili odlaska muškaraca u rudnike i druge grane privrede nije bilo dovoljno muške radne snage.

Stanje u zemlji stvorilo je od društvenog rada osnovno mjerilo za vrijednost i žena i muškaraca. To je isključivalo kako pasivnost žene, tako i njenu društvenu podređenost. U ratu i u obnovi zemlje potvrđen je značaj rada žena u privredi i u društvu, a sve je to uticalo i na mijenjanje svijesti žena i čitavog društva.

Otuda potiče i jedna crta nostalgije kod žena koje su učestvovale u revoluciji i obnovi zemlje za vremenom koje je, ma koliko da je za njih i za čitav narod bilo teško, izgledalo mnogo bliže željama žena za afirmacijom i uticajem na društveni život.

U stvari, nekoliko godina poslijeratnog razvoja bile su godine jednakosti u bijedi. Racionirana hrana, poluprazne trgovine, redovi za sve što je čovjeku potrebno, stambena kriza, blijeda djeca hranjena iz oskudnih pošiljki međunarodnih humanitarnih organizacija — bili su teška stvarnost zemlje. Nedostatak savremenih tehničkih oruđa nadoknađivan je ogromnim utroškom fizičke snage koju je narod davao dobrovoljno ili uz najniža primanja.

Socijalistička sadržina i brzi tempo društveno-ekonomskog razvitka zahvatili su sve oblasti života u zemlji. Za žene je od velikog značaja bilo ukidanje patrijarhalnih i reakcionarnih zakona i donošenje novih koji su pratili ustavnu deklaraciju o ravnopravnosti žena. Njima su rješavani na pojedinim teritorijama i odnosi prema ženi zaostali još iz feudalnog doba (mnogoženstvo, obaveza nošenja zara i feredže), pitanja iz radnog odnosa zaposlenih žena (jednake plate za jednak rad, zaštita majki i djece), doneseni su zakoni o bračnim odnosima i odnosima roditelja i djece. Njihovo sprovođenje bilo je u tijesnoj vezi sa stupnjem društveno-ekonomskog razvitka pojedinih krajeva, sa načinom privređivanja i prvenstveno sa ekonomskim položajem žena, odnosno stepenom njihove zaposlenosti u društvenom sektoru privređivanja.

Veliki broj žena koje su se zaposlile u poslijeratnom periodu nije se spremao za poziv, čak je među njima bio veliki broj žena bez osnovne školske naobrazbe. Prema podacima iz 1957. godine bilo je u Jugoslaviji oko 450 hiljada radnica. One su u ukupnoj radnoj snazi predstavljale svega 25% kvalifikovanih, a svega 0,8% visokokvalifikovanih. Obrazovanje na radnom mjestu koje je zahvatilo cijelu zemlju kao izraz potrebe da se kvalifikaciona struktura što prije uskladi sa razvojem i potrebama privrede, žene su manje koristile zbog obaveze u porodici i domaćinstvu koje su, po tradiciji, bile u prvom redu briga žena, kao što je tradicija davala veće obaveze muškarcu u pogledu materijalnog obezbjeđenja porodice. U svoj jasnoći ispoljavala se istina da promjena društvenog poretka, proglašenje ravnopravnosti i donošenje zakona kojima se ravnopravnost obezbjeđuje znači stvaranje tek primarnih uslova za proces emancipacije i dubljih promjena u životu žena. I najdosljednije provođenje revolucionarnog programa oslobođenja čovjeka i najhumanije zakonodavstvo koje sadrži idealna rješenja o ravnopravnosti žena ne mogu preko noći ukloniti teško nasljeđe koje ostavlja prošlost — nepismenost, nekvalifikovanost, uticaj predrasuda, religije, patrijahalnog vaspitanja i konzervatizma. Organizovane društvene snage mogu mnogo učiniti da se tragovi prošlosti brže uklanjaju, ali izmjenu svoga položaja i izmjenu društvene svijesti vrše u prvom redu same žene svojom ulogom u privredi i društvenim odnosima. Ta uloga rasla je iz godine u godinu sve većim ulaskom žena u privredni život pod promijenjenim uslovima. Ne samo da je rastao broj žena koje su se školovale i profesionalno ospo-

sobljavale, nego se stvaralo i iskustvo žena o putu slobodi i društvenoj sigurnosti. Učešće u društvenom radu sve manje je bilo samo neophodnost da se stvore sredstva za život, nego želja i potreba da se stvori vlastita egzistencija i društveni položaj nezavisno od braka, ličnog života i situacije u braku i porodici. To je postalo nedeljivi dio bića miliona žena i djevojaka širom Jugoslavije koje se školuju i profesionalno obrazuju. Preko 40% studenata na univerzitetima u Jugoslaviji predstavljaju djevojke, a u školama drugog stupnja gotovo je izjednačen broj omladinaca i omladinki. Stalno se proširuje broj zanimanja i profesija koje mlade djevojke uzimaju kao svoj poziv. I pored još prisutne atmosfere da žena svoj prestiž treba da traži u prvom redu u braku i porodici, sve je manje pojava da djevojke nakon udaje napuštaju zaposlenje i posvećuju se isključivo porodici, odnosno domaćinstvu.

Bavljenje profesijom je oblik življenja i sastavni dio planova za budućnost ogromnog broja mladih žena. Više od milion žena u društvenom sektoru privrede i društvenim službama predstavlja preko trećine svih uposlenih. Ako se tome doda privredna aktivnost žena-proizvođača na selu koja je raznim oblicima kooperacije, članstvom u zemljoradničkim zadrugama povezana sa društvenim sektorom privređivanja, jasno je da ženama pripada značajan udio u stvaranju nacionalnog dohotka, prema tome i u cjelokupnom društvenom razvoju. Elektrifikacija, razvoj industrije aparata za domaćinstvo, modernija stambena izgradnja, postepeni razvoj uslužnih djelatnosti i dječjih ustanova, porast društvene brige za vaspitanje djece i omladine mijenjaju svakodnevno položaj žena u društvu.

Svi ti procesi ne teku mirno i istovremeno u svim sredinama i za sve žene jednako. Negdje se tek nagovijestilo novo doba električnom sijalicom, a negdje je to armija žena koja nosi proizvodnju u fabrikama, u laboratorijama, unapređuje tehnologiju proizvodnje, predstavlja odlučujući faktor u školstvu, zdravstvenim i naučnim ustanovama. Industrijsko-urbane sredine u kojima su socijalistička obilježja privređivanja izražena i odgovarajućom politikom u odnosu na sve razvijenije nove porodične odnose predstavljaju jezgra za ostvarivanje novih odnosa među ljudima i novog položaja žene i kao proizvođača i kao nosioca upravljačkih funkcija.

U životu savremene jugoslovenske žene isprepleteni su mnogobrojni uticaji od prošlosti koja je sve donedavno trajala, od iluzija da su sva prava izvojevana, do stvarnosti u kojoj se zbog objektivnih teškoća, ali i djelovanja starih oblika života i svijesti, javljaju konzervativni otpori, dvojni moral, a naslijeđeni primitivizam rađa politički konzervatizam u odnosu na značaj učešća žena u neposrednom političkom odlučivanju.

U takvoj situaciji raste i postaje sve vidljiviji i neopravdaniji nesklad između uloge koju zauzimaju žene u društveno-ekonomskom životu i njihovog udjela kako na rukovodećim mjestima u radnim organizacijama, tako i njihovog broja u samoupravnim organima i predstavničkim tijelima. Često se ova pojava objašnjava velikim obavezama koje žena ima još kao majka i domaćica. Iako je veća zauzetost žena u porodici i domaćinstvu još stvarnost, ona sve manje ima rang društvene norme i pravila u ime kojih je moguće vršiti diskriminacije prema ženama u osnovnim demokratskim pravima građana i samoupravljača. Samoupravljanje nije formalna demokratija. To je odlučivanje o raspodjeli viška rada, odlučivanje o politici razvoja radne organizacije, komune, čitave zemlje. A to je bio i ostao najdublji smisao revolucionarnog radničkog pokreta u borbi za oslobođenje čovjeka i stvaranje novih odnosa među ljudima.

I u ovoj fazi duboko su povezani interesi žena sa interesima i borbom radničke klase za demokratizaciju politike u smislu sticanja sve većih prava neposrednog odlučivanja o sredstvima koja stvaraju. U samoupravnom društvu društveni položaj žena ne može se izraziti obezbeđivanjem određenog većeg ili manjeg broja mjesta za žene u parlamentima, vladama i drugim društvenim forumima nego i postizanjem široke političke aktivnosti mase radnih žena i ostvarivanjem njihovog neposrednog uticaja na politiku i društvene odnose u radnim organizacijama, društvenim službama, komunalnoj zajednici itd. Ostvarivanje odgovarajuće uloge žena u odlučivanju o svim društvenim poslovima nije formalnost kojom se izražava njihov novi društveni položaj nego zauzimanje odgovarajućeg mjesta u odlučivanju o životnim pitanjima koja ih kao proizvođače i kao građane duboko zaokupljaju.

Kao i u cjelokupnom naporu za izgradnju novog društva, tako i u procesu ostvarivanja ravnopravnosti žene i njene emancipacije kao sastavnog dijela novih društvenih odnosa, pokazuje se da odnosi snaga između onog što se ruši i onog što se stvara u oblasti ljudske kulture, međuljudskim odnosima i društvenoj svijesti nisu uvijek takvi da bez borbe obezbjeđuju pobjedu novog.

Dosadašnji rezultati u izgradnji socijalističkog društva snažan su temelj za ostvarenje istinske ravnopravnosti žena kao jednog od uslova izgradnje slobodne i ravnopravne ljudske zajednice. Kao ni druge pobjede u dugogodišnjoj borbi radničke klase, ni ova se ne može izvojevati bez učešća miliona žena, njihove svestrane radne i političke aktivnosti i borbe.

Marija Bursać, borac-bombaš X krajiške udarne brigade, prvi narodni heroj iz redova žena Jugoslavije. Proglašena za narodnog heroja 15. oktobra 1945.

Sa Vukovarskog kongresa 1920.

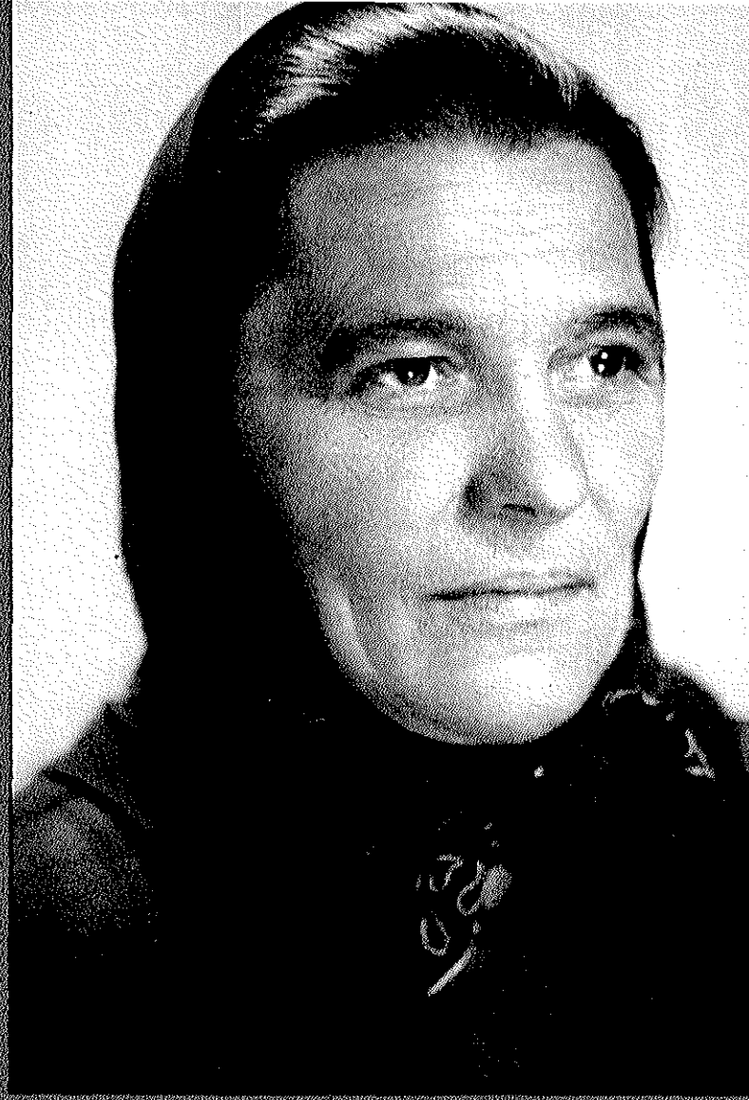

Kata Pejnović, prva predsjednica Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, izabrana u decembru 1942. Narodni heroj.

Silvija Tomašić, proglašena za narodnog heroja na predlog Kosova.

»Povezani u svojoj prošlosti zajedničkim životom, stremljenjima i borbom za slobodu i socijalni progres, Srbi, Muslimani i Hrvati, savlađujući nastojanja tuđinskih sila i domaćih reakcionarnih snaga, našli su se prvi put slobodni, ravnopravni i zbratimljeni u svojoj Republici, koja je postala politički i društveni oblik, kako njihove čvrste povezanosti i međusobne ravnopravnosti, tako i ravnopravnosti sa ostalim narodima Jugoslavije s kojima su na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, stupili dobrovoljno u zajedničku državu — Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju i time obezbjedili punu ravnopravnost i uslove za svestrani nacionalni razvitak, za materijalni i kulturni napredak, za svestrani socijalistički preobražaj.« (Iz Ustava SR Bosne i Hercegovine od 1963)

BOSNA I HERCEGOVINA

IVO ANDRIĆ

PISMO IZ 1920. GODINE

»Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje čudne glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekunda, ja sam brojao) i tek tada se javi nešto slabijim, ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava s v o j a dva sata posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Careve džamije, i to iskuca jedanaest sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih predela sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali Bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, koliko po ešKenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba, bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste po četiri razna, među sobom zavađena, kalendara i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno identična sa njom.«

(Pregled, maj 1946, Sarajevo)

BRANKO ĆOPIĆ

GROB U ŽITU

U vijavici slijepoj guši se blijedi dan,
podmukla veljača, februar u magle zamotan.
Kolone cestom i kamioni, gmiže oklopni voz...
Rđavi, druže, znaci.
Daljine prijete, daljine bruje, s obzorja tutnji siva.
Došla je legija crna... i Latin s pijetlovim perjem...
gazi oholi Naci...
dolazi ofanziva...

Sjena od sela do sela, puška za puškom žuri,
šapat pod strejom, u štaglju, šapat na drumovima...
kroz maglu putuje glas, tajni zavjetni zov:
Na noge, još nas ima!
Svaka je čuka tvrđava, i svaka cesta klanica,
i svaki kamen rov.

I počelo je... na cesti više grada
čitavi dan se biju tri bojne i brigada,
a u svitanje umorno uz klanac magle se kradu
i sedam bojni uz brijeg juriša na brigadu.
Dva na jednoga... pet na jednoga... aveti nad šumom kruže.
Junački, drugovi, samo! Ni stope, partizani!
Sedam na jednog... osam na jednog... Pravda je na našoj strani!

A u sam zalazak sunca: — Povlačimo se, druže!

Uzmak, ognjene ruže i zemlja razrivena,
humka kraj ceste u hitnji načinjena,
na njivi, u polju osniježenom, pala je jedna žena.
Jagoda, djevojka prkosna, narodna ćerka ponosna:
dvadeset i dva ljeta pod gorom odnjihana,
dvadeset i dva ljeta u borbi rascvjetana,
dvadeset i dva ljeta u zemlji zamrznutoj,
kraj ceste podgrmečke na straži vječitoj...

Bujaju trave, grgolje vode, prošla je ofanziva,
u mladom žitu, pod humkom, djevojka Jagoda sniva.
More ječmena klasja pod suncem juna spava,
planinski vjetar mrsi more pognutih glava,
djevojke Jagode to je rasuta kosa plava.
Na cesti podgrmečkoj, ponosna i bez smjene,
partizanka stražari budna, kose raspletene.

Komad modroga neba od lana rascvjetana
smije se usred polja uz pjesmu ljetnjega dana:
nečije oči motre budne u poljani toj,
nečije oči stražare na cesti slobodnoj —

Jagoda partizanka na straži vječitoj . . .

Dođite, drugovi moji, i oči pogledajte,
spustite, drugovi, ruke i kosu pomilujte,
stanite, drugovi stari, i stražu pojačajte.
Ne dajte tuđinu da plavu kosu mrsi,
da modre oči popije,
drugovi, slomite kraj ceste grabljive šape dvije . . .

Valima žita šumno nečlje riječi plove.
Jagoda, ponosna, živa, drugove stare zove . . .

SKENDER KULENOVIĆ

STOJANKA MAJKA KNEŽOPOLJKA

zove na osvetu tražeći sinove
Srđana, Mrđana i Mlađena
što poginuše u fašističkoj ofanzivi

Sva tri ste mi na sisi čapćala — joj, blagodatno sunce knešpoljsko!
svetrojici povijala nožice sam rumene
u bijele povoje lanene,
svetrojici sam prala jutarnje tople pelene . . .
Joooj,
Srđane,
Mrđane,
Mlađene,
joj, tri goda u mom vijeku,
tri prvine u mom mlijeku,
tri saća teška,
silovita,
što ih utroba moja izvrca,
joj, rosni trolisni struče djetelinе knešpoljske,
što procva ispod moga srca!

Joooj,
tri goda srpska u mom vijeku,
tri Obilića u mom mlijeku,
joj, Srđane — Đurđevdane,
joj, Mrđane — Mitrovdane
joj, Mlađene — Ilindane:
Kozara izvila tri bora pod oblak,
Stojanka podigla tri sina pod barjak!
Joooj,
gdje ste,
Srđane,
Mrđane,
Mlađene,
Joooj,
gdje ste,
tri ilinske puške prve,
tri suze moje zadnje.

. . .

Joj, tri vuka moja i tri ljute mećave,
hoće majka da vas izljubi leđene:
Zasuči rukav, Srđane,
lako bi tebe majka poznala:
na lijevoj miški mladež — mrka kupina!
Zavrni, sine Mrđane,
zavrni mi desnu nogavicu:
tu ti je prvi kuršum probio
pod listom cjevanicu!
A ti se mrtav nasmij majci, Mlađene,
tebe bi majka ponajlakše poznala:
četiri očnjaka

ostale zube prerasla
ko u kurjaka!

...

Kozaro, seko zelena,
druga majko moga Mlađena,
s daleka li se vidiš
i dalje li se čuješ!
Vjerovat ne može majka Stojanka
da si ti opustjela
i da si nas napustila!...
Sa ceste preorane,
sa mrtvih psina što im djeca naša sudiše,
kad oči uznesem uz tvoje kosate strane,
u mom srcu — k'o u tvom gnijezdu —
jedno ptiče prokljuvava,
jedna vjera procvjetava:
Ti si moje sinove,
ti si, sele, svoje džinove
u pletenice zelene savila,
pa čutiš nad Knešpoljem
i obrve teške sastavljaš
i u srcu,
k'o u kotlu plamenom,
miješaš svetu osvetu!

...

Razvljaj kose zelene,
seka te zaklinje Stojanka,
rasplići mrke pletenice,
puštaj nam džinove vilene,
nek skotskom krvlju
oboje
tri naše vode ledene,
nek mrljinama skotskim,
za zrnate pšenice,
zemlju našu
pognoje!

...

Znaj:
Kad bi se utroba moja oplodila,
još bih tri Mlađena,
i tri bih Mrđana,
i tri bih Srđana
porodila,
i ljutom dojkom odojila,
i svatri tebi poklonila!

(Odlomci)

RODOLJUB ČOLAKOVIĆ

ZAPISI IZ OSLOBODILAČKOG RATA

Mač revolucije rasjekao je nerazmrsivo klupko Bosne i Hercegovine i stoga mogu noćas njeni predstavnici da polažu temelj novoj kući naroda Bosne i Hercegovine, zbratimljenih u oružju ne samo za današnje borbe nego i za sutrašnje, kada na tim temeljima, već u miru, budu gradili novi zajednički život. Jer, zapravo je njihova zajednička istorija i počela tek u ovom ratu, u revoluciji, u kojoj su i borbe, i stradanja, i nade, i radosti pobjede postali zajednički.

(Knjiga V, str. 79, dio o formiranju ZAVNOBiH-a)

O sudbini Bosne i Hercegovine rješavali su stoljećima strani osvajači i kolonizatori. Od Carigrada do Beča, od Pešte do Berlina, od Versaja do Beograda rješavalo se pitanje čija je Bosna i Hercegovina, jer je narodima koji je naseljavaju, Srbima, Hrvatima i Muslimanima, bilo oduzeto pravo da je smatraju svojom.

Godine 1463. srednjovjekovnu bosansku državu pokorili su Turci i pripojili je otomanskom carstvu. Kroz više od četiri stoljeća turske vladavine u Bosni i Hercegovini klasna struktura feudalnog bosanskog društva formirala se i izražavala i religioznom opredjeljenošću stanovništva. Feudalci i slobodni seljaci pripadali su islamskoj vjeroispovijesti, odnosno religiji turskih osvajača. Pripadnici katoličke i pravoslavne religije bili su, po pravilu, kmetovi feudalnih gospodara. Unutrašnje klasne, religiozne i nacionalne suprotnosti još više je zaoštravao vanjskopolitički položaj Bosne i Hercegovine. Geografski na međi između dva velika osvajačka carstva (turskog i austro-ugarskog) Bosna i Hercegovina su i vojno-politički zavisile od odnosa snaga među velikim silama. Tako je 1878. godine oslabljena turska carevina morala pristati na odluku Berlinskog kongresa na osnovu koje je Bosnu i Hercegovinu okupirala Austro-Ugarska da bi je 1908. godine i pravno pripojila svojoj teritoriji. Tako su Bosna i Hercegovina postale kolonija Austro-Ugarske.

Uporedo sa naslijeđenim feudalnim odnosima koje novi okupatori nisu mijenjali počeo je razvoj kapitalističke privrede, obilježen prodorom stranog kapitala koji su privukla ogromna prirodna bogatstva ovog teritorija i izobilje jevtine radne snage. Počele su se razvijati neke grane industrije i saobraćaja. Tako se počela stvarati radnička klasa Bosne i Hercegovine. Ona se formirala iz redova siromašnih seljaka i stranih radnika koji su se doseljavali u ove krajeve. Računa se da je početkom XX vijeka već bilo oko 100.000 radnika i radnica, što je predstavljalo 5—6% od ukupnog stanovništva. Ženska radna snaga korišćena je najviše u duvanskoj i tekstilnoj industriji. 1904. godine, na primjer, u tvornicama duvana i otkupnim stanicama od 2.549 radnika bilo je 1.736 žena. Radnici u Bosni i Hercegovini radili su pod lošim uslovima i bili manje plaćeni od radnika u ostalim krajevima Austro-Ugarske. Nadnice žena bile su i za tri puta manje nego nadnice muških radnika. Tako su 1881. godine nadnice žena u duvanskim tvornicama u Mostaru i Sarajevu iznosile 30—50 novčića, a nadnice muškaraca 50—150 novčića.

Seljaštvo je predstavljalo više od 85% stanovništva. Najveći dio zemlje bio je u posjedu feudalnih vlasnika. Površine kojima su raspolagali pojedini feudalni vlasnici iznosile su i do 1.000 hektara na kojima su radili kmetovi. Seljaštvo je, osim toga, bilo izloženo i nametima koje je propisivala država. O političkoj obespravljenosti naroda govori i podatak da je u Bosni i Hercegovini, iako je u doba Austro-Ugarske imala preko 2 miliona stanovnika, broj građana sa pravom glasa iznosio svega 400 hiljada. Biračko pravo je bilo ograničeno imovinskim cenzusom i obezbjeđivalo u saboru većinu predstavnika klase veleposjednika, trgovaca, visokog činovništva i sl. Sa izuzetkom malog broja samostalnih veleposjednika, žene su bile bez prava glasa.

Ekonomsku bijedu i teške uslove rada bosansko-hercegovačkih žena dopunjavali su surovi zakoni i običaji kojima su žene bile izložene u društvu i porodici. Žene nisu imale pravo da sjede za istim stolom sa muškarcima, seoske žene porađale su se u štalama, Muslimanke su od najranijih godina nosile zar i feredžu, mnogoženstvo je bila obična pojava zakonom i vjerom zaštićena.

Prema podacima austrougarske uprave iz 1910. godine u cijeloj Bosni i Hercegovini bilo je svega 177.168 pismenih lica iznad sedam godina. To je predstavljalo svega 11,95% stanovništva. Od stotinu muškaraca bilo je pismeno 16,81%, od sto-

tinu žena 6,54%. Nepismenost Hrvatica bila je 83,86%, Srpkinja 95,60%, Muslimanki 99,68%. Tek 1911. godine izglasan je u Bosanskom saboru Zakon o obaveznom pohađanju osnovne škole, ali su, na zahtjev konzervativnih muslimanskih poslanika, od te obaveze izuzeta muslimanska ženska djeca.

Radno vrijeme koje je nekad iznosilo i do 16 i 18 časova dnevno, niske nadnice, zloupotreba dječjeg rada — bila je stvarnost u kojoj su živjele prve generacije bosansko-hercegovačkog proletarijata. U izvještaju Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine navodi se da je 1910. godine od cjelokupnog registrovanog radništva bilo 40% ispod 18 godina. Često su zapošljavana i djeca od 7 — 10 godina.

Brojno jačanje radničke klase i njeno organizovanje u borbi protiv kapitalističke eksploatacije označava i početak borbe za izmjenu položaja žene u Bosni i Hercegovini, za ukidanje vjekovnih tradicija potčinjenosti i neravnopravnosti.

Radnice su se, uglavnom, regrutovale iz redova gradske sirotinje. Mnoge su bile nepismene, mnoge pokrivene zarom. One su ulazile u radni odnos bez ikakvog iskustva i svijesti o vrijednosti svoga rada i na taj način postajale predmet najsurovije eksploatacije poslodavaca.

Teški radni i životni uslovi uticali su da je među prvim organizovanim radnicima bilo i dosta žena. One su svojim društvenim položajem i svojom borbenošću počele krčiti puteve oslobođenja žena Bosne i Hercegovine.

Peticija sarajevskih radnika austrougarskim vlastima o nesnosnim uslovima rada i života radnika od 21. avgusta 1905. godine nosi i potpis Elize Šimić, tekstilne radnice. Ona se nalazi i među sazivačima prvog radničkog zbora 27. avgusta 1905. godine u Sarajevu. Veliki štrajk radnica u sarajevskoj Fabrici ćilima 1905. godine bio je značajna manifestacija borbenosti i organizovanosti radnica. Iako je policija uhapsila veliki broj učesnica, štrajk nije slomljen. U krvavim majskim demonstracijama 1906. godine u Sarajevu, koje su bile uvod u generalni štrajk radničke klase Bosne i Hercegovine, radnice Tvornice duvana i sarajevske ćilimare posrtale su pod udarcima kundaka, padale pod kopita policijskih konja, ali su izdržale do kraja, do pobjede radnika u ovoj velikoj akciji bosansko-hercegovačkog proletarijata. Rezultat uspješnog generalnog štrajka bilo je obezbjeđenje prava na štrajk, slobodu udruživanja, potvrda sindikalnih pravila, odobrenje za štampanje lista »Radnik«.

U junu 1907. godine održan je Prvi kongres Glavnog radničkog Saveza Bosne i Hercegovine na kome su delegati predstavljali oko 3.000 članova organizovanih u sindikate. Najviše sindikalno organizovanih radnica bilo je u Savezu tvorničko-nadničarskih i nekvalifikovanih radnika. U njima je bilo organizovano 259 radnica, a od 15 članova Uprave ovog saveza bilo je 5 žena.

Prema podacima sa IV kongresa Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine održanog 1912. godine od 2445 članova stranke bilo je 130 žena.

Prvi svjetski rat značio je za Bosnu i Hercegovinu i njene narode nove nevolje i nova pustošenja. Poslije ubistva austrijskog prestolonasljednika u Sarajevu 1914. godine u Bosni i Hercegovini je zaveden vojno-okupacioni režim. 1915. godine ukinut je Bosansko-hercegovački sabor. Interniranje i progoni protivnika austrougarske vlasti, mobilizacija u austrougarsku vojsku, ratni nameti na stanovništvo, kuluk, rekvizicija poljoprivrednih proizvoda doveli su do gladi i masovnog umiranja stanovništva, osobito djece.

Godine 1917. došlo je do pobune žena seljanki u okolini Sarajeva.

»Bilo je to 1917. godine, kada je pored svih nevolja i muka kroz koje je bosanski narod prolazio, nastupila i velika glad. Muškarce su poslali na front ili su se nalazili u internaciji i među taocima. Žene sa djecom ostale su kod kuća i obavljale sav privredni posao. Godina 1917. donosi glad pred kojom se svako užasava. Djeca su bila najstrašnije pogođena. Nastupilo je masovno umiranje od gladi. U planinskim predjelima Bosne, gdje je kora sa drveća i lišće bila isključivo hrana, sitna djeca su oticala i u najstrašnijim mukama umirala. U takvoj atmosferi austrijske vlasti su vršile po selima rekviziciju hrane...«[1])

Seljanke iz okoline Sarajeva počele su se organizovati u borbi protiv vojnih liferanata koji su vršili rekviziciju hrane. Deputacija seoskih žena predala je intendantu okupacione vojske pismo u kome je stajalo: »Došle smo da se tužimo na tvoje službenike, otjeraše nam sinove u vojsku, muževe u zatvor i taoce, a stoku i hranu špekulantima da se bogate na našem znoju!«

Kada je protest seoskih žena odbijen, one su se počele sakupljati pazarnim danom na sarajevskoj pijaci naoružane koljem i štapovima i vraćati sve one koji su tjerali stoku. Liferanti su obavijestili policiju koja je pokušala da rasturi pobunjene žene. Tek kad je dobila pojačanje, policija je uspjela da »napravi red«. Deset žena bilo je uhapšeno. One su oslobođene tek 1918. godine.

Većina fabrika došla je pod vojnu upravu. Sastanci radničkih organizacija bili su pod prismotrom. Organ Socijaldemokratske partije »Glas slobode« pod pritiskom cenzure prestao je da izlazi. Glavnu radnu snagu u fabrikama predstavljale su žene, jer su muškarci mobilisani u vojsku. Dužina radnog dana i visina nadnica zavisili su od volje poslodavaca.

U »Glasu slobode« broj 30 iz 1917. godine pisalo je: »U fabrikama, radionicama i rudnicima, pored izvjesnog broja starih radnika, danas rade zarobljenici, žene i djeca. Zarobljenici rade za hranu (glavna hrana repa i tikva), a žene i djeca imaju nevjerovatno male nadnice s kojima mogu provoditi vrlo kukavan život na ovoj skupoći. A i žene i djeca rade teške poslove i izloženi su svakodnevnim opasnostima u poslu.«

Neaktivnost radničkih organizacija za vrijeme I svjetskog rata bila je s jedne strane posljedica terora okupatorske vlasti, mobilizacije znatnog broja radnika u vojsku, ali i stava socijaldemokratskih partija pojedinih zemalja prema ratu. Austrijska socijaldemokratija, pod čijim se uticajem razvijao radnički pokret u Bosni i Herce-

[1]) Izvor: Glas slobode, 1918. godine.

govini, prihvatila je imperijalistički rat svoje buržoazije pretpostavljajući očuvanje austrougarske monarhije interesima radničke klase i potlačenih naroda koji su živjeli u njenom sastavu.

Tek 1917. godine, kao odjek oktobarske revolucije i bliskog poraza austrougarskog carstva, počinje brže oživljavanje radničkih organizacija i Socijalističke partije u Bosni i Hercegovini. Žene su predstavljale znatnu snagu ovih organizacija.

U junu 1917. godine, kada je ponovo pokrenut organ Socijalističke partije »Glas slobode«, radnice sarajevske Tvornice duvana, među kojima je od 600 radnica bilo 250 učlanjeno u sindikat, organizovale su priredbu čiji je sav prihod išao u korist »Glasa slobode«.

Velika pažnja posvećena je organizovanju žena čiji su muževi bili vojnici rezervisti. Formiran je »Odbor rezervističkih žena« koji je tijesno sarađivao sa sindikatima i Socijalističkom strankom.

U martu 1918. godine formiran je i »Ženski socijalistički agitacioni odbor« koji je zajedno sa »Odborom rezervističkih žena« organizovao proslavu ženskog dana. Na »Veliki sastanak žena«, kako je nazvan ženski zbor održan 24. marta 1918. godine, odazvalo se oko dvije hiljade žena, od čega tri do četiri stotine Muslimanki. Na zboru je govorilo 5 žena — o pitanjima aprovizacije, položaju radnica u fabrici duvana, o položaju žena čiji su muževi u vojsci, kao i o značaju socijalističke štampe. U rezoluciji koja je tom prilikom donesena konstatuje se da je položaj žena veoma težak i da »su široke mase žena počele voditi brigu o poboljšanju svoga stanja i počele stupati u socijalističke organizacije«.

U broju 20 »Glasa slobode« od 9. marta 1918. godine navodi se da u Socijaldemokratskoj stranci ima preko 1000 žena.

Žene-radnice prilazile su radničkom pokretu bez obzira na vjersku i nacionalnu opredijeljenost; njih su ujedinjavale patnje i interesi klase kojoj su pripadale. U jednoj brošuri koja govori o položaju Muslimanki izdatoj 1918. godine piše:

»Ima još jedna vrlo interesantna ratna pojava koja vrlo karakteristično crta duševni i uopšte kulturni nivo naše žene. To je ona električna brzina kojom je veliki broj Muslimanki grada Sarajeva stupio u socijalistički organizovani proletarijat. Socijalističke ideje, ideje nezadovoljnika sa društvenim poretkom, bile su dakle prve koje su bile u stanju da učine ono na oči nemogućno čudo: da Muslimanka izađe u svijet. Možda je ta struja potekla iz silne bijede, a možda i iz nebrige i bezbrižnosti našeg duhovništva i prvaka, ali kad do pred rat mirna, kao srna plaha i stidljiva Muslimanka, brižno sakrivena lica i vanjštine, kada se, dakle, ta Muslimanka baca u naručje socijalizmu, to znači da se iza njenog vela zbio takav preokret, koji niko od nas nije ni zapazio, a kojem niko ni danas ni izdaleka ne daje one važnosti koja ga ide.«

Značaj i potreba organizovanja žena u radničkom pokretu i njegovoj borbi za ekonomska i politička prava postao je jasan osobito u godinama I svjetskog rata, kada su žene zamijenile muškarce u fabrikama, u raznim službama i u poljoprivredi.

O tome piše »Glas slobode« organ Socijaldemokratske stranke od 30. marta 1918. godine:

»Rat je morao dokazati muževima-radnicima da oni najzad moraju ostaviti malograđanski ideal porodice, ako hoće da ne ugrožavaju svoju sopstvenu demokratsku budućnost i uspjehe svoje klasne borbe«... »Organizovanje žena i borba za njihova prava nisu više stvari koje samo stoje pored zadataka radničkih organizacija, no jedan važan dio same oslobodilačke borbe radničke klase.«

Žene Bosne i Hercegovine u radničkom i antifašističkom pokretu između dva rata

Stvaranje nove države nije donijelo nikakve značajnije promjene u ekonomskom položaju naroda, pa tako ni u životu žena. Radni i životni uslovi radnika i seljaka ostali su i dalje teški, čak su se negdje i pogoršavali. Iluzije o oslobođenju raspadale su se pred stvarnošću koja je pokazivala da se ne rješavaju ni najosnovnija pitanja čije je rješenje očekivano od nove vlasti. Među njima bilo je i seljačko pitanje, odnosno pitanje ukidanja feudalnih odnosa, koje je rješavano u vidu kompromisa nove vlasti sa begovatom, na štetu seljaštva.

Revolucionarni pokret i akcije u Bosni i Hercegovini zahvatili su u prvom redu radničku klasu. U aprilu 1919. godine održani su kongresi Socijalističke stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine na kojima je donesena odluka o ujedinjenju u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista) odnosno u Jedinstvene radničke sindikate Jugoslavije.

Nakon Kongresa ujedinjenja i Konferencije žena socijalistkinja u Beogradu, u Sarajevu je formiran Pokrajinski sekretarijat žena socijalista (komunista). Sekretarijati žena formirani su i u Banjaluci, Zenici, Mostaru, Tuzli, Jajcu, Derventi, Doboju i Bugojnu.

Prema izvještaju Sekretarijata Pokrajinskog izvršnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru vidi se da je polovinom juna 1920. godine u Bosni i Hercegovini bilo preko 25 hiljada sindikalno organizovanih radnika i radnica i 7426 članova Partije, od čega 1200 žena. (»Glas slobode« broj 121 od juna 1920. godine)

Godine 1920. u Bosni i Hercegovini vođena su 52 štrajka, među kojima su najpoznatiji štrajk željezničara u aprilu i generalni štrajk rudara u decembru 1920. godine, koji je doveo do poznate »Husinske bune«.

Husinska buna se desila u okviru generalnog štrajka rudara Bosne i Hercegovine u decembru 1920. godine i predstavlja jednu od najkrvavijih i najpotresnijih akcija ne samo radničke klase Bosne i Hercegovine nego i Jugoslavije.

Seljaci i rudari iz sela Husina koji su radili u rudniku Kreka ustali su za vrijeme štrajka u zaštitu svojih radničkih drugova — Slovenaca zaposle-

nih u Kreki, kada su zbog učešća u štrajku izbačeni sa posla i iz državnih stanova u namjeri da se zajedno sa porodicama, protjeraju u Sloveniju. Husinjani i ostali seljaci primili su u svoje domove svoje slovenačke drugove i njihove porodice i bili spremni da se oružjem i svim drugim sredstvima odupru nasilju policije.

Protiv njih je izvedena ne samo policija nego i vojska sa topovima. U sukobu rudara sa vojskom i policijom poginula su u borbi i u kasnijim progonima 32 rudara i seljaka. U ovoj krvavoj borbi učestvovale su i hrabre žene rudara boreći se sa svojim muževima i braćom goloruke protiv topova i bajoneta.

Krvavi događaji u Husinu bili su neposredni povod za donošenje Obznane i Zakona o zaštiti države.

Ubijanje rudara i kasnija osuda 35-orice učesnika u buni na smrt, robiju i progone praćeno je nezapamćenim terorom nad rudarima, seljacima i njihovim porodicama. Tuče, paljevine, silovanje žena i djevojaka bile su odmazda nad rudarima Husina i njihovim porodicama.

Kasnije će u godinama narodnooslobodilačke borbe djeca slavnih husinskih rudara ostati vjerna slobodarskoj tradiciji husinske bune. 1941. godine formirana je partizanska četa mladih husinskih rudara koja je do posljednjeg čovjeka položila život za pobjedu revolucije.

U svim ovim akcijama žene su učestvovale bilo kao radnice, bilo kao žene radnika štrajkača dijeleći sa njima sve tegobe progona. Štrajkovi duvanskih radnica u Mostaru, Banjaluci, Travniku, koji su završeni značajnim ustupcima državnog monopola u pogledu plata, sastavni su dio mnogobrojnih akcija radničke klase Bosne i Hercegovine u tom periodu. Žene su masovno učestvovale i u protestima protiv izbornog zakona za Konstituantu po kome žene nisu imale pravo glasa. U Sarajevu je Pokrajinski sekretarijat žena organizovao protestni zbor, a upućen je i proglas ženama Bosne i Hercegovine.

Osobito snažan otpor pružila je radnička klasa Bosne i Hercegovine pokušaju vladajuće jugoslovenske buržoazije da od jugoslovenskih vojnika napravi instrumenat kontrarevolucije. 17. januara 1919. godine nekoliko hiljada radnika i radnica učestvuje na skupštini organizovanoj protiv pokušaja intervencije protiv Sovjetskog Saveza i revolucionarnog proletarijata u Njemačkoj i Mađarskoj. Rezolucija koja je na toj skupštini usvojena završava sljedećim riječima:

»Mi nećemo da ratujemo protiv Sovjetske Rusije, ni protiv njemačkih i mađarskih komunista, već protiv kapitalističkog jarma u Jugoslaviji i u čitavom svijetu.«

Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi stvorenoj 1918. godine odražavao je na najdrastičniji način neriješeno nacionalno pitanje u zemlji. Ne samo da je zbrisan svaki društveno-politički individualitet bosansko-hercegovačkog društva, nego je ova teritorija za sve vrijeme postojanja bivše Jugoslavije bila predmet rivalskih pretenzija velikosrpske i velikohrvatske buržoazije.

Decenijama prije stvaranja jugoslovenske države priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji bio je nacionalni program srpske buržoazije, dok su hrvatski buržoaski političari smatrali da Bosna i Hercegovina treba da uđu u sastav Hrvatske. Feudalno građanska muslimanska struktura zastupala je autonomiju Bosne i Hercegovine radi očuvanja klasnih privilegija, što je podrazumijevalo vodeći položaj Muslimana. Radnički pokret u Jugoslaviji, pa tako ni u Bosni i Hercegovini, nije u tom periodu pridavao odgovarajući značaj nacionalnom pitanju, pa prema tome i nije mogao postojati program koji bi zastupao ravnopravnost naroda Bosne i Hercegovine u okviru zajednice u kojoj žive. Tako su Bosna i Hercegovina postale »jabuka razdora« između rivalskih buržoazija, a najširi narodni slojevi izloženi uticaju antagonizama vladajućih partija koje su koristeći nacionalne i vjerske razlike nastojale da obezbijede svoje pozicije u pojedinim nacionalnim strukturama.

Takvu situaciju odražava i stanje ženskih organizacija i društava koja su najčešće organizovana na nacionalnoj osnovi. Osim izrazito ženskih društava, organizovane su i u okviru postojećih nacionalnih društava (»Gajret«, »Prosvjeta«, »Napredak«, »Narodna uzdanica«) ženske sekcije koje su okupljale žene određenih nacionalnosti i razvijale svoju djelatnost, uglavnom u okviru pripadnika iste nacionalnosti. Većina ženskih društava iz Bosne i Hercegovine bila je učlanjena u Jugoslovenski ženski savez osnovan 1919. godine u Beogradu. Kasnije dolazi do stvaranja organizacija Ženskog pokreta koje se učlanjuju u Alijansu ženskih pokreta.

I pored zajedničkog članstva u Jugoslovenskom ženskom savezu, većina ženskih društava u Bosni i Hercegovini nije bila međusobno povezana nikakvim zajedničkim programom ni akcijom. Neka od njih, nalazeći se pod patronatom i idejnim uticajem vladajućih krugova, i sama su bila faktor nacionalne podijeljenosti i antagonizma.

Koliko su to bile raznorodne i nepovezane djelatnosti, govori podatak da su samo u Sarajevu između dva rata djelovala 22 ženska društva ili udruženja.

Više ženskih društava imali su i drugi veći gradovi u Bosni i Hercegovini: Banjaluka 5, Tuzla 4, Mostar 4, Doboj 3 itd.

Postojanje ovako velikog broja ženskih društava u Bosni i Hercegovini uslovljeno je, u prvom redu, višenacionalnom strukturom stanovništva, koju su vladajući krugovi iskorišćavali za širenje vjerskog i nacionalnog antagonizma boreći se za svoje pozicije u vlasti i ekonomici zemlje. Tome treba dodati nastojanje vladajuće klase da putem ovakvih organizacija zadrže žene pod uticajem vjere i vladajuće ideologije. Ali je očevidno i to da je teški položaj žena u pravnom, političkom i ekonomskom životu morao dovesti do njihovog organizovanja i pokušaja da se, bar parcijalnim akcijama, utiče na rješavanje nekih pitanja koja su tištila žene, kao što su nepismenost, smrtnost dijece, socijalna bijeda, nezaposlenost itd.

Između dva rata u Bosni i Hercegovini vođena je, na primjer, žestoka borba između konzervativnog dijela muslimanskih političkih i vjerskih prvaka i naprednih muslimanskih intelektualaca oko pi-

tanja obaveza muslimanskih žena da pokrivaju lice, kao i oko prava i obaveza muslimanske ženske omladine da pohađa osnovnu školu. Tek 1928. godine Kongres Muslimana intelektualaca, upozoravajući da je prosvjećivanje Muslimanke jedan od osnovnih uslova za napredak i preporod muslimanske sredine, u donesenoj rezoluciji traži da se u Zakon o obaveznoj osnovnoj nastavi unese da ženska muslimanska djeca moraju pohađati osnovnu školu. Isto tako, pozivajući se na izjavu vrhova muslimanskog sveštenstva u kojoj je izraženo mišljenje da »Muslimanke treba da posjećuju sve vrste svjetovnih škola, da mogu obavljati zanate i ulaziti u razna zvanja koja ne stoje u protivnosti sa načelima Islama, da mogu, u slučaju potrebe, skinuti zar i otkriti lice« — pledirali su za veću prosvjećenost i veću društvenu aktivnost muslimanskih žena.

Ali teški položaj žena, kao i radnika, nisu mogli promijeniti, pa čak ni ublažiti apeli, peticije i dobrotvorne akcije.

Korijeni su bili dublji i zato se i pitanje promjene života žene moglo riješiti samo njihovim ulaskom u revolucionarni radnički pokret, u borbu protiv kapitalističkog poretka. Zbog toga nije slučajno što je između dva rata u redovima žena neprestano rastao broj pristalica radničkog pokreta i Komunističke partije. Njihove pristalice bile su ne samo radnice, nego se uticaj Partije snažno osjećao i među ostalim ženama, a osobito ženskom omladinom u gradovima. Broj zaposlenih žena bio je malen, svega oko deset hiljada. Teški ekonomski položaj zbog malih mogućnosti za zapošljavanje i školovanje unosio je zabrinutost za budućnost hiljada siromašnih djevojaka, jer su zavisile od udaje za isto tako siromašne mladiće ili su ostajale neudate i teret porodici.

Đačka, radnička i studentska ženska omladina bila je sredinom tridesetih godina obuhvaćena naprednim omladinskim pokretom i bila neodvojivi dio svih akcija revolucionarno-demokratskog pokreta.

Statistički podaci govore da su u Jugoslaviji najslabije bili plaćeni radnici u Bosni i Hercegovini, pa, kako su plate žena bile niže od plata muškaraca, lako je zaključiti da su radnice u Bosni i Hercegovini bile plaćene ispod svih prosjeka. Poslužićemo se podacima okružnih ureda za osiguranje radnika za 1937. godinu na području Banjaluke, Sarajeva i Tuzle. Za pomenutu godinu pri sarajevskom OUZOR-u ženska nadnica je iznosila 17,54 dinara, u Banjaluci 14,35 dinara, dok je nadnica zaposlenih žena u Tuzli bila 12,82 dinara. Iste godine prosječna ženska nadnica u Jugoslaviji, prema podacima SUZOR-a iznosila je 18,34 dinara.

Činjenica što su žene velikim dijelom bile zaposlene u tekstilnoj industriji uticala je da njihov ekonomski položaj bude još slabiji.

U julu 1936. godine u Sarajevu je osnovan Pododbor Saveza tekstilnih radnika za radnice koje su bile zaposlene u tekstilnoj industriji. Tada je u sarajevskoj tekstilnoj industriji (Ćilimara, »Ključ« i nekoliko sitnih preduzeća) bilo zaposleno oko 1.200 radnica, čiji je radni dan trajao i do 10 časova.

U Tkaonici ćilima u Sarajevu čak i one radnice koje su radile preko dvadeset godina jedva su mjesečno zarađivale oko 300 dinara. O teškom položaju tekstilnih radnica govori i podatak da su zarađivale svega 0,40 dinara po satu, što je bila najmanja satnica u zemlji.

Novembra 1939. godine organizovana je velika konferencija radnica i radnika tekstilaca u Radničkom domu, a glavno pitanje je bilo položaj žene-radnice u tekstilnoj industriji. Na ovoj konferenciji izneseni su primjeri da u Tvornici čipaka u Sarajevu rade djevojčice od 10 do 14 godina za svega nekoliko dinara dnevno, da je radno vrijeme prijavljeno na šest časova, a u stvari se radi punih osam časova. Na konferenciji su istupile radnice iz »Ključa«, »Globusa«, »Like«, »Merime«, »Ćilimare« i ostalih sarajevskih tvornica i radionica. Radnički povjerenik Tvornice ćilima iznijela je da su organizovanom borbom radnice postigle priznanje bolesničke nedjelje i da su kazne, koje su iznosile od 50 do 100 dinara za prestupe, smanjene na 5 dinara, a da novac od kazni ide u zajednički fond radnica za uzajamnu pomoć, kojim one same raspolažu. Ova konferencija je predstavljala smotru radničke solidarnosti i bila izraz snage sindikalno organizovanih radnica.

Početkom 1940. godine dolazi do jačanja pokreta i među radnicama duvanske industrije. U Duvanskoj stanici u Ljubuškom izbio je 5. januara 1940. godine štrajk zbog otpuštanja sa posla 20 radnica i radnika. U izvještaju sreskog načelnika sreza ljubuškog od 5. januara 1940. godine banskoj vlasti u Zagrebu, stajalo je: »Kod Duvanske stanice Ljubuški uposleno je 650 radnika, od toga su 73 muškarci, a ostalo žene. Svi su stupili u štrajk. Na poslu je ostalo samo 20 ljudi. Razlozi stupanja u štrajk su sljedeći: u prošlom mjesecu otpušteno je sa posla nekoliko sezonskih radnika zbog pomanjkanja posla, a takođe se traži i povećanje nadnica.«

Sredinom marta 1940. godine zbog niskih nadnica dolazi do obustave posla u Tekstilnoj tvornici platna d.d. Vitković u Mostaru. Štrajk je objavljen 19. marta 1940. godine poslije odbijanja poslodavca da vodi pregovore o zahtjevima radnica. To je bio drugi štrajk žena radnica u Hercegovini od početka 1940. godine.

Sresko načelstvo Mostar tražilo je intervenciju viših vlasti zahtijevajući da se zabrani rad URS-a, da se raspuste radničke organizacije i da se zatvori Radnički dom u Mostaru, »jer većina vođa podružnice međustrukovnog saveza URS-a u Mostaru su komunisti ili su suđeni po Zakonu o zaštiti države.« Po energičnim zahtjevima, po odlučnosti i oštrini, ovaj štrajk spada svakako među najuspješnije štrajkove koji su vođeni u 1940. godini.

U decembru 1940. godine otpočele su pripreme za štrajk radnica i švalja bijelog rublja u Sarajevu. Pripremama je rukovodila sindikalna komisija Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo. Radnice su uputile zahtjev Udruženju zanatlija za grad i srez Sarajevo za povećanje nadnica, obavezno plaćanje godišnjeg odmora od najmanje 14 dana i sklapanje kolektivnog ugovora. Pošto nije moglo doći do nagodbe, 90 radnica i švalja stupilo je u štrajk. Štrajk je otpočeo 14. decembra 1940. godine. Pododbor Saveza tekstilaca dodjeljivao je redovno finansijsku pomoć od po 30 dinara učesnicama

štrajka. Štrajk radnica i švalja bijelog rublja zatekla je zabrana Ujedinjenih radničkih sindikata.

Nakon uspješnog 14-dnevnog štrajka 1938. godine radnice Tvornice »Ključ« u Sarajevu vode akciju u novembru i decembru 1940. godine protiv pokušaja vlasnika Tvornice »Ključ« da obustavi proizvodnju u nekim pogonima i da otpusti jedan dio radnica s posla. Vlasnik Tvornice obrazlagao je svoju odluku o otpuštanju radnica nedostatkom sirovina za rad i 1. januara 1941. godine otkazao posao na dva mjeseca svim radnicima i namještenicima u »Ključu«. Obrazloženje za ovaj otkaz bilo je kratko: »zbog nedostatka sirovina«. Zbog opšteg negodovanja koje je nastalo u Tvornici, a i u gradu, na intervenciju vlasti, vlasnik je bio prisiljen da povuče otkaz. Ova intervencija došla je iz straha od eventualnih nereda i demonstracija zbog zabrane URS-a i radničkih organizacija.

Veliki broj radnica bio je uključen u rad na organizovanju »crvene«, odnosno narodne pomoći, prikupljanju priloga za borce republikanske Španije, pohapšene komuniste, na rasturanju napredne štampe. Nakon hapšenja članova sarajevske partijske organizacije 1936. godine, kojom prilikom su pale u zatvor desetine komunista, Crvena pomoć organizuje slanje pisama ministru unutrašnjih poslova u Beograd, u kojima se protestuje protiv mučenja kojima su podvrgnuti zatvorenici — komunisti i simpatizeri u sarajevskom zatvoru. Zahtijevano je da se prema zatvorenim komunistima (među kojima je bilo i sedam žena) policijske i zatvorske vlasti odnose kao prema političkim zatvorenicima, bez fizičkog nasilja i drugih šikaniranja koji su primjenjivani za vrijeme istrage.

Ideje radničkog pokreta prodiru i u neke od postojećih građanskih ženskih organizacija, osobito Ženskog pokreta. Pridružujući se akcijama ovih organizacija za prosvjećivanje žena, borbi za izmjenu političko-pravnog položaja žena, pripadnice radničkog pokreta su doprinosile razjašnjavanju povezanosti borbe žena za izmjenu njihovog društvenog položaja sa borbom radničke klase i cijelog naroda protiv ekonomske bijede, nacionalnog i klasnog ugnjetavanja, s antifašističkim pokretom koji je rastao u zemlji.

Sredinom tridesetih godina postojale su organizacije Ženskog pokreta samo u Sarajevu i Banjaluci, a kasnije se te organizacije stvaraju u Mostaru, Bijeljini, Tuzli i drugim većim mjestima Bosne i Hercegovine. To je bio period kada se poslije šestojanuarske diktature Komunistička partija, iako u dubokoj ilegalnosti, počinje organizaciono konsolidovati, zauzimati jasan stav o nacionalnom pitanju, stvarati akcioni program u borbi protiv opasnosti od fašizma. Zbog toga je i stvaranje organizacija Ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, koje je uslijedilo u tom periodu, bilo pod jakim uticajem žena koje su ideološki bile vezane za radnički pokret i unosile u ove organizacije stavove Komunističke partije prema najaktuelnijim pitanjima u zemlji, kao što su borba protiv fašizma i rata, za demokratske slobode, za široku platformu Narodnog fronta a protiv fašizacije zemlje.

Sredinom 1935. godine osnovane su omladinske sekcije Ženskog pokreta u Banjaluci i Sarajevu. Omladinske sekcije okupljale su omladinke svih nacionalnosti i, preko predavanja, biblioteka i seminara, djelovale na okupljanje i angažovanje ženske omladine u antifašističkoj borbi.

Jedna od većih akcija Ženskog pokreta u Sarajevu u 1936. godini bila je priprema predloga za izradu novog Građanskog zakona. U vezi sa izradom ovog zakona vlasti su tražile predloge pojedinaca i organizacija, pa je izrađena analiza građansko-pravnog položaja žene u Jugoslaviji, kao i predlog organizacije Ženskog pokreta za poboljšanje tog položaja.

Banska uprava Drinske banovine takođe je tražila od Ženskog pokreta u Sarajevu da izradi analizu položaja žena u Jugoslaviji »jer će se pitanje pravnog položaja žena tretirati na jednom od zasjedanja Društva naroda u Ženevi«. Kako je to bila prilika da se javnosti još jednom pruži materijal o teškom i neravnopravnom položaju žene, Ženski pokret u Sarajevu sazvao je u decembru 1936. godine konferenciju predstavnica većeg broja ženskih društava iz Sarajeva. Konferencija je izradila slijedeće zahtjeve u vezi sa poboljšanjem položaja žena:

»Potpuna politička ravnopravnost žena, odnosno izjednačenje žena u svim političkim pravima, aktivno i pasivno pravo glasa bez ikakvih ograničenja, bez obzira na školsku spremu ili profesiju, za skupštinske, banovinske i opštinske samouprave, kao i za sve druge javne institucije sa izbornim sistemom.«

Što se tiče ekonomskog statusa žena, konferencija je zaključila da se traži »pravna sposobnost za sva zvanja, jednake mogućnosti pristupa naobrazbi, školovanju, pristup u sva zvanja koja mogu imati i muškarci i zakonom zagarantovan princip: jednak rad — jednake plate.«

Prva veća manifestacija organizacije ženskog pokreta u Banjaluci bio je veliki politički zbor žena za pravo glasa održan 20. oktobra 1935. godine u Banjaluci. Istaknuta je potreba aktiviranja žena u društvenom životu, izneseni su podaci o stanju radnica i teškom položaju u kome se one nalaze u preduzećima. Na zboru je usvojena rezolucija u kojoj je traženo »da se u novi izborni zakon unese jednako opšte, tajno, aktivno i pasivno pravo glasa za sve muškarce i žene«, ističući da za savjesno ispunjavanje svojih građanskih dužnosti žene treba da imaju uticaj na formiranje društva i države.

Vladajući politički krugovi i policija osjećali su novi duh u radu organizacija Ženskog pokreta. Početkom 1936. godine nadležni organi su upozoreni da »paze na Ženski pokret«. Raspis Banske uprave Vrbaske banovine iz aprila 1936. godine upozorava sve nadležne organe »na obnovu ženskog pokreta u postojećim ženskim organizacijama, kao i na nove komunističke direktive«. Dva mjeseca docnije ista banska uprava šalje novi raspis svojim institucijama, pa ponovo stavlja na znanje »da će komunisti specijalno poduprijeti akcije SKOJ-a i sprovođenje akcije za žensko pravo glasa i ravnopravnost žena«.

Prikupljanje potpisa i održavanje zborova za pravo glasa koje je vršeno u okviru zemaljske akcije

1939. godine imalo je znatno širu političku sadržinu i značaj. Sve te akcije bile su dio revolucionarno-demokratskog pokreta za demokratiju, nezavisnost i slobodu. Žene su masovno učestvovale u akcijama protiv skupoće, otpuštanja sa posla, demonstracijama protiv špekulanata koji su iskoristili razne mjere vlasti (zabranu prodaje bijelog hljeba i brašna, ograničenje prodaje kukuruza i druge mjere) da se obogate na oskudici životnih namirnica, koje su sve više odlazile u fašističke zemlje. Pod rukovodstvom komunista stvarani su po ulicama, u preduzećima, blokovima kuća i po selima odbori protiv skupoće, u kojima su žene bile vrlo aktivne i učestvovale u mnogim akcijama koje su ovi odbori organizovali.

Karakteristika antifašističkog pokreta koji se stvarao bila je u svestranoj povezanosti svih organizacija i akcija koje su usvajale program Narodnog fronta. Tako su i proslave Osmog marta bile po pravilu smotra svih snaga demokratske i antifašističke borbe u gradovima i mjestima u kojima su se održavale. To su bili i zborovi za pravo glasa, prikupljanje potpisa za unošenje u izborni zakon političkih prava za žene i druge akcije.

Ženski pokret u Banjaluci učestvovao je u svim akcijama protiv skupoće tražeći da se pri gradskoj opštini formira komisija za određivanje i kontrolu cijena. Napredne žene Banjaluke bile su učesnice protesta demokratske javnosti protiv zabrane rada Studentskog kluba akademičara. Pokušaj organizovanja vojnih vježbi za pripadnike fašističke Ljotićeve stranke naišao je na jednodušan otpor svih antifašističkih snaga u gradu, među kojima su žene zauzimale vidno mjesto.

Prilikom održavanja Skupštine Jugoslovenskog učiteljskog društva 1939. godine na kojoj je veoma brojna bila takozvana »treća grupa« sastavljena od komunista i antifašista, organizovane su, uz podršku Mjesnog komiteta KPJ, demonstracije za odbranu zemlje od fašizma i rata. U tim demonstracijama bilo je veoma vidno učešće omladine i žena Banjaluke, koje su, pored ostalog, protestovale i protiv celibata za učiteljice.

U Tuzli je u septembru 1939. godine došlo do demonstracija radničkih žena povodom mobilizacije radnika i rudara u vojsku, odnosno u rezervu. Žene su, između ostalog, tražile veće potpore za porodice mobilisanih. Demonstracije su održane pred vojnim okrugom i pred zgradom opštine u Tuzli, a u njima je učestvovalo preko 200 žena izvikujući parole protiv rata i protiv skupoće. Pošto je policija uspjela da demonstracije rasturi, učesnice su se, prema dogovoru, uputile ka tuzlanskom radničko-rudarskom kvartu Tušnju, gdje je održan zbor protiv fašizacije zemlje i nenarodne politike režima.

U bijeljinskom srezu u pokretu za dobijanje prava glasanja bilo je obuhvaćeno oko 8.000 žena.

Velike demonstracije izbile su 1940. godine i u Mostaru, kada je oko 2.000 radnika, radnica, domaćica i omladine izašlo na ulice grada demonstrirajući protiv skupoće i ratnih špekulanata. Demonstranti su nosili transparente sa zahtjevom da se stvori vojni savez Jugoslavije sa SSSR-om. Samo deset dana kasnije mostarski proletarijat ponovo je izašao na ulice grada da demonstrira sa istim parolama. Ovog puta naoružana policija i žandarmi napali su na demonstrante otvorivši puščanu vatru. Teže i lakše je ranjeno 10 lica, a među njima i jedna omladinka.

Kao jedan od prvih zadataka u odbrani zemlje u okviru Narodnog fronta postavljeno je organizovanje kurseva za prvu pomoć, koje su pohađale djevojke i mlade žene. Uspješno su organizovani kursevi u Banjaluci, Tuzli, Bijeljini i Sarajevu. U Banjaluci su održana dva kursa koje je završilo oko 40 žena, a u Tuzli dva sa 50 polaznica. U Bijeljini je organizacija kurseva vršena u okviru Crvenog krsta.

Uticaj Partije u masama žena, osobito mladih žena i djevojaka, bio je mnogo širi, aktivnost žena u radničkom pokretu mnogo veća nego što bi se to moglo zaključiti po broju organizovanih žena u KPJ i u SKOJ-u. Dijelom se to može objasniti uslovima rada Partije i SKOJ-a, ali u svakom slučaju bilo je i rezultat ukorijenjenog nepovjerenja prema ženama. Na to navodi i podatak da, iako je učešće radnica i ostalih slojeva žena u antifašističkom pokretu raslo, osobito od 1935. godine, od 1936. godine do sredine 1939. godine u Bosni i Hercegovini nije u redove KP primljena ni jedna žena. Nešto omladinki bilo je primljeno u SKOJ-evske organizacije.

Iz dokumenata sa Pete partijske konferencije za Bosnu i Hercegovinu (jul 1940) vidi se da je u Sarajevu bilo 7 članova KPJ, a 40 žena bilo je obuhvaćeno pripremnim radom, da je, »u Mostaru rad među ženama vrlo slab«, da u Banjaluci »postoji jak ženski pokret, koji je vodio akciju za pravo glasa, održan je jedan zbor, ali je samo jedna žena član KPJ«, a za tuzlansku partijsku organizaciju se konstatuje da se »radu sa ženama tek pristupa«.

Stanje sa ženskim kadrovima u partijskim organizacijama i u SKOJ-u značajnije se izmijenilo u Bosni i Hercegovini poslije Pete zemaljske konferencije KPJ na kojoj je veoma snažno podvučena uloga žena u antifašističkoj borbi i odbrani zemlje i potreba njihovog organizovanja u KPJ. Tada je pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu bila stvorena i Komisija za rad sa ženama.

Pripadnost žena naprednom pokretu, njihova visoka politička svijest i spremnost za akciju, najbolje se mogu sagledati iz učešća u borbi protiv klasnog i nacionalnog ugnjetavanja, pokušaja fašizacije zemlje prije rata, a osobito iz učešća žena BiH u oslobodilačkom ratu i revoluciji.

Bosanke i Hercegovke u narodnooslobodilačkoj borbi

Nakon okupacije Jugoslavije od strane fašističkih država, Bosna i Hercegovina su ušle u sastav kvislinške »Nezavisne Države Hrvatske«. Stav ustaškog vođstva bio je da su teritorije Bosne i Hercegovine »hrvatske zemlje«, da su Muslimani »Hrvati muslimanske vjere«, a da su Srbi doseljenici kojima nema mjesta u ovim krajevima.

Osim prisilnog iseljavanja, glavni način obračuna sa srpskim stanovništvom, osobito na selu, bilo je fizičko istrebljivanje. Pored nacionalnog ropstva i okupatorskog terora, nad narode Bosne i Hercegovine nadvila se opasnost od najstrašnije tragedije: međusobnog istrebljivanja i bratoubilačke borbe. Na plodnom tlu vjerskog i nacionalnog antagonizma, koje su raspirivali velikosrpski, velikohrvatski i muslimanski reakcionari, okupator je uz pomoć domaćih izdajnika započeo plan istrebljivanja naroda. Protjerivanje u Srbiju, nasilno pokrštavanje, hapšenje, odvođenje ljudi u taoce i fizičko istrebljenje ljudi, žena i djece, pljačka i otimanje imovine, zapaljena sela — bila je stvarnost u kojoj su se našle Bosna i Hercegovina nakon okupacije.

Mirni gradići i sela Bosne i Hercegovine postali su klaonice ljudi, žena i djece. Neka o tome kaže i ovaj podatak iz saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača:

»Na signal ustaškog vođstva izvršeni su istovremeni masovni pokolji, koje su organizovali i sproveli Pavelićevi stožernici. Tako je i u Bosanskoj krajini, u organizaciji i po naredbama stožernika Gutića, nastalo opšte ubijanje, klanje i mrcvarenje. 31. jula stigli su naoružani odredi ustaša koji su 1. avgusta i slijedećih dana po svim selima i gradovima izvršili zločine čudovišne i po brojnosti i po svireposti. Čitava sela bila su spaljena i porušena, ljudi klani i bacani u jame često još živi, djeca nabadana na bajonete, a još nerođena sječena majkama u utrobi. U samom Prijedoru pobijeno je oko 700 duša. Ustaše su blokirale cijelu varoš, pa onda pokupile i sprovele sve Srbe u zatvor. Potom je nastalo ubijanje: u zatvoru, po ulicama, u kućama, na mostu preko Sane, u parku pred gimnazijom, na pijaci »Žitarnica«, u polju zv. »Urije«, na mostu zvanom »Tukovi«. U Prijedor su neprestano stizali kamioni puni seljaka, vođenih na strijeljanje. Po ulicama su bile gomile leševa i potoci krvi, koju su docnije skupljene Ciganke morale da peru. U okolini Prijedora, u čijem je srezu pobijeno oko 4.000 ljudi, plamtjela su sela, dok su ustaše klale i mučile svoje žrtve... U Sanskom Mostu i okolini, gdje je pokolj vršen na dan 2. avgusta pobijeno je 3.000 Srba u žitnom magacinu, a u polju zvanom »Šušnjar« oko 4.000 ljudi, žena i djece. U selu Podlugu ubijeno je oko 100 duša, a u opštini Stari Majdan oko 400. Trećeg avgusta objavljeno je dobošom u Sanskom Mostu da se do 6 časova uveče imaju javiti svi đaci iznad 12 godina. Potom su i oni sa ostalim žrtvama vođeni na strijeljanje. Strijeljanje se vršilo u polju »Šušnjar«, u velikim, unaprijed iskopanim jamama, u koje su žrtve morale same sići, pa su tako mitraljezom pobijene. Po selima su ustaše obično prethodno ubijale žene i djecu, a muškarce odvodile u Sanski Most. Žene su često najprije silovane, a potom ubijane... U Ključu je, po sopstvenom ustaškom priznanju i javnom saopštenju pobijeno oko 1.700 ljudi, koji su likvidirani u tamošnjoj osnovnoj školi, a dijelom na obali Sane.«

U maloj opštini Bosanska Krupa ustaše su spalile veliki broj sela i uništile u njima veliki broj stanovnika: u selu Pučeniku ubijeno je 100 muškaraca, 39 žena, 30-oro djece; Srednji Bušević 178 muškaraca, 46 žena, 22 djeteta; Potkalinje 51 muškarac, 37 žena, 44 djeteta; Srednji Dubovik 51 muškarac, 47 žena, 63 djeteta; Jasenica 145 muškaraca, 121 žena, 150-oro djece; Veliki Radić 74 muškaraca, 52 žene, 46-toro djece; Vojevac 61 muškarac, 49 žena, 41 dijete;Vranjska 124 muškarca, 84 žene, 85-oro djece; Benakovac 92 muškarca, 90 žena, 98-oro djece; Gorinja 113 muškaraca, 79 žena, 99-oro djece. Slično je bilo u prijedorskoj, novskoj i mnogim drugim opštinama u Bosni i Hercegovini.

Zloglasni ustaški stožernik Gutić u Bos. krajini pozivao je Hrvate i Muslimane: »Uništimo sve Srbe, koljimo ih, ubijajmo ih, protjerajmo ih. Ako je kome potrebna krava, konj ili vo, ima toga svega u Srba, uzmite, ne bojte se.«

Muslimani i Hrvati koji su se opirali nasiljima ustaške vlasti proganjani su, hapšeni, mučki ubijani. Hiljade muslimanskih i hrvatskih domova, i pored toga, postali su skloništa za Srbe, Jevreje i druge kojima je prijetila smrt, zatvori, logori i prisilni rad u hitlerovskoj Njemačkoj.

U proglasu Okružnog komiteta KPJ za banjalučki okrug iz 1941. godine povodom nasilja ustaških vlasti piše između ostalog:

»No, svi ovi zločini izvršeni nad mirnim građanstvom do sada, nisu mogli da zadovolje zloglasnog Pavelića i njegove sluge. Stoga se ovih dana donose nove odluke koje imaju za cilj nova hapšenja i proganjanja, nova ubistva, nova izgladnjavanja . . . Poslije Srba i Jevreja dolaze na red Muslimani. Najprije treba svršiti s jednima, pa onda sa drugima.«

U tim danima najvećih iskušenja za naše narode Komunistička partija sve svoje snage posvećuje stvaranju borbenog jedinstva naroda Bosne i Hercegovine u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, okupatora i domaćih izdajnika. Trebalo je »ostvariti jedinstvo živih, da ne bi u zajedničkoj grobnici ostvarili jedinstvo mrtvih«.

U proglasu Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine izdatom neposredno poslije okupacije između ostalog stoji:

»Komunistička partija, iako progonjena za ovih 20 godina, uvijek je stajala u prvim redovima borbe za pravo ugnjetenih i porobljenih. Nasuprot teroru, hapšenjima i ubistvima, ona će još upornije i odlučnije organizovati borbu protiv okupatora i njegovih agenata. Komunistička partija poziva sve narode Bosne i Hercegovine da prestanu sa međusobnom borbom, mržnjom i krvoprolićem, jer to okupatori i pljačkaši žele, jer samo time mogu održati svoju vlast. Hrvati i Muslimani, nemojte dopustiti da vi budete tlačitelji svoje braće Srba i Jevreja. Komunistička partija vas poziva: Srbe, Hrvate, Muslimane da stvorite bratstvo i jedinstvo u borbi protiv okupatora, za bolju i srećniju budućnost.«

Pod zastavu narodnooslobodilačkog pokreta počele su se svrstavati hiljade ljudi i žena Bosne i Hercegovine, Srba, Muslimana i Hrvata, u zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

»Istorija je htjela da baš Bosna i Hercegovina koja je bila gotovo kroz čitavo stoljeće pozornica borbe bratskih naroda, borbe koju su hranili i potpirivali tuđi interesi i uticaji, da je baš Bosna i Hercegovina postala koljevka novih bratskih odnosa među narodima Jugoslavije.« (Iz govora Edvarda Kardelja na III zasjedanju ZAVNOBiH-a).

Zločine nad srpskim narodom u Bosni i Hercegovini nastojali su iskoristiti velikosrpski elementi usmjeravajući ogorčenje i borbenu spremnost srpskih masa protiv Muslimana i Hrvata. Pod vidom borbe protiv ustaša počelo se oformljavati četništvo kao vojna i politička formacija velikosrpske reakcije. Četničko vojno i političko vođstvo nastojalo je da u srpskom narodu stvori uvjerenje da je spas u istrebljivanju Muslimana i Hrvata. 1942. godine su četnici izvršili masovna nasilja nad muslimanskim stanovništvom Višegrada, Čajniča, Foče i Goražda i drugih krajeva. Tekle su Drina i druge bosanske rijeke krvave noseći lješeve Muslimana i njihove nejake djece. Hiljade muslimanskih i hrvatskih porodica bježalo je iz svojih domova i sela u kojima su, u ime srpstva, haračili četnici. A u isto vrijeme četničke komande stvarale su sporazume sa okupatorskim i ustaškim vođstvom za zajedničku borbu protiv naroda koji se ujedinjavao u borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika, ustaša i četnika. Govoreći o četničkim elementima koji su se borili protiv zbližavanja naroda Bosne i Hercegovine drug Tito kaže: »Na njihovoj zastavi nije bila ispisana parola »borba protiv okupatora«, »smrt ugnjetačima naše zemlje« itd., već parole »smrt Muslimanima«, »smrt Hrvatima« itd.«.

Što su srpski, hrvatski i muslimanski narod više razumijevali da im je spas u zajedničkoj borbi protiv okupatora i izdajnika, što su se više okupljali u narodnooslobodilački pokret, sve više je dolazilo do zajedničkih akcija ustaša, četnika i okupatorskih vojski protiv Narodnooslobodilačke vojske, jer je snažni razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini jednako zabrinuo i okupatore, i ustaše, i četničke vođe.

Već početkom 1942. godine četnici zajedno sa okupatorom i ustašama otvoreno nastupaju protiv Narodnooslobodilačke vojske i pokreta. Vojnički malobrojni i nesposobni za borbu, oni pomažu okupatoru i ustaškoj vlasti zavodeći nečuveni teror nad stanovništvom koje se opredeljivalo za narodnooslobodilački pokret. Batinanje, izručivanje zarobljenih partizana okupatorskim vlastima, silovanje, vješanje i strijeljanje djevojaka i žena, pljačka i paljevine bili su najčešća sredstva borbe četnika. Dokumenti iz ratnog perioda o selima ispod Majevice, Romanije, Manjače, Čemernice, širom Hercegovine govore o mnogobrojnim zločinima četnika vršenim nad srpskim stanovništvom koje je bilo naklonjeno partizanima. Tako je 1942. godine samo iz sela Odžak — Ziljevo (Nevesinje) otjerano od strane četnika i Italijana u mostarski zatvor 60 žena, 16 žena iz sela Fatnice (trebinjski srez) bile su u četničkom zatvoru podvrgnute najvećim nasiljima i patnjama. Narodni heroj Hercegovine Dragica Pravica, studentkinja Beogradskog univerziteta, podlegla je kao žrtva najstrašnijih mučenja koja su nad njom izvršili četnici i italijanski okupatori.

Od 14 žena i djevojaka koje su uhvaćene i ubijene kao saradnici narodnooslobodilačkog pokreta u opštini Ugljevik 7 su strijeljali ili zaklali četnici.

Za vrijeme VII ofanzive četnici su izvršili krvavu odmazdu nad srpskim stanovništvom u Birču zbog njegove pripadnosti narodnooslobodilačkom pokretu.

U krajevima gdje je okupator uz pomoć ustaša izvršio najveće zločine nad srpskim narodom duboko je prodrla istina o namjerama fašističkih okupatora. Istina o raspirivanju bratoubilačke borbe da bi se Srbi, Hrvati i Muslimani međusobno uništavali našla je put do ogorčenog srpskog naroda i usmjerila njegov pravedni gnjev protiv stvarnih potpaljivača bratoubilačke borbe. U redovima ustanika i organizatora ustanka našle su se stotine komunista iz redova hrvatskog i muslimanskog naroda, patrioti koje je okupatorska i ustaška vlast progonila kao i Srbe. Dokumenti iz tog vremena govore o tome sa koliko su razumijevanja žene Drvara, Podgrmeča, Kozare prihvatile program narodnooslobodilačkog pokreta, koliko su razumjele da je spas Bosne i Hercegovine u jedinstvu njenih naroda i zajedničkoj borbi.

U arhivama Vojnoistorijskog instituta u Beogradu čuvaju se dva dokumenta koja govore o tome. Oba datiraju iz prvih mjeseci ustanka u Bosanskoj krajini. Jedan od njih je:

»Pismo hrabrim vojnicima naših narodnooslobodilačkih gerilskih odreda« — koje su uputile sa svog zbora žene i djevojke drvarske doline, a u kome, između ostalog, piše:

»Mi žene i djevojke drvarske doline, vaše majke, vaše kćeri i vaše sestre, toplo vas i zahvalno pozdravljamo kao naše neustrašive spasioce i zaštitnike i mi vas pozivamo da istrajete u borbi sve dok narodi Jugoslavije, sve dok narodi Evrope i ostalog svijeta ne izvojuju svoju punu slobodu i ravnopravnost.

Mi vas pozivamo da budete nemilosrdni prema fašističkim okupatorima i njihovim plaćenicima, prema našim zakletim neprijateljima koji su i sa nama bili nemilosrdni.

Mi vas pozivamo da suzdržite svoj gnjev, svoju želju za osvetom kada je u pitanju mirni i pošteni hrvatski i muslimanski svijet koji nije htio i koji nije skrivio zločine nad srpskim narodom i koji danas zajedno sa nama stupa u borbu protiv zajedničkog neprijatelja, protiv krvoločnog fašizma i njegovih psećih sluga.«

Iz istog perioda datira i »Rezolucija sa zbora žena na teritoriji opštine Rujiška« (Podgrmeč) u kojoj se kaže:

»Mi, napaćene žene i djevojke sa sela, okupile smo se danas prvi put da slobodno govorimo o sebi, da kažemo naše mišljenje o narodnoj borbi, da kažemo da mi učestvujemo u njoj, jer uviđamo da će jedino borba donijeti spas našem napaćenom narodu.

Mi znamo da je i ovaj naš zbor i ova naša sloboda samo jedan dio one velike narodne slobode koja će doći sa pobjedom našeg oružja.

U našoj Bosni u kojoj su neprijatelji bratstva na-

roda bacili iskru bratoubilačke mržnje među Srbe, Hrvate i Muslimane, palo je mnogo žrtava sa jedne i sa druge strane.

Mi znamo da klanje i ubijanje hoće fašisti. Mi znamo da je naša Narodnooslobodilačka vojska nosilac pobjede i bratstva, nosilac borbe protiv klanja i ubijanja. Mi pozivamo borce naše, našu ponosnu narodnu vojsku da bez milosti iskorijeni sve one zločince i plaćenike koji su prolijevali nevinu narodnu krv.

Ali vas isto tako zaklinjemo suzama koje smo prolile nad našim zgaženim pravima i slobodom, nad našim popaljenim selima i poklanim žrtvama, zaklinjemo vas patnjama koje smo podnijeli, da svoje svijetlo oružje, da svoju čast Narodnooslobodilačke vojske nikad ne okaljate krvlju naše braće druge vjere koji nisu ništa skrivili, da ne dopustite da na našu vojsku padne prokletstvo hiljada nesretnih majki druge vjere nad grobovima njihove nejake djece koju ste vi uništili.«

Od prvih dana ustanka partijski komiteti i organizacije posvetile su najveću pažnju okupljanju žena u narodnooslobodilački pokret kako na oslobođenoj, tako i na okupiranoj teritoriji.

Povezanost oslobođene i neoslobođene teritorije obezbjeđivala se požrtvovanim i samopregornim radom hiljada ilegalaca u okupiranim gradovima i selima. Oni su održavali partijske i vojne veze sa Narodnooslobodilačkom vojskom i pokretom, slali obavještenja o neprijatelju, prihvatali kurire, prebacivali ljude u partizane, sakupljali pomoć za NOP.

U Sarajevu je među mnogobrojnim ženama aktivistkinjama radila odmah u početku ustanka narodni heroj Radojka Lakić, studentkinja iz Bijeljine. Kada je u septembru 1941. godine uhapšena, i pored najstrašnijih mučenja kojima je izložena, nije odala ni jedno ime, ni jedan podatak o ilegalnom pokretu. Strijeljana je po odluci Prijekog suda koji ju je osudio na smrt.

Mlada sarajevska radnica Adela Sunarić vršila je dužnost kurira između Sarajeva i Bosanske krajine. Poginula je u kozarskoj ofanzivi. Među ženama koje su poginule junačkom smrću na ilegalnom radu je i poznata sarajevska omladinka Jelena Vitas. Već u prvim transportima kojima su rodoljubi slani u koncentracione logore nalazi se veliki broj žena. Tako je 5. avgusta 1941. godine u logor Stara Gradiška upućeno 18 žena iz Sarajeva i okoline. Među njima su bile najpoznatije aktivistkinje ženskog i radničkog pokreta od kojih su mnoge u logoru ubijene. Osobito je mnogo žrtava bilo iz redova mladih Jevrejki od kojih su mnoge bile poznate još u predratnom periodu kao antifašistkinje i borci za socijalnu pravdu. Ovaj kadar naprednih jevrejskih žena i djevojaka rastao je u siromašnim porodicama rano se povezujući sa radničkim pokretom i učestvujući u njegovim akcijama za bolji život radničke klase.

U Banjaluci je, pored ostalih, djelovala narodni heroj Vahida Maglajlić, kći banjalučkog kadije. Kada je uhapšena, ustaške vlasti u Banjaluci htjele su da izbjegnu da joj sude u njenom rodnom gradu, jer su se bojale protesta građana. Odlučili su da je prebace u Zagreb. Uoči dana kada je trebalo da bude sprovedena u Zagreb, Vahida je skočila sa II kata banjalučkog zatvora i pobjegla u partizane. Mira Cikota, sekretar opštinskog komiteta u okupiranom Prijedoru, uspjela je da dođe do podataka o vojnim snagama i rasporedu neprijatelja u Prijedoru i time znatno olakšala oslobođenje grada u proljeće 1942. godine. Uhvaćena je u Kozari za vrijeme ofanzive. Iako je bila u drugom stanju, osuđena je na smrt i javno obješena u Prijedoru.

U Mostaru su 1943. godine pored Gradskog odbora AFŽ-a u svim kvartovima i većini preduzeća postojali aktivi žena koji su obuhvatili 262 žene.

Mnoge ilegalke nosile su zar i feredžu da bi se održale u uslovima ilegalnog rada. Osobito uspješan rad bio je na otpremanju iz gradova novih boraca, sakupljanje podataka i obavještenja o vojnim i političkim namjerama neprijatelja, sakupljanje oružja i lijekova za jedinice Narodnooslobodilačke vojske, organizovanje akcija protiv skupoće, gladi, crne berze, terora i nezakonitog hapšenja građana, za pomaganje porodica čiji su članovi otišli u partizane ili su u zatvoru, slanje hrane i ostale pomoći zatvorenicima. Zatvore Sarajeva, Mostara, Banjaluke, Tuzle, Dubrovnika, Trebinja, koncentracione logore Bosanske Gradiške i Jasenovca upoznale su hiljade hrabrih ilegalki Bosne i Hercegovine. Prijeki sudovi, strijeljanja, javna vješanja u Sarajevu, Bos. Dubici, Bos. Gradiški i mnogim drugim mjestima izvršena nad ženama i djevojkama pohapšenim u ilegalnom radu u okupiranim gradovima dokaz su teškog fronta narodnooslobodilačke borbe na kome su se časno i uspješno borile žene i omladinke. Hiljade zapisnika sastavljenih u mučilištima ustaške i okupatorske policije svjedoče da većinu njih ni najstrašnije muke nisu mogle pokolebati. Uz mnoga imena ovih žena stoji: »Pošto je svojim upornim niekanjem zavodila vlast u bludnju da se ne otkriju veze u komunističkom pokretu i pokazala veoma zao karakter predlaže se slanje na izdržavanje kazne u sabirni logor, predlaže se itd...« Mnoge su još u toku isljeđivanja podlegle.

Iz okupiranih gradova tekla je neprekidna rijeka građana i građanki u oslobodilačku vojsku i na razne dijelove oslobođene teritorije. Radnice, učiteljice, ljekarke, medicinske sestre i bolničarke, službenice, učenice i studentkinje, majke i kćerke zajedno napuštale su svoje rodne gradove da bi se borile za slobodu. Samo za vrijeme dva napada narodnooslobodilačke vojske na Banjaluku (u januaru i septembru 1944. godine) izišlo je na slobodnu teritoriju oko 10 hiljada banjalučkih građana među njima ogroman broj žena i ženske omladine.

U svim selima i gradovima koje je oslobađala ma i na kratko vrijeme narodna vojska održavani su razgovori sa ženama, formirani aktivi žena pristalica narodnooslobodilačkog pokreta sa zadatkom da politički djeluju među ženama. Poseban rad sa ženama imao je svoje opravdanje zbog toga što je za ogromne mase žena, osobito na selu, to značilo prvo političko i društveno organizovanje zbog toga što je to bilo put da se govori o položaju žene i zbog toga što je postojao niz poslova koje su najuspješnije mogle organizovati i izvršiti žene. Kod Muslimanki je posebno organi-

zovanje bilo nužno i zbog običaja da sakrivaju lice pred stranim muškarcima.

Stvaranju borbenog jedinstva naroda BiH, od čega je zavisio opstanak i Srba, i Hrvata, i Muslimana, mnogo su doprinijele žene Bosne i Hercegovine. Zajednička sudbina ujedinjavala je žene grada i sela, svih društvenih slojeva i nacionalnosti. »Za živote naše djece, za mir naših domova da nikada više ne bude klanja i ubijanja — mi smo se ujedinile« bio je najčešći natpis u salama gdje su se žene okupljale.

Već 21. avgusta 1941. godine u tek oslobođenom Drvaru održana je prva konferencija žena Drvara i okoline na kojoj je odlučeno da se žene organizuju za pomoć narodnooslobodilačkoj borbi.

Kad je početkom 1942. godine veliki dio zapadne Bosne oslobođen, rad na organizovanju žena uzeo je pun zamah. Marta 1942. godine formiran je sreski odbor žena za srez Drvar, a u aprilu su u svim drvarskim selima postojale organizacije žena. U tom radu angažovali su se i Sreski komitet i svi članovi Partije.

Odmah u početku ustanka u svim selima Hercegovine formirani su aktivi žena. Neki od njih su i nakon četničkog puča 1942. godine i zaposjedanja slobodne teritorije od strane italijanskih fašista i četnika radili ilegalno za narodnooslobodilački pokret.

Na terenu Podgrmeča su sredinom 1942. godine bile formirane organizacije žena u 72 sela od 80 koliko ih je ukupno bilo. Na području Ključa i Mrkonjić-Grada do kraja godine bilo je 25 seoskih odbora. Krajem godine formirani su seoski odbori i u srezu jajačkom. Uspješno se razvijala organizacija i među Muslimankama Cazina, Velike Kladuše i u muslimanskim selima bosanskokrupskog sreza. U cazinskoj opštini je organizovano 350 Muslimanki.

Narodnooslobodilački odbori tijesno su sarađivali sa seoskim odborima žena, a članice tih odbora najčešće su predlagane i birane u narodnooslobodilačke odbore. Partijske organizacije i forumi posvećivali su veliku brigu razvoju AFŽ-a. Najsposobnije komunistkinje radile su na organizovanju žena, a jedno od mjerila uspješnog rada partijskih organizacija bilo je i koliki se broj žena prima u organizacije KPJ i SKOJ-a, koliko ih se bira u narodnooslobodilačke odbore.

Organizovane žene uzimale su na sebe velik dio dužnosti u ishrani i odijevanju vojske, prihvatanju i liječenju ranjenika, održavanju bolnica. Da bi se zemlja što bolje i na vrijeme obradila, NOO su organizovali akcije prilikom sjetve, kosidbe i žetve u kojima su velikog učešća imale i organizacije žena, a radne brigade, sastavljene najvećim dijelom od žena i omladine, učestvovale su u svim poljskim radovima.

Prva radna brigada u Bosni i Hercegovini osnovana je u Saničkoj dolini, u blizini Ključa, u ljeto 1942. godine, kada je ovaj kraj bio oslobođen. Brigada je radila na žetvi i vršidbi žita, branju voća i povrća. Sastavljena je bila od omladinskih četa i bataljona iz Drvara, Petrovca, Bosanskog Grahova, Ribnika, Prekaje, Sanice i Podgrmeča. U njoj je bio velik broj omladinki i mladih žena. Radilo se pod kišom mitraljeskih zrna i bombi iz neprijateljskih aviona, ali je posao uspješno završen. Slične akcije su organizovane i na Kozari, kada je sakupljena ljetina u plodnoj Dubičkoj ravni.

U julu 1942. godine u Bosansku krajinu stigle su proleterske jedinice i Vrhovni štab. Mnogo ranije narod je doznao za približavanje ovih jedinica. Svuda je pripremljen doček kakav samo može da priredi narod koji se bori. Drvar je tada prihvatio ranjenike proleterskih jedinica. Sve je bilo spremno za junačke borce Srbije, Crne Gore, Sandžaka. I smještaj u improviziranim bolnicama, i dežurne bolničarke, i radne čete omladinki i žena spremnih da nose teške ranjenike, i sofre duž rijeke Unca pune hrane, i borbena pjesma, i strukovi poljskog cvijeća, i skromna seoska odjeća i obuća. Hiljade žena i djevojaka drvarske kotline danju i noću su učestvovale u organizovanju prijema ranjenih proletera.

Radne čete žena postojale su ili se formirale gdje god se ukazala potreba. U zimu 1942. godine osam stotina žena Kozare organizovane u radnim četama krenule su u Lijevče polje, udaljeno preko 30 kilometara da izvuku žito iz sela gdje je bio neprijatelj. Slabo obučene, mnoge samo u pletenim seoskim priglavcima na nogama, one su taj posao uspješno izvršile. Kada su se vratile kućama, zatekle su pusta zgarišta. Neprijatelj je popalio njihove domove. Tada su hrabre Kozarčanke spjevale ove stihove:

»Ja se krenuh u akciju,
u Lijevče po pšenicu,
Kad se vratih iz akcije,
iz kuće mi dim se vije,
Moje selo vatru sije
— Paveliću da te nije!
Kad ja pridoh kući bliže,
a iz kuće plamen liže,
Kuće meni žao nije,
ali oko suze lije,
Jer su mrtva djeca naša
— poginula od ustaša.
Udri, Tito, bande klete
i žene će da se svete!
A sad naprijed, drugarice mile,
Pri kraju su fašističke sile,
Dočekujmo fašiste na nože,
Kozara se uništit' ne može.«

Posebnu pažnju istoričara i hroničara naše narodne revolucije privlači razvitak narodne vlasti.

Svuda, a osobito u krajevima gdje se duže vremena održavala slobodna teritorija, izgrađivana je narodna vlast u vidu narodnooslobodilačkih odbora, stvarane su društveno-političke organizacije u kojima je masovno bio okupljen narod, organizovan je život na način koji je značio čvrstu povezanost vojske i naroda.

Svi uspjesi narodnooslobodilačke vojske nedjeljivo su vezani sa političkim i vojnim organizovanjem čitavog naroda u oslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Iako se s pravom ističe uloga žena u pozadinskim radovima na oslobođenoj teritoriji, mora se imati u vidu relativnost slobodne teritorije, zbog čega je borbena spremnost čitavog naroda bila us-

lov i uspješnih akcija Narodnooslobodilačke vojske i bezbjednosti naroda.

Svi vidovi pomoći vojsci — od hrane i obuće, njege ranjenika do spremnosti da se uvijek popune borbeni redovi brigada i divizija — bili su organizovani na slobodnoj teritoriji. Već u jesen 1941. godine 30 djevojaka iz sela Trninić-brijeg, Šipovljani i Drvar-selo u drvarskoj opštini prošlo je kroz vojnu obuku. Prva žena narodni heroj Jugoslavije je mlada seljanka iz sela Kamenice u blizini Drvara. Bila je borac — bombaš u X krajiškoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi — Marija Bursać. Njoj je posvetio svoju pjesmu »Marija na Prkosima« književnik Branko Ćopić. Drvarska opština dala je još jednu ženu — heroja. To je Danica Materić iz sela Trninić-brijega. Zarobljena je teško ranjena dok je svojoj četi vatrom štitila odstupnicu. Strijeljali su je fašisti. U Podgrmeču su još od početka 1942. godine organizovani vojno-politički kursevi na kojima su mladići i djevojke osposobljeni za ulazak u redove Narodnooslobodilačke vojske. U Drvaru je 1942. godine osnovana radionica za izradu bombi, sličnih »kragujevčankama«. Osim 25 stalnih radnika, svakodnevno je po smjenama radilo i 50—60 žena i djevojaka koje su se i same osposobile za upotrebu bombi u borbi.

Omladinske pozadinske čete koje su formirane za obavljanje raznovrsnih radova u poljoprivredi, prekopavanju cesta, izgradnji bolnica, zemunica i sl. imale su u programu i osposobljavanje za neposrednu borbu sa neprijateljem. Tako su za vrijeme kozarske ofanzive iza boračkog stroja stajale djevojačke čete spremne da prihvate oružje poginulih i ranjenih boraca.

U zapisniku sa savjetovanja Okružnog komiteta KPJ za Kozaru koje je održano iza kozarske ofanzive 21. i 22. septembra stoji slijedeća ocjena koju su svi prisutni primili:

»Pozadinu kakvu smo mi imali sigurno nije imao nijedan odred u zemlji. Odana do kraja narodnooslobodilačkoj borbi, dala je sve što se od nje zatražilo. U Kozari su podignuti cijeli gradovi. Kilometrima po najdubljem snijegu nošen je materijal za izgradnju naših logora. Najboljim što ima narod je darovao svoju vojsku. Politika bratstva Srba, Hrvata i Muslimana postala je dio bića ovog naroda. Ljubav prema partizanima i mržnja prema fašistima osjeća se na svakom koraku, u svakom selu.

Pa i sada nakon ovog velikog preloma i poraza, narod koji je ostao, gleda u nas kao najbolje svoje sinove. Sjetite se onog slučaja kada je majka, sakrivajući dijete pod sebe, ranjena od topovske granate, odgovorila odborniku koji je šalje u bolnicu da se previje: »Nemojte, djeco, sramota je da trošim lijekove, to treba borcima!« Svjedoci ste trenutka kada su u najtežoj situaciji uzvikivale vojnicima: »Samo se vi spasite, a sa nama šta bude!«

A ta pozadina bile su desetine hiljada kozarskih žena i djece među kojima su nakon ofanzive spjevani stihovi:

»Grob do groba u zrelome žitu,
A Kozara zaklinje se Titu!«

Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive jedna njemačka divizija pomognuta kvislinškim trupama opustošila je usred zime sela Podgrmeča. Narod se povukao u planinu. Zbjegovi su bili dobro organizovani. Na čelu svakog zbjega bili su članovi narodnooslobodilačkih odbora. Čitavim zbjegom, koji je brojao preko pet hiljada stanovnika Podgrmeča, rukovodio je zajednički odbor zbjega u kome su pored ostalih bile i Soja Ćopić, predsjednica Oblasnog odbora Antifašističkog fronta žena za Bosansku krajinu i njena kćerka Smiljka Ćopić-Rašeta, Danica Medan, seljanka iz Jasenice, član opštinskog narodnooslobodilačkog odbora, Lepa Radić, učenica iz sela Bistrice kod Bosanske Gradiške. Lepa Radić je bila član štaba za evakuaciju stanovništva. Uhvaćena je zajedno sa 150 žena i djece o kojima se brinula u zbjegu. Nijemci su je osudili na smrt vješanjem i javno izvršili smrtnu kaznu u Bosanskoj Krupi. Već pod samim vješalima Nijemci su joj obećavali život ako otkrije članove Partije i ostale rukovodioce zbjega, na što im je odgovorila: »Ja nisam izdajnik svoga naroda, a oni će se i sami otkriti kada budu uništavali zlikovce kao što ste vi sve do poslednjeg.«

Sa njom je isto tako hrabro poginula i Smiljka Ćopić-Rašeta. Lepa Radić proglašena je za narodnog heroja.

Za vrijeme IV neprijateljske ofanzive poznate po tome što su jedinice koje su u njoj učestvovale imale zadatak da spasu od uništenja četiri hiljade ranjenika, sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske kretale su hiljade izbjeglica iz Banije, Like, Bosanske krajine i drugih krajeva gdje su vođene borbe. Omladina, među kojom je bilo najviše seoskih djevojaka, uključivala se u vojne jedinice. Bilo ih je na hiljade. Mnoge od njih prošle su ne samo kroz oganj bitke na Neretvi, nego i na Sutjesci, kao borci, bolničarke, ne uzmičući, ni pred kakvim zadacima i teškoćama. Zajedno sa ostalim nosile su preko rijeka i planina ranjenike i bolesnike da bi mnoge od njih i same pale u borbama ili podlegle bolestima, osobito tifusu koji je u to vrijeme harao.

Bijele seoske marame i nošnje u kojima su krenule po januarskom mrazu na daleke puteve borbe polako su nestajale. U borbama osvojeno oružje i vojnička odijela postali su nova djevojačka oprema koju su skinule tek poslije oslobođenja zemlje.

Primjer nedjeljivosti naroda i njegove vojske predstavlja i otpor naroda drvarske doline za vrijeme desanta njemačkih padobranaca i ofanzive ostalih vojnih formacija u maju 1944. godine sa ciljem da unište Vrhovni štab. Uz jedinice narodnooslobodilačke vojske borio se čitav narod uništavajući neprijateljske vojnike, paleći tenkove, otkrivajući neprijateljske položaje. Svaka ulica, svaka kuća bila je uporište za borbu protiv neprijatelja. U tim borbama pala je Rada Vranješević, član Oblasnog komiteta KPJ, narodni heroj Bosne i Hercegovine, Razija Omanović i Zora Željković, članice Okružnog komiteta SKOJ-a, Smilja Bursać, sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Drvar i mnoge druge.

U odgovoru maršala Tita na pismo žena i omladinki

okoline Drvara u kome mu javljaju da je Drvar ponovo oslobođen (nakon desanta 1944. godine) drug Tito kaže između ostalog:

»Sa mnom vama su zahvalni proslavljeni borci srpskih i crnogorskih brigada koje ste vi na ženskim i djevojačkim rukama nosile kilometrima i u njedrima krajiških planina čuvale i njegovale kao rođene. Oni su se i ovdje, pod zidinama Beograda, borili zajedno sa vašom braćom i muževima Krajine.

Poslednji dani sedme njemačke ofanzive spadaju u red dana koje smo zajedno proveli. Odlazeći sa teritorije Krajine mi smo znali da je još nekoliko stotina sinova i kćeri Krajine palo od bjesnila fašističkih zvijeri koje su pokušale posljednje što su mogle. Ali mi smo znali da hrabri, istorijski Drvar neće pokleknuti i da će Krajina samo još više zamrziti pobješnjelog neprijatelja i vratiti mu stostruko.«

Veliki značaj za dalji razvoj organizacije žena u Bosni i Hercegovini, a osobito u Bosanskoj krajini, imala je Prva zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, koja je u decembru 1942. godine održana u Bosanskom Petrovcu. Osim 166 delegata, na Konferenciji je bilo prisutno i nekoliko stotina žena sa oslobođene teritorije Bosanske krajine.

Neposredno iza Konferencije organizovani su i ilegalni gradski odbori AFŽ-a u okupiranom Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Banjaluci i drugim mjestima.

Na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne u toku 1942. godine organizacijama AFŽ-a bilo je obuhvaćeno preko 40 hiljada žena. Samo u seoskim odborima, u koje su birane najaktivnije žene, bilo je oko 3.000 odbornica, među kojima je bilo više od trećine članova KPJ. Kada se zna da do ustanka u ovim selima nije bilo žena u članstvu KPJ, onda je jasno koliko su za to kratko vrijeme žene pokazale svoje sposobnosti da ulaze u politički život i da se svim snagama bore za slobodu zemlje i naroda.

Neprijateljske vlasti i vojska bili su svjesni kakvu snagu predstavljaju organizovane žene u narodnooslobodilačkom pokretu. Pri upadima na slobodnu teritoriju i u provalama u okupiranim gradovima aktivistkinje AFŽ-a su hapšene, proganjane i ubijane. Tako je u Prijedoru 1943. godine uhapšen čitav odbor AFŽ-a koji je sakupljao priloge za pomaganje porodica palih boraca i interniranih rodoljuba. Sa ovim odborom je uhapšeno 150 prilagača, među kojima je bio velik broj žena.

Prva oblasna konferencija AFŽ-a za Bosansku krajinu održana je 5. septembra 1943. godine u Podgrmeču. Na konferenciji je donijeta rezolucija i postavljeni su zadaci: dalji rad na okupljanju svih žena u narodnooslobodilački pokret, učvršćenje jedinstva srpskih, hrvatskih i muslimanskih žena, stvaranje organizacija na neoslobođenoj teritoriji, da se poveća pomoć vojsci putem takmičenja, pomoć narodnooslobodilačkim odborima u sabiranju ljetine, pomoć izbjeglicama i postradalim krajevima, veće učešće žena u narodnoj vlasti, suzbijanje nepismenosti putem analfabetskih tečajeva, rad na opštem uzdizanju žena preko političko-vaspitnih kurseva i predavanja.

Kakav je širok krug aktivistkinja obuhvaćen organizacijom govori i podatak što je npr. u sanskom srezu bilo sredinom 1944. godine 3.695 žena koje su aktivno radile u AFŽ-u, u srezu Bosanski Novi 3.000, u Bosanskoj Krupi bilo je organizovanih žena 2.984 (neorganizovanih 251). Okružna konferencija žena Podgrmeča održana je 16. septembra 1944. godine u prisustvu 300 delegatkinja koje su predstavljale 11 hiljada organizovanih žena. Jajce, Grmeč, Kupres, Prozor, Travnik, Mrkonjić-Grad, Teslić, Tešanj, Prnjavor, Kotor-Varoš, gradove i sela prekrila je mreža organizacija AFŽ-a, snažan oslonac narodne vlasti i narodne armije.

Rad na organizovanju AFŽ-a u Hercegovini razvio se osobito 1944. godine. Formiran je Oblasni odbor AFŽ-a za Hercegovinu od 5 članova, obrazovana su dva okružna odbora, dok je u cijeloj Hercegovini u to doba organizovano 8 opštinskih i 87 seoskih odbora sa 3.694 članice AFŽ-a.

U svom prvom izvještaju Centralnom odboru AFŽ-a Oblasni odbor Antifašističkog fronta žena Hercegovine između ostalog piše:

»Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini razvijao se pod specijalnim uslovima, te je to ostavilo traga i na Antifašističkom frontu žena.

U prvom ustanku, do neprijateljske ofanzive, početkom 1942. godine čitava teritorija Hercegovine sem gradova bila je oslobođena. Na oslobođenoj teritoriji formiraju se vrlo brzo i aktivi žena.

Poslije ofanzive na Hercegovinu naše su snage bile prisiljene da napuste teren Hercegovine.

Poslije pete neprijateljske ofanzive hercegovačka brigada vraća se na teren Hercegovine.

Iako okupator drži jake garnizone u gradovima i često kontroliše teren ili sam ili preko četnika, ipak u narodu ne vlada strah i u većini aktivno pomaže našu borbu. To se odražava i na ženama. U svim krajevima Južne Hercegovine postoje vrlo dobri uslovi za stvaranje i razvijanje organizacije AFŽ-a.

U gradovima smo uspjeli da stvorimo ilegalne organizacije u Gacku, Stocu i Mostaru.

U gradu Mostaru imamo vrlo masovnu i aktivnu organizaciju koja obuhvata oko 500 žena. Rad organizacije je raznolik, a naročito je jak u ekonomskim akcijama. Žene, obuhvaćene našom organizacijom u Mostaru su jako uporište narodnooslobodilačkom pokretu i spremne su da izvrše svaki zadatak koji se pred njih postavi.«

U jednom članku koji je objavila »Nova žena«, organ Glavnog odbora AFŽ-a Bosne i Hercegovine, piše: »Svako oslobođenje Livna, a ono je za četiri godine rata doživjelo četiri puta taj radosni čas, svaki boravak crnogorskih, sandžačkih i srbijanskih proletera, dalmatinskih brigada i krajiških udarnika, povećao je broj ovih jedinica novim borcima iz Livna i sela oko njega. Gotovo svi muškarci iz ovih sela koja su imala prije rata oko 700 kuća, njih više od 1.200, javilo se u razne partizanske jedinice. Žene i omladinke orale su, proizvodile hranu, obezbjeđivale svoju vojsku, a kroz njihova sela prošlo je za četiri godine više hiljada partizana i na hiljade izbjeglica iz Banije i Korduna. I svi su našli prijateljsko utočište i hranu, ma kako bila oskudica. Oko 2.500 žena i djevojaka učestvovale su u toku rata u prenoše-

nju ranjenika u udaljene bolnice. U vojnim jedinicama učestvovalo je više od 200 žena sa puškom u ruci. Najviše ih je stupilo u brigade za vrijeme prvog i drugog oslobođenja Livna. Iz Livna i okolice javilo se u partizane 60 djevojaka Muslimanki. Najviše ih je stupilo u bataljon »Vojin Zirojević«, koji je, nakon formiranja Desete hercegovačke brigade krajem 1942. godine, ušao u njen sastav. Mnoge od djevojaka koje su stupile u ovaj bataljon poginule su u mnogobrojnim bitkama koje je vodila ova brigada.«

U ediciji »Hercegovina u narodnooslobodilačkoj borbi« govori se o jednom od najvećih podviga ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u Mostaru, u kome su veliku ulogu imale žene. Citiramo neke dijelove:

»Poslije bitke na Sutjesci većina preživjelih boraca Mostarskog bataljona okupila se u podveleškim selima i odatle se spustila u Mostar... Pored 80 boraca iz bataljona, krilo se isto tolikg drugova i drugarica koje je tražila policija. Tom prilikom Mjesni komitet Partije i SKOJ-a, a naročito organizacija AFŽ-a i odbori narodne pomoći, svestrano su se angažovali. Gotovo nije bilo kuće aktivista i simpatizera u kojoj se neko nije krio.«

Kad je u drugoj polovini 1943. godine istočna Bosna ponovo oslobođena, organizacije AFŽ-a na tom terenu počele su se još snažnije razvijati, osobito u bijeljinskom srezu, kako u gradu tako i u selima ispod Majevice. U toku godine omasovili su se odbori u čitavom tuzlanskom okrugu, a 22. oktobra u oslobođenoj Tuzli održana je konferencija AFŽ-a, koja je predstavljala desetine hiljada organizovanih žena istočne Bosne. Poslije oslobođenja Višegrada oktobra 1943. godine organizovan je mjesni odbor AFŽ-a, u kome je predsjednica bila Ljubica Đukić, a potpredsjednica Lepa Milovanović. Kasnije su obje strijeljali četnici. Krajem 1943. godine počeli su se formirati i seoski odbori na terenu Romanije.

U članku »Naša žena« u oslobodilačkom ratu objavljenom u prvom broju lista bosansko-hercegovačkih žena »Nova žena«, Đuro Pucar piše: »Velike su žrtve koje je naš narod uložio u ovom oslobodilačkom ratu, a naročito su velike žrtve bosansko-hercegovačkih žena koje su od prvog dana, sa muževima, sa braćom i očevima stale rame uz rame, uzele pušku u ruku i pošle u neravni boj sa neprijateljem. Pošle su da brane svoj krov nad glavom, svoju zemlju, svoju čast i svoju slobodu. Mnoge žene koje su do juče bile majke i kućanice, radnice u polju, danas su borci na frontu. Nema ni jednog posla, ma kako bio težak i naporan, koji naše žene ne bi uspješno obavile. One danas rade kao bolničarke i njeguju bolesne i ranjene borce. One kose, oru i siju i obavljaju sve poljoprivredne poslove. One isto tako uspješno rade na kidanju i popravljanju cesta i pruga. One na svojim plećima vuku hranu za vojsku na frontu onim stazama kojima nikakvo prevozno sredstvo ne može proći. One predu, pletu i tkaju i tiĥe ublažavaju oskudicu naše vojske. Žene sa uspjehom rade na suzbijanju bolesti koje su neminovne u svakom ratu. Sve te žrtve i svi ti napori koji su do sada činjeni i koji se neprestano čine jesu plemenita djela naših žena na dobrobit svoju i cijelog naroda.«

Vizija novog života ne samo naslućena nego prisutna u svim vidovima narodne borbe pretvarala je žene iz vjekovnih robova u vezilje slobode. Hiljade naivnih i divnih želja cvalo je u djevojačkim kolonama dok su prekopavale ceste da ne prođu neprijateljski tenkovi, dok su orale, kopale, nosile hranu vojsci, prenosile ranjenike, dok su spavale pod vedrim nebom nad dalekim pješačkim stazama.

One su željele ići u školu, biti babice, učiteljice, pisati u novinama, učiti za ljekare, ostati u armiji, putovati vozom, raditi u fabrici — osvajati taj čudesni svijet novih mogućnosti koji je pred njima otvorila revolucija. Pobjeda za njih nije značila samo istjerivanje okupatora iz zemlje. Nema povratka na staro — za žene je imalo dvostruko značenje.

Djevojke iz sela ispod Vlašića prvi put su vidjele krevet kada su sa karavanom išle u prnjavorsku opštinu da prenose žito. Mlade skojevke iz sela Smoljane pod Grmečom učestvovale su sa svojom radnom četom na evakuaciji zarobljenog oružja i ostalog materijala iz oslobođenog Bihaća. Tamo su prvi put vidjele električno svjetlo. Penjući se vrletnim ripačkim klancem sa teretom na leđima one su neumorno govorile o tom divnom čudu, o tome kako će »nakon pobjede sva naša zemlja svijetliti kao Bihać.«

To su bile godine kada su hiljade seoskih stanovnika Bosne i Hercegovine prvi put osjetile ljekarsku pomoć, kada su žene mnogih sela prvi put rađale uz pomoć babice ili ljekara, kada su pred divnom publikom boraca, seoske omladine i žena zaigrale pozorišne predstave, zapjevali horovi, kada se u selima prvi put pojavilo bioskopsko platno, kada su književnici, slikari, glumci, kompozitori, muzičari i pjevači, baletski umjetnici dočaravali umjetničkim sredstvima veličinu i snagu naroda u revoluciji.

Uporedo s tim pojavili su se narodni umjetnici. Rođene u ropstvu i vjekovnim bunama, tužne i jednostavne melodije bosansko-hercegovačkih seljaka dobile su kroz stihove rođene u narodnoj borbi potresnu ljepotu i snagu.

Autori najljepših narodnih stihova o narodnooslobodilačkoj borbi u Bosni i Hercegovini su seoske žene i djevojke.

U oslobođenim gradićima sa muslimanskim stanovništvom Muslimanke su počele dolaziti i na opšte zborove i konferencije. Do žena pokrivenih tamnim velom stizale su riječi slobode i ravnopravnosti. Mnoge muslimanske djevojke skidale su zar onog trenutka kada su, oblačeći partizansku uniformu, krenule u brigadu.

Ta vitalnost i uvjerenje da se nalazimo na pragu novog života ispoljavala se, između ostalog, i u veoma rasprostranjenoj mreži kurseva za analfabete u vojsci i pozadini, improvizovanih škola koje su često radile pod vedrim nebom.

Stotine mladih srednjoškolki, studentkinja, djevojaka sa nižom gimnazijom okupljane su na kratkotrajne učiteljske kurseve na kojima su pored metodike učile osnovne stavove narodnooslobodilačkog pokreta, prerađivale odluke Antifašističk-

kog vijeća narodnog oslobođenja, vježbale se na tekstovima umjetnika revolucije.

Rad na likvidaciji nepismenosti bio je razvijen već u toku 1942. godine na području Hercegovine, istočne Bosne, Krajine. Usred najtežih borbi počeo se u Bosni i Hercegovini rješavati najteži problem zaostalosti — ogromna nepismenost stanovništva, osobito žena. Oko 370 muškaraca i žena osposobljeni su za rukovodioce analfabetskih tečajeva u Bosanskoj krajini. Tečajevima je bilo krajem 1944. godine obuhvaćeno oko 12 i po hiljada polaznika, među kojima je bilo najviše žena i omladinki.

Revolucija je počela rješavati ono što je bilo uzaludna nada naroda Bosne i Hercegovine u bivšoj državi. Dovoljno je reći da je u svim osnovnim školama u Bosni i Hercegovini 1939. godine bilo svega 150.783 učenika (prema popisu stanovnika iz 1939. godine), a za školu dorasle djece bilo je 547.900 djece. Od pomenutog broja djeca koja su pohađala škole bilo je svega 37.262 djevojčice. Krajem 1944. godine radilo je na oslobođenoj teritoriji 200 osnovnih škola sa 20.700 učenika i učenica i 355 učitelja.

U jeku najkrvavijeg rata organizovane su na slobodnoj teritoriji prosvjetno-zdravstvene akcije — opismenjavanje, borba protiv epidemije tifusa, organizovanje zdravstvene službe ne samo u vojsci nego i u pozadini.

Među mnogobrojnim ljekarima i ostalim zdravstvenim radnicima koji su došli u partizane bilo je mnogo žena, a veliki broj ih je iz okupiranih gradova organizovao slanje lijekova i sanitetskog materijala.

Među prvim organizatorima zdravstvene službe i partizanskih bolnica u Bosanskoj krajini našla se dr Danica Perović, poznati hirurg Banjalučke bolnice. Još prije odlaska u partizane održala je u Banjaluci nekoliko kurseva prve pomoći kroz koje su prošle mnoge ratne bolničarke. Bila je organizator nekoliko partizanskih bolnica, spasavala stotine ranjenika od smrti vršeći pod najtežim uslovima, bez narkoze i bez dovoljno instrumenata, i najteže hirurške zahvate.

Za sve vrijeme rata briga o zdravlju boraca i naroda predstavljala je važan sektor rada i narodnooslobodilačkih odbora i vojnih jedinica i masovnih antifašističkih organizacija. Partizanske bolnice i vojne ambulante brinule su se ne samo za ranjene i bolesne vojnike, nego su ukazivale pomoć čitavom narodu. Ljekari i drugo medicinsko osoblje bježali su iz okupiranih gradova i stavljali svoje znanje i rad na raspolaganje revoluciji. Održavani su kursevi za pružanje hitne pomoći i borbu protiv zaraznih bolesti. Bilteni i listovi vojnih jedinica često su donosili članke o higijeni stanovanja, organizaciji vojnih logora, borbi protiv zaraznih bolesti. U Livnu je, na primjer, već u septembru 1942. godine osnovana partizanska bolnica u kojoj su održavani bolnički kursevi na koje su se dobrovoljno javljale djevojke iz Livna i okoline. Tako je bilo prilikom svakog oslobođenja pojedinih gradova — Tuzle, Goražde, Foče, Bijeljine i drugih mjesta. Po bolnicama sklonjenim u dubokim šumama, po brigadnim ambulantama, u oslobođenim selima i gradićima organizovane su akcije prikupljanja krvi za ranjenike, takmičenja u postizanju čistoće, organizovano je uređivanje bolničkog kruga, krečenje kuća itd.

Mnogi napisi u našoj ratnoj štampi govore o ratnim bolničarkama — o njihovim junaštvima u iznošenju ranjenika za vrijeme borbi, požrtvovanosti pri evakuaciji bolnica, odbrani ranjenika od neprijateljskih napada, hrabrom i savjesnom vršenju svojih zadataka. Za desetke takvih herojskih podviga proglašena je za narodnog heroja Rava Janković, mlada učenica iz Blažuja pokraj Sarajeva. Poginula je 3. novembra 1944. godine kod Crvenih stijena, na vrhu Romanije sa mitraljezom u ruci braneći ranjene drugove svoje brigade u kojoj je bila referent saniteta.

Odbori AFŽ-a su organizovali i svoje zdravstvene sekcije koje su se starale o ranjenim, iznemoglim i bolesnim, o osnovnim zdravstvenim uslovima, o zdravlju djece. Odbor AFŽ-a Majkić Japra (Podgrmeč) izvještava u decembru 1943. godine da je »od 200 kuća u selu okrečeno 120, da u selu ima 80 bunara i izvora, od kojih je 15 nečisto, da ima 49 nužnika, a potrebno je još 155 i da ima dosta bolesnih.« U velikoj akciji koju je vodila Zemaljska komisija federalne BiH u proljeće 1945. godine za suzbijanje pjegavca učestvovali su svi odbori AFŽ-a i imali svoje predstavnike u sreskim komisijama.

Briga za djecu poginulih boraca spadala je među najveće zadatke Antifašističkog fronta žena. Djeca su dijelila sudbinu svojih roditelja u strašnim pokoljima, bila progonjena kao i odrasli od okupatora i izdajnika, ostajala bez roditelja na zgarištima domova u kojima su se rodila. Zbog toga je zaštita djece bio jedan od važnih zadataka narodne vlasti, u čemu su žene imale odlučujuću ulogu. U toku rata jednog ili oba roditelja izgubilo je 151.800 djece u Bosni i Hercegovini. Njih su prihvatile pojedine porodice, ili su bila smještena u dječje domove na slobodnoj teritoriji. Već 1942. godine formiran je prvi dječji dom u selu Jasenice u Podgrmeču. U njega su smještena djeca sa Kozare koju su u toku kozarske ofanzive zarobili fašisti i odveli u dječji logor u Jaski, odakle su ih oslobodili hrvatski partizani. O tome piše nekadašnji dječak sa Kozare Dragoje Lukić, koji je kao dječak ovo stradanje i sam doživio:

»Julskih dana 1942. godine poslije proboja obruča na Kozari, ustaše su, radi odmazde, povele ogromne kolone naroda ka Prijedoru, Novom, Dubici i Gradiški. Oko 80 hiljada ljudi, mahom staraca, žena i djece (među njima je bilo oko 23 hiljade djece) odlazilo je u neizvjesnost, tamo kuda su ih ustaške puške gonile.

Imao sam 14 godina, bio sam pionir pod slobodnom Kozarom i dobro se sjećam tih julskih dana 1942. g. Ustaše su stalno poravnavale kolonu, iako to nije bio vojnički stroj, već starci, žene i djeca... Koliko je u tom stroju bilo majki sa malom djecom, ne znam. To niko nikad neće saznati. Znam, bilo je mnogo djece svih uzrasta. Rijetke su bile majke koje su imale samo po jedno dijete. Ustaše su uzimale prvo djecu iz naručja, a onda i onu malo odrasliju. Tu, pored stroja, stajali su cira-

HISTORIJSKI MUZEJ BiH BIBLIOTEKA I ARHIV SARAJEVO

dama pokriveni kamioni, u koje su ustaške službenice slagale djecu otrgnutu od majki.

Sutradan došli smo na red i mi, najstarija djeca . . . Za trenutak sam ostao bez dva brata i sestre, svi mlađi od mene. Najmlađi, Marko, imao je nepune tri godine. Kada je oduzet, umjesto imena dali su mu broj. (Našli smo se tek poslije 12 godine, 1954. godine). Strini Jovanki oduzeli su pet djevojčica, sve su bile ispod 15 godina. Ostao joj je bio samo jedinac sin Đoko. Nadala se da će bar njih dvoje ostati negdje zajedno. Ali, kada su i nas počeli postrojavati, majka se, grčevito držeći sina, opirala. Držali su se tako čvrsto da ih niko na svijetu, u tom trenutku, ne bi bio u stanju razdvojiti. Međutim ustaša, čiji mi je lik ostao i do danas u sjećanju, sa dva revolverska pucnja, učinio je da su majka i sin — Jovanka i Đoko ostali vječno nerazdvojni . . .«

Žene nisu žalile žrtve u borbi za pobjedu pravedne stvari

Na II zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine donesena je Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine. U njoj piše:

»... Izražavajući pravedne težnje naroda za čovječnijim životom u slobodi i dostojanstvu, narodna demokratska vlast u Bosni i Hercegovini, oličena u narodnooslobodilačkim odborima i Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, zajamčuje:

Ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička nedjeljiva domovina.

Slobodu zbora i dogovora, udruživanja i štampe. Ličnu i imovinsku sigurnost građana, kao i slobodu privatne inicijative u privrednom životu.

Ravnopravnost žene sa muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti.«

Govoreći na ovom zasjedanju dr Danica Perović, član ZAVNOBiH-a iz Banjaluke i upravnik bolnice XI divizije Narodnooslobodilačke vojske, rekla je povodom odluke o ravnopravnosti žena sa muškarcima:

»Ova odluka se već oživotvoruje. Danas na skupštini političkih predstavnika Bosne i Hercegovine vidimo i žene. To je novo u političkom životu naše zemlje. Kako je došlo do ove odluke?

Odmah nakon poziva na ustanak žene su svim silama pregle da pomognu svojim muževima, braći i sestrama. U toj borbi žene nisu žalile žrtve, jer su znale da se bore za pravednu stvar, protiv tiranije, za slobodu i sreću svog naroda. Stupajući u borbu iz temelja se izmijenio život žene i pokazao joj put kojim treba da ide ne samo najsvjesniji dio žena, nego su one sve masovno stupile u borbu, od radnice i intelektualke, pa do nepismene seljanke.

Mnoge od njih uzidale su svoje živote u temelje naše nove domovine. Svaki kraj pamti bezbroj herojskih podviga naših žena. Nemoguće je navesti sva imena bezbrojnih junakinja fronta i pozadine. Navešću primjer mlade partizanke Zore Kovačević, borca II krajiške brigade, koja je, prilikom jednog proboja kroz neprijateljske linije, smrtno ranjena. U zadnjem trenutku života, na listiću papira napisala je ove riječi: »Za slobodu sam se borila — za slobodu i umirem.«

Divljenja je vrijedan slučaj kozarske seljanke Nene Bokanove. Ona ni poslije strašnih muka nije gubila hrabrost, nije odala drugove, nego je ustaši koji joj je kazao: »Sedam godina će Kozara smrditi od vaših leševa« — odgovorila: »Sedam stotina godina će se spominjati slava Kozare« i iza tih riječi skočila u Unu. Divan je primjer herojskog držanja pred neprijateljem Mire Cikote, koja nije klonula duhom ni pod vješalima, odbila je pomilovanje, sa osmjehom oprostila se sa narodom, prezrivo pogledala krvnike i sama sebi namaknula omču na vrat. Za vrijeme zadnjeg mučkog napada neprijatelja na Drvar, žene su se borile goloruke i uništavale neprijatelja. Da ne nabrajam bezbrojne primjere požrtvovanja naših bolničarki koje su pod kišom neprijateljskih kuršuma izvlačile ranjene drugove iz streljačkog stroja, i njegovale ih pod najtežim okolnostima i uslovima.

Žene su od početka ustanka do danas sve više uzimale učešća u izgradnji narodne vlasti, pokazale se sposobnim da izvrše svaki zadatak koji se postavlja pred narodnu vlast.

Sve ove primjere junaštva u današnjem oslobodilačkom ratu učinila je ona zaostala žena Bosne i Hercegovine, kojoj nije bila pristupačna škola, niti ikakva prosvjeta, koja je bila dvostruko potlačena u porodici i u društvu. U ovim teškim danima rata vukla ju je u borbu ljubav prema porobljenoj domovini, a mržnja prema okupatorima i izdajnicima. I tako je kroz patnje i napore stvoren lik nove žene, žene-borca koja je u toku borbe politički zrela i osposobila se da vodi i odlučuje o svim pitanjima borbe i narodnog života . . .«

Koliko god je veličina žena došla do izražaja u danima nepoštedne borbe za pobjedu u ratu protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika, toliko je potresna njihova želja i nagon za stvaranjem u mirnom životu. Još nisu umuknuli topovi, još nisu uništena sva uporišta neprijateljske vojske, a već se širom zemlje otvarao novi front — borba za obnovu zemlje. Proljeće 1945. godine žene Bosne i Hercegovine dočekale su na poljoprivrednim radovima, na obnovi škola, na popravljanju puteva, na izgradnji kuća.

»Druže Tito, mi nemamo kuća,
Samo složno, plešćemo od pruća«

pjevale su žene u popaljenim selima Kozare obnavljajući svoja porušena domaćinstva. U ovim selima 80% žena ostale su ratne udovice. Njihove konferencije bile su, kako je narod govorio, »sabori crnih marama«. Jedine svijetle boje bile su trobojne i crvene zastave slobode i crvene ispisane parole na ostacima zidova kuća crnih od požara.

»Nema odmora, dok traje obnova« — novi poklik, novi smisao života.

Kao i u cjelokupnom razvoju Bosne i Hercegovine u novostvorenoj narodnoj zajednici, tako i u ži-

votu bosansko-hercegovačkih žena trebalo je početi od rješavanja čitavi vijek zadocnjelih problema. Školovanje i zapošljavanje pod jednakim uslovima, zaštita materinstva, borba protiv smrtnosti djece, prosvjećivanje majki — sve to, kao i političku ravnopravnost, garantovati zakonima, a pored toga boriti se za dosljednost u sprovođenju pravnih propisa, boreći se protiv siromaštva i materijalne nerazvijenosti kao i protiv zaostale svijesti, protiv neznanja.

U septembru 1950. godine ulicama bosansko-hercegovačkih gradova noću su se kretale čudne kolone. Hiljade žena muslimanki vježbale su pustim ulicama hod bez zara i feredže. Zbijene jedna uz drugu, zbunjene i radosne, pripremale su se da provedu u život Zakon o zabrani nošenja zara i feredže koji je tih dana izglasan u Narodnoj skupštini Bosne i Hercegovine.

Orijentalna, mistična Bosna i Hercegovina, kako su je nazivali turisti, u stvari zemlja kojoj su vijekovi tuđinske i nenarodne vlasti ostavili teške rane siromaštva i opšte zaostalosti, započela je svoj hod na svijetle drumove nove istorije u kojoj i žene prvi put ostvaruju svoja prava i vrše svoje dužnosti ravnopravnih građana.

Proslava Prvog maja u Sarajevu, 1913.

Rada Vranješević, član Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu pozdravlja u ime žena Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine. Poginula za vrijeme desanta na Drvar. Narodni heroj.

Jedan od mnogih spomenika o zločinima fašista u Bosni i Hercegovini.

Na putu u zbjeg (Knežpolje, 1942).

Zbor žena drvarske doline (1942).

Žene prenose ranjenike za vrijeme IV. neprijateljske ofenzive (kod Kupresa, 1943).

Vjenčanje Lepe Radić (Prijedor, 1943).

Žene iz okoline Gradačca nose partizanima hranu.

Seoske žene vuku plug i ore svoje njive (Panjevica polje kod Vlasenice, april 1945).

Defile jedinica narodnooslobodilačke vojske u oslobođenom Mostaru (16. februar 1945).

Muslimanke skidaju zar na mitingu žena (Sarajevo 1947).

»Kada naša buduća pokolenja budu čitala istoriju borbe za socijalizam, neće se zbog nas stideti. Ono što smo dosad bili, bićemo i ubuduće — verni pobornici internacionalizma, prijateljstva i bratstva među narodima.« (Iz Programa SKJ, VII kongres, 1958)

CRNA GORA

MIHAILO LALIĆ

VIDRINA POGIBIJA

. . . I tek što sam malo bolje pogledao — a preko poljane pojuriše krilate sjenke, trouglaste, ustremljene u nemirno jato, gdje zadnje ubrzavaju da prestignu prve i preskaču jedna preko druge. Podigoh oči, a to je iznad nas kovitlanje. Pribila se Vidra uz mene i objema rukama drži me oko vrata.

»K zemlji, Vidra!« — viknuh.

Htio sam i sam da se spustim, ali me već stiže nešto kao talas razbijenog stakla, i kao vihor u kojem bezbrojno, oštro, tanko, sitno iverje zuji. Zatvorio sam oči da ne vidim tih hijadu sabalja zavitlanih na naše slabe živote. I tada — učini mi se kao da Vidre nema. Sâm sam. Ali to je trajalo samo trenutak i bilo oštar pljusak po čelu. Otvorih oči, a još gust oblak oko mene i posivjela zemlja u oštre čestice zavitlana.

»Jesi li se uplašila, Vidra?«, rekoh.

Bila je izvila lice k meni i čudnovato zaokružI očima.

»Ah, Lado!«, reče i ruke joj se otpustiše.

Zadržah je da ne padne: »Šta je tebi, Vidra?«, a već mi bješe teška na rukama.

»Ne daj me, Lado«, reče jasno, a usne joj krvave odjednom.

Prenesoh je na poljanu, na onu tvrdu zemlju i izgaženu krzljavu travu. Položih je, a teče krv ispod košulje i lokvi se.

»Šta ću sad, Vidra?«, čuh svoj glas kao mukli lelek.

»Ništa«, reče. »Sjedi, dobro mi je.«

Držala me je za ruku i gledala. Rasprša se onaj oblak, sunce grije. Okrenu se odjednom k suncu, pa onda k meni — mora da ju je tada mnogo boljelo.

»Nemoj ocu da kazuješ«, reče i opet se izvi od bola. »Nemoj« . . . i zaboravi šta je htjela, i više mi ne reče ništa.

Osjetih da joj se ruka hladi...

(Iz romana »Zlo proljeće« — bombardovanje Beograda, april 1941)

LJUBO ANĐELIĆ

TRI SESTRE RADOVIĆ

Njemce smo našli na Rastovcu... Susret u šumi pretvorio se u vučji okršaj...

Nedaleko od poginulih Njemaca ležali su i naši... Milja je jednim dijelom tijela dodirivala Jovove noge. Njena desna ruka, presječena rafalom iznad nadlaktice, bila je okrenuta na drugu stranu. Do nje je pala Stanka. Ikonija je ostala nešto pozadi. Ona je bila još živa. Tu, do nje, zauvjek se smirila i Kosa Laketić.

Tako su završile ratni put sestre Radović.

Rodile su se, živjele i čuvale ovce u siromašnom donjomoračkom selu Barama Radovića. U njihovom su kraju od davnina živjela predanja o mirnom životu ovčara i o slobodi. Ona su izvirala iz dubokog osjećanja ljudi koji su vjekovima žudjeli za životom na slobodnom ognjištu. Planina i mršavi obojci zemlje hranili su njih i njihovu čeljad. Ljudi su se čelicili u borbi za hljeb i najnužnije. Zimi su pobjeđivali planine, a ljeti ilindanske pripeke.

U takvoj sredini živjele su i borile se za život tri sestre Radovića.

Kada je glas o Ustanku prošao kroz njihovo selo, djevojke su ostavile ovce i onu tihu djevojačku čežnju za srećom. Izljubile su se sa majkom i pošle s borcima put Kolašina, u kojem su se već nalazili italijanski fašisti. U kući je ostala briga za njima i kovčezi sa spremom za udaju...

Današnji krvavi susret na Rastovcu bio je njihova posljednja borba. Ostale su u hladu bukava, na brdu Rastovcu, iznad sela Lukavice. U njihovoj kući ostala su tri kovčega djevojačke spreme...

(Iz knjige »Crveni gazovi« — peta ofanziva, 17. jun 1943)

ĆEDO VUKOVIĆ

SAVNA

Zavište me u crno još prije no što opazih momke. Korota mi utuli djevojačke oči. Dođe glas od Skadra: otac se prevjesi mrtav preko žice na Bardanjoltu i sahraniše ga na livadi, kao da su znali koliko je volio da se opruži po travi. Stric jeknu od rane kod Mojkovca, ni bratske ga ruke ne prihvatiše živa. Stariji mi brat, još momče bezbrko, komitova, izlomi stas po gorama, te ga zla španjolka[1]) obori, izgorješe mu džigerice. Za njim presvisnu majka. I sve tako — nekoga odnese boleščina, nekoga osveta, a nekoga planinski utrzi. Sve me lelek leleku dodavao. Sve žalbe i ukopi i četrdesnice,[2]) ja kukala. I ostadoh korotna zadovljek, ne skidah crninu, neutješnica. I brdo mi korotno, pritisla ga crnogorica, pusta mrčava. I tičje mi krilo ostavlja crni trag pred očima...

---

[1]) Epidemija, u narodu nazvana »španjolka« i »španska groznica«.

[2]) Pomen, četrdesetog dana poslije nečije smrti.

(Monolog iz romana »Mrtvo Duboko«)

I

Stara Crna Gora je u privrednom i ekonomskom pogledu bila pretežno agrarno-stočarska zemlja sa veoma slabo razvijenim proizvodnim snagama. Dugo godina je zadržala patrijarhalne odnose koji su bili dijelom uslovljeni i geografskim položajem i okolnostima njenog razvoja. Bila je daleko od uticaja stranih kutlura i revolucionarnih pokreta koji bi razbijali stare oblike života davno prevaziđene u najvećem broju evropskih zemalja. Iako je dugo godina egzistirala kao nezavisna država, Crna Gora je zadržala mnogo elemenata plemenskog i patrijarhalnog.

Crna Gora je stalnim ratovima branila svoju nezavisnost i slobodu. U tom smislu je ratnički moral bio uzdignut na visinu ideala. I to je bio jedan od razloga što je muškarac imao značajniju ulogu i veća prava. Jer, on je bio ratnik. Ženi je ostavljena briga oko porodice, što se u ratnom vremenu smatralo drugorazrednim poslom. Muškarac je kao stalni ratnik bio zaštitnik slobode svoje zemlje i predstavnik kuće i bratstva u odnosu na društvo i državu. Na položaj žene dijelom je uticala i blizina Turaka kod kojih je žena bila potpuno isključena iz bilo kakvog društvenog života zemlje.

Stranci o položaju Crnogorke

Pa ipak, različiti su utisci stranaca o položaju žene u Crnoj Gori. Za jedne ona je tretirana kao rob. Tako Vuk Karadžić koji je boravio u Crnoj Gori 1834. i 1835. godine smatra: »Kod sviju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih gotovo kao roblje.« Dobar poznavalac prilika u Crnoj Gori, Milorad Medaković piše da su Crnogorci »držali vazda ženu za roba.« Ljubomir Nenadović je drugoga mišljenja o Crnogorki: »Žene koje rađaju junake — pisao je — nisu robovi ni u kući, ni na putu, ni na suvu. One se svuda ponosito drže. Na svoje oskudno stanje nigda se ne žale.« Interesantno je zapažanje Francuza Viale de Somijera koji je 1810. godine boravio u Crnoj Gori. U knjizi »Tri Francuza u Crnoj Gori« na str. 47. on iznosi mišljenje jednog crnogorskog glavara koji je osporavao uvjerenje stranaca o ropskom položaju žene u Crnoj Gori: »Vi ste, reče on, u velikoj zabludi i što se tiče naše pažnje prema našim ženama i što se tiče njihovog stvarnog položaja. Mi više volimo naše žene, nego što vi volite vaše. Vi ih volite iz razmetljivosti i interesa, mi iz pažnje i poštovanja . . .

Mi, ma koliko da smo grubi i zaostali, volimo iz čiste ljubavi, katkada iz dužnosti, ali nikada iz interesa. Naša vjernost prema ženama se učvršćuje i po utvrđenim običajima i po svakodnevnoj pažnji, koju nam poklanjaju naše drugarice. One nijesu ropkinje kao što se misli, ali vole povučenost i tačno je da mi ne činimo ništa da ih toga oslobodimo. Obišao sam skoro čitavu Evropu i mogu reći da naša situacija u poređenju sa današnjim evropskim stanjem nije gora, jer mi se još držimo izvjesnih obzira na koje vi ni malo ne mislite.«

Žene su položaj koji su imale u društvu smatrale prirodnim. One su znale da su napori, pa čak i žrtve muškaraca u interesu porodice, bili veći. Na ženu nije padala krvna osveta, bila je pošteđena u međusobnim sukobima bratstava ili plemena itd.

Iako neravnopravan, položaj žene u društvu i porodici nije bio specifičnost Crne Gore; elementi neravnopravnosti žene u Crnoj Gori su brojniji i drastičniji nego u drugim evropskim zemljama. Žene su ljubile ruke svakom odraslijem muškarcu, u porodici je bila izvršena podjela rada na »ženske« i »muške« poslove, pri čemu su »ženski« poslovi bili niže vrste i kao takvi nedostojni muškarca, kuća bez muške glave smatrana je »iskopanom«, u crkvi je žena uvijek stajala iza muška-

raca, sklanjala se muškarcu sa puta, smrtna kazna nad ženom zamjenjivana je vješanjem, jer prema članu 73. Zakonika knjaza Danila Petrovića »žena ne može biti ubijena iz puške, jer je oružje i strijeljanje samo za onoga ko nosi oružje i oružjem se brani.« Do donošenja ovog Zakonika muškarac je po svojoj volji i nahođenju mogao da otjera svoju ženu, a djevojka je udajom bila isključena iz prava nasljedstva. Zakonom iz 1879. godine raspuštenicama je bilo zabranjeno »oditi po pazarima, glavnim skupštinama i seoskim kolima, a tako i izvan naše države.« Neravnopravnost se ogledala i u školovanju djece. Tek 1867. godine pominju se ženska djeca u školi: u osnovnoj školi na Cetinju tada je bilo oko 12 djevojčica. Dvije godine kasnije, od 1424 školske djece bile su samo 23 djevojčice. Školske 1873/74. godine bilo je ukupno upisano 1744 učenika, od kojih je bilo 39 djevojčica. Premda su kasnije u Crnoj Gori osnovane i ženske osnovne škole, zatim srednja ženska škola, pa čak i ženski institut — ipak se može reći da je samo neznatno poboljšan odnos školovanja ženske djece. Školske 1900. i 1901. godine u školama u Crnoj Gori je bilo 4906 dječaka i 203 djevojčica, 1909/10. godine bilo je od ukupno 10368 učenika 931 učenica.

Žene se dosta kasno pojavljuju i kao državni službenici. Sve do 1907. godine ni u jednom od centralnih organa vlasti nije bila zaposlena ni jedna žena. Pri tome treba znati da je već tada bilo žena sa solidnim obrazovanjem.

Najčešće su bile zaposlene kao učiteljice, vaspitačice, poštanske službenice i kao zanatske radnice.

Kult majke

Pa ipak je žena u Crnoj Gori na određen način uvažavana i poštovana više nego u mnogim sredinama toga vremena. Posebno je njegovan kult majke. Majka je bila svetinja koju je svako poštovao. Njoj se sin pokoravao iako je bio domaćin kuće. Poznati su primjeri uglednih žena koje su kao dobre majke postajale poštovani domaćini kuće. Po nekima od njih prozvala su se čitava bratstva (Mandići, Marići, Doknići i dr.).

Djevojke su bile takođe veoma uvažavane. Smatralo se za grijeh govoriti nešto loše o njima. Vjerovalo se da djevojačka ruka lakše rane zaliječi i da njena pojava ozdravljuje bolesnog.

Dešavalo se, zbog čestih ratova, da izginu sve muške glave u porodici. Tada bi se djevojka zavjetovala da se neće udavati, već da će preuzeti na sebe sve muške poslove u kući. Takva djevojka imala je sva prava kao muškarac, čak je imala pravo da nosi muško odijelo, oružje i da ide u rat.

Ratovi su povećali broj udovica. Svojim velikim samoodricanjem i zalaganjem ove žene su nastojale da djeca ne osjete nedostatak drugog roditelja. To je udovicama obezbjeđivalo posebno poštovanje i priznanje. One su pozivane na plemenske skupove kao domaćini kuće i na njima ravnopravno učestvovale u donošenju odluka.

Iako žene u Crnoj Gori nijesu imale političkih prava, ne može se osporavati njihovo učešće u političkim zbivanjima krajem XIX i početkom XX vijeka. Ako nijesu sa oružjem u ruci branile svoju zemlju, njihov doprinos toj borbi ipak nije bio mali. Naime, one su vaspitavale svoje sinove u duhu patriotizma pripremajući ih za rat i oružje. Dobro su poznate zakletve majki sinovima-ratnicima kada su ih u rat ispraćale. U zapisima Ljube Nenadovića te poruke su najbolje izražene u samo nekoliko riječi: »Ne vraćaj mi se bez svijetla obraza.« U zbirci crnogorskih narodnih junačkih pjesama, koja je izašla na Cetinju 1953. godine čitamo i ovakve stihove:

»Hajde zbogom, sinko Selić Živko,
nema majka do tebe jednoga,
kad mi s puta donio sramotu,
ne imala ni tebe jednoga,
ostala ti majka kukavica.«

Ovakav odnos majke prema sinovima izvršio je snažan uticaj na njihovu hrabrost. To je bio doprinos Crnogorke borbenom vaspitanju mlade generacije. Međutim, on se tu ne iscrpljuje. Poznati ruski publicista Aleksandrov najbolje je ocrtao ulogu Crnogorke u ratu »jer bez svojih žena ni Crnogorci ne bi mogli ispoljiti pred svijetom svoje velike junačke podvige u krvavim bojevima, u kojima su žene njihova desna ruka.«

»Srećna ti rana!«

U ratovima su se Crnogorke isticale radom u komori i sanitetu. One su nosile ratnicima hranu i municiju, previjale ranjenike i izvlačile ih sa bojišta. U istoriji je poznat bataljon žena koji je 1858. godine u čuvenoj bici na Grahovu donio hranu i municiju crnogorskim ratnicima. Bilo je to presudno za odlučujuću pobjedu Crnogoraca nad Turcima.

I u crnogorsko-turskim ratovima poznatim u istoriji pod nazivom »Omer-pašine godine« (1862. godine) zapaženo je značajno učešće Crnogorki. Ruski publicista Aleksandrov, inače savremenik tih događaja, pisao je: »Mali su zadaci koji se daju ženi, ali je velika njena pomoć za vrijeme rata u kome sudjeluje svom svojom snagom i okretnošću, koja se ne da lako ocijeniti, kao što se ne može predstaviti ona ljubav i oduševljenje kod Crnogorki koji ih pokreću na tako velike podvige, čime snaže i bodre same vojnike da još lakše trpe svoje ratne muke i patnje.«

I kasnije, u balkanskim ratovima i u prvom svjetskom ratu, žene su aktivno učestvovale. U poznatoj bici na Bardanjoltu 1913. godine poginulo je nekoliko žena.

Teror austrougarske okupacije 1916—1918. godine rodio je komitski pokret u Crnoj Gori. U njemu su ravnopravno u akcijama komitskih grupa učestvovale i žene. Njihovo junaštvo nije zaostajalo za junaštvom muškaraca. Zbog aktivnosti u pozadini okupatora, zbog podsticaja otpora, pomaganja i učestvovanja u njemu, mnoge od njih su bile hapšene i u logorima u Tuzima, Bileći, Baru, a zatim u logorima u Mađarskoj osjetile strahote internacije. U tim logorima je umrlo 37 žena. U sanitetu su žene predstavljale glavnu snagu.

Hroničar Milaković u jednom putopisu piše 1834. godine: »One im (Crnogorcima) i u vojsku, za njima po dva-tri dana idući, brašnjenike na svojim leđima nose, ranjenike vodom umivaju i rakijom zalivaju i krpama koje sobom nose rane zavijaju.« Sličan zapis nalazimo i kod Marije Marković: »A šta pak da se kaže o junačkim kćerima Crne Gore što po vrletima i krševima neguju, dočekuju svoje muževe, braću, roditelje i sinove, pa im čestitaju i previjaju rane ne zaziruć ni od kakve opasnosti.« U knjizi »Iz Crne Gore i Hercegovine« putopisac Pajević piše o Crnogorkama: »Crnogorka ratuje kao muškarac i samo što ne seče muške glave; podnosi svaku junačku muku, kakvu ni muškarci ne mogu podnositi. Njihove zasluge za vrijeme rata ne daju se ocijeniti... A čim se boj prekine, žene lete kao bez duše na razbojište i po njemu traže ranjenike, ako ih borci već dotle iz boja nisu izneli. Svaka uza se nosi tikvicu vode ili rakije da njome okrepi malaksale vojnike ili ranjenike. Ako nađe vojnika na životu ona mu prvo čestita iz sveg glasa »Srećna ti rana!«, pa ga tek onda prihvati i pomaže...«.

Ovakva uloga Crnogorke izazvala je riječi divljenja i hvale i u inostranstvu. Engleskinja Mis Durham (Dejm), u razgovoru sa kraljicom Milenom rekla je:

»Mislila sam da u ženskom svetu svojom plemenitošću i požrtvovanošću prednjače Engleskinje. Sada sam se uverila da su nas Crnogorke premašile.«

Crnogorka je bila živo zainteresovana za ono što je okupiralo pažnju njenog muža ili sina, brata ili oca. Ne samo u pitanju rata već i u svim drugim pitanjima političkog života. Tako su žene Cetinja 1904. godine pokrenule akciju prikupljanja pomoći za ruske vojnike povodom početka rusko-japanskog rata. Slična akcija uspješno je organizovana i u Djevojačkom institutu u Cetinju. Dvije godine kasnije žene su, takođe u Cetinju, pokrenule akciju prikupljanja pomoći za izgradnju doma za siromašnu djecu. Od značajnijih političkih manifestacija u kojima su učestvovale žene treba izdvojiti masovne manifestacije koje su izbile u Crnoj Gori 1908. godine povodom austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine.

Iako se i dalje zadržalo uvjerenje da ženama nije mjesto u političkom i javnom životu, ipak su one postepeno počele zauzimati mjesta u javnim službama i na taj način krčile put za svoju jaču afirmaciju. Taj put nije bio lak jer su i same žene bile jako opterećene prošlošću, odnosno tradicijom koja im je, uglavnom, krnjila prava. Pa ipak bi se moglo zaključiti da iako su žene u formalno-pravnom pogledu bile bez ikakvih prava, suštinski je njihova uloga u zbivanjima u Crnoj Gori rasla iz godine u godinu.

Nije bez značaja istaći da Crna Gora u ovo vrijeme gotovo da i nije imala pravog proletarijata, jer industrijskih pogona nije bilo. Zbog toga se ne može govoriti ni o ženi kao industrijskom radniku. Izuzetak, istina, čini Duvanska stanica u Titogradu, gdje se stvarao prvi radnički kadar u Crnoj Gori. Većinu radne snage u Duvanskoj stanici činile su žene.

II

Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, Crna Gora nije bitnije izmijenila svoju ekonomsku strukturu. Sporo i mnogo kasnije nego u većini jugoslovenskih zemalja počinje se razvijati industrija i zanatstvo. Industrija je bila na niskom stupnju razvitka i po broju i po sastavu industrijskih pogona.

Pojavom industrijskih pogona, koja upravo pada u ovo vrijeme, povećao se i broj radnika. Premda ih je najveći broj bio sa sela, bilo je slučajeva da su dolazili i sa strane, zapravo iz zemalja u kojima je radnički pokret već imao tradiciju. Ovi radnici su to iskustvo prenosili na svoje drugove u Crnoj Gori. Oni su upravo bili kanal kojim su dopirale socijalističke ideje u Crnu Goru. Za širenje socijalističkih ideja, međutim, zasluga pripada i naprednoj crnogorskoj intelektualnoj omladini koja se školovala u drugim zemljama, odnosno u drugim krajevima tek stvorene nove državne organizacije i potom dolazila u Crnu Goru.

Revolucionarna gibanja tog vremena našla su odraza i među radništvom i u širokim masama naroda u Crnoj Gori. Ovdje se prvenstveno misli na oktobarsku revoluciju, koja je sa simpatijama primljena u Crnoj Gori, zatim na čuvenu pobunu mornara austrougarske flote u Boki Kotorskoj itd.

Upravo u ovo vrijeme stvaraju se u Crnoj Gori političke organizacije radničke klase. Prvo u Boki Kotorskoj, zatim u Cetinju, Rijeci Crnojevića i Podgorici, a kasnije u Danilovgradu i Nikšiću formiraju se radničke organizacije pod različitim nazivima. One su izvršile uticaj na širenje socijalističkih ideja i na selu, gdje je živio najveći dio stanovništva, jer je Crna Gora i dalje bila pretežno agrarno-stočarsko područje. Od interesa je spomenuti revolucionarne organizacije seljaka u Ceklinu i Grahovu.

KPJ i stvaranje socijalističkih odbora žena

Osnivanje KPJ i stvaranje njenih pravih organizacija u Crnoj Gori 1919. godine je značajan momenat u političkom, ekonomskom i društvenom životu crnogorskog naroda. Program njenog rada označavao je početak borbe protiv eksploatatorskog društvenog poretka. Razumljivo je što su ideje i program KPJ i radničkog pokreta bili prihvatljivi za žene radnice u Crnoj Gori. Uporedo sa razvijanjem partijskih organizacija u Crnoj Gori formiraju se i ženski socijalistički agitacioni odbori u Kotoru, Tivtu i Herceg-Novom. Broj članova organizacije žena pri SRPJ (K) u Kotoru bio je uoči Vukovarskog kongresa 1920. godine oko 40. Zajedno sa partijskom organizacijom, ova ženska organizacija organizovala je 8. marta 1920. godine protestni zbor protiv skupoće na kome je uzelo učešća oko 300 radnika i radnica. Ovo je bila i prva organizovana proslava 8. marta u Crnoj Gori.

Iako nema podataka o postojanju ovakvih ženskih

organizacija i u drugim mjestima u Crnoj Gori, činjenica je da je u većini partijskih i sindikalnih organizacija bilo i organizovanih žena. Delegati žena Crne Gore učestvovali su na Konferenciji jugoslovenskih žena socijalista, koja je održana 20. aprila 1919. godine u Beogradu uporedo sa Osnivačkim kongresom SRPJ (K). U Statutu koji je usvojen na ovoj Konferenciji predviđeno je osnivanje sekretarijata žena u osam većih centara u zemlji, od kojih je jedan bio u Cetinju. Zadatak ovih sekretarijata i onih mjesnih po varošima i manjim mjestima formulisan je ovako: »Pored svog redovnog rada na agitaciji i organizovanju žena po varošima, odnosno varošicama, osnivati po selima, gdje se god mogućnosti i potrebe jave, svoja povjereništva, u koja će se birati po četiri člana, a mjesečno jednom odašiljati po jednog delegata iz odgovarajućeg mjesnog sekretarijata radi kontrole i obavještenja.« Inače, ove organizacije žena starale su se i o vaspitavanju omladine u duhu revolucionarnih ideja. One su vodile brigu oko organizovanja naprednog podmlatka, gdje su bila svrstana djeca u tri kategorije po uzrastu od 7—15 godina. Posebno zapažene rezultate u organizovanju radničke djece postigao je Sekretarijat žena komunista u Kotoru.

Prisustvo delegata — žena Crne Gore na ovoj Konferenciji pozitivno je uticalo na njihovu kasniju aktivnost. Socijalističko obrazovanje žena sve se više širilo. U svojoj i drugoj partijskoj štampi žene već postavljaju pitanje svojih političkih prava i dolaze do uvjerenja da se ona ne mogu dobiti »molbama i deputacijama, niti ga mogu dati pojedini ministri, već ga mogu izvojevati partija sa svojim programima«. Žene aktivno učestvuju u akcijama koje su organizovale partijske organizacije u Crnoj Gori. Jedna od prvih takvih akcija bila je i proslava 1. maja 1919. godine koja je sa uspjehom organizovana u Rijeci Crnojevića, Kotoru, Tivtu, Cetinju i Podgorici. Polovinom iste godine uspješno su organizovane demonstracije, protiv skupoće u Podgorici, Kotoru i Tivtu. U Podgorici, Kotoru, Tivtu i Herceg-Novom održani su i protestni zborovi protiv planirane intervencije Vlade protiv Sovjetske Rusije i revolucionarnih pokreta u Mađarskoj. Navodimo samo nekoliko značajnijih akcija koje je organizovala KPJ u Crnoj Gori uz zapaženo učešće žena: štrajk kotorskih radnika i polaganje vijenaca na dan dvogodišnjice strijeljanja mornara pobunjene austrougarske flote u Kotoru, veoma uspjela proslava 1. maja 1920. godine, koja je održana u gotovo svim većim mjestima Crne Gore. U kampanji za opštinske izbore i izbore za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine žene su rasturale izborne plakate, proglase, letke i dr. Žene su takođe bile uključene u akciju radničkih domova tamo gdje su oni postojali: Kotor, Cetinje, Podgorica, Nikšić i dr.

Bilo je i akcija koje su žene samostalno organizovale i izvodile. Najznačajnija je, svakako, organizovana početkom 1920. godine, kada su održani brojni zborovi žena u Cetinju, Kotoru, Tivtu, Herceg-Novom, Rijeci Crnojevića, Podgorici, na kojima je postavljen zahtjev žena za političko izjednačavanje polova. Ova akcija je izvedena u čitavoj zemlji prije donošenja izbornog zakona, a njen inicijator je bio Centralni sekretarijat žena. Takođe valja napomenuti da su napredne žene u Crnoj Gori organizovale sakupljanje priloga i pretplate na svoj list »Jednakost«. U svim ovim akcijama posebno mjesto pripada sekretarijatima žena koji su postojali pri mjesnim partijskim organizacijama, a osobito Sekretarijatu žena u Kotoru.

»Došla sam da svjedočim«

Nakon zabrane rada KPJ 1920. godine i donošenja Zakona o zaštiti države svi radnički domovi su zatvoreni, radnička društva raspuštena, mnogobrojni aktivisti naprednog pokreta otpušteni sa posla, a njegovi rukovodioci uhapšeni. Organizuju se pojedinačna i grupna suđenja komunistima. Jedno od najvećih održano je sredinom 1922. godine u Podgorici. Suđeno je grupi od 22 komunista i simpatizera naprednog pokreta iz Danilovgrada, Podgorice i okolnih sela. Bio je to prvi proces po Zakonu o zaštiti države organizovan u Crnoj Gori. Interesantno je bilo držanje Marice Jovanović iz Danilovgrada koja je na sudu izjavila: »Ja sam došla da svjedočim u vezi postupka prema ovoj grupi uhapšenika. Prevario se sudski isljednik koji mi je prijetio, a koji je mislio da ću zbog straha neistinu govoriti. Moram da kažem da su neki od ovih drugova, kojima se sudi, nemilosrdno tučeni ne samo pred mojim očima nego i pred očima drugih. Ja imam dovoljno hrabrosti da kažem da su njihova priznanja batinama iznuđena.«

Zbog progona komunista i terora kojima su bili izloženi i simpatizeri pokreta, bile su veoma otežane ili čak prekinute međusobne veze partijskih organizacija u Crnoj Gori, kao i veza sa centralnim partijskim rukovodstvom. U takvoj situaciji kao partijska veza korišćene su napredne žene, koje dotada nijesu bile policiji poznate kao članice ili pripadnice naprednog pokreta. Na tom zadatku bila je uhapšena Makica Mališić, koja je održavala vezu između partijskih organizacija u Cetinju i Danilovgradu i zbog toga osuđena na dva mjeseca zatvora koje je izdržala u Podgorici.

Veliku pomoć pokretu dr Vukašina Markovića koji se 1921. odmetnuo u šumu namjeravajući da digne ustanak, pružile su osobito žene iz Pipera kraj Podgorice. One su donosile hranu i obavještavale ga o kaznenim grupama koje je policija organizovala protiv njega i njegovih pristalica. Zajedno sa njim odmetnula se i sinovica mu Stoja Marković, koja je, zbog lične hrabrosti, u narodu bila poznata kao »hajdučica Stoja«. Ona je, za vrijeme jedne kaznene policijske ekspedicije, bila ranjena i uhvaćena. Novembra 1925. godine Okružni sud u Cetinju osudio ju je na 15 godina zatvora. Na istu kaznu robije sa njome je osuđena i Jokica Marković. Početkom 1926. njima je bilo pošlo za rukom da pobjegnu iz cetinjskog zatvora, ali su odmah uhvaćene. Ponovo im je suđeno. Sud ih je, ovoga puta, osudio na po 20 godina zatvora. »Hajdučica Stoja« je bila upućena u Zagreb na izdržavanje kazne u ženskom zatvoru kod

opatica. Nepunu godinu dana kasnije (1927) partijska organizacija u Zagrebu organizovala je njeno uspješno bjekstvo. Na putu za Sovjetski Savez, Stoja se jednom kartom javila Okružnom sudu u Cetinju: »Nevini još po tamnicama trunu, ali će doći dan kada će biti pravde za one koji su sada potlačeni, i to skoro.«

Zaista, zatvori u Crnoj Gori bili su puni pripadnika i simpatizera naprednog pokreta. Među njima bilo je i žena. Početkom 1928. godine samo u zatvoru »Jusovača« u Podgorici bilo je oko 40 političkih zatvorenika. Od 12 žena u ovom zatvoru neke su bile osuđene kao politički krivci. One su morale prati i čistiti kancelarije, činovničke stanove i veš činovničkih porodica. O higijenskim uslovima ovoga zatvora imamo sačuvane bilješke u »Radnom narodu« — Organu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku. U broju od 1. aprila 1928. godine piše: »Kupatila nema u zatvoru, ali ima uši, buva i naročito mnogo kimaka (stjenica) ljeti. Miševa i pacova ima na gomile. Po jedan osuđenik tuče dnevno u svojem odjeljenju po 16 miševa. Miševi i kimci teži su ljeti zatvorenicima nego sva druga robija. Zatvorenici se kupaju goli u avliji.«

Uslovi za organizovaniju aktivnost poboljšali su se stvaranjem Nezavisne radničke partije Jugoslavije. U Cetinju, Rijeci Crnojevića, Danilovgradu, Podgorici, Grahovu, Nikšiću, Kotoru itd. stvorene su organizacije NRPJ. U njima je aktivan i znatan broj žena. Ponovno se otvaraju domovi kulture, pripremaju prigodni programi za radničke praznike u kojima aktivno učestvuju žene. Ovakva aktivnost je prekinuta zabranom Nezavisne radničke partije Jugoslavije 12. juna 1924. godine.

Raste broj naprednih žena

Žene su sve više ulazile u revolucionarnu borbu. One su umjesto svojih muževa koje je režim hapsio zarađivale hljeb za porodicu, prikupljale pomoć za uhapšene rodoljube i revolucionare, učestvovale u prenošenju propagandnog i drugog materijala i njegovom rasturanju. »Slobodna misao« je zabilježila da je 1926. godine oko 30 žena demonstrativno napustilo skupštinu ženskog buržoaskog društva »Žensko kolo« u Podgorici, što se smatralo i kao akt demonstracije protiv buržoaskog društva. Pa, ipak, Partija zadugo nije shvatila značaj uključivanja žena u njene redove iako je veoma cijenila njihov rad. Stoga su one neopravdano dugo ostajale partijski neorganizovane. Gotovo isti odnos je bio i prema naprednim omladinkama — srednjoškolkama ili studentkinjama.

* * *

Godine 1929. zavedena je kraljevim manifestom od 6. januara monarhofašistička diktatura u našoj zemlji.

Kakvo je stanje bilo u Crnoj Gori vidi se i na osnovu izvještaja pokrajinskog rukovodstva od 10. aprila 1931. godine: »Od dolaska diktature na vlast policijske mjere predostrožnosti znatno su pojačane. Crna Gora izgleda kao neki logor pun vojske i žandarmerije. Detektivi prate svaki korak sumnjivih lica. U svakoj opštini postoje žandarmerijske stanice koje u provođenju ciljeva ne vežu nikakve zakonske forme. Naročito se progoni komunistička propaganda.«

Juna 1929. godine u Podgorici je suđeno grupi od oko 100 komunista i simpatizera. Sredinom aprila 1930. godine u Cetinju je ubijen Marko Mašanović, član CK KPJ. U vezi sa ovim ubistvom uhapšene su ili privedene na saslušanje u cetinjsku policiju tri žene. Bile su optužene da su pomagale uspostavljanju veze između M. Mašanovića i drugih komunista u Crnoj Gori. Mnoge žene su bile stavljene pod prismotru policije, jer su bile osumnjičene da se preko njih rastura partijski materijal. Ljubica Kovačević iz Grahova bila je pod strogim nadzorom policije koja je sumnjala da preko nje šalje partijski materijal i drugu pomoć KPJ u Crnu Goru njen suprug Nikola Kovačević koji se tada nalazio u SSSR-u.

Stavovi o zadacima Partije u radu sa ženama koji su doneseni na IV kongresu 1928. godine počinju da se oživotvoruju u Crnoj Gori polovinom 1931. godine, kada je Pokrajinsko rukovodstvo uspjelo da uspostavi vezu sa Centralnim komitetom KPJ. U naredne dvije godine završen je i proces konsolidacije partijskih organizacija u Crnoj Gori.

Aktivnost KPJ postaje u tom periodu sve intenzivnija. Rasturanjem proglasa, letaka i drugog propagandnog materijala objašnjavana je i popularisana politika KPJ. U ovom periodu djelovanja KPJ ističe se svojim radom Božana Vučinić iz Podgorice. U njenoj kući je umnožavan partijski materijal i odatle odašiljan na teren. Njena kuća služila je za održavanje partijskih sastanaka i bila sigurna partijska veza. Zahvaljujući njenom radu uspješno je okupljen jedan broj žena od kojih je KPJ kasnije regrutovala ženski partijski kadar. I u drugim mjestima Crne Gore osjećala se pojačana aktivnost KPJ i aktivno učešće žena u njima.

U dokumentima partijskih foruma konstatovano je 1933. godine da »posebnu brigu treba posvetiti radu među proleterskim i radnim ženama... U svakoj partijskoj jedinici mora se odrediti ženski organizator koji treba da se bavi organizacionim i agitacionim radom među ženama.« Krajem maja 1934. godine Centralni komitet KPJ uputio je PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju pismo o radu sa ženama. Kritikuje se sektaški odnos u vezi prijema žena u KPJ i sugerira se da treba raditi na omasovljenju KPJ naprednim ženama. Preporučuje se intenzivan rad sa narodnim masama i insistira da im se povjeravaju odgovorne funkcije u rukovodstvu revolucionarnog pokreta. Posebno je istaknuto da je »rad među ženama važan deo celokupnog rada naše Partije.«

Ovakav stav CK KPJ imao je uticaja i na stav Pokrajinskog komiteta KPJ u Crnoj Gori. Na Petoj pokrajinskoj konferenciji održanoj godinu dana kasnije na sasvim nov način je razmatrano pitanje rada KPJ među ženama i doneseni su odgovarajući zaključci. Zatim je uslijedilo tretiranje ovog pitanja i na konferencijama ostalih partijskih rukovodstava. Na Okružnoj konferenciji

KPJ u Podgorici, održanoj decembra 1935. godine, izložen je zahtjev da se u svim partijskim ćelijama razmatra žensko pitanje, da se u selima osnuju analfabetski tečajevi i čitaonice i da se omogući sazivanje jedne konferencije žena.

Većina partijskih organizacija u Crnoj Gori shvatila je da je njihova aktivnost dobrim dijelom uslovljena brojnim uključivanjem žena u napredni pokret. Jedan od važnih zadataka koje su preuzele bio je sistematski ideološko-politički rad među ženama. Organizovanje tog rada prilagođavano je uslovima pojedinih krajeva, kao i socijalnom i intelektualnom sastavu žena koje su okupljane.

Provjerene forme rada sa ženama bile su vaspitne grupe, koje su počele sa radom 1933. godine. One su bile formirane u gradovima, fabrikama i školama, a nešto kasnije i u selima. Broj vaspitnih grupa je stalno rastao kao i broj organizovanih žena u njima. Postojale su u Podgorici, Cetinju, Nikšiću, Danilovgradu i drugim mjestima Crne Gore. Njima su rukovodile žene — članovi KPJ. Jedna od članica vaspitne grupe u Veljem Brdu sjeća se uloge rukovodilaca grupe: »Oni su nam govorili o naprednom revolucionarnom pokretu, o KPJ, o potrebi borbe žena za svoju ravnopravnost i slobodu. Tako smo znale zbog čega se 8. mart proslavlja kao praznik žena, kao i to kako se svuda u svijetu radne, napredne žene bore za izjednačenje u svojim pravima sa muškarcima. Doznale smo i to kako je žena u SSSR-u, poslije oktobarske revolucije, izborila svoju ravnopravnost i kako je za jednak rad žena jednako plaćena kao i muškarac. Znale smo i to da žena, ako pokaže svoju sposobnost može da bude traktorist, kopač ruda, avijatičar, ministar, kuvarica, da mnoge poslove izvrši kao muškarac... Nijesmo se više kao nekada sustezale da povedemo razgovor sa drugovima, nijesmo se više posramljene tiskale po mračnim uglovima sobe kad bi muškarci došli kući, niti smo kao mnogo puta do tada žalile što nijesmo rođene kao muškarci.« Godine 1935. KPJ u Crnoj Gori je imala ukupno 610 članova, od kojih je bilo 12 žena: Božana Vučinić, Jelena Ćetković, Vasa Pavić, Lidija Jovanović, Olga Lekić, Katica Muk, Đina Vrbica, Mileva Vuković, Bojana Ivanović, Danka Kovačević, Vasilija Đurović i Milica Lopičić.

U vaspitnim grupama je proradivan raznovrstan materijal: partijski proglasi i leci, članci iz ilegalne štampe, marksistička i druga napredna literatura. Čitana su djela Maksima Gorkog, Tilera, Džeka Londona, Remarka i dr. Od marksističke literature razrađivani su: Komunistički manifest, Istorija SKP (b), Porijeklo porodice, privatne svojine i države, Država i revolucija, Žena i socijalizam itd. To je bio put i način za sticanje osnovnog marksističkog obrazovanja.

Postojale su i omladinske grupe u koje je na sličan način okupljana ženska omladina. U istom smislu i sa istim zadatkom osnovane su u mnogim mjestima, pa čak i u selima, čitaonice i biblioteke. Da navedemo samo neke: Podgora kod Žabljaka, Ljubotinj i Ceklin kod Cetinja, Piperi kod Podgorice, Gornja Sela kod Ivangrada. Ove institucije su istovremeno bili centri za rasturanje propagandnog materijala. Mnoge od njih bile su pod prismotrom policije i često im je zabranjivan rad.

Da bi ilustrovali način kako su žene uvođene u revolucionarni pokret i kako su one to osjećale, navešćemo nekoliko njihovih zapažanja.

»Da se pravilno opredijelim — kaže Velika Kovačević iz Danilovgrada, član KPJ od 1936 — na mene su uticali komunisti — studenti, koji su dolazili naročito preko ferija u svoj rodni kraj, a naročito moja braća od kojih sam najprije doznala za ideje marksizma-lenjinizma i ciljeve Komunističke partije. Od njih sam dobila i prva uputstva za rad u naprednom pokretu, isto tako i prvu partijsku štampu, letke i drugo.«

»Naravno, ja u to vrijeme nijesam znala ko je član KPJ — sjeća se Bosa Đurović — ali sam bila pozivana od naprednih drugova i drugarica na sastanke, razgovore itd. Po njihovom radu i držanju računali smo da su oni komunisti.«

Milosava Mićković-Pajović pripada naprednom pokretu od 1935. godine. Od 1938. godine je član SKOJ-a. U svojim sjećanjima ona kaže: »Nekada su mi davali da prenosim i sklanjam ilegalni materijal, knjige, štampu, brošure i letke. Docnije sam i sama rasturala i lijepila po zidovima i telefonskim stubovima.« Treba napomenuti da je rad djevojaka bio otežan strahovanjem roditelja »za obraz svojih kćeri«. Policija i reakcionari su, računajući na patrijarhalnu sredinu, proturali vijest da komunisti zavode djevojke i žene, stvarajući tajnu, »slobodnu ljubav«. Zbog toga su mnoge djevojke trpjele prijekore roditelja: »Kuda divljaš?«, »Obraz mi ocrni« ili »I ti si pošla đavoljim tragom«. Kasnije su i sami roditelji, a osobito majke, stražarile dok su se u kući održavali ovakvi sastanci.

»Ovo ju je Partija naučila«

Veliki broj žena se aktivno uključivao u akcije koje je organizovala KPJ. One su tako sticale revolucionarno iskustvo, pa su im bili povjereni i rukovodeći zadaci. Godine 1934. one su zastupljene u pokrajinskoj tehnici KPJ (Božana Vučinić i Lidija Jovanović), zatim u Upravi strukovnih sindikata u Podgorici (Jelena Ćetković i Anđa Živković), u odbore Crvene pomoći u gotovo svim mjestima birane su žene.

Žene su učesnici u svim prvomajskim proslavama, a posebno su bile svečane proslave 8. marta, koje su organizovane u svim mjestima Crne Gore. Aktivist naprednog pokreta Marija Bešić se sjeća proslave 8. marta: »Ne sjećam se više ko je otvorio ovaj sastanak i govorio o značaju 8. marta, a onda je dao meni riječ. Ja sam govorila o potrebi ravnopravnosti žena, o značaju 8. marta, o emancipaciji žene, o borbi žena u Španiji itd. itd. Sjećam se, žene oko mene šapuću »Ovo ju je Partija naučila.« Odmah je i meni u narodu porastao ugled, i svi su, naročito žene kojima sam se obraćala, počeli da poštuju moju riječ.«

Najprikladnija forma rada sa ženama na selu bili su izleti i seoska sijela. Tamo se okupljala uglavnom omladina — radnička, studentska i seos-

ka. Na ovim skupovima izvođen je zanimljiv program. Čitana su pisma španskih boraca, pjevane revolucionarne pjesme. Specijalno pripremljeni šaljivi program bi ismijavao ondašnji režim.

Na seoskim sijelima nekad je bilo prisutno i do 400 lica. Program je bio sličan kao na izletima. Dešavalo se da policija interveniše i zahtijeva da se sijelo raziđe zato što je na njemu izvođen i suviše revolucionaran program. Pokušaj policije da 6. I 1936. godine rasturi sijelo u Pešcima kod Berana izrodio se u sukob, pa je policija upotrijebila oružje. Tom prilikom je ranjena jedna omladinka.

Godine 1935. u Crnoj Gori je izbio čitav val demonstracija povodom ubistva crnogorskog studenta Mirka Srzentića na Beogradskom univerzitetu. Do žestokih sukoba sa policijom došlo je u Cetinju, Podgorici, Nikšiću, Baru, Ulcinju i Peći. Nakon demonstracija u Podgorici bilo je mnogo uhapšenih. Preko 40 učenica Trgovačke akademije i radnica Duvanskog monopola bilo je saslušavano u policiji.

»Dvadeset šestog bješe juna...«

Početkom 1936. godine došlo je do velike provale u KPJ u Crnoj Gori. Posljedice su bile dosta teške: nekoliko stotina članova KPJ i simpatizera naprednog pokreta našlo se iza rešetaka u zatvorima Dubrovnika, Sarajeva i Ade Ciganlije kod Beograda. Među uhapšenima bilo je preko 20 žena — članova ili simpatizera KPJ. Uhapšeni su bili izloženi stalnim mučenjima, osobito u novootvorenoj tamnici »Termoterapija« kod Dubrovnika. Dešavalo se da su neki izgubili u zatvoru i preko 30 kg težine, zatim da su na suđenje donosili vlastite dijelove kože koji su im odvajani prilikom batinanja. Bilo je i nekoliko pokušaja samoubistva. Posebno treba istaknuti izvanredno hrabro držanje mlade Đine Vrbice. Eksere su joj zabadali pod nokte i izlagali drugim mučenjima. To je, međutim, nije slomilo. Ona je ostala nijema za policiju.

Najznačajnija akcija koju je KPJ u Crnoj Gori organizovala u znak demonstracija protiv hapšenja komunista i torture kojoj su bili izloženi u zatvorima — poznata je pod imenom »Belvederski događaji«. Belvederske demonstracije od 26. juna 1936. godine bile su jedna od najznačajnijih akcija jugoslovenskog proletarijata. Na njima je uzelo učešća oko 3.000 demonstranata. U nastojanju da rasturi zbor, policija je upotrijebila oružje. Ubijeno je i ranjeno oko 300 demonstranata. Među brojnim uhapšenim demonstrantima bilo je i žena. Uhapšena Milica Lopičić štrajkovala je glađu 17 dana.

Ovaj događaj koji se desio nadomak Cetinja ozlojedio je narod, koji nije krio svoje ogorčenje prema ondašnjem režimu. Milica Tomašević, samouka seljanka iz Crmnice, nepun mjesec dana nakon događaja sastavila je pjesmu o Belvederu koja ima 154 stiha:

»Dvadeset šestog bješe juna,
Kad krvava izbi buna,
Na Belveder kod Cetinja,
Više sela od Ceklina

. . . . . .

Protiv rata i fašizma.«

Ova pjesma posvećena žrtvama na Belvederu završava se stihovima:

»O drugovi na Belveder pali,
Vi ste svojom krvlju zavještali,
Crne Gore patnju i nevolju
Boriste se za budućnost bolju.
Slava vašoj pod ranama sjeni
Klanjamo se bolnoj uspomeni.«

Žene su masovno učestvovale u demonstracijama solidarnosti sa borbom španskog naroda koje je KPJ organizovala u Crnoj Gori i osobito uspješno izvela u Podgorici 1. avgusta 1936. godine. Među oko 300 dobrovoljaca koji su se javili za odlazak u Španiju bilo je oko 20 žena.

Rad Crvene pomoći bio je gotovo cio u rukama žena. U okviru Crvene pomoći organizovano je prikupljanje obavještenja o uhapšenim komunistima, obezbjeđivana im je pomoć u hrani, novcu i drugom, vođena je briga o njihovim porodicama, praćeni su sudski procesi komunistima, održavana je veza sa njihovim braniocima-advokatima i dr. Osobito je bila značajna uloga Crvene pomoći prilikom sprovođenja akcija, koje su iziskivale veće materijalne izdatke. Izvjesno je da su mnogi štrajkovi u Crnoj Gori uspješno okončani dobrim dijelom zahvaljujući materijalnoj podršci koja je štrajkačima obezbijeđena preko odbora Crvene pomoći. Samo u periodu od maja do kraja 1940. godine sakupljeno je u Crnoj Gori oko 50.000 dinara za pomoć žrtvama reakcije.

Preko svojih odbora organizacija Crvene pomoći je obuhvatala najveći dio naroda. Odbori su postojali u svim većim mjestima Crne Gore.

Ženski pokret

Prije nego što je došlo do stvaranja organizacije Ženskog pokreta u Crnoj Gori, KPJ je povela široku akciju za afirmaciju žena na svim poljima društvenog i političkog života. Za tu svrhu je korišćena napredna štampa. Članke su pripremali rukovodioci naprednog pokreta u Crnoj Gori i već afirmisane žene-komunisti. Zbog predostrožnosti obično su svi članci potpisivani pseudonimom. Preko njih je KPJ iznosila svoj stav na problem ravnopravnosti žena: to se mora rješavati u sklopu šireg problema koji ne tangira samo ženu. Rješenja ne može biti ako su odnosi nedemokratski i nesocijalni.

Argumentima se valjalo sukobiti sa nastojanjima da se žene odvoje od opštenarodne borbe pod parolom da »žena pripada porodici — jedinom ženinom prirodnom pozivu«, da njenim društvenim angažovanjem »prijeti opasnost porodici«, da bi je politika učinila »muškobanjom« i dr.

I zaista, u ondašnjoj štampi, na početku 1936. godi-

ne, pojavljuju se napisi koji se zalažu za novi tretman i novu ulogu žena u društvu. »Istorija ne poznaje darivanje slobode — kaže se u listu »Zeta«, koji je izlazio u Podgorici — već je moramo mi sami izvojevati... Zato tražimo i prava kad imamo sve dužnosti. Upućeno je dosta primjedaba na društveni sistem koji posebno ugnjetava ženu, stoga njima nije svejedno što se zbiva i događa oko njih i u društvenom, javnom i političkom životu. Od tih izmjena zavisi i njihov život i sudbina. Zato i one moraju napregnuti sve svoje snage da utiču na te izmjene.« Zbog ovako oštro izrečene kritike ondašnjeg režima dešavalo se da su pojedini brojevi listova bili zabranjivani.

Uporedo sa ovom kampanjom preko štampe, na inicijativu naprednih žena dolazi do stvaranja organizacije Ženskog pokreta u Crnoj Gori. Prva je osnovana u Podgorici početkom marta 1936. godine, a zatim u Cetinju, Kolašinu i još nekim mjestima Crne Gore.

Ženski pokret u Crnoj Gori od prvog dana razvijao se pod uticajem radničkog pokreta. Njegovo uspješno djelovanje i rezultati o okupljanju žena bili su vidljivi i režimu, pa je došlo do zabrane ovih organizacija. Aktivistkinje »Ženskog pokreta« aktivirale su se nakon zabrane Ženskog pokreta u raznim građanskim ženskim društvima (»Žensko dobrotvorno društvo«, »Kolo sprskih sestara« i dr.). U nekima od ovih društava osnivaju se omladinske sekcije — u Podgorici, Nikšiću, Beranama, Bijelom Polju, Kotoru i Cetinju. U njihovom radu korišćena su iskustva iz rada vaspitnih grupa, organizacija Ženskog pokreta i dr. Omladinska sekcija u Cetinju brojala je oko 50 članova. Međutim, policijske vlasti su zabranile rad i ovih organizacija naprednih žena i djevojaka.

Dugogodišnji intenzivni rad KPJ među ženama u Crnoj Gori počeo je da daje bogate rezultate osobito od 1937. godine. Partija se već bila oporavila od udarca koji joj je bio zadan poznatom provalom iz 1936. godine. Ekspanzijom partijskog rada na svim poljima djelatnosti uključen je još veći broj žena iz grada i sa sela. U dotadašnjem radu žena iz svih slojeva društva ostvarivano je njihovo jedinstvo u mnogobrojnim antifašističkim akcijama u tom periodu.

Rad na selu

KPJ u Crnoj Gori posvećivala je posebnu pažnju organizovanju seljaštva koje je predstavljalo većinu stanovništva. 1937. godine počeo se formirati široki pokret za kulturno i ekonomsko podizanje sela — »Seljačko bratstvo«, čiji je cilj bio da »njeguje čojstvo kao što se njegovalo junaštvo«. Isto tako se formira pokret »Seljačka samopomoć«. Razvijanje solidarnosti je jedan od glavnih zadataka novog pokreta za selo. Oko 7.000 porodica prišlo je pokretu »Seljačko bratstvo«, a oko 5.000 članova imala je »Seljačka samopomoć« u Crnoj Gori. Razvijajući napredni pokret na selu KPJ je uspjela da uspostavi snažnu vezu sela i grada. Zato je dolazilo do onako snažnih manifestacija solidarnosti stanovništva sa sela sa onim iz grada prilikom izvođenja brojnih štrajkova i demonstracija.

Tim radom bile su obuhvaćene i žene. Organizovani su kursevi šivenja, krojenja, pletenja i dr. na kojima je vršen i politički uticaj na žene. Jedna aktivistkinja iz Berana ovako govori o uslovima rada: »Mi smo organizovale večernja prela na kojima smo čitale partijski i drugi ilegalni materijal. Da bismo radile razne ručne radove, jedna između nas čitala je određeni partijski materijal. Mi bismo tada odložile rad i pažljivo pratile čitanje, učestvovale u diskusijama, odgovarale na pitanja i sl. Na najmanju sumnju, ako bi nam se učinilo da se neko prikrada kući, odmah smo taj materijal sklanjale na sigurno mjesto i počele da predemo, pletemo i radimo ostale ručne poslove.«

Treba istaći ulogu jednog dijela stručnih učiteljica koje su bile uposlene kod poznate firme »Singer«. Prilikom organizovanja tečajeva krojenja i šivenja one su ostvarivale vezu sa naprednim ženama i omladinkama u mjestima koja su obilazile. One su prenosile partijski materijal i bile sigurna veza KPJ u Crnoj Gori. Stručne učiteljice iz Podgorice odlazile su u Ulcinj, Nikšić, Berane i dr. i obavljale važan partijski zadatak.

Masa je pjevala »Počivaj mirno...«

Na komemoracijama istaknutim komunistima koji su podlegli mučenjima u zatvorima i logorima čule su se oštre riječi otpora protiv nasilja i terora. Nošeni su vijenci sa crvenom trakom. Pozdravljalo se stisnutom pesnicom; u govorima se isticao životni put pokojnikov. Ovi tužni skupovi, na taj način, postajali su mjesta na kojima je izricana oštra osuda režima.

Najimpozantnija pogrebna povorka bila je 30. marta 1937. godine prilikom sahrane Božane Vučinić, člana Mjesnog komiteta KPJ Podgorica i jedne od najistaknutijih revolucionarki u Crnoj Gori. Iako je život gubila i izgubila u tamnicama ondašnjeg režima, ipak je nalazila dovoljno snage da radi i vrši snažan uticaj ličnim kontaktima, putem štampe ili na neki drugi način. Njeni članci u novinama, najčešće objavljivani pod pseudonimom, bili su rado čitani i lijepo primani. I kada je skrhana bolešću završila svoj život, na sahranu u Piperima kod Podgorice došlo je više hiljada ljudi. U broju od 21. jula 1937. godine »Slobodna riječ« je detaljno pisala o ovom pogrebu: »Prilikom njenog pogreba sakupila se ogromna masa seljaštva i podgoričkog radništva. Položeno je oko 30 vijenaca crvenih kao krv. Grupe iz pojedinih mjesta pristupale su sa vijencima i oprostile se od pokojnice pozdravom Narodnog fronta. Govorilo je više govornika. Najznačajniji su govori drugarice Jelene Ćetković i studenta Branka Božovića. Osvrnuli su se na rad ove rijetko plemenite kulturne radnice — jednog od najljepših primjera ženskih boraca za slobodu i pravdu. Tom prilikom izlio se sav gnjev zbog zločinstva koje je u Dubrovniku počinjeno nad pokojnicom. To joj je skrhalo i prekratilo život. Na grobu masa se posljednji put oprostila sa pokoj-

nicom pozdravom Narodnog fronta i otpjevala »Počivaj mirno...«.

Među mnogobrojnim telegramima saučešća zapaženo je i pismo grupe političkih zatvorenika u Sremskoj Mitrovici. U pismu se iznosi životni put Božanin, njena odanost borbi radničke klase: »Ona nam je dala i sjajni primjer drugarice Crnogorke, dostojne drugarice svojih najboljih drugova, koji će u istoriji naše borbe biti među prvima. Drugarica Božana je u toku svoje duge i plodne borbe uputila veći broj drugarica istini i borbi za bolju budućnost čovječanstva.« Među 157 potpisa ovog pisma nalaze se i imena Ivana Milutinovića, Otokara Keršovanija, Slobodana Škerovića, Borisa Krajgera, Milana Bogdanovića, Moše Pijade, Đure Pucara, Eriha Koša, Jovana Veselinova i dr.

Na barikadama

Štrajkački pokret u Crnoj Gori dobija u intenzitetu 1937. godine. Upravo tada je održan jedan od najvećih štrajkova u istoriji štrajkačkog pokreta u Crnoj Gori. Na inicijativu Pokrajinskog komiteta KPJ, oko 600 građevinskih radnika u Podgorici stupilo je u štrajk zbog niskih nadnica i desetočasovnog radnog dana. Da bi štrajk uspio, trebalo je prikupiti hranu za siromašne radnike-štrajkače i članove njihovih porodica. Pomoć je dolazila sa svih strana, a osobito sa sela. Karavani konja sa tovarima hrane kretali su se iz sela ka gradu. Glavni teret u prikupljanju hrane ponijele su žene. One su i same prenosile prikupljenu hranu. Nakon mjesec dana štrajka udovoljeno je radničkim zahtjevima.

Poslije protestnog zbora koji je u organizaciji KPJ održan jula 1937. godine na Podgrađu kod Berana policija je uhapsila oko 40 omladinaca. Osam uhapšenih omladinki bilo je zadržano u zatvoru punih 6 nedelja. Prema sjećanju jedne od njih, držanje ovih djevojaka u zatvoru bilo je na visini: »Prvu noć u zatvoru naša braća i drugovi, prokopali su zid između njih i nas gvozdenom šipkom i proturili nam cedulju na kojoj su napisali šta treba da govorimo pred policijom i žandarima i pred načelnikom sreza. Mi smo se toga strogo pridržavale, i po cijenu života i muka nijesmo mijenjale iskaz.«

Slični zborovi, mitinzi, štrajkovi i demonstracije, uz brojno učešće žena, organizovani su i u drugim mjestima Crne Gore. U Mojkovcu je na primjer štrajkovalo 60 djevojaka domaćičkog tečaja.

»Pravo glasa nam treba da bismo i njega upotrijebile za stvar mira«

Pod tom parolom počeo je 1939. godine široki pokret za žensko pravo glasa.

Dalje organizaciono sarađivanje KPJ u Crnoj Gori neposredno je uticalo na širenje i omasovljenje ženskog pokreta. U tom smislu posebno mjesto pripada Sedmoj pokrajinskoj konferenciji KPJ koja je održana avgusta 1939. godine. U Zaključku o radu sa ženama konstatovano je: »Konferencija stavlja Pokrajinskom komitetu u zadatak da povede što više računa o radu među ženama i njihovim organizacijama i da stvara ženske organizacije u mjestima gdje ne postoje, koordinirajući akciju u tom pravcu u čitavoj Pokrajini preko Ženske komisije Pokrajinskog komiteta.« Žene-komunisti, koje su izrasle u partijskom radu u rukovodeći kadar Partije, dobijaju i odgovarajuću ulogu. U novoformirani Pokrajinski komitet SKOJ-a izabrana je Đina Vrbica. Član Oblasnog odbora sindikata za Crnu Goru i Boku bila je Janica Miličković. U Komisiju za sindikalni rad koju je imenovao Pokrajinski komitet KPJ izabrana je Lidija Jovanović, Komisiju za rad sa ženama pri Pokrajinskom komitetu KPJ, pored ostalih sačinjavali su: Lidija Jovanović, Vasa Pavić, Đina Vrbica, Blaža Vidojević, Dika Marinović i Dara Vuković. U okružnim i mjesnim partijskim rukovodstvima KPJ bio je izvjestan broj žena.

Nalazeći se na rukovodećim mjestima u KPJ i drugim naprednim organizacijama u Crnoj Gori, žene su mogle da izvrše neposredniji uticaj na veliki broj svojih drugarica. Sve je to bilo od izvanrednog značaja za njihovo još jače i masovnije angažovanje, što se ispoljilo u akciji za žensko pravo glasa i druge akcije revolucionarnog pokreta u Crnoj Gori.

Godine 1939. Crna Gora je imala 24 industrijska preduzeća sa 1.386 radnih mjesta, a samo u nekim od njih radile su žene (Duvanski monopol Podgorica i Rivijera— Fabrika sapuna u Kotoru). Prema statističkim podacima najveći procenat uposlenih žena u Jugoslaviji tada je bio u Dravskoj banovini — 6,16% od ukupno uposlenih. U Zetskoj banovini procenat uposlenih žena iznosio je samo 1%. Žene su najčešće radile kao nekvalifikovane radnice i kao nadničarke u poljoprivredi. Statistika bilježi da je 1939. godine u Crnoj Gori bilo 3.307 nadničara i slugu, od kojih je bilo 1.020 žena. Veliki procenat nepismenog stanovništva, a on je u pojedinim krajevima Crne Gore iznosio i do 90%, govori takođe o položaju žena.

Žene su imale puno razloga da ustanu protiv položaja u kome su bile. Pravo glasa je bio jedan od uslova da se otpočne borba za promjenu takvog stanja. Tako je počeo masovni pokret za žensko pravo glasa u cijeloj zemlji kojim je rukovodila KPJ. Na stranicama štampe u Crnoj Gori pojavljuju se članci koji objašnjavaju i popularišu ovaj pokret žena. U njima se kaže da je »sudjelovanje žena u odlučivanju o ratu ili miru potrebno i od ogromne važnosti. Pravo glasa nam treba da bismo i njega upotrijebile za stvar mira.«

Zborovi i konferencije održavani su gotovo u svim većim mjestima Crne Gore. Isticano je da će se žene »opredijeliti za one partije koje će im ostvariti sva ona prava kojih su lišene od postanka ove zemlje« i da će se boriti za mir, hljeb i slobodu.

Jedan od najinteresantnijih zborova žena održan je 10. decembra 1939. godine u Nikšiću. Dva dana ranije grad je osvanuo izlijepljen brojnim parolama i proglasom u kome je stajalo:

»Žene i djevojke Nikšića i okoline, dođite neizostavno na veliki zbor za pravo glasa i ravnopravnost.

Crnogorke, u odlučnom trenutku pred donošenjem novog izbornog zakona, žene u cijeloj zemlji vode akciju za ostvarivanje svojih prava. U toj borbi zauzmimo i mi dostojno mjesto i pokažimo istrajnost i hrabrost kao što smo je pokazale pomažući naše očeve, muževe, sinove i braću u borbi za narodne i političke slobode.

Građanke, seljanke, radnice, činovnice, domaćice, majke, ženska omladino — sve žene, u jedinstvenu akciju za pravo glasa. Za jednake dužnosti i jednaka prava! Složno sve žene za mir, slobodu i bolji život svoje djece!«

Zboru je prisustvovalo preko 1.000 žena iz Nikšića i okoline. Govornice su se založile za demokratiju, socijalnu pravdu i žensku ravnopravnost, što čini nerazdvojnu cjelinu jedinstvene borbe za opšte pravo. Istaknuto je da će biračko pravo značiti još jedan glas više protiv novog svjetskog rata i nadirućeg režima.

Masovni zborovi žena održani su 17. decembra 1939. godine u Beranama i Cetinju, a krajem iste godine i u Podgorici. Učestvovalo je od 600 do 1.000 žena. Svi ovi zborovi su bili dobro organizovani i veoma uspjeli Na njima su govorile predstavnice svih slojeva društva.

Na ovim i drugim zborovima bilo je sakupljeno nekoliko hiljada potpisa žena za pravo glasa koji su sa usvojenim rezolucijama bili upućeni u Beograd.

Titovo priznanje

Broj uključenih žena u raznovrsne aktivnosti naprednih snaga u Crnoj Gori rastao je iz godine u godinu. Uspostavljena je čvrsta veza KPJ sa širokim slojevima žena.

Već smo napomenuli da je 1935. godine bilo samo nekoliko žena — članova KPJ; 1940. godine je njihov broj povećan do 55, da bi ih uoči ustanka 1941. godine bilo nekoliko stotina.

Najbolju potvrdu masovnog i stalnog učešća žena u akcijama koje je preduzimala KPJ u Crnoj Gori predstavljaju ocjene najviših partijskih foruma iz tog vremena.

Osma Pokrajinska konferencija KPJ koja je održana avgusta 1940. godine kod Žabljaka i kojoj je prisustvovao Josip Broz Tito, ocijenila je rad KPJ sa ženama kao jedan od najboljih sektora partijske djelatnosti.

Priznanje koje je dobio ovaj rad sa ženama na Petoj zemaljskoj konferenciji Centralnog komiteta KPJ (oktobra 1940) bilo je još potpunije.

U Titovom referatu na ovoj konferenciji odato je priznanje radu sa ženama i radu žena u Crnoj Gori: »Potrebno je ovdje naglasiti to da se baš u onoj Pokrajini, gdje se bilo najmanje za nadati, ispoljilo najviše razumijevanja kod drugova za žensko pitanje, a to je u Crnoj Gori. U Crnoj Gori partijska organizacija ima preko 50 članova Partije, mnogo više no i jedna druga pokrajina, iako su u drugim pokrajinama uslovi za rad među ženama još mnogo bolji.«

Na proširenom plenumu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, koji je održan krajem 1940. godine, konstatovano je da je broj članova poslednjih pet mjeseci porastao za 13% i da je to povećanje osobito vidno među ženama.

»Branićemo zemlju!«

Ratna opasnost primicala se našoj zemlji. KPJ organizuje niz akcija koje su bile uperene protiv fašizacije zemlje, sve težeg položaja radnih ljudi, a za mir, prijateljske odnose sa SSSR-om, za bolje uslove rada, za demokratizaciju društva. U svim ovim akcijama učešće žena je bivalo sve brojnije.

Proslava 8. marta 1939. godine u Podgorici dobila je sve elemente opštenarodne borbe protiv ratnohuškačke i profašističke politike režima.

Veoma je značajan štrajk đaka Učiteljske škole u Cetinju marta 1940. godine. Učešće ženske omladine u njemu bilo je masovno. Pojedine omladinke bile su članovi štrajkačkog odbora. Povod za štrajk bilo je naređenje policije školskim vlastima da isključe sve učenike i učenice za koje se sumnjalo da pripadaju komunističkoj omladini, što je i učinjeno. Nakon uspjelog štrajka, isključeni i uhapšeni đaci, a njih je bilo 44, dobili su ponovo pravo upisa u školu.

Prilikom proslave 1. maja 1940. godine na markantnim mjestima u Podgorici istaknute su crvene zastave. U njihovom postavljanju učestvovale su i žene.

Gotovo svi sabori i izleti održani ljeta 1940. godine pretvoreni su u revolucionarne manifestacije i antirežimske demonstracije.

Na demonstracijama u Podgorici (21. VI 1940) koje su održane pod parolom »Branićemo zemlju od fašističkih zavojevača« poginuo je jedan demonstrant, a dva su ranjena, od kojih jedna omladinka.

Žene su i same organizovale skupove i akcije protiv profašističke politike i pozivale narod u borbu protiv nje. Komisija za rad sa ženama, koja je radila pri Pokrajinskom komitetu KPJ, izdala je 1940. godine proglas u kome se govori o dvostrukom ugnjetavanju žena protiv kojega se moraju boriti svi napredni elementi, a posebno revolucionarne žene. U proglasu se iznose podaci o besposlici, skupoći i gladi koji vladaju u zemlji i pozivaju se žene u borbu za mir i nezavisnost zemlje. Proglas se završava parolom protiv fašizma, terora, imperijalističkog rata i dr.

Marta 1941. godine u Crnoj Gori su organizovane demonstracije protiv koncentracionih logora u koje su odvođeni komunisti, navodno na vježbu, a praktično to je značilo hapšenje komunista. Najmasovnije učešće žena u ovakvim demonstracijama bilo je u Beranama; od oko 700 demonstranata, bilo je preko 400 žena. Demonstranti su klicali: »Dolje logori! Ne damo našu djecu u logore!« itd. Žene učesnici ovih demonstracija napravile su i potpisale protestnu peticiju, koju su predale Načelstvu sreza.

Demonstracije od 27. marta 1941. godine bile su

još jedan dokaz o izrastanju velikog broja žena u borbenu snagu koja je jula 1941. godine zauzela odgovarajuće mjesto u oslobodilačkoj borbi KPJ protiv okupatora i njegovih saradnika.

III

U sklopu opšteg komadanja jugoslovenske teritorije koja je izvršena poslije aprilskog sloma Crna Gora se našla u italijanskoj interesnoj sferi. Boku Kotorsku su Italijani anektirali, a Ulcinj, Tuzi, Plav, Gusinje i Rožaje, sa okolinom pripojeni su italijanskom protektoratu, tzv. Velikoj Albaniji. Sandžak je takođe podijeljen između kvislinških tvorevina (Velike Albanije, NDH, Nedićeve vlade »narodnog spasa« i italijanskog civilnog komesarijata za Crnu Goru). Kao posljedice okupacije i komadanja jugoslovenske teritorije u Crnu Goru se vratilo oko 20.000 Crnogoraca koji su većim dijelom bili kolonizovani ili su se nalazili na radu u Metohiji, Kosovu, Makedoniji, Vojvodini, Hercegovini, Bosni i Hrvatskoj.

Okupator je u svim većim gradovima i većim selima uspostavio svoje garnizone, komande mjesta, karabinjerske (žandarmerijske) stanice, finansijske straže i policijske aparate. Sekvestrirana su sva privredna preduzeća, banke i drugi novčani zavodi, izvršena je zamjena dinara za liru (na štetu dinara). Okupator je primijenio svoje zakonodavstvo i jezik u Crnoj Gori, a cjelokupno sudstvo stavljeno je pod kontrolu Kasacionog suda u Rimu. Takođe je uspostavljen okupatorski vojni sud koji je sudio po italijanskom vojnom krivičnom zakonu. U Boki Kotorskoj je počela nasilna denacionalizacija stanovništva.

I pored ovakvih mjera okupator je razvio propagandu o svojoj »oslobodilačkoj« misiji s ciljem da pripremi teren za proglašenje crnogorske države pod italijanskim protektoratom. U tom pogledu je našao oslonac kod jednog dijela vođstva Crnogorske federalističke stranke. Uz pomoć ove grupe separatista izrežiran je Petrovdanski sabor (12. VII 1941), na kome je pročitana deklaracija (sastavljena u Rimu) o uspostavljanju »nezavisne« i »suverene« države Crne Gore pod okriljem fašističke Italije. U čitavoj toj farsi crnogorski narod nije imao nikakvog udjela, što je priznao i sam civilni komesar Macolini u izvještaju Ministarstvu spoljnih poslova od 17. jula 1941, što je uostalom crnogorski narod pokazao već sjutradan kada je predvođen Komunističkom partijom otpočeo trinaestojulski ustanak.

Partijska organizacija u Crnoj Gori se na borbu protiv okupatora orijentisala od prvih dana okupacije. Svega sedam dana poslije aprilskog sloma održan je prošireni sastanak PK KPJ u selu Veljem Brdu, na kome je odlučeno da se odmah počne sa pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. U tom cilju je formirana Komisija za prikupljanje oružja. Ubrzo zatim pristupilo se formiranju vojnih komisija pri mjesnim (sreskim) komitetima sa istim zadatkom. Da bi se uspješno izvršile pripreme za borbu protiv okupatora partijska organizacija je, u duhu odluka Majskog savjetovanja KPJ održanog u Zagrebu, proširena prijemom novih članova iz redova seljaka, radnika, napredne inteligencije, omladine, žena. Od aprilskog sloma do početka ustanka partijska organizacija je narasla sa 1.200 na 1.800 članova. Na taj način je povećana i organizacija SKOJ-a, koja je uoči ustanka imala oko 5.000 članova. Tokom maja pristupilo se formiranju udarnih grupa, koje su sačinjavali pretežno članovi KPJ i SKOJ-a. Do ustanka formirano je oko 285 udarnih grupa sa preko 6.000 članova. Istovremeno su prikupljene i znatne količine oružja (oko 12.000 pušaka, oko 165 puškomitraljeza i mitraljeza, nekoliko artiljerijskih oruđa), municije i drugog ratnog materijala.

U svim ovim akcijama KP je imala dragocjene kadrove u ženama, koje su svojom bogatom aktivnošću uoči rata stekle dragocjeno revolucionarno iskustvo. Uoči aprilskog rata, očekujući da će članovi Pokrajinskog komiteta KPJ morati da idu na front izabran je rezervni Pokrajinski komitet u koji je ušla Lidija Jovanović, dok je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a bila Đina Vrbica.

Za vrijeme aprilskog rata žene članovi Partije održavale su vezu sa članovima Partije koji su bili na frontu prenoseći im proglas Pokrajinskog komiteta, letke i drugi partijski materijal. Značajan su udio imale u akcijama KPJ na prikupljanju i sklanjanju oružja, sanitetskog i drugog materijala za borbu protiv okupatora.

U proglasu koji je objavljen početkom juna 1941. godine Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak posebno se obraćao ženama: »Imperijalistički rat i okupator donijeli su glad vašoj djeci, smrt, zarobljeništvo i odvođenje u logore vaših muževa, braće, sinova, poniženje vas kao žena ... Ustanite u odbranu vaše časti, u odbranu života vaše djece i povežite vašu borbu sa borbom vaših muževa, braće i sinova.«

Partijska organizacija u Crnoj Gori je u toku priprema za ustanak organizovala rad sa ženama preko posebnih komisija koje su formirane pri Pokrajinskom i mjesnim (sreskim) komitetima. Pored toga formirani su posebni aktivi žena i vaspitne grupe u kojima su se okupljale žene u gradovima, i na selu. Sa ženama su održane i posebne konferencije. U aktivima žena i vaspitnim grupama objašnjavan je stav Partije o najaktuelnijim problemima, kako u pogledu međunarodne situacije, tako i u odnosu na emigrantsku vladu, okupatora i domaće izdajnike, o karakteru drugog svjetskog rata i dr. Na ovim skupovima je posebno govoreno o ulozi žena u predstojećoj borbi.

U tom periodu primljen je u članstvo KPJ i u SKOJ veliki broj žena i djevojaka. U nedostatku potpunijih podataka navodimo da su uoči trinaestojulskog ustanka samo u selima nikšićkog sreza bile 24 žene u članstvu KPJ, dok ih je pet bilo kandidata KPJ, a u četiri opštine danilovgradskog sreza 12 članova KPJ i četiri kandidata. U Podgorici i Piperima bilo je 17 članova, a u mojkovačkoj i poljskoj opštini (bjelopoljski srez) bilo je 14 žena članova i četiri kandidata KPJ. Jedan broj politički uzdignutijih žena izabran je u sreska partijska rukovodstva. Tako su Zaga Pavlović i Vjera Kovačević bile članovi MK KPJ — Nikšić, odnosno Grahovo, Vasa Pavić MK KPJ — Podgorica,

Danica Marinović MK KPJ — Cetinje, Marija Šoljaga MK KPJ — Bar, Milica Mušikić MK KPJ — Andrijevica, Radmila Nedić MK KPJ — Berane.

Organizovano je nekoliko sanitetskih kurseva za obezbjeđenje sanitetskog kadra, koje su pohađale pretežno mlađe žene. Takođe je izvjestan broj omladinki, članica KPJ i SKOJ-a, bio uključen u udarne grupe, sa kojima je izvođena politička i vojna nastava, a posebno rukovanje oružjem.

U predustaničkim danima žene su pružile značajnu pomoć u organizovanju prikupljanja pomoći za siromašne građane, a prije svega za izbjeglice. Odbori Narodne pomoći su uoči ustanka preimenovani u odbore Narodnooslobodilačkog fonda. Na inicijativu komunistkinja pomoć za izbjeglice dodjeljivana je iz kasa ženskih dobrotvornih društava.

13. jul 1941.

Četiri dana poslije istorijske sjednice Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. g. održan je sastanak PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, na kome je odlučeno da borba protiv okupatora otpočne što prije. Istovremeno je odlučeno da udarne grupe prerastu u gerilske odrede, naimenovana su rukovodstva okružnih komiteta KPJ, a jedan broj članova PK KPJ upućen je na teren da pruži pomoć lokalnim partijskim rukovodstvima. Neposredno poslije toga održani su sastanci okružnih i mjesnih (sreskih) komiteta na kojima su utvrđeni planovi oružanih akcija.

Uprkos neprijateljskom držanju najvećeg broja pripadnika bivših građanskih partija, u vrijeme kada su njemačke oružane snage silovito nadirale kroz teritoriju SSSR-a, u Crnoj Gori je 13. jula pod rukovodstvom KPJ otpočeo ustanak protiv okupatora. Zahvaljujući velikom uticaju KPJ u narodnim masama, slobodarskoj tradiciji crnogorskog naroda i njegovim simpatijama prema Sovjetskom Savezu i vjeri u njegovu nepobjedivost, akcije gerilskih odreda već prvih dana prerasle su u opštenarodni ustanak. Od 417.000 stanovnika koliko je Crna Gora imala, oko 32.000 ljudi uzelo je neposrednog učešća u ustanku. Za deset dana oslobođeni su Danilovgrad, Berane (Ivangrad), Kolašin, Andrijevica, Bijelo Polje, Virpazar, Žabljak, Šavnik, Grahovo i veliki broj sela i manjih mjesta. Izbačeno je iz stroja oko 4.000 neprijateljskih vojnika i oficira, a zaplijenjene su velike količine oružja, municije i drugog ratnog materijala.

U trinaestojulskom ustanku žene su aktivno učestvovale, kako u opsadi i oslobađanju gradova, tako i u bojevima na Veljem Brdu, Čakoru i drugim mjestima. One su najvećim dijelom učestvovale u pomoćnim službama ustaničke vojske kao sanitetke, donosioci hrane, municije. Na oslobođenoj teritoriji one su organizovano radile na sakupljanju žetve, izvlačenju hrane i ratnog materijala iz gradova da ne padne ponovo u ruke okupatora, a učestvovale su i u održavanju veze između fronta i pozadine. Na Veljem Brdu i drugim ustaničkim bojištima ginule su i žene.

Na oslobođenoj teritoriji uništena je vlast okupatora i njegovih saradnika. Budući da se stara vlast raspala ili kompromitovala u službi okupatora, ustanici su organizovali svoju narodnu vlast. Pored niza seoskih, opštinskih i drugih formirani su sreski narodnooslobodilački odbori u Kolašinu, Beranima, Andrijevici, Bijelom Polju i Danilovgradu. Nacionalno-oslobodilački odbori dobili su zadatak »da organizuju red i poredak na svojoj teritoriji; da po zahtjevima narodne vojne vlasti obezbijede ishranu trupa; da mobilišu radnu snagu . . . , radi uspostavljanja privrednog života, svršavanja poljskih poslova, organizovanja saobraćaja i drugih službi; da, po potrebi, organizuju narodnu miliciju radi borbe protiv kriminalnih elemenata, špijuna i neprijateljskih agenata; da preduzmu sve što će pomoći privrednoj i nacionalnoj obnovi zemlje.«

Ustanička vlast je u prvim revolucionarnim aktima proglasila da su žene ravnopravni građani i tako oživotvorila program KPJ u pogledu ravnopravnosti žena. Privremena vrhovna komanda nacionalnooslobodilačkih trupa Crne Gore, Boke i Sandžaka objavila je 22. jula 1941. godine saopštenje u kome se kaže: »Pravo birati i biti biran imaju svi građani koji su napunili 18 godina, muškarci i žene, bez obzira na vjeroispovijest, nacionalnost i rasu. Pravo glasa imaju, razumije se, i vojnici. Nemaju pravo glasa lica koja su se bila stavila u službu okupatora.« Taj revolucionarni akt dobio je svoju praktičnu primjenu odmah. Prilikom izbora Odbora narodnog oslobođenja u Beranama (21. jula 1941. godine) među delegatima su bile i dvije žene: Hristina Nedić, učiteljica, i Mileva Kastratović, profesor. To je prvi put u Crnoj Gori da žene uzimaju učešće u izboru organa vlasti.

»Danas se vodi rat između Italije i Crne Gore«

Ustanak je iznenadio okupatora. Ministar spoljnih poslova fašističke Italije grof Ćano zabilježio je u svom dnevniku 17. jula: »Crnogorski se ustanak širi i dobija sve veće razmjere. Kad stvar ne bi imala duboko i gorko značenje, bila bi smiješna, jer zapravo danas se vodi rat između Italije i Crne Gore.« Fašističko vođstvo je sumnjalo da će sopstvenim snagama uspjeti da izađe na kraj s ustanicima, pa je pomišljalo da zatraži pomoć od Nijemaca. Okupator je preduzeo energične mjere radi ugušivanja ustanka. Svu vojnu i civilnu vlast u Crnoj Gori okupator je prenio na komandanta 9. italijanske armije A. Pircija Birolija, kome je naređeno da ustanak uguši a ustanike kazni »krajnje strogo i primjerno.« Za operacije protiv ustanika okupator je upotrijebio šest divizija, albansku kvislinšku grupu **Skenderbeg,** nekoliko posebnih planinskih, konjičkih, vazdušnih i tenkovskih grupa, mornaričke jedinice u Crnogorskom primorju, jedinice finansijske straže, kompanije crnih košulja i crvenih kravata i razne kvislinške albanske i muslimanske bande (čete), što je ukupno iznosilo preko 100.000 vojnika.

Prve pokušaje okupatora da ovlada glavnim komunikacijama i razbije ustaničku blokadu oko poje-

dinih svojih garnizona ustanici su osujetili i nanijeli mu teške poraze na Košćelama i Brajićima (kod Cetinja), Sozini i drugim bojištima. Međutim, pošto je okupator izvršio koncentraciju svih svojih moderno naoružanih snaga, ustanici nijesu mogli da im se suprotstave. Do sredine avgusta 1941. okupator je uspio ponovo da zauzme gradove i važnija mjesta koja su ustanici bili oslobodili i ovlada svim važnijim komunikacijama. Okupatoru je išlo na ruku držanje reakcionarnih građanskih političara i oficira bivše jugoslovenske vojske koji su vršili razornu propagandu među ustaničkim redovima, dezertirali sa fronta i na kraju formirali svoje delegacije koje su pošle u susret okupatorskim trupama i izrazile im lojalnost.

Okupator je izvršio masovne represalije. Mnoga naselja duž komunikacija su spaljena, a ljetina i usjevi uništeni. Izvjestan broj ustanika i neboračkog stanovništva je strijeljan, a veliki dio zatvoren i interniran, približno 15.000 ljudi.

Među zarobljenim i interniranim ustanicima bilo je i žena, od kojih su dvije strijeljane. Jedna od njih Vukosava Ivanović-Mašanović, studentkinja-komunist, koja je jula 1941. g. strijeljana u Baru, zadivila je svojim neustrašivim držanjem i samog okupatora. Kada joj je poslije strijeljanja njenog muža italijanski oficir prinio Musolinijevu fotografiju da je poljubi, obećavši joj da će u tom slučaju biti slobodna, ona je to prezrivo odbila pljunuvši na fotografiju fašističkog diktatora.

Uspon NOP-a

Neprijateljska ofanziva ostavila je teške posljedice. Oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta svedene su uglavnom na ono jezgro koje su sačinjavali gerilski odredi, koji su i započeli ustanak. Rukovodstvu NOP predstojao je veliki politički i organizacioni rad za dalju borbu protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika.

Još u toku neprijateljske ofanzive, 8. avgusta održano je prošireno savjetovanje PK KPJ. Odlučeno je da se izvrši reorganizacija gerilskih odreda. U tzv. internoj rezoluciji koja je na savjetovanju donesena istaknuto je: »Gerilac može biti svako bez obzira na pol i starost.« Poslije pokrajinskog savjetovanja, tokom septembra i oktobra, održane su mjesne (sreske) partijske konferencije, poslije čega je nastupio nov uspon NOP-a.

U drugoj polovini avgusta i tokom septembra gerilski odredi su nastavili sa oružanim akcijama protiv okupatora. Oni su postepeno prerastali u vodove, čete i bataljone, odnosno u partizanske odrede. Poslije savjetovanja u Stolicama izvršena je reorganizacija partizanskog komandovanja u Crnoj Gori i Sandžaku. Odlukom CK KPJ i Vrhovnog štaba formirani su posebno Glavni štab za Sandžak a posebno za Crnu Goru i Boku. Izvršena je takođe reorganizacija partizanskih jedinica u Crnoj Gori. Početkom novembra formiraju se četiri veća partizanska odreda (Lovćenski, Zetski, Durmitorski i Komski), a uskoro zatim još dva (Nikšićki i »Bijeli Pavle«). Sredinom novembra, po naredbi Vrhovnog štaba, od crnogorskih partizana formiran je poseban odred za operacije u Sandžaku, koji je u svom sastavu imao 3.690 boraca.

Ovaj odred je 1. decembra 1941. godine izvršio napad na utvrđeni okupatorski garnizon u Pljevljima, ali ga nije uspio osvojiti, a uz to pretrpeo je velike gubitke. Ali i pored toga dejstvo ovoga odreda u Sandžaku znatno je podstaklo razvitak NOP-a u tom kraju. Poslije napada na Pljevlja 320 boraca iz ovog odreda ušlo je u sastav I proleterske brigade, oko 200 u sastav novoformiranog Crnogorsko-sandžačkog odreda, dok se nešto ljudstva vratilo u svoje matične jedinice.

Partizanski odredi u Crnoj Gori od sredine oktobra 1941. g. uspjeli su da poruše važnije komunikacije i da blokiraju okupatora u nekoliko garnizona, a pored toga odnijeli su nad njima i nekoliko značajnih pobjeda (Jelin dub kod Podgorice, kod Vilusa, u Kućima, da navedemo samo najvažnije). Okupator je bio prinuđen da evakuiše svoje garnizone iz Šavnika, Žabljaka, Grahova, Lijeve Rijeke, Kolašina, Mateševa. U prvim mjesecima 1942. g. okupator je pretrpio nekoliko osjetnih poraza, pored ostalog na Obadovom brijegu (kod Danilovgrada), na Žirovnici (kod Nikšića), na Sv. Jeremiji (u Boki Kotorskoj) i drugim mjestima.

Tokom zime okupator je izvršio pregrupisavanje svojih snaga. U proljeće 1942. godine ponovo ubacuje u borbu protiv snaga NOP u Crnoj Gori pet svojih divizija i jake četničke i separatističke snage kao svoje pomoćne odrede. Sve je to praćeno jakom četničkom propagandom u namjeri da se narod politički odvoji od narodnooslobodilačkog pokreta. Prema pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta vršene su drastične represalije. Pored grčevite borbe da se odbrani slobodna teritorija, partizanski odredi bez dovoljno municije i hrane nijesu mogli da se suprotstave nesrazmjerno nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Odlukom Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba od partizanskih snaga iz Crne Gore i Sandžaka formirane su tri proleterske brigade, koje su preduzele veliki marš u Bosansku krajinu.

Usponu NOP-a u drugoj polovini 1941. godine nesumnjivo je doprinijelo nastojanje njegovog rukovodstva da izgradi široku platformu na kojoj bi se u borbi protiv okupatora okupile sve društvene snage bez obzira na politička ubjeđenja, nacionalnu i vjersku pripadnost i pol.

Uskoro poslije pokrajinskog partijskog savjetovanja od 8. avgusta održane su, tokom septembra i oktobra, i mjesne odnosno sreske partijske konferencije, na kojima su prorađivani zaključci i rezolucija savjetovanja.

Na sreskim partijskim konferencijama poklonjena je posebna pažnja radu sa ženama. Jedan broj žena koje su se svojom aktivnošću istakle u ustanku primljen je u članstvo KPJ. Novoizabrani partijski komiteti su takođe popunjeni istaknutim ženama članovima KPJ. Tako su Danica Marinović, Milica Mušikić i Radmila Nedić ponovo izabrane za članove mjesnih (sreskih) komiteta za cetinjski, andrijevički i beranski srez, dok su za članove novih mjesnih komiteta izabrane: Lidija Jovanović i Ljubica Popović (podgorički),

Stana Tomašević (barski), Nada Jovanović (danilovgradski), Neda Božinović-Vidović (nikšićki) i Irina Knežević (šavnički srez). Prema nepotpunim podacima po jedna žena je izabrana za člana mjesnog komiteta — Herceg-Novi, odnosno Kolašin. Nešto kasnije Danica Marinović, Lidija Jovanović i Neda Božinović-Vidović izabrane su za članove okružnih komiteta za okruge Cetinje, Podgoricu i Nikšić.

Partijsko rukovodstvo u Crnoj Gori je još u avgustu postavilo zadatak da se žene što masovnije angažuju u narodnooslobodilačkom pokretu, posebno na pitanjima kao što su zbrinjavanje djece strijeljanih i interniranih rodoljuba, prikupljanju pomoći za partizanske odrede i slično. Odlučeno je da se formiraju ženski odbori koji bi sistematski radili na okupljanju i političkom uzdizanju žena, a takođe je insistirano da žene punopravno učestvuju u radu narodnooslobodilačkih odbora.

Odmah poslije održavanja mjesnih (sreskih) partijskih konferencija počeo je rad na formiranju novih ženskih odbora i okupljanju u njih rodoljubivih žena. Krajem 1941. i početkom 1942. godine seoski i opštinski odbori žena bili su formirani na čitavoj slobodnoj teritoriji u Crnoj Gori. Na području šavničkog (durmitorskog) sreza, koji je u zimu 1941/42. godine bio sav slobodan, postojalo je 90 seoskih i šest opštinskih odbora žena. U nekim mjestima, kao u Grahovu, umjesto odbora postojao je aktiv žena, koji je vršio funkcije opštinskog odbora. U nekim okupiranim gradovima formirani su takođe odbori žena. Tako je na Cetinju krajem 1941. godine formiran Gradski odbor žena.

Početkom 1942. godine u krajevima gdje su postojali uslovi održavane su sreske konferencije i formirani sreski odbori žena. Tako je 1. februara održano savjetovanje žena za srez nikšićki, a 20. februara za srez šavnički, na kojima su izabrana sreska rukovodstva. Sresko rukovodstvo žena u šavničkom srezu nazvano je Komisija za rad sa ženama. Ona je radila pri Mjesnom (Sreskom) komitetu KPJ — Šavnik, a sačinjavalo ju je šest žena, tj. po jedna predstavnica iz svake opštine ovog sreza.

Okupatorska i četnička separatistička ofanziva protiv snaga NOP omeli su dalji rad na stvaranju organizacije žena u Crnoj Gori. Iako se nije uspjelo da se u ovom periodu formira organizacija AFŽ-a, ipak su u drugoj polovini 1941. i početkom 1942. godine udareni njeni temelji, tako da će se u tome uspjeti čim se u ovim krajevima ponovo stvori slobodna teritorija, tj. u drugoj polovini 1943. godine.

Počev od septembra 1941. godine počelo se intenzivno raditi i na stvaranju Crnogorske narodne omladine (CNO). Taj rad bio je od značaja za veće uključivanje ženske omladine. U privremeni pokrajinski odbor CNO, koji je formiran početkom septembra, izabrane su dvije žene: Đina Vrbica-Miodragović i Ljubica Popović. Tokom septembra i oktobra održane su omladinske konferencije (seoske, opštinske i sreske) u najvećem dijelu Crne Gore. Na ovim konferencijama, kao i u rukovodstvima koja su tom prilikom izabrana, zastupljena je bila i ženska omladina u znatnoj mjeri.

Na Pokrajinskoj konferenciji CNO (30. novembra 1941) od 36 delegata koji su učestvovali u njenom radu bilo je osam omladinki. U Pokrajinski odbor, koji je imao 12 članova, izabrane su tri žene: Đina Vrbica-Miodragović, Dara Krstajić i Milica Mišikić, od kojih je prvoimenovana izabrana i u Izvršni odbor od tri člana. Poslije Pokrajinske konferencije pojačan je priliv ženske omladine u CNO. Tako je u vrijeme održavanja konferencije ženska omladina činila nešto više od jedne petine (od 13.011 članova u CNO bilo je nešto preko 3.000 omladinki), dok se početkom 1942. godine broj ženske omladine povećao za jednu trećinu (od oko 18.000 članova CNO bilo je oko 6.000 omladinki). U nekim krajevima na slobodnoj teritoriji ženska omladina je bila uključena u CNO i preko 90% (Grahovo i neke opštine cetinjskog, podgoričkog, danilovgradskog, nikšićkog i šavničkog sreza).

U organima vlasti

Uporedo sa razvitkom narodnooslobodilačkog pokreta i ponovnim stvaranjem veće slobodne teritorije, tokom jeseni 1941. godine, ponovo se formiraju narodnooslobodilački odbori kao organi narodne vlasti i organizatori svenarodnog učešća u narodnooslobodilačkoj borbi. U to vrijeme žene su ispoljavale veliku aktivnost u odborima Narodnooslobodilačkog fonda u prikupljanju pomoći za porodice koje su nastradale u toku neprijateljske ofanzive, kao i za izbjeglice i zatvorene rodoljube, zatim na snabdijevanju partizanskih odreda i prikupljanju podataka obavještajne prirode.

Prilikom izbora narodnooslobodilačkih odbora u drugoj polovini 1941. i prvim mjesecima 1942. godine žene su aktivno učestvovale. Istina, u početku, usljed konzervativnog shvatanja sredine, bilo je u tome i raznih otpora. Međutim, postepeno, a osobito poslije Ostroške skupštine na kojoj je izabran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku, takvi otpori su uglavnom prevaziđeni. Veliki broj žena izabran je u odbore bilo da su delegirane kao predstavnice seoskih i opštinskih odbora žena, bilo da su predložene na narodnim skupovima. Gotovo bez izuzetka žene su bile izabrane u sve seoske i u većinu opštinskih narodnooslobodilačkih odbora. Tako su u Plenumu Opštinskog NOO u Gornjoj Morači izabrane Dunja Đokić i Stanojka Mandić, u Donjoj Morači Vuka Rašović, u Rovcima Julka Selić, u kolašinsko-rečinskoj opštini Jasna Bulatović, Darinka Vlahović i Olga Vujisić, a u Varoški NOO Kolašin Spasa Bošković. U plenum Opštinskog NOO Grahovo izabrano je 18 članova od toga tri žene: Danka Kovačević, Ljubica Kovačević i Milka Milović. Za člana Opštinskog NOO u Banjanima bila je izabrana Anđa Baćović, u Spužu Olga Savićević, a za sekretara Opštinskog NOO u Zagarču Julka Velimirović. Žene su takođe birane i u sreske narodnooslobodilačke odbore. Tako je u Sreski NOO za Primorje izabrana

Anđelka Anđus, a u Sreski NOO za Kolašin Evgenija Selić.

Žene su aktivno učestvovale u partizanskim stražama koje su organizovane pri narodnooslobodilačkim odborima. U jednom izvještaju sa terena Pipera i Kuča piše: »Drugarice vrše dobro svoje dužnosti. Organizovale su ženske straže na onim mjestima kuda se ide u Podgoricu. One vrše pretrese i kontrolišu žene koje idu i dolaze iz varoši.« U jednom izvještaju MK KPJ Grahovo od marta 1942. godine kaže se: »Obična je pojava da ženska omladina drži straže i ide u patrole po selima sa puškom, revolverom i bombama.« Slična situacija je bila i u drugim krajevima. Komandant NOP odreda »Bijeli Pavle« poslije obilaska nikšićkog sreza obavijestio je: »Svuda gdje sam prolazio — putem ili selom — naišao sam na ženske patrole sa puškama (bilo je i starijih, udatih žena) koje kontrolišu teren.«

Sanitetski tečajevi

Velika pažnja posvećivana je zdravstvenom prosvjećivanju žena. U tom cilju organizovano je više sanitetskih kurseva.

U avgustu 1941. u Piperima je pod rukovodstvom dr Saše Božovića, organizovan dvomjesečni sanitetski kurs, koji je pohađalo oko 80 žena, pretežno mladih djevojaka. Uskoro zatim organizovani su kursevi u Zeti i Lješanskoj nahiji. Tokom jeseni dr Mito Savićević je organizovao nekoliko sanitetskih kurseva u danilovgradskom srezu. Takve kurseve u nikšićkom srezu organizovali su dr Radoje Mijušković, dr Olga Milošević, dr Vojo Đukanović i dr Jovan Bulajić. U novembru 1941. godine u Štitarima, sjedištu štaba Lovćenskog odreda, organizovan je takođe sanitetski kurs pod rukovodstvom dr Stanka Martinovića. Organizacijom sanitetskih kurseva na području Komskog NOP odreda rukovodila je dr Ruža Rip uz pomoć apotekara Jele Žunjić i babice Ljubice Živković. Poslije pljevaljske bitke na Žabljak je početkom decembra 1941. g. pristigao veliki broj ranjenika, pa se osjetila potreba za bolničarima. Zbog toga je pod rukovodstvom Radmile Ćorović organizovan dvanaestodnevni sanitetski kurs, na kome je stručni predavač bila dr Irina Knežević. Ovaj kurs je pohađalo oko 50 djevojaka iz Žabljaka i okoline. Početkom januara na Žabljaku je organizovan još jedan petnaestodnevni kurs, koji je vodio dr Đuro Mešterović. U bjelopoljskom srezu organizovan je jedan kurs, koji je završila grupa djevojaka iz Šahovića (Tomaševo).

Sanitetski kursevi organizovani su i u okupiranim gradovima. U decembru 1941. g. organizovan je sanitetski kurs u Podgorici, koji je morao biti prekinut zbog nastalih hapšenja u gradu. Krajem 1941. godine organizovano je nekoliko kurseva u Cetinju, koji su, zbog opasnosti od hapšenja, radili po manjim grupama. Zbog planiranog napada na Nikšić krajem 1941. i početkom 1942. g. u gradu je organizovano nekoliko sanitetskih kurseva kako bi njegovi slušaoci mogli da pruže pomoć ranjenicima.

Sanitetski kadar radio je dijelom u partizanskim jedinicama, a dijelom u partizanskim bolnicama koje su postojale pri štabovima partizanskih odreda. Veliki broj žena koje su završile ove kurseve stupio je u proleterske brigade prilikom njihovog formiranja (I proletersku, III sandžačku, IV i V crnogorsku).

Sanitetski kursevi su bili od velikog značaja i za političko uzdizanje žena, jer su na njima pored stručnog rada držana i politička predavanja. Politički rad među ženama bio je vrlo razvijen. Povodom 8. marta 1942. godine, koji je prvi put proslavljen na slobodnoj teritoriji, organizovane su brojne političke konferencije, na kojima je istican značaj ovog međunarodnog praznika žena i narodnooslobodilačke borbe za njihovu ravnopravnost i položaj u novom društvu. Ovaj praznik je inače svečano proslavljen u svim većim mjestima na slobodnoj teritoriji.

Pored rada na političkom i stručnom uzdizanju radilo se i na opismenjavanju žena i omladine (analfabetski tečajevi) i njihovom kulturnom uzdizanju. Zgrade škola na oslobođenoj teritoriji bile su pretvorene u domove kulture, gdje su držane konferencije, zborovi, priredbe, organizovane biblioteke, zidne novine, razni tečajevi i drugo.

Žene su organizovale i posebne higijenske komisije koje su se starale o čistoći kuća i naselja, kao i o zdravstvenom prosvjećivanju naroda.

Sa puškom u ruci

Tokom jeseni 1941. godine žene su uzele učešća u svim oružanim akcijama protiv okupatora. Međutim, one su u tim akcijama učestvovale pretežno kao sanitetsko osoblje i bolničarke, jer tada još nije bio jasan stav u pogledu učešća žena kao boraca u partizanskim jedinicama. Uglavnom se smatralo da je dovoljno da žene pružaju u raznim vidovima pomoć oslobodilačkoj borbi. Prelom u tom pogledu predstavljalo je formiranje Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku i njegov pohod na Pljevlja. U sastav odreda ušlo je oko 60 žena koje su preuzele ulogu sanitetki. One su prilikom napada na Pljevlja neposredno učestvovale u borbi i tom prilikom pokazale veliku hrabrost i požrtvovanje, zbog čega je jedan broj njih i pohvaljen. Poslije pljevaljske bitke jedan broj žena iz ovog odreda ušao je u sastav I proleterske brigade.

Zbog odlaska velikog broja boraca iz Crne Gore morala se izvršiti popuna partizanskih jedinica na terenu. Među novim borcima nalazio se i veliki broj žena. Tako se krajem 1941. godine u bataljonu »Jole Piletić« nalazilo 125 partizanki. Početkom 1942. godine povećava se priliv žena i u druge partizanske jedinice. Tako je u selu Velestovu među 38 partizana koji su početkom 1942. položili zakletvu bilo 10 žena, a u Zagredi od 95 partizana bilo je 15 žena. Početkom marta 1942. godine Primorski bataljon (»Stevan Šiljanović«) imao je 38 žena. U bataljonu »Jovan Tomašević« bilo je u aprilu 1942. godine 85 partizanki. Razumije se da je i u drugim partizanskim odredima, osobito u Durmitorskom, bio znatan broj žena.

Prilikom reorganizacije partizanskih jedinica i for-

miranja udarnih bataljona (tokom aprila i početkom maja 1942) žene u njih stupaju u velikom broju. Prvi nikšićki udarni bataljon imao je u svom sastavu 60 partizanki iz raznih krajeva sreza, dok je u ostalim udarnim bataljonima sa područja ovog sreza bilo oko 100 žena. Prvi i Drugi udarni bataljon od ukupno 223 borca imao je sredinom maja 42 partizanke. Omladinski udarni bataljon Durmitorskog NOP odreda imao je u svom sastavu 20% omladinki. I u svim drugim udarnim bataljonima u Crnoj Gori bio je veliki broj žena, ali o njihovom broju nema potpunijih podataka.

Jedan broj politički razvijenijih žena imao je u udarnim bataljonima odgovorne funkcije. Tako je zamjenik političkog komesara Trećeg nikšićkog udarnog bataljona bila Neda Božinović-Vidović, a omladinski rukovodilac Mila Mijušković. Zamjenik političkog komesara 1. čete Omladinskog udarnog bataljona Durmitorskog NOP odreda bila je Vinka Obradović, a druge čete Stanica Glomazić. Politički komesar samostalne omladinske čete Lovćenskog NOP odreda bila je Stana Tomašević.

Prilikom formiranja III sandžačke, IV i V crnogorske proleterske brigade u prvoj polovini juna 1942. godine u njihov sastav ušlo je oko 400 žena. Neke od njih su bile na rukovodećim položajima počev od desetara do člana politodjela brigade. Učestvovale su u svim slavnim bojevima i bitkama koje su ove brigade vodile. Partizanski hroničari su zabilježili podvige Jelice Mašković, Milice Vučinić, Vukice Mićunović, Dobrile Ojdanić, sestara Martinović, Dragice Đurašević, Danice Lazarević, Dunje Đokić, sestara Radović, Mileve Lajović-Lalatović, Branke Dedović, Anke Cerović, i mnogih drugih, koje su kao borci, puškomitraljesci i bombaši jurišale zajedno sa svojim drugovima na neprijateljske položaje u Livnu, Kupresu, Jajcu, Gornjem Vakufu, Bugojnu, Travniku, Prozoru, Vilića Guvnu, Konjicu, Jablanici, Nevesinju, Sutjesci, Zelengori i drugim bojištima širom zemlje.

Posljednje poruke

Poslije formiranja proleterskih brigada i povlačenja partizanskih glavnina, u Crnoj Gori su ostali Pokrajinski komitet KPJ, okružni i sreski komiteti, Pokrajinski komitet SKOJ-a i izvjestan broj gerilskih grupa, ukupno oko 700 ljudi. Po partijskom zadatku ostao je i izvjestan broj žena, prije svega članovi okružnih i sreskih komiteta KPJ, a zatim i druge. Pored ostalih, na terenu su ostale Ljubica Popović, Lidija Jovanović i Velika Kovačević (područje OK KPJ — Podgorica), Danica-Dika Marinović (OK KPJ — Cetinje), Vjera Kovačević i Dara Čokorilo (OK KPJ Nikšić), Milica Mušikić (OK KPJ — Berane) i druge. One su imale zadatak da razviju političku aktivnost u narodu, a po mogućnosti i da organizuju oružane akcije protiv okupatora i njegovih saradnika. Partijski radnici, odnosno gerilske grupe djelovali su pod vrlo teškim uslovima, izloženi svakodnevnim potjerama od strane okupatora, četnika i separatista. Tokom ljeta poginulo je ili zarobljeno odnosno strijeljano oko 100 partijskih radnika i gerilaca, a tokom zime, osobito sa prvim snijegom, još približno toliko. Tom prilikom je poginulo i nekoliko žena.

Sve surovosti rata, pa i smrt, žene su podnosile dostojanstveno i herojski. Iz niza drugih izdvojićemo samo dva primjera. — Dvadesetogodišnja Ljubica Popović je kao član OK KPJ za Podgoricu i član PK SKOJ-a vraćena iz vojne jedinice na ilegalni partijski rad na terenu. U jednoj borbi sa četnicima ona i Raško Božović su bili ranjeni i sklonili su se u jednu staju u Kučima. Četnici su ih sredinom novembra 1942. otkrili, izvršili na njih napad, a zatim pozvali na predaju. Kada su oni to odbili, četnici su zapalili staju. Na iznenađenje četnika u staji se zaorila pjesma. Kada im se plamen približio Ljubica i Raško su izvršili samoubistvo. Četnici su našli samo njihova ugljenisana tijela. — U dolini Tare, u četničkom osinjaku, bio je najveći broj gerilskih grupa, kao da su prkosili neprijateljskoj jačini. Jedne decembarske noći 1942. godine četnici su opkolili gerilsku grupu Jagoša Rabrena i braće Vidakovića (Milana i Janka) u jednoj pećini kod sela Dobrilovina (Mojkovac). Sa njima je bila i Jela Rabren, učiteljica, životna saputnica Jagoša Rabrena, komandanta partizanskog bataljona. Pošto nijesu mogli da ih prisile na predaju, četnici su doveli njihovu djecu i pozvali opkoljene partizane na predaju ili će im djecu pred njihovim očima zaklati. Poslije izvjesnog kolebanja roditelji su odlučili da žrtvuju svoje živote samo da bi djecu spasli. Kada su ih doveli na gubilište, četnici su Jeli i Jagošu Rabrenu obećali da će im poštedjeti živote ako se odreknu Komunističke partije. Oni su im na to prkosno odgovorili: »Mi sa vama nemamo šta da razgovaramo. Mi smo se predali našoj djeci, a ne vama.«

Okupator, četnici i separatisti zaveli su surov teror nad pripadnicima i pristalicama NOP-a. U svim gradovima, pri četničkim komandama i u opštinskim centrima formirani su okupatorski, četnički ili separatistički zatvori, a u nekim gradovima, kao u Cetinju, Podgorici i Nikšiću, bilo ih je i po nekoliko. Pored logora u Albaniji (Klos, Kavaja, Tepe kod Skadra, Burel, Korča, Valona) i Italiji (Ponza, Kolfiorito), u kojima je bio veliki broj crnogorskih rodoljuba, osnovani su logori i u Crnoj Gori (Bar, Mamula, Prevlaka, Zabjelo kod Podgorice i drugi manji). Pored okupatorskog suda na Cetinju, pri komandama četničkih odnosno nacionalističkih odreda u Cetinju, Podgorici, Danilovgradu (jedno vrijeme), Nikšiću i Kolašinu ustanovljeni su »narodni vojni sudovi« odnosno sudovi »za zaštitu naroda« koji su tokom ljeta i jeseni 1942. godine osudili na smrt oko 1.400 rodoljuba.

Kroz neprijateljske zatvore i koncentracione logore prošlo je u toku rata oko 30.000 ljudi, a od toga veliki broj žena i djece. Samo kroz zatvor u Kolašinu prošlo je oko 700, a kroz logor u Baru oko 1.100 žena.

U toku rata strijeljano je i obješeno 6.655 rodoljuba, od toga 1.804 žene. Najveći broj je strijeljan u periodu od povlačenja proleterskih brigada iz

Crne Gore (juna 1942) do kapitulacije Italije. Na strelištima su se podjednako hrabro držali stari ratnici kao i mladići i djevojke. U uspomenama preživjelih rodoljuba sačuvan je veliki broj svijetlih likova koji su umirali uspravno.

Na strelištu Dara Čokorilo je skinula cipele sa porukom: »Pošaljite ovo drugovima, to im je posljednji pozdrav od Dare.«

Mlada ljekarka Ruža Rip, kada su je u Kolašinu, u martu 1942. četnici Pavla Đurišića odveli na vješanje, nije dozvolila da je dželat dotakne, već je pred uplakanim narodom sama sebi stavila omču na vrat i sama odgurnula dasku ispod nogu.

Slično je postupila i 17-godišnja partizanka Joka Baletić. Nije dozvolila da joj dželat stavi omču na vrat već je to sama učinila, a kada su je, na vješalima, pitali za posljednju želju, prkosno je odgovorila: »Ona je poznata mojim drugovima... Ćućete je kada je budu ispunjavali.«

Anđa Baćović iz Banjana izdržala je strašna mučenja na koja su je četnici stavili u nadi da će odati svoje saborce koji su bili u ilegalstvu. Zabadali su joj igle u tijelo, eksere pod nokte, šibali je korbačem, gazili, ali na sve to ona je ostala — nijema.

Herojsko držanje pred smrt ispoljile su i Desa Adžić, Vasilija Kostić i mnoge druge žene-borci.

Sačuvana su i brojna pisana svjedočanstva o herojskom držanju žena-boraca pred smrt. O tome govore njihova predsmrtna pisma od kojih ćemo neka citirati.

Vidna Mijanović iz Gornjeg Polja kod Nikšića pošto je osuđena na smrt napisala je oproštajno pismo majci: »Draga mama, došao je čas da se razdvojimo. No, ti se nećeš iznenaditi, jer ti znaš da mi moramo dati sve od sebe. Mi idemo kuda sav pošteni narod ide, pa nemoj slučajno suzu da proliješ... Budite odani našoj borbi, pa makar svi nestali...«

Mlada djevojka Anka Knežević uoči strijeljanja piše svojim roditeljima: »Dragi moji, danas vam pišem posljednje pismo, jer znam da ću sjutra u 10 sati poći u smrt. Ne žalim što odlazim tako mlada u hladan grob. Ne žalim, jer časno i pošteno odlazim i dajem svoj život kao i hiljade i hiljade mladih i naprednih omladinaca...«

Majke su posebni likovi boraca-heroja

Mara Radulović, partizanka, izgubila je sva četiri sina u narodnooslobodilačkoj borbi. Kada joj je prvi sin, puškomitraljezac, poginuo, majka je njegove drugove samo pitala — je li mu puškomitraljez spasen. Drugog sina je sahranila daleko od rodnog kraja, bez riječi, bez suza. Kada su joj kazali da joj je poginuo i treći, njen prvenac Veljko, Mara je stegla srce i kazala: »Kada smo u borbu krenuli, znali smo da se mora ginuti. Rodila sam ih da poginu za slobodu kad zatreba.« Najteže joj je palo kada je poginuo posljednji — četvrti, koji je istovremeno bio i najmlađi, njen mezimac. Ni tada se majci oko nije zamaglilo. A kada su joj njegovi drugovi omladinci to saopštili, ona je odgovorila: »Neka je njegova smrt srećna za našu borbu. Vi ste svi moji sinovi.«

Zora Vujisić iz Lipovske Bistrice, kod Kolašina, izgubila je tri sina partizana. »Ne bi mi bilo tako teško da su poginuli u borbi — govorila je — ali me strašno boli što svu trojicu uhvatiše zlikovci (Italijani i četnici).«

Milica Orlandić je takođe izgubila tri sina. Kada joj je treći obješen, rekla je: »Neka moj Ivo bude posljednja žrtva okupatora!«

U toku bitke na Sutjesci njemački okupator je u durmitorskom kraju ostavio pravu pustoš. Samo u Pivi je tom prilikom ubijeno i masakrirano preko 1.200 osoba, pretežno neboračkog stanovništva: žena, djece i staraca.

Glavni inicijativni odbor AFŽ

U toku bitke na Neretvi, u kojoj su četnici doživjeli težak poraz, NOP u Crnoj Gori ponovo je oživio. Formirano je više partizanskih četa i bataljona, koji su izveli i nekoliko značajnijih akcija. Dolazak divizije glavne operativne grupe NOVJ još više je doprinio usponu NOP-a. Preduzete su mjere za ponovno oživljavanje narodnooslobodilačkih odbora, Crnogorske narodne omladine i organizacije žena. Tada je u Crnoj Gori osnovan glavni inicijativni odbor AFŽ-a. Ali su uslovi za rad bili teški, jer je počela nova neprijateljska ofanziva koja se završila bitkom na Sutjesci. Glavna operativna grupa NOVJ prešla je u istočnu Bosnu. U Crnoj Gori su ostale manje partizanske snage. U toku bitke na Sutjesci reorganizovani Pokrajinski komitet, koji su sačinjavali: Blažo Jovanović, Veljko Zeković, Radoje Dakić, Stana Tomašević i Andrija Mugoša, odvojio se od Glavne operativne grupe i sa grupom partijskih i vojnih rukovodilaca (52 čovjeka) uspostavio vezu sa partijskim komitetima i partizanskim snagama. Uskoro poslije PK u Crnu Goru je došao i Ivan Milutinović, član CK KPJ i Vrhovnog štaba. Poslije bitke na Sutjesci u Crnu Goru se probio i jedan bataljon V crnogorske brigade koji je u ognju bitke odsječen od svoje matične jedinice.

PK KPJ je pristupio učvršćivanju partijske organizacije povezivanjem sa masama i aktivnijem političkom radu. Od boraca koji su se vratili sa Sutjeske i gerilaca sa terena formirana su dva bataljona u nikšićkom srezu, jedan bataljon u Bjelopavlićima i Piperima i nekoliko partizanskih četa u drugim mjestima. Ove jedinice kao i Vasojevićki udarni bataljon izveli su nekoliko uspješnih akcija protiv okupatora i četnika.

Sedamnaestog avgusta na planini Lukavici održan je prošireni sastanak PK KPJ, kojem je prisustvovao I. Milutinović. Na sastanku je razmatrana politička situacija i rad partijske organizacije. Pored ostalog, konstatovano je da je politički rad na organizovanju žena nedovoljan, iako su žene u velikoj mjeri bile privržene narodnooslobodilačkoj borbi. U zaključcima koji su doneseni na sastanku riješeno je da se odmah pristupi oživljavanju svih sektora partijskog rada. Pri tome je sektoru rada u AFŽ-u posvećena posebna pažnja. »Organizacije AFŽ-a — pisalo je u zaključcima proširenog sastanka PK KPJ od 17. avgusta 1943 — treba stvarati svuda po selima, opština-

ma, srezovima itd., i na slobodnoj i na okupiranoj teritoriji. U inicijativne odbore AFŽ-a okupljati sve aktivne i narodnooslobodilačkoj borbi odane žene iz svih društvenih redova. Što prije je potrebno inicijativne odbore AFŽ-a zamijeniti odborima AFŽ-a izabranim na širokim sastancima i konferencijama žena. Partijska rukovodstva i svi članovi Partije dužni su da ukažu punu pomoć u ovom radu«, pisalo je u pomenutom dokumentu. Zaključci PK KPJ od 17. avgusta 1943. godine imali su veliki značaj za razvitak organizacije AFŽ-a u Crnoj Gori.

Antifašistički front žena

Kapitulacija Italije podstakla je širi zamah narodnooslobodilačkog pokreta, jer je ispadanje jednog — iako slabijeg — partnera iz tabora sila Osovine ulivalo vjeru u skoro okončanje rata i konačnu pobjedu.

Poslije kapitulacije Italije u Crnu Goru su umarširale tri njemačke divizije (118, 297. i 7. SS divizija), koje su razoružale italijanske divizije **Ferrara** i **Emilia** i dijelove **Taurinense.** Međutim, Nijemci nijesu imali dovoljno snaga da posjednu sve gradove u kojima su Italijani držali svoje garnizone. Oni su zaposjeli Nikšić, Danilovgrad, Podgoricu, Cetinje i primorski pojas sa ciljem da spriječe eventualni pokušaj iskrcavanja saveznika. Oni su povremeno preduzimali operacije, prije svega duž komunikacija, angažujući za njih snage iz drugih krajeva.

Četnički pokret, vojnički poražen na Neretvi za vrijeme IV neprijateljske ofanzive, a uz to kompromitovan saradnjom sa okupatorom, nije više predstavljao nikakvu političku snagu. Jedno vrijeme, poslije kapitulacije Italije, četnici su u Crnoj Gori taktizirali i izbjegavali otvorenu saradnju sa novim okupatorom. Međutim, poslije uništenja njihovog glavnog štaba u Ostrogu (18. X 1943) sa Blažom Đukanovićem i Bajom Stanišićem na čelu i uništenja njihove najjače grupacije u kolašinskom srezu i Vasojevićima, četnički komandanti su stupili u otvorenu saradnju s Nijemcima.

Partizanske snage, koje su se u vrijeme italijanske kapitulacije zatekle u Crnoj Gori, oslobodile su Žabljak, Šavnik, Čevo, Tivat, Petrovac, Ulcinj i neka druga manja mjesta, a na Čevu, Kusidama (kod Nikšića) u Gostilju (kod Danilovgrada) razoružali su dijelove italijanske divizije **Taurinense.** Dva dana poslije kapitulacije Italije formiran je II udarni korpus NOVJ, čiji su dijelovi uskoro došli u Crnu Goru. Za nepun mjesec dana snage II udarnog korpusa i partizanskih odreda oslobodile su Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin, Mateševo, Berane, Andrijevicu, Velimlje, Grahovo i druga mjesta. Po dolasku snaga II udarnog korpusa, jedan puk divizije **Taurinense** i divizije **Venezia,** poslije izvjesnog kolebanja, prešli su na stranu NOVJ. Od njih je početkom decembra 1943. godine formirana partizanska divizija **Garibaldi.**

Narod je sve masovnije počeo da pristupa NOP-u. To je omogućilo da se reorganizuje Durmitorski, Komski, Zetski, Nikšićki i Lovćenski NOP odred i da se popune novim borcima. Ovi odredi su u drugoj polovini 1943. godine imali ukupno 24 bataljona. U južnom dijelu Sandžaka reorganizovani su Bjelopoljski i Pljevaljski NOP odred. Novim borcima su popunjeni III sandžačka, IV i V crnogorska i II dalmatinska brigada, koja je u to vrijeme djejstvovala u Crnoj Gori. Do kraja 1943. g. formirane su i nove brigade: VI i VII crnogorska i IV sandžačka.

U partizanske odrede i jedinice NOVJ stupio je i veliki broj žena. O tome, međutim, nema potpunijih podataka, osobito ne za broj žena u partizanskim odredima. Krajem 1943. god. V crnogorska brigada je imala 872 borca, od toga 105 žena, a od 236 članova KPJ bile su 32 žene. Na dan formiranja VI crnogorska je imala 560 boraca, od toga 60 žena. Početkom maja IV sandžačka imala je 471 borca, a od toga 40 žena. U isto vrijeme IV crnogorska je imala 488 članova KPJ, a od toga 60 žena. U vrijeme formiranja VII crnogorska je imala 646 boraca. Broj članova KPJ i SKOJ-a u brigadi iznosio je ukupno 290, a od toga 29 žena. III sandžačka je početkom 1944. godine imala 783 borca. Broj članova KPJ u brigadi iznosio je 165, a od toga 15 žena.

Na slobodnoj teritoriji odvijao se intenzivan politički život. Narodnooslobodilački odbori postepeno prerastaju u novu narodnu vlast. Na skupštini narodnih predstavnika u Kolašinu 15. novembra 1943. godine izabrano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja (ZAVNO) Crne Gore i Boke, koje je preuzelo ulogu narodnog predstavništva i političkog rukovodstva NOP-a. Pet dana kasnije u Pljevljima je izabrano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka. Na skupštini u Kolašinu učestvovalo je 544 delegata, od toga 20 žena. Za vijećnike ZAVNO-a izabrane su: Danica Marinović, Lidija Jovanović, Dobrila Ojdanić, Milica Mušikić, Stana Tomašević i Desa Anđelić. To je nesumnjivo događaj od velikog značaja. Prvi put u svojoj istoriji Crnogorke su birane u predstavnički dom. Preko svojih predstavnika na skupštini crnogorski narod se izjasnio za federativno uređenje države i za ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije.

Poslije kapitulacije Italije nastaju mnogo povoljniji uslovi za stvaranje AFŽ-a. Postepeno, kako se stvarala slobodna teritorija, tako su formirani i odbori AFŽ-a, koji su u početku imenovani, a kasnije, kada se za to stvaraju povoljniji uslovi, odbori AFŽ-a se biraju na konferencijama. Već od septembra formiraju se odbori u šavničkom i nikšićkom srezu. Oslobađanjem Kolašina (27. septembra) i Vasojevića (sredinom oktobra) i stvaranjem slobodne teritorije u danilovgradskom i podgoričkom srezu, odbori su formirani i u ovim krajevima. Pa ipak Pokrajinski komitet KPJ nije bio zadovoljan tempom formiranja odbora AFŽ-a, pa je odlučeno da se aktivnost u tom pravcu što više pojača. Sredinom oktobra PK KPJ upozorava okružne komitete da se rad u AFŽ-u ne smije zanemariti, potcjenjivati i smatrati manje važnim od ostalih sektora rada.

Glavni inicijativni odbor je imao zadatak da poveže i učvrsti već postojeće i formira nove odbore AFŽ-a i najzad da pripremi kongres. Krajem okto-

bra Glavni inicijativni odbor je uputio pismo svim organizacijama AFŽ-a u Crnoj Gori, u kome se podvlači značaj proširivanja i učvršćivanja organizacije AFŽ-a. U pismu se insistira da se pojača političko uzdizanje žena, u prvom redu preko kratkih političkih kurseva, kako bi se kod žena što prije razvila svijest o potrebi organizacije i o tome šta narodnooslobodilačka borba donosi ženama i, najzad, kako bi se za najkraće vrijeme osposobile za rukovođenje organizacijom. U pismu Glavnog inicijativnog odbora istovremeno se ukazuje na zadatke odbora AFŽ-a kako izabranih tako i ilegalnih. Tako su ilegalni odbori u gradovima imali zadatak da organizuju pomoć i prehranu zatvorenika i nezbrinutih porodica, a zatim da prikupljaju sanitetski materijal za partizanske bolnice, priloge za partizanske odrede i NOV itd. Odbori AFŽ-a na slobodnoj teritoriji imali su zadatak da se staraju o nezbrinutim porodicama boraca koji su poginuli ili se nalaze na frontu, organizuju skloništa za porodice koje su nastradale od paljevine i pljačke, prikupljanju životnih namirnica za partizanske jedinice i dr. Ipak, po svom značaju ističu se dva posebna zadatka organizacije AFŽ-a i to: 1) razvijanje agitacije da što veći broj žena stupi u partizanske jedinice i 2) angažovanje u izgradnji narodne vlasti.

Angažovanje partijskog rukovodstva i formiranje Glavnog inicijativnog odbora doprinijeli su bržem stvaranju AFŽ-a. Tako su u periodu od I kongresa AFŽ-a Crne Gore i Boke (5. XII 1943) izabrani sreski odbori AFŽ-a za: Šavnik, Nikšić, Kolašin i Berane, dok su za srezove Bijelo Polje i Pljevlja formirani sreski inicijativni odbori. Takođe je na slobodnoj teritoriji postojala čitava mreža opštinskih i seoskih odbora bilo inicijativnih, bilo da su izabrani na konferencijama. Pored navedenih postojala su i dva okružna odbora AFŽ-a: za Podgoricu i za Nikšić. Okružni odbor — Podgorica objedinjavao je odbore AFŽ-a na teritoriji podgoričkog i danilovgradskog sreza, a Okružni odbor — Nikšić na teritoriji nikšićkog i šavničkog sreza.

Na okupiranoj teritoriji formiran je gradski odbor u Podgorici i tri seoska odbora u cetinjskom srezu.

U toku novembra odbori AFŽ-a su razvili široku političku aktivnost u vezi sa proslavom dana oktobarske revolucije i u vezi sa pripremama za izbor delegata za skupštinu ZAVNO-a i I kongres USAOJ-a za Crnu Goru.

Da bi se postiglo što čvršće jedinstvo žena Crne Gore, učvrstila organizacija AFŽ-a i izabrao Glavni odbor, Glavni inicijativni odbor AFŽ-a je sazvao za 5. decembar 1943. godine u Kolašinu zemaljsku konferenciju, odnosno Kongres svih rodoljubivih žena Crne Gore i Boke. Bilo je predviđeno da se iz svakog sreza izabere najmanje po 20 delegata. Partijskim organizacijama je skrenuta pažnja da prilikom izbora delegata obuhvate ne samo partijke već i druge rodoljubive žene. Glavni inicijativni odbor AFŽ-a je uputio pismo, koje je istovremeno važilo i kao legitimacija, pojedinim istaknutijim ženama rodoljubima u kome ih poziva da uzmu učešća u radu kongresa i izboru Zemaljskog odbora AFŽ-a, ističući da će se okupljanjem i organizovanjem žena u AFŽ-u najbolje pomoći jedinstvu naroda i narodnooslobodilačkoj borbi. Prema ocjeni Pokrajinskog komiteta, Kongres AFŽ je bio jedan od najbolje pripremljenih političkih skupova u to vrijeme. Kongres je počeo sa radom u Kolašinu 5. decembra u prisustvu oko 400 delegata, koji su došli iz svih krajeva Crne Gore (i sa slobodne i sa okupirane teritorije). Žene sa neoslobođene teritorije morale su da se probijaju između neprijateljskih zasjeda i borbenih linija da bi došle na Kongres. Zbog velikog snijega neke žene su se vratile s puta, ne mogavši podnijeti toliki napor. Kongres su pozdravili predstavnici AVNOJ-a, ZAVNO-a Crne Gore i Boke, 2. udarne divizije, Glavnog štaba Srbije, PK KPJ za Crnu Goru i Boku, PK SKOJ-a, žene predstavnice crnogorskih brigada 4, 5, 6. i 7. i predstavnica odbora AFŽ-a sreza domaćina. Podnesena su dva referata: Uloga žene u narodnooslobodilačkoj borbi (Đina Prlja) i o organizaciji AFŽ-a u Crnoj Gori i Boki (Lidija Jovanović). Poslije pročitanih referata na govornici u diskusiji je učestvovao veliki broj žena. Crnogorske žene su ispoljile na Kongresu spremnost da aktivno učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi i da istraju do pobjede.

Kongres je izabrao Glavni odbor AFŽ-a za Crnu Goru i Boku koji je imao 20 članova. Za predsjednika odbora izabrana je Marija Mitrović, za sekretara Lidija Jovanović. U izvršni odbor Glavnog odbora izabrano je još 5 drugarica: Danica Marinović, Bosa Đurović, Bosa Pejović, Dobrila Ojdanić i Đina Prlja.

Kongres je donio rezoluciju u kojoj se ističe cilj AFŽ-a: organizaciono povezivanje najširih masa žena, još veće učvršćivanje jedinstva među njima, organizovanje još veće i sistematskije pomoći narodnooslobodilačkoj vojsci, još veća aktivnost u izgradnji narodne vlasti, razvijanje političke svijesti žena o ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

Kongres je uputio proglas ženama Crne Gore i Boke u kome ih poziva da uzmu aktivnog učešća u narodnooslobodilačkoj borbi i napregnu sve svoje snage u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. U proglasu se, pored ostalog kaže:

»Žene Crne Gore i Boke, majke i sestre, drugarice borci!

Samo ujedinjene u borbi protiv fašizma mi ćemo izvojevati slobodu svome narodu i sebi pravo na dostojan život. Mi ćemo zauvijek izbrisati sva ona vremena i zakone koji su nas smatrali nižim i ponižavali...«

Kongres je imao veliki uticaj na dalji razvitak organizacije AFŽ-a. Održavani su politički kursevi, konferencije, zborovi, mitinzi na kojima su se žene upoznavale sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe, sa situacijom u svijetu i drugim aktuelnim događajima. Osobito su bile brojne konferencije žena, na kojima su, pored ostalog, tumačene odluke kongresa AFŽ-a. Tako je samo u toku decembra 1943. godine na području Okružnog odbora AFŽ — Podgorica održano 59 seoskih konferencija na kojima je uzelo učešća 1.067 žena. U toku decembra 1943. i prvoj polovini januara

1944. u srezu nikšićkom održano je 30 seoskih konferencija i drugih skupova AFŽ-a na kojima je učestvovalo oko 1.000 žena. U srezu šavničkom je u toku decembra 1943. i januara 1944. održano 124 konferencija AFŽ-a na kojima je učestvovalo 2.798 žena. Za isto vrijeme u kolašinskom srezu održano je 67 seoskih i 8 opštinskih konferencija AFŽ-a. U nekim srezovima, kao na primjer u beranskom i andrijevičkom, održani su i sreski odbori žena, dok su seoske konferencije bile većinom mješovite, tj. uz učešće žena i muškaraca. Tako je u to vrijeme u srezu andrijevičkom održano 70, a u beranskom 130 konferencija. U ovim srezovima održane su i tri konferencije intelektualki.

Za nepuna dva mjeseca, tj. u toku decembra 1943. i u januaru 1944. godine na slobodnoj teritoriji je uglavnom završeno formiranje odbora AFŽ-a, a na okupiranoj teritoriji broj ilegalnih odbora AFŽ-a se osjetno povećao. Krajem 1943. godine formiraju se sreski, opštinski i seoski odbori AFŽ-a u cetinjskom i kotorskom, a krajem januara i u barskom srezu. Takođe su formirani gradski odbori AFŽ-a u Danilovgradu i Kotoru. U isto vrijeme u hercegnovskom srezu formirano je nekoliko seoskih i izvršene pripreme za formiranje sreskog odbora AFŽ-a.

Krajem 1943. godine organizacija AFŽ-a u Crnoj Gori imala je oko 10.000 članova. Od 930 članova KPJ, koliko je u to vrijeme imala partijska organizacija u Crnoj Gori (ovdje nijesu uračunate vojne jedinice, zatim Boka kao ni Sandžak, za koje nijesmo uspjeli da pronađemo precizne podatke) bilo je 158 žena, a od 163 kandidata KPJ bilo je 39 žena.

CASNO i NOF

Poslije II zasijedanja AVNOJ-a, koje je svojim odlukama ozakonilo dotadašnje tekovine revolucije, pored ostalog i pravo glasa ženama, na inicijativu PK KPJ i ZAVNO-a održani su masovni opštenarodni zborovi na čitavoj slobodnoj teritoriji u Crnoj Gori, na kojima su žene uzele vidno učešće. Na tim zborovima narod je sa oduševljenjem prihvatio odluke II zasijedanja AVNOJ-a. Takođe je održano i više konferencija AFŽ-a sa kojih su upućeni pozdravni telegrami AVNOJ-u i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, u kojima je izražena puna solidarnost sa odlukama AVNOJ-a. Na ovim konferencijama je izražen zahtjev da savezničke vlade priznaju Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije sa maršalom Titom na čelu, kao jedinu zakonitu vladu naših naroda. Jedan od takvih pozdravnih telegrama uputile su učesnice Gradske konferencije Kolašina 13. februara 1944. godine u kome se kaže:

»Mi žene grada Kolašina okupljene na svojoj konferenciji, svjesne velike istorijske odluke našeg najvećeg političkog organa AVNOJ-a, kao predstavnika svih naroda Jugoslavije, šaljemo Vam svoje borbene pozdrave i želimo da Vaš rad bude na sreću svih napaćenih naroda Jugoslavije.

Ujedno, zavjetujemo se da ćemo preko svoje moćne organizacije AFŽ-a učiniti sve od sebe da se naše započeto djelo narodno oslobođenje što prije završi i da se naša narodna vlast kroz ovu borbu što bolje učvrsti.«

Poslije masovnih zborova na slobodnoj teritoriji održano je 15. i 16. februara 1944. godine II zasijedanje ZAVNO-a Crne Gore i Boke, na kome su odluke II zasijedanja AVNOJ-a svečano primljene.

Svoju privrženost odlukama AVNOJ-a i riješenost da istraju u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika žene su izrazile i u manifestacijama povodom dana žena — 8. marta 1944. koji je svečano proslavljen na slobodnoj teritoriji.

Poseban značaj u razvitku oslobodilačkog rata i narodne revolucije u Crnoj Gori ima III zasijedanje ZAVNO-a u Kolašinu (13—14. VII 1944) na kome je ZAVNO prerastao u crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO). Na ovom zasijedanju donesene su odluke kojima su utvrđeni rezultati trogodišnje oslobodilačke borbe crnogorskog naroda i postavljeni temelji Crne Gore kao federalne jedinice u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji. Jedna od odluka CASNO-a bila je **Izjava o pravima građana,** po kojoj su svi građani Crne Gore jednaki i ravnopravni, a žene uživaju ista prava kao i muškarci. Svakom građaninu obezbjeđuje se sloboda govora, štampe, udruživanja i vjeroispovijesti. Izborno pravo imaju svi građani oba pola koji su navršili 18 godina.

Tako su ozakonjene tekovine koje su žene dobile u revoluciji. Na taj način je u Crnoj Gori žena prvi put zvanično stekla potpunu ravnopravnost i pravo da rješava o svim pitanjima narodnog života.

Formiranjem CASNO-a i udaranjem temelja federalnoj Crnoj Gori nametnula se potreba za formiranjem jedne jedinstvene političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, u kojoj bi se okupile sve rodoljubive snage za uspješno vođenje oslobodilačkog rata i izgrađivanje nove državne zajednice na temelju odluka II zasijedanja AVNOJ-a. Tako je na inicijativu CASNO-a 16. jula 1944. godine u Kolašinu održan skup poslanika CASNO-a, istaknutih rodoljuba i delegata iz svih krajeva Crne Gore, na kome je formiran Narodnooslobodilački front (NOF). Tom prilikom su pozvani svi rodoljubi bez obzira na političko-partijsku, nacionalnu i vjersku pripadnost ili društveni položaj da stupe u NOF. Istovremeno su pozvani da pod zastavom NOF-a stanu svi oni koji su do tada ostali po strani oslobodilačke borbe, ili su pak, zavedeni lažnom propagandom, služili okupatoru.

Na skupu u Kolašinu formiran je Glavni odbor NOF-a, a uskoro zatim pristupilo se formiranju okružnih, sreskih, gradskih i opštinskih odbora na terenu.

Prilikom formiranja NOF-a, antifašističke organizacije — AFŽ i USAO dobile su zadatak da se do maksimuma založe na širenju i učvršćivanju ove organizacije.

U prilikama kada je AFŽ trebalo da postane čvrst oslonac u sprovođenju zadataka narodne vlasti, NOF-a i NOVJ, pred organizaciju AFŽ-a postavili su se osnovni zadaci: proširiti i omasoviti antifašistički pokret žena, okupiti i aktivirati »i po-

sljednju ženu« i uložiti napore da se žene uzdignu u političkom i kulturnom pogledu.

Sredinom 1944. godine izvršena je reorganizacija AFŽ-a, pa se na mjesto dotadašnjih formiraju takozvani široki odbori, koji su imali po nekoliko desetina članova. To je doprinijelo omasovljavanju organizacije.

U završnim operacijama za oslobođenje Crne Gore pod parolom »sve za front, sve za pobjedu« žene ulažu maksimalne napore.

Oslobođenjem Nikšića (18. IX 1944), Cetinja (13. XI 1944), Crnogorskog primorja, Plava, Gusinja, Rožaja i u ovim mjestima se pristupilo organizovanju odbora NOF-a, narodne vlasti, AFŽ-a, USAOJ-a i Crvenog krsta. Stvaraju se uslovi za svestran rad žena. Žene su masovno birane u odbore NOF-a i narodne vlasti. Tako je u nikšićkom i šavničkom srezu 65 žena izabrano u odbore NOF-a, dok je u danilovgradskom srezu 80 žena bilo u narodnooslobodilačkim odborima.

Stvaranjem slobodne teritorije u krajevima naseljenim muslimanskim življem posvećivana je posebna pažnja radu sa Muslimankama. Mnoge muslimanske omladinke u pljevaljskom, bjelopoljskom i beranskom srezu učestvuju u narodnooslobodilačkom pokretu kao borci ili bolničarke u brigadama i odredima, a neke kao pozadinske radnice. U drugim pak krajevima sa muslimanskim življem, kao što su Plav, Gusinje, Rožaje, Krajina, Ulcinj, počelo se kasnije sa radom, jer su ovi krajevi kasnije i oslobođeni, mada je bilo slučajeva da grupe Muslimanki i iz ovih krajeva prelaze na slobodnu teritoriju. Oslobođenjem ovih krajeva stvaraju se uslovi za rad sa ženama i na ovom terenu. Sa formiranjem narodnooslobodilačkih odbora i drugih organa NOP-a formiraju se i odbori AFŽ-a. Tek tada se u ovim krajevima počinju suzbijati tradicionalni običaji koji su Muslimanku držali u podređenom, gotovo ropskom položaju, tako da su i muslimanske žene učestvovale na zborovima, konferencijama i priredbama. U decembru 1944. na području Plava i Gusinja održane su 22 konferencije na kojima su učestvovale 933 Muslimanke. Na ovim konferencijama su izabrani odbori AFŽ-a.

Krajem 1944. godine u tek oslobođenim gradovima se formiraju gradski odbori AFŽ (Kotor, Herceg-Novi, Bar, Ulcinj). U to vrijeme AFŽ je postao jedna od najmasovnijih organizacija i imao je oko 50.000 članova.

Rad na političkom i kulturno-prosvjetnom uzdizanju i zdravstvenom prosvjećivanju žena

Forme rada na političkom, prosvjetnom i kulturnom uzdizanju i zdravstvenom prosvjećivanju, započete u toku 1941. i 1942. godine dobile su pravi sadržaj tek krajem 1943. i u 1944. godini.

Jedan od najvažnijih zadataka u radu sa ženama bila je njihova politička izgradnja kako bi se one mogle uvesti u sveopšti društveni i politički život kao ravnopravni članovi društva.

Najčešći vid aktivnosti u tom pogledu bile su političke konferencije. Pored toga korišćena su i druga sredstva: štampa, zidne novine, usmene novine, radio-vijesti. Na slobodnoj teritoriji izlazila su brojna glasila kao: **Narodna borba, Omladinski pokret, Riječ slobode, Pobjeda, Glas Sandžaka,** Od 1. aprila 1944. počela je da izlazi **Naša žena,** kao organ AFŽ Crne Gore i Boke. Ona je odigrala značajnu ulogu u objašnjavanju suštine AFŽ-a i njegovog značaja za NOP, u tumačenju i približavanju ženskim masama odluka kojima se rješavala sudbina naših naroda, zatim odluka koje su ženu izjednačavale u njenim pravima i dužnostima sa muškarcem.

Veliku smetnju političkom uzdizanju žena predstavljala je nepismenost. Zbog toga je opismenjavanje žena bila stalna briga organa narodne vlasti, a na III zasijedanju ZAVNO-a donesena je odluka o obaveznom uklanjanju nepismenosti. Taj problem se ublažavao organizovanjem analfabetskih tečajeva. U januaru 1944. g. analfabetske tečajeve u andrijevičkom srezu pohađalo je 58 žena. U februaru iste godine organizovani su takvi tečajevi u 15 sela župopivske opštine (šavnički srez). U toku 1944. godine u nikšićkom srezu organizovan je 61 analfabetski tečaj koji je pohađalo preko hiljadu žena.

U jedinicama NOVJ takođe se radilo na opismenjavanju nepismenih.

Rad na kulturnom uzdizanju naroda bio je takođe stalna briga organa narodne vlasti. On se razvijao u kulturno-umjetničkim grupama koje su formirane pri sreskim, a negdje i pri opštinskim narodnooslobodilačkim odborima. Organizacija AFŽ-a imala je i svoj program rada na kulturnom uzdizanju ženskih masa. Pri sreskom odboru AFŽ-a — Andrijevica formiran je decembra 1943. Kulturni odsjek, a pri Sreskom odboru AFŽ — Berane Kulturni odbor. Odbori AFŽ imali su takođe svoje kulturno-umjetničke ekipe, koje su organizovale priredbe povodom 8. marta, kao i prilikom završetka političkih i sanitetskih kurseva ili u drugim prigodama.

Krajem 1943. i u toku 1944. godine organizovani su i brojni sanitetski kursevi, koji su pohađale pretežno žene. Oni su organizovani najčešće pri bolnicama, pri Štabu II udarnog korpusa, a zatim pri divizijskim i brigadnim bolnicama, pri štabovima odreda, sreskim ambulantama itd. Glavni zadatak sanitetskih kurseva bio je da osposobi bolničko i sanitetsko osoblje u jedinicama, a zatim kadrove za sprovođenje higijenskih mjera i za suzbijanje zaraznih bolesti, zatim za podizanje opšte prosvijećenosti kod naroda, suzbijanje praznovjerica i nadriljekarstva. Posebno su ulagani veliki napori za zdravstveno prosvjećivanje širokih narodnih masa kao preventivna mjera protiv pojave raznih zaraznih bolesti. Zbog toga su na slobodnoj teritoriji formirane zdravstvene komisije i komisije za održavanje čistoće, koje su organizovali narodnooslobodilački odbori. Značajnu pomoć narodnooslobodilačkim odborima u tom pogledu pružili su odbori AFŽ-a.

Radionice i radne brigade

Pored rada u narodnooslobodilačkim odborima, na organizovanju i jačanju narodnooslobodilačkog

fronta, organizovanju obavještajne službe i učešća u jedinicama NOV i POJ, žene su pokazale izvanrednu aktivnost na prikupljanju dobrovoljnih priloga za jedinice NOVJ i bolnice, učestvovale su u prenošenju ranjenika i municije, popravljanju kuća, rušenju i popravljanju puteva. Organizovane su perionice pri komandama mjesta, kuhinje za siromašnu djecu, obdaništa itd. Posebnu aktivnost žene su pokazale u organizovanju radionica, u kojima su za potrebe NOV prerađivale vunu, kožu, šile odjeću, plele čarape, izrađivale obuću. Početkom 1944. godine u srezu šavničkom postojalo je 37 radionica u kojima je radilo oko 500 žena. Takve radionice su organizovane i u drugim krajevima Crne Gore.

Pored prenošenja ratnog materijala, rada u radionicama i dr. osjećala se potreba za izvođenjem i drugih radnih akcija za potrebe NOP-a, kao što su sjetva, prikupljanje ljetine i sl. U početku takve radne akcije izvodila je organizacija AFŽ-a, a kasnije to je uglavnom prešlo na omladinu, pa razumije se i žensku. Za takvu vrstu posla u drugoj polovini 1944. godine formirane su specijalne radne brigade. Tako su u nikšićkom, durmitorskom, kolašinskom, andrijevičkom i cetinjskom srezu postojale po dvije radne brigade, dok za druge krajeve nemamo potpunijih podataka.

U završnim operacijama za oslobođenje zemlje učestvovalo je 2.108 žena iz Crne Gore. U narodnooslobodilačkom ratu poginulo je 483, strijeljano i obješeno 1.804, a u neprijateljskim zatvorima i logorima umrlo je 268 žena. Za izvanredne zasluge i hrabrost pokazane u ratu osam Crnogorki je odlikovano Ordenom narodnog heroja (Đina Vrbica, Milica Vučinić, Jelica Mašković, Vukosava Mićunović, Vukica Mitrović, Dobrila Ojdanić, Ljubica Popović i Jelena Ćetković).

Konačnim oslobođenjem Crne Gore (početkom januara 1945) pred organizaciju AFŽ-a, kao i pred sve snage koje su iznijele revoluciju na svojim leđima, postavilo se kao osnovni zadatak borba za očuvanje tekovina narodnooslobodilačke borbe. Porušena i ratom opustošena zemlja čekala je svoje graditelje. Žene su se u toj akciji masovno uključile. Parola »Sve za front!« ustupila je mjesto novoj paroli »Sve za izgradnju!«

Crnogorke na proslavi Njegoševe bitke na Grahovu (1858).

Jelena Šaulić, kraljica iz vremena austrougarske okupacije Crne Gore (1916—1918).

Jelena Četković govori na pogrebu Božene Vučinić (1937).

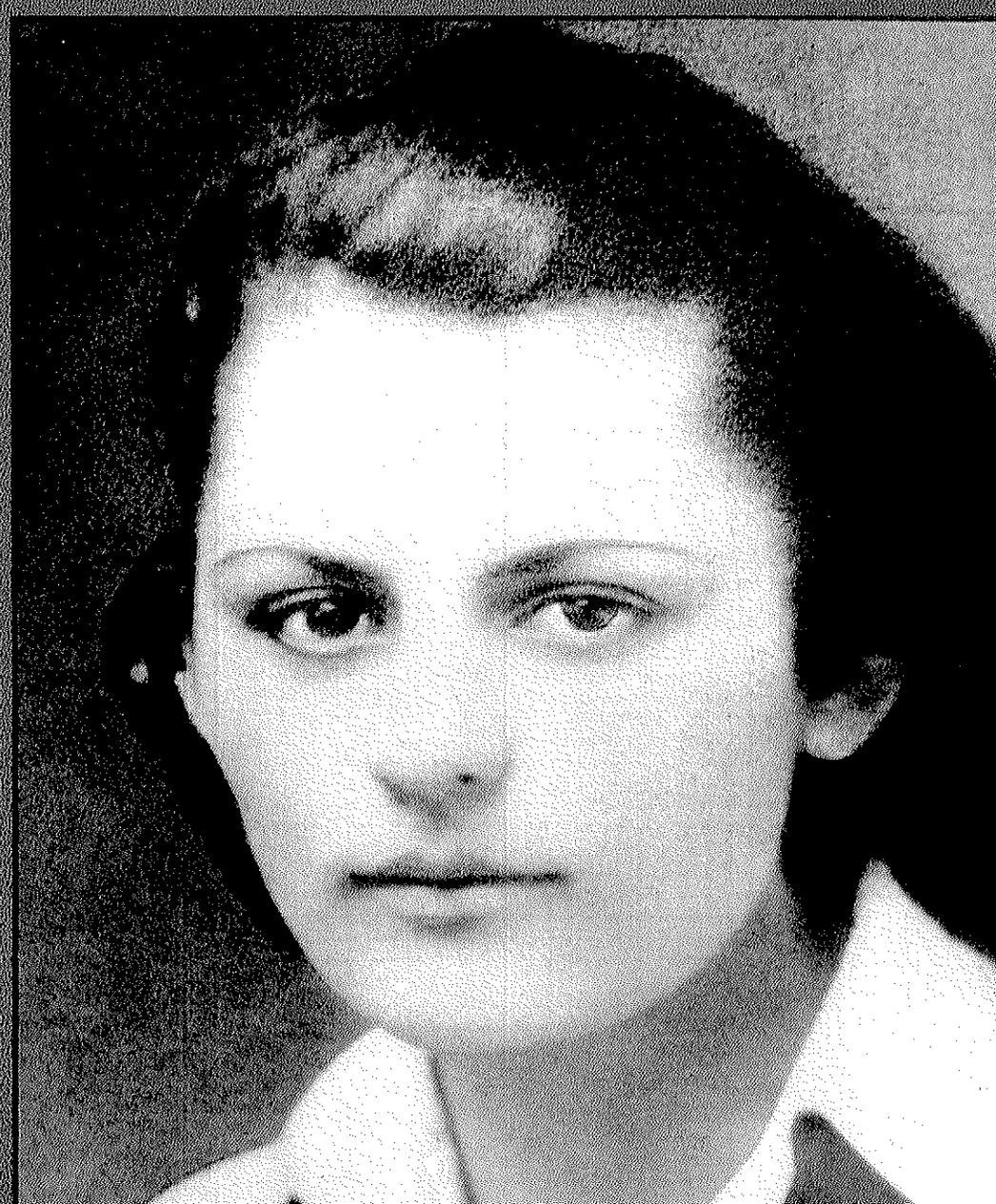

Vukosava Ivanović — Mašanović, studentkinja, strijeljana u Baru jula 1941, prva strijeljana žena u Crnoj Gori.

Partizanku Joku Baletić fašisti vode na vješanje.

U koncentracionom logoru u Baru (1942).

U zbjegu (1944).

Članovi Izvršnog odbora Antifašističkog fronta žena za Crnu Goru i Boku: Dina Prija, Lidija Jovanović, Bosa Pejović i Dobrila Ojdanić.

Prenošenje municije (Pješivci, 1944).

Narodni zbor na oslobođenoj teritoriji.

»Hrvatski narod, u skladu sa svojim istorijskim težnjama, polazeći od prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje, u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije i slobodno izraženom voljom u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, svjestan da je dalje učvršćivanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije u njihovom zajedničkom interesu, ujedinio se je s ostalim narodima Jugoslavije u saveznu republiku ravnopravnih naroda i narodnosti.« (Iz Ustava SR Hrvatske od 1963)

★★

HRVATSKA

MIROSLAV KRLEŽA

BABA CMIZDRI POD GALGAMA

A koga vraga cmizdriš zamusana mužača,
kaj su ti sinu dali tatski ogerlič?
Na galge dojde samo fini fičfirič,
naj sliniti, smardljiva bedača.

Još su ga mogli nabiti na ketača,
z goročim kleštram popokati mu nokte.
Od sega tega občuval je dragi nam Bog te
i rešil te za navek tega čarvendača!

Od lucke je volje volja božja jača,
od Boga pak je jači, bomeš, gospon Komeš.
Dobiš po gubcu, baba, če ne čkomeš.

Ni fajde nam od plača. V birtije pijača,
Karmine tvojem sinu napijaju pajdaši!
Dojdi z nama, mama! Kesno je popoldne iti k mašl!

IVAN GORAN KOVAČIĆ

»JAMA«

...

Tu ste me našli ležati na strani,
Braćo rođena, neznani junaci;
Pjevali ste, i k'o kad se dani,
Široka svjetlost, kao božji znaci,
Okupala me. Rekoh: zar su snovi?
Tko je to pjev'o? Tko mi rane povi?

Osjetjeh na čelu meku ruku žene;
Sladak glas začuh: »Partizani, druže!
Počivaj! Muke su ti osvećene!«
Ruke se moje prema glasu pruže,
Bez riječi, i dosegnuh nježno lice,
Kosu i pušku, bombu vidarice.

...

(Odlomak)

VLADIMIR NAZOR

MAJKA PRAVOSLAVNA

Jesi li se nasjedila na garištu kuće svoje,
— Oh, ta kuća bijedna! —
Tražeć okom i rukama kolijevčicu malog Jove,
Ikonicu svetog Đorđa i đerđelić tvoje Ruže?
Sve je sada dim i pepel, sve proguta čađa tavna —
Ti, slomljena krepka grana, najbjednija među ženama,
Majko pravoslavna!

Jesi li se nahodala nogama što jedva nose,
Oh, te noge bolne!
Jesi li se umorila tražeć Rumu, kravu svoju,
Kravu svoju, hraniteljku stare bake i dječičce?
Da l' je vuci rastrgoše, il' je sakrl šuma travna?
Ne muči se! Za koga bi sada bili sir i mlijeko,
Majko pravoslavna?

Jesi li se naplakala nad sudbinom druga svoga,
O, druže ljubljeni!
Izdajom ga uloviše, kao psa ga izmlatiše,
Mučili ga, vezali ga, bacali ga u tamnice.
I on, koga srce vuklo djela vršit teška i slavna,
Kao hrom se bogalj vrati da ti umre na rukama,
Ženo pravoslavna.

Jesi li se nakukala iznad one strašne jame,
O, jamo prokleta!
Gdje s grkljanom prerezanim djeca tvoja sada leže
Pokraj bake, i gdje majku svoju zovu, za njom plaču;
I boje se, jer je rupa puna ljudi, vlažna, tavna?
Šutiš. Pečat šutnje jad je na usta ti udario,
Majko pravoslavna.

Blijediš, tanjiš i kočiš se, no bol nemoj gušit svoju,
Bol ti preduboku!
Pusti neka tužba tvoja odjekuje širom zemlje
I nek traje vjekovima. Neka čuju u što sada
Prometnu se sjeta tvoja, tvoja tuga stara, davna.
Šutiš. Blijediš. I oreol mučeništva već te kruni,
Majko pravoslavna.

(U popaljenom srpskom selu kod Vrginmosta, siječnja 1943).

MARIN FRANIČEVIĆ

KOLONE ŽENA

...

Ima nas
pred vratima tamnica,
u mraku podzemnih ćelija,
po logorima,
na mučilima svim.
Ima nas na cestama
i čukama.
Mi smo starice
s kudjeljom u osjencima i
djevojčice s raskršća
što pred kolone boraca
rešeta zrelih, žutih šljiva,
pladnjeve grozdova
iznose.
Naša mrtva tijela plivaju mutnim rijekama.
Naše se pesti dižu ulicama gradova.
Mi pišemo slova u mraku,
slova o pobjedama i barjacima.
Mi gorimo baklje,
palimo krijesove,
ima nas po doksatima i po bunkerima,
pred teškim zrvnjevima.
Mi stojimo zbite
ko jedan lik,
ko jedan glas,
za barjacima
za junacima.
Kolone, armije, legije.
Ko jedna svijest,
ko jedna pest.
Na čukama,
u brdima,
na morima,
na kopnima,
pod puškama
ko jedna pest.

...

Livno, 1943.

(Odlomak iz horske recitacije)

»... Kad se počela formirati radnička klasa, Hrvatska nije predstavljala jedinstveno administrativno-političko područje. Poslije austro-ugarske i ugarsko-hrvatske nagodbe iz godine 1867, odnosno 1868, Hrvatska sa Slavonijom nalazila se u sklopu ugarskog dijela dualističke monarhije, uživajući određenu autonomiju. Rijeka je bila poseban teritorij pod direktnom upravom peštanske vlade, Međumurje je bilo sastavni dio Mađarske. Dalmacija je bila austrijska pokrajina, a Istra dio pokrajine koja se nazivala Austrijsko Primorje i Istra. Takvo je stanje ostalo do propasti Austro-Ugarske Monarhije 1918. Ovakva administrativno-politička rascjepkanost Hrvatske imala je za posljedicu da su se ekonomske, društvene i političke prilike u raznim dijelovima Hrvatske znatno razlikovale i da su one bile od priličnog utjecaja na tempo razvitka kapitalizma, a prema tome i na sam razvitak modernog proletarijata, a i na uvjete u kojima je taj proletarijat vodio svoju ekonomsku i političku borbu...

...Čitavo pomenuto razdoblje, razdoblje je okupljanja i organiziranja relativno još malobrojnog proletarijata, jačanja njegove klasne svijesti, postepenog pripremanja i osposobljavanja za rješavanje zadataka usmjerenih na korjeniti politički i društveni preobražaj u jednoj ekonomski zaostaloj zemlji, a u uvjetima nacionalne potlačenosti i često prave polukolonijalne eksploatacije. Razumljivo je da je radnički pokret u Hrvatskoj, iako se djelatnost Prve internacionale (1864-1872) i pojava Pariške komune (1871) i ovdje odrazila, nastao u prvom redu kao životna nužda, kao otpor bezobzirnom klasnom izrabljivanju putem niskih nadnica i pretjerano dugog radnog dana, kao borba protiv nepodnošljivih prilika u kojima se radilo kad nije bilo ni najelementarnijeg radničkog zaštitnog zakonodavstva(...).

U pokretu koji se razvijao u svakodnevnoj borbi s vlasnicima tvornica, rudnika i velikih posjeda, u borbi s državnim aparatom koji je štitio interese tih vlasnika, bile su stalno prisutne i žene, bilo radnice, bilo žene radnika i majke eksploatirane djece, noseći teret svoje klase i borbe koju je ona vodila...

...Nakon potpunog poraza na bojištima, Austro-Ugarska Monarhija raspala se krajem oktobra 1918, a u novembarskom ustanku iste godine srušena je i njemačka carevina. Revolucionarno vrenje zahvatilo je tada gotovo sve zemlje Evrope, pa su valovi oktobarske revolucije u Rusiji, revolucije u Mađarskoj, Bavarskoj i drugdje zapljusnuli i duboko ustalasali radničke i seljačke mase u Hrvatskoj. I one su pregnule da se odlučno obračunaju sa svima što ih je dugo pritiskalo, da zbace vlast kapitalista i posjednika, da likvidiraju monarhiju, da razbiju birokratsko-policijsku državu. Buržoazija u Hrvatskoj, preplašena agrarnim nemirima i masovnim radničkim akcijama u gradovima, vidjela je jedinu zaštitu kapitalističkog poretka i svoje eksploatatorske vladavine u sprezi sa srbijanskom buržoazijom i srpskom monarhijom, pa je tako došlo do njenog bezuslovnog prihvatanja monarhije, i do formiranja Države Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. u Beogradu.

Stvaranje nove države uz to je mijenjalo položaj domaćeg kapitala u Hrvatskoj, u prvom redu položaj krupnog industrijskog i bankovnog kapitala. Iz jedne države, u kojoj se Hrvatska nalazila na periferiji i imala karakter industrijski nerazvijene oblasti, a gdje se sretala s jačim i od državne vlasti favoriziranim konkurentima, ona je ušla u drugu državu, u kojoj je bila relativno industrijski razvijena, gdje je kapital dobivao nove mogućnosti plasmana, industrija nova tržišta bez ozbiljnije konkurencije, nove mogućnosti unosnih poslova i izvlačenja visokih profita. No realizaciju tih povoljnih mogućnosti odmah i u neposrednoj budućnosti ugrožava dinamičan i borben radnički pokret, koji se i organizaciono učvršćivao (obnovljeni Opći Radnički Savez održao je

prvu skupštinu 21. VII 1918. u Zagrebu), i seljački nemiri, bune bezemljaša i seoske sirotinje koja je prisvajala veleposjedničku zemlju zajedno s inventarom, gonila seoske trgovce, špekulante i lihvare, i u gradskom radniku sve više spoznavala svog saveznika u borbi protiv zajedničkog eksploatatora...

...U burnim poslijeratnim danima, u izrazito revolucionarnoj situaciji, u eri masovnih političkih štrajkova i demonstracija, radničke organizacije rastu, proširuju se i učvršćuju. Pravo udruživanja, osamsatni radni dan, kolektivni ugovori, radnička vijeća itd. bile su tekovine izvojevane baš u tom vremenu. Mnogobrojna kulturna, prosvjetna, sportska i druga radnička društva, radničke zadruge, velik broj radničkih listova i publikacija daju radničkoj klasi novu snagu u javnom životu zemlje. Naročito je velik broj žena članova i aktivnih boraca sindikalnih organizacija i političke partije, a žene sačinjavaju značajan procent i u članstvu raznih drugih radničkih organizacija. Socijalistička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije bila je ona politička partija koja je u svoje članstvo ravnopravno uključila i žene, premda one na izborima za predstavnička tijela u državi nisu imale pravo glasa. Na općinskim izborima u januaru 1920. komunisti su postigli velike uspjehe. U 16 gradova i 25 sela Hrvatske oni su dobili relativnu većinu usprkos policijskom teroru i represivnim mjerama vlade. Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su koncem decembra 1920. Iako su ti izbori bili provedeni na temelju općeg prava glasa (razumije se, samo za muškarce s navršenom 21 godinom) i tajnog glasanja, izborni sistem nosio je u sebi čitav niz diskriminatorskih ograničenja (u cijeloj Jugoslaviji bilo je upisano nešto ispod dva i po miliona birača, a glasalo nešto više od jednog i po miliona). No pored svega toga, Komunistička partija uspjela je da bude po broju glasova četvrta, a po broju poslanika treća stranka u Ustavotvornoj skupštini. Hrvatska republikanska seljačka stranka (NRSS) zauzela je na tim izborima po broju glasova treće mjesto, što je također bila nova pojava u političkom životu Hrvatske, važna za određivanje daljnje političke linije i taktike komunista u odnosu na seljaštvo...

...Komunistička partija, koja je u periodu revolucionarne krize 1919—20. doživjela ogroman uspon, bačena je Obznanom i Zakonom o zaštiti države u ilegalnost, i zatim gonjena i zatirana za sve vrijeme postojanja Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Pošto je bila zabranjena i stavljena izvan zakona, ona pokušava da stvori sebi legalna uporišta formiranjem Nezavisne radničke partije i Nezavisnih sindikata. S druge strane, ona je uspjela da i u ilegalnim uvjetima održi kontinuitet u radu, da djeluje u različitim situacijama s manjim ili većim uspjehom i da vrši masovan politički utjecaj.(...)

...I to sve u situaciji kad je djelovanje Komunističke partije bilo pod udarom čitavog državnog aparata vlasti, kad se nemilice gušila radnička štampa, kad su uništavane organizacije — pa i one kulturno-prosvjetne i sportske u kojima su se okupljali radnici — kad su fizički istrebljivani ili osuđivani na dugogodišnju robiju partijski i sindikalni aktivisti među kojima i ne mali broj žena radnica, studentkinja i intelektualki....

...VII kongres Kominterne 1935, na osnovi negativnih i pozitivnih iskustava (Njemačka, Austrija, Francuska), dao je novu platformu za okupljanje narodnih masa, za zajedničke akcije svih slobodoljubivih snaga, za jedinstveni front radničke klase i za široki narodni front protiv rata i fašizma. Komunistička partija Jugoslavije brzo se oporavljala poslije teških udaraca koje joj je zadala šestojanuarska diktatura. Ona je već početkom tridesetih godina organizaciono ojačala i imala znatan udio u oživljavanju progresivnih društvenih kretanja u zemlji. Ona je mogla da izvrši prebacivanje težišta svog rada u skladu sa zacrtanom taktičkom linijom VII kongresa Kominterne i da prokrči put ideji i praksi narodnog fronta protiv rata i fašizma. Provedeni su u život zaključci IV zemaljske konferencije (decembar 1934): o uključivanju Partije u masovnu političku borbu i o korištenju svih legalnih mogućnosti radi što efikasnije borbe protiv ofanzive fašizma, o osnivanju Komunističke partije Slovenije. U augustu 1937, na osnivačkoj konferenciji, izabran je Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske.(...)

Platforma Narodnog fronta postavila je pred jugoslovenske komuniste potpuno nove i veoma složene zadatke. Opozicione građanske partije, čije je djelovanje počelo da jača prilikom petomajskih izbora 1935, vođenih pod parolom liberalizacije režima, formirale su Udruženu opoziciju. Ali njeni vođe nisu bili voljni da surađuju s ilegalnom Komunističkom partijom, a isto tako ni s Jedinstvenom radničkom strankom, čiji je Inicijativni odbor tada stvoren. Ni kasnije, kad je partija sasvim oformila Stranku radnog naroda, sa snažnim organizacijama na terenskom principu, koja je, djelujući bez dozvole vlasti, okupljala na svojim redovitim tjednim sastancima hiljade i hiljade ljudi širom Hrvatske, nisu se vrhovi Udružene opozicije mogli privoljeti ni na kakav oblik suradnje. Ni na parlamentarnim izborima decembra 1938. Partija, uza sva nastojanja, nije mogla svoje kandidate u Hrvatskoj vezati za listu Udružene opozicije s Mačekom na čelu. Pokazalo se još jedanput da je svim opozicionim građanskim političarima u prvom redu ležalo na srcu očuvanje interesa određenih frakcija buržoazije i njihovih klasnih privilegija. Uporna nastojanja predstavnika radničke klase da nađu formulu koja bi omogućila organiziranu suradnju s vrhovima građanskih opozicionih stranaka nisu u cijelom tom periodu urodila plodom....

...Komunisti u Hrvatskoj, prevladavši nekadašnja sektaška uska shvaćanja prema onim sindikalnim organizacijama kojima su bila nametnuta socijaldemokratska rukovodstva, orijentirali su se na omasovljenje tih sindikalnih organizacija i, djelujući u sindikatima u koje je ulazilo sve više i više radnika, pretvarali su ih u borbene organizacije radničke klase. Val štrajkova koji počinje 1934. nije splasnuo sve do 1941. Borbeno i akciono jedinstvo radničke klase ostvarivano je svuda. Sindikalne podružnice i čitavi sindikalni save-

zi bili su u rukama borbenih i odlučnih revolucionara, članova Komunističke partije i njenih idejnih pristaša koji su uživali puno povjerenje radnika. URSS-ove sindikate, najbrojnije i najjače, prve su bili »osvojili« komunisti. Savez bankovnih, osiguravajućih i trgovačkih činovnika (SBOTIĆ) bio je značajno uporište komunista u provođenju jedinstvenog radničkog fronta, jezgre Narodnog fronta.(...)

...Hrvatska seljačka stranka sredinom dvadesetih godina pristupila je stvaranju svojih radničkih organizacija — Hrvatskog radničkog saveza (HRS). Djelovanje tog saveza bilo je intenzivnije u prvoj polovini tridesetih godina kad je u nekim mjestima i nekim strukama okupio izvjestan broj radnika, i propagirajući klasnu saradnju s nacionalnom buržoazijom, odvlačio radnike od zajedničke borbe i jedinstvenog istupanja. Komunisti su u početku, uzimajući u obzir konkretne prilike, ulazili i u te sindikate, pokretali borbene akcije u toku kojih se rukovodstvo HRS-a i HSS-a samo raskrinkavalo, a neodrživost klasne saradnje s nacionalnom buržoazijom postala i zaostalijim radnicima očigledna. Praktički, HRS je bio razbijač radničkog jedinstva, malobrojna i po svom utjecaju na radnike malo značajna organizacija. Nekoliko organizacija, slabih po broju i idejnom utjecaju na radnike, osnovali su i klerikalci, ali su se te organizacije ubrzo priključile HRS-u i zajedno s njim uplovile, za vrijeme okupacije, u sindikalnu fašističku organizaciju formiranu u takozvanoj NDH....

...Sindikati su djelovali u procesu razvijanja svijesti o zajedničkim interesima radničke klase, jačanja solidarnosti među radnicima istih i raznih struka, solidarnosti s radnicima širom Jugoslavije, međunarodne solidarnosti radničke klase. Posebno je posvećena pažnja radu sa ženama u sindikatima. U URSS-ovim sindikatima formirane su ženske sekcije u svim strukovnim savezima u kojim su radile žene.(...)

...Uoči drugog svjetskog rata narodne mase bile su duboko zatalasane. Idejni utjecaj komunista osjećao se u gotovo svim porama javnog života. S druge strane, privreda sila osovine, sasvim preorijentirana na ratnu privredu, dovela je do nekog privrednog uspona u nizu drugih zemalja, osobito onih koje su bile izvoznice sirovina i poljoprivrednih proizvoda. Jugoslavenska buržoazija, uzeta u cjelini, osjetila je mogućnost stjecanja visokih profita u takvoj situaciji, pa se odlučila na sređenje »najbolnijeg pitanja«, tzv. »hrvatskog pitanja«, odlučila se zapravo na to da jednim novim manevrom utječe na stanje u zemlji. Tako je došlo, na samom početku drugog svjetskog rata, koncem augusta 1939, do sporazuma Cvetković-Maček i formiranja Banovine Hrvatske. Ali taj sporazum nije mogao da obmane narodne mase nigdje, pa ni u Hrvatskoj. To je bio sporazum srpske i hrvatske buržoazije, diktiran strahom od masovnog pokreta za dosljedan demokratski put razvitka. Stari šestojanuarski zakoni bili su ne samo zadržani već i pooštreni radi što drastičnijeg ugušivanja narodne slobode.

Stanje u zemlji nije se konsolidiralo, već se nepre-

stano zaoštravalo zbog reakcionarnih vladinih mjera i nasilja policijskog aparata. Brojni štrajkovi, osobito u Hrvatskoj, velike radničke i studentske demonstracije širom zemlje svjedočile su o nesmanjenom borbenom raspoloženju masa. Vlada Cvetković-Maček vrlo je brzo dokazala da na demokratizaciju zemlje ne misli: niz zakona i uredaba stavljao je radničku klasu u još gori položaj. U mnogim privrednim granama zabranjivani su štrajkovi, vršena je vojna mobilizacija radnika štrajkaša, pooštren je Zakon o zaštiti države uvođenjem novog člana o formiranju koncentracionih logora u koje su tjerani komunisti, sindikalni rukovodioci, kulturni i javni radnici. U Banovini Hrvatskoj određena je za koncentracioni logor — kaznionica u Lepoglavi. Otvarala se vatra i ubijani su demonstranti (Split, Beograd). Zabranjeni su URSS-ovi sindikati. Kruna svih tih krajnje reakcionarnih i terorističkih mjera bilo je hapšenje komunista 30. marta 1941. u Zagrebu koje je izvršila policija Banovine Hrvatske, zatim njihova predaja i predaja interniraca iz Lepoglave u ruke ustaških krvnika i njemačkog okupatora. Cvetković-Mačekova vlada potpisala je najzad i sramni pakt s Hitlerom koji je, kao i samu vladu Cvetković-Maček, odnio u nepovrat opći narodni revolt posljednjih dana marta 1941. Kraljevska jugoslavenska vojska kapitulirala je već poslije nekoliko dana aprilskog rata 1941. Ali zato nisu kapitulirali narodi Jugoslavije koji su, pod vodstvom Komunističke partije, organizirali otpor hitlerovskofašističkom okupatoru i njegovim slugama.

Društveni odnosi u predratnoj Jugoslaviji, kao i događaji u vezi s drugim svjetskim ratom, učinili su stari društveni poredak neodrživim, jer on nije mogao da riješi ni jedno bitno pitanje života naroda. I zato je sasvim razumljivo što su se narodne mase odazvale pozivu Komunističke partije i slijedile je na putu kojim ih je vodila. Pod njenim vodstvom izvojevali su prvu veliku pobjedu osvojivši vlast u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Oni su izgradili i organizirali svoju zajedničku državu, zajednicu ravnopravnih naroda, socijalističku federativnu Jugoslaviju.«[1])

ŽENE HRVATSKE U RADNIČKOM POKRETU DO DRUGOG SVJETSKOG RATA

1. Hrvatska je zemlja sitnog seoskog posjeda

Hrvatska je za vrijeme kapitalizma bila pretežno agrarna zemlja. Usitnjenost i slabost industrijskog i obrtnog kapitala uvjetovala je da su sekundarne privredne grane u Hrvatskoj samo polagano pratile tokove razvijenih kapitalističkih zemalja u Evropi. Na području Hrvatske obradom zemlje bavilo se je gotovo četiri petine stanovništva (1890. godine 84,5%, 1910. godine 78,82%, 1931. godine 0,77%) od čega su velik dio sačinjavale žene. Pored toga posjedovna struk-

[1]) Izvodi iz predgovora Anke Berus pod naslovom »U ime redakcije« u knjizi »Žene Hrvatske u radničkom pokretu«, Zagreb, 1967. g. str. V — XV.

tura sela bila je veoma nepovoljna. Prevladavao je mali seljački posjed s površinom ispod pet hektara zemlje, te je na tom komadiću zemlje bilo nemoguće voditi racionalno privredno gospodarstvo i ostvarivati dovoljno prihoda za pristojan život. Na početku velike svjetske krize 1931. godine, u Hrvatskoj je bilo 511.000 posjeda ispod pet hektara, u Dalmaciji oko 80.000, a u Istri oko 27.000, te su ovakovi usitnjeni posjedi predstavljali jednu od osnovnih karakteristika agrarne strukture Hrvatske, kao posljedica nedosljedno provedene agrarne reforme i agrarne prenaseljenosti.

Uslijed zaostale privredne strukture Hrvatske i veoma sporog privrednog razvitka agrarna prenaseljenost postaje stalna pojava na našem selu od kraja XIX stoljeća dalje. Pod utjecajem rastućih ekonomskih i socijalnih suprotnosti ona se čak i povećava u razdoblju između dva svjetska rata, uslovljavajući sve jaču migraciju muškog seoskog stanovništva prema gradovima, trajno iseljavanje u izvanevropske zemlje ili odlazak na privremene radove u druge evropske države.

Uslijed ovakovih kretanja radne snage na osiromašjelim seoskim parcelama ostaju žene, djeca i starci. Kakove je razmjere dostigao ovaj proces najbolje će nam ilustrirati podatak da su uoči drugog svjetskog rata žene vodile samostalno svako peto seosko domaćinstvo, te da 1931. godine 76,79% svih žena u Savskoj i 84,37% svih žena u Primorskoj banovini živi od poljoprivrede i od ostalih primarnih djelatnosti. Ove žene, koje su činile više od polovine sveukupnog stanovništva na području Hrvatske bile su osuđene na siromaštvo i robovanje zemlji, mužu i djeci. Ručna obrada slabo gnojene zemlje, kao i rasutost parcela ionako malenog seoskog posjeda, učinili su obrađivanje zemlje još mukotrpnijima, a rezultate rada slabima. Visok mortalitet seoskog stanovništva uslijed tuberkuloze i slabih sanitarnih prilika posljedica je teškog života i velikog siromaštva, a položaj žene kao glavne hraniteljice porodice postaje s vremenom sve teži teret seoskih žena. S pravom kaže Mihovil Pavlek Miškina, seljački pisac iz Podravine, da bi pišući o seljačkoj ženi trebalo mnogo stvari »... reći, viknuti, kriknuti«, te je upravo tim jednostavnim izrazima najbolje iskazan teški život seoskih žena u Hrvatskoj.

2. Žene kao privredni i politički faktor do prvog svjetskog rata

Izvan primarnih djelatnosti počinje se žena zapošljavati u drugoj polovini XIX stoljeća, ali i to samo iznimno i uglavnom u sporednim privrednim granama. Prema popisu stanovništva iz 1890. godine na području Hrvatske i Slavonije u industriji i obrtu bilo je zaposleno ukupno 8.196 žena, tj. samo 10,8% sveukupne radne snage zaposlene u sekundarnim djelatnostima.

Za malu nadnicu žene su obavljale najprljavije i najnezdravije poslove u tvornicama. Sortirale su stare krpe u tvornicama papira, prenosile cigle u ciglanama, a bile su glavna radna snaga u tvornicama duhana, tekstila i konfekcije.

Kako su žene obavljale poslove za koje se nije zahtijevala veća stručnost, priliv ženske radne snage u industriju ostao je dugo vremena nezamijećen. Rad žene izvan kuće smatrao se samo privremenim, pa je poslodavac ovo općenito shvaćanje iskorištavao pri određivanju nadnice. U pravilu zarada žene bila je znatno manja od zarade muškarca na istom poslu. U praksi žene su za isti rad dobivale 60—80% zarade muškarca. Potkraj XIX stoljeća dnevna plaća radnika u osječkoj Tvornici šibica, na primjer, kretala se između 70 novčića i jedne forinte i 40 novčića. Plaća radnice varirala je od 50 novčića do jedne forinte. Vrijednost te zarade ilustrira podatak da je kilogram masti tih godina stajao 80 novčića, a kilogram kruha 15 novčića. A tako slabo bile su plaćene gotovo sve žene. U tri najniža razreda socijalnog osiguranja za slučaj bolesti, u koji su bili uvršteni radnici s primanjima od jedne do tri krune bilo je 1910. godine osigurano na području Hrvatske i Slavonije 92,88% radnica i 77,02% radnika. Znači, da je od 7.147 tada zaposlenih radnica njih 6.638 imalo dnevnicu ispod tri krune. Osim toga, treba se sjetiti da je radni dan onda trajao 10 i više sati, i da osim već zastarjelog Obrtnog zakona iz 1884. nije postojao nikakav zakon koji bi regulirao radne odnose između poslodavaca i radnica koje su tako bile izvrgnute nečuvenoj eksploataciji.

Izvanredno teške radne i platežne prilike prisilile su žene veoma rano na borbu s poslodavcima. Zbog niskih plaća buknuo je 1875. štrajk u zagrebačkoj Tvornici šibica. G. 1885. stupilo je u štrajk 350 radnica Tvornice duhana u Rijeci, a u mnogim kasnijim štrajkovima žene istupaju zajedno s muškarcima. Zbog sudjelovanja u generalnom štrajku u Osijeku 1905. godine tri žene bile su osuđene na tamnicu. Žene se javljaju i kao aktivni sudionici prvih prvomajskih proslava u našoj zemlji 1890. godine, a 1908. godine posebice je zabilježen istup varaždinskih žena prilikom praznika rada.

No pristup u radničke i sindikalne organizacije dobivaju žene tek postepeno. Prvo zagrebačko radničko društvo, osnovano 1872. godine, dopušta upis radnicama Zagrebačke tvornice duhana tek sedam godina nakon svog osnutka. U humanitarnom društvu radnika Tvornice cipela u Zagrebu (osnovanom 1874. godine) žene su dobivale znatno manju bolesničku pomoć nego muškarci. Osjećajući tu zapostavljenost, radnica zagrebačke Tvornice cipela Venutti tražila je još 1892. godine od vodstva Socijaldemokratske stranke da vodi veću brigu o materijalnom i moralnom položaju žena. Naime, ni Socijaldemokratska stranka, iako je načelno priznavala jednakost žena s muškarcima, za čitavo vrijeme svog djelovanja prije prvog svjetskog rata nije provodila konsekventno to načelo. Ogromna šteta pričinjena je radničkom pokretu Hrvatske ograničavanjem žena na kulturni, humanitarni i općeobrazovni rad u ženskim sekcijama, jer su žene radnice tako izdvajane iz političke i ekonomsko-socijalne borbe koju su vodili muškarci. Ipak, bilo je žena koje su uspjele probiti barijeru. Izuzetan lik svakako je Giuseppina Martinuzzi. Njen razvoj od provincijske uči-

teljice, rođene u Labinu, pa do poznate socijalistkinje i prvog sekretara ženske sekcije Komunističke partije u Trstu dvadesetih godina ovog stoljeća odvijao se više decenija, a njen rad na pedagoškom, književnom i političkom polju zavređuje i danas punu pažnju.

Giuseppina Martinuzzi shvatila je svu bijedu proletera, te je nekoliko decenija svog života posvetila buđenju klasne svijesti radnika Trsta i Istre. Kao učiteljica u predgrađu Trsta, ona je uočila svu težinu problema s kojima su se suočavale zaposlene majke pri odgoju svoje djece. »Buržoazija se u svom okrutnom egoizmu ne brine o proleterskim majkama koje žive u neopisivim naporima i u svakojakim poteškoćama, u podrumima, na tavanima, u nezdravim stanovima, dok ih monstrum kapitala, nikad sit proleterskog mesa, uvaljuje u zvjerski vrtlog borbe za opstanak i prisiljava te žene da rade na poljima, u tvornicama, u rudnicima, loše plaćene i bez mogućnosti da se posvećuju odgoju svoje djece« piše Giuseppina u početku ovog stoljeća. Zahvaljujući dobrom poznavanju marksističke teorije, ova velika ličnost našeg radničkog pokreta mogla je uočiti zamršen kompleks problema koji su opterećivali mnogonacionalnu Istru, te traži rješenje istarskog nacionalnog problema u međusobnoj suradnji i ravnopravnosti postojećih nacija. Njen sprovod 1925. godine, u njenom rodnom mjestu Labinu, pretvorio se u pravu manifestaciju labinskih rudara, koji su ovu veliku ženu ispratili na posljednji počinak sa zapaljenim bakljama.

Tragovima svoje velike istarske sunarodnjakinje ide i Ana Delić, riječka socijalistkinja. Ona u toku 1906. i 1907. godine drži predavanja o položaju žena i ulozi žena u politici, društvu i porodici. Na godišnjicu smrti Petra Kobeka[1]), kojeg su ubili riječki stražari prilikom jedne demonstracije, Ana Delić drži govor pred šest tisuća radnika, a nešto kasnije, na velikoj radničkoj skupštini za opće pravo glasa, govori protiv povišenja cijena namirnica pred sedam tisuća ljudi.

Žene se javljaju u političkom životu i u drugim krajevima Hrvatske. Tako su npr. Zagrepčanke kad je u sukobu seljaka s policijom u Zaprešiću 1903. godine poginulo nekoliko seljaka, organizirale zadušnice u crkvi pred samom banskom palačom na Gornjem gradu. Na taj je tihi način oko 800 žena demonstriralo protiv neustavnog Khuenovog režima i prisilne mađarizacije. Nekoliko godina kasnije zbog izvikivanja parola protiv vladanja bana Raucha sedam žena iz Slavonskog Broda osuđeno je na višednevni zatvor.

U tim akcijama, koje je potaknula denacionalizatorska politika promađarske vlade, zajedno istupaju radnice i građanke. S intenzivnijim širenjem naobrazbe među ženama, one se sve više aktiviraju u političkom i privrednom životu. Na prijelazu stoljeća žene počinju sve više prodirati i u činovnička zvanja. Godine 1872. otvorena je u Zagrebu prva Viša djevojačka škola, a 1892. godine osnovan je i Ženski licej. Otvaranjem tih škola ženama se otvorila mogućnost da se zaposle u učiteljskim zvanjima i u poštanskoj službi. Godine 1901. žene su dobile pravo upisa na Filozofski fakultet u Zagrebu. Od tada se broj obrazovanih žena brzo povećavao.

Položaj činovnica bio je nešto bolji od položaja radnica, iako je i ovdje neravnopravnost žena i muškaraca bila velika. Činovnici i činovnice iste školske naobrazbe razlikovali su se plaćom, položajem i mogućnošću napredovanja. Zahtjevi da se ukinu ove razlike stari su koliko i zapošljavanje žena, ali održale su se sve do kraja drugog svjetskog rata. Još 1871. godine na Prvoj hrvatskoj učiteljskoj skupštini u Zagrebu učiteljice Marija Jambrišak i Marija Fabković zahtijevale su ravnopravnost s učiteljima u plaći. Takav zahtjev istakle su i učiteljice Šibenika uoči drugog svjetskog rata. Ove razlike su postojale i u drugom vidu. Učiteljice su se ponajviše namještale u malim selima, daleko od željezničke pruge i urbanih središta, gdje im je bila onemogućena svaka dalja izobrazba. Pored toga, država se na razne načine miješala u lični život učiteljica. To se manifestiralo i u davanju odobrenja za izbor bračnog druga. Tako je bilo sve do 1939. godine.

Poštanske službenice bile su također zapostavljene. One su morale najprije jednu do tri godine praktičirati besplatno ili uz minimalnu novčanu naknadu. Zatim su služile kao otpravnice pošta pet do deset godina, a to vrijeme nije im se uračunavalo u penzijski staž. Tek nakon tog vremena ženama se služba uzimala u obzir za penziju, premda je jasno da je uz težak, ponajviše noćni rad i bijednu zaslužbu za vrijeme Austro-Ugarske vrlo malen broj žena dočekao zasluženu mirovinu u starosti.

3. Žene u radničkom pokretu za vrijeme prvog svjetskog rata

Za vrijeme I svjetskog rata oskudica i glad strahovito su pogoršali položaj radničke klase. Duboka ekonomsko-društvena kriza koja je dovela do propasti Austro-Ugarske zaoštravala se iz dana u dan. Sve teže stanje na frontovima praćeno je u pozadini nezadovoljstvom naroda, nemirima, štrajkovima i sabotažama. Usprkos zabrani rada sindikalnih organizacija, sve češće dolazi do stihijskih istupa gladnih masa u gradovima i pasivnim krajevima Dalmacije, Primorja i Istre. Sa rastućom nestašicom ovi nemiri zahvaćaju sve šira područja i sve veće razmjere.

Kako bi te pokrete stavila pod svoju kontrolu, vlada je, uplašena naletom revolucije u Rusiji i revolucionarnim gibanjima u svijetu i zemlji, u julu 1917. g. dopustila djelovanje sindikata. Obnovljen je Opći radnički savez u koji su ušli radnici svih struka i u koji su se masovno učlanile radnice po tvornicama. Sredinom 1918. godine u Općem radničkom savezu u Zagrebu bilo je učlanjeno više od tisuću žena koje su činile dvije trećine sveukupnog članstva ovog sindikalnog saveza. Sada organizirani radnici sve češće štraj-

---

1) Radnik koga su ubili žandarmi u Sušaku. Vidi knjigu »Žene Hrvatske u radničkom pokretu« (Zagreb 1967), dokument 29, str. 19—20.

kuju zahtijevajući bolje plaće i bolje uređeno snabdijevanje prehrambenim namirnicama (aprovizaciju), osobito u onim tvornicama koje su ratnim liferacijama ostvarivale ogromne zarade (Tvornica koža u Zagrebu, Tvornica cikorije Franck, Tvornica Union, Tvornica penkala itd.).

Znatno učešće u ovim akcijama imale su radnice, kojih je broj zbog mobilizacije odraslih muškaraca veoma porastao. Za vrijeme rata bujica ženske radne snage preplavila je tvornice i kancelarije. Žene su preuzete dužnosti obavljale savjesno i dosta uspješno, te su se sve više utvrđivale na radnim mjestima, koja su dotada bila rezervirana isključivo za muškarce.

Potkraj rata žene su razvile i živu političku aktivnost. Godine 1917. progresivne Hrvatice i Srpkinje zahtijevaju politička prava i aktivno pravo glasa od Hrvatskog sabora jer »... i mi žene trebamo pravo, trebamo mjesta gdje ćemo moći da razvijemo naše sposobnosti, da budu na korist i nama ženama i djeci našoj i čitavome narodu. Dajte nam prava i tad ste nam dali dužnosti!«[1]) Istovremeno javlja se i napredni list »Ženski svijet« u kojem urednica socijalistkinja Zofka Kveder-Demetrović objavljuje niz članaka o položaju radnih žena.

4. Žene u radničkom pokretu Hrvatske do velike svjetske krize

Rat je ostavio za sobom velik broj udovica i bezbroj siročadi. Mnoge žene, koje su bile prisiljene da se zaposle za vrijeme rata, nastoje iz ekonomskih i socijalnih razloga zadržati posao i sada, kada povratnici s frontova pojačavaju pritisak na radna mjesta. Na žestinu tog pritiska utjecala je kratkotrajna poratna kriza uzrokovana nestašicom sirovina, zastojem u prometu i nesposobnošću državnog aparata da preuzme vođenje privrednih poslova na proširenom području novostvorene države. Ova situacija, osobito pod utjecajem ruske revolucije pokrenula je široke društvene slojeve i ozbiljno uzdrmala temelje nove države, koja je već u samom početku patila od neriješenih socijalnih, klasnih i nacionalnih problema. Neriješenost ovih pitanja bila je uzrok krize međuratne Jugoslavije za čitavo vrijeme njezina postojanja, a borba za vlast vođena između pojedinih buržoaskih stranaka i gušenje naprednog radničkog pokreta davali su osnovni ton političkom životu zemlje. Politička kriza dosegla je kulminaciju 1929. godine proglašenjem šestojanuarske diktature i uvođenjem apsolutističkog poretka. Istovremeno izbija velika svjetska ekonomska kriza koja je uskoro uzdrmala u korijenu i čitav privredni život stare Jugoslavije.

Međutim, nakon kratkotrajne poratne krize buržoazija je već 1920. pod utjecajem inflacije uspjela uspješno organizirati proizvodnju ostvarujući velike zarade. Ove zarade bile su postignute uglavnom na račun jeftinih sirovina i još jeftinije radne snage radnika i radnica. Kako je ženska radna snaga bila jeftinija od muške, poslodavci su rado zapošljavali žene. Tome je pogodovala modernizacija proizvodnje, uz koju se za rad u tvornici nije zahtijevala stručnost već izdržljivost u lančanom sistemu. Ženska radna snaga kao jeftinija i pogodnija za izrabljivanje zbog svog podređenog društvenog položaja sve više potiskuje mušku radnu snagu ne samo za vrijeme kriza 1925/6. i 1931-34, već i u čitavom međuratnom razdoblju. Prema statistici socijalnog osiguranja u slučaju bolesti radilo je na području Hrvatske i Slavonije 1919. godine 14.287 žena u industriji, zanatstvu, trgovini i uslužnim djelatnostima. Tri godine kasnije, tj. u decembru 1922. godine samo na području grada Zagreba radi već toliko žena, koliko je 1919. godine radilo u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji. Na području Hrvatske registrirano je prema popisu stanovništva 1921. godine 718.047 zaposlenih žena, a u neokupiranom dijelu Dalmacije 60.951. Ova službena statistika iz 1921. kao i ona iz 1931. god. daje krivu sliku o broju zaposlenih žena, iskazujući brojne seoske žene kao izdržavane i nezaposlene. Međutim, seoske žene, koje su od rane mladosti pa do duboke starosti obrađivale njive od jutra do mraka ne mogu se uvrstiti u kategoriju nezaposlenih, jer su svojim radom doprinosile nacionalnom dohotku i bile važan faktor u privredi zemlje.

Prema statistici socijalnog osiguranja samo u roku od tri godine, tj. od 1923-1926, ženska radna snaga porasla je u Hrvatskoj i Slavoniji od 19,7% na 24% sveukupne radne snage, a u Dalmaciji od 15,5 na 18,8%. Poslodavci su najradije zapošljavali mlade radnice koje su, nesvjesne svog klasnog položaja, u očekivanju udaje, smatrale svoje zaposlenje samo privremenim, te nisu bile pripravne da vode dugotrajne i teške štrajkaške borbe. Podatak da je u Jugoslaviji trećina svih radnica bila mlađa od 20 godina, a preko polovina ispod 23 godine govori o masovnom ulasku žene u proizvodnju i o procesu otpuštanja starijih žena.

O bijednim zaradama radnica na području Hrvatske imamo mnogo podataka u štampi. Godine 1922. dnevnica najbolje plaćenih radnica Tvornice duhana u Zagrebu iznosila je 92 krune. Najveći dio radnica zarađivao je međutim 62 krune na dan, a za tu svotu radnica je mogla kupiti približno dva kilograma brašna. Vrlo su niske bile zarade tekstilnih radnica u provinciji. U jednoj čakovačkoj tvornici žene su zarađivale 1924. godine 10 dinara dnevno, što nije bilo nikako dovoljno za život. Istu dnevnicu imale su i radnice najveće hrvatske tekstilne tvornice u Dugoj Resi. Zbog raznih globa, zadržavanja zarade zbog naknade štete u slučaju otkaza, radnice često nisu dobivale niti tu bijednu zaradu.

Takve prilike morale su potaknuti izvjesne radnice da se organiziraju i da borbom pokušaju izboriti bolji život za svoje drugarice, te je historija radničkog pokreta zabilježila nekoliko svijetlih imena žena toga tipa.

Neposredno pred završetak rata počela je u Zagorju djelovati krojačica Gizela Blažaić. Pod utjecajem

[1]) Vidi knjigu »Žene Hrvatske u radničkom pokretu« (Zagreb 1967) str. 41—42, dokument 61 pod naslovom »Adresa hrvatskih žena upućena 1917. godine Hrvatskom Saboru.

ruske revolucije ona je propagirala proglašenje socijalističke republike, te je postala prvi tajnik Radničkog vijeća u Varaždinskim Toplicama. Nakon Ujedinjenja ona se javlja na čelu svih socijalnih pokreta u svom kraju, te aktivno učestvuje u revolucionarnoj pobuni u Varaždinu držeći govore protiv namjere vlasti da provede djelomičnu agrarnu reformu. Zbog pisanja prvomajskog letka 1919. godine, u kojem se zahtijeva samoodređenje naroda, mir, politička prava za sve, saziv konstituante i formiranje socijalističke republike, Gizela Blažaić provela je dulje vrijeme u zatvoru.

Na javnom zboru Socijaldemokratske stranke u Križevcima istupa 1918. Anka Mihota govorom o položaju žene u našem društvu. Iako slaba zdravlja, ona usprkos čestim progonima i zatvaranjima čitav svoj kasniji život posvećuje aktivnom radu u radničkom pokretu. Zbog ustrajnog rada na zbrinjavanju mađarskih izbjeglica nakon sloma mađarske revolucije, a onda i radom u Crvenoj zvijezdi i Internacionalnoj radničkoj pomoći, Anka je bila najpozvanija da 1928. godine primi mjesto u administraciji lista »Zaštita čovjeka«, koji je počeo izdavati književnik August Cesarec radi pomaganja zatvorenih komunista i njihovih obitelji. Anka Mihota-Supanc aktivno sudjeluje u svim masovnim akcijama sve do drugog svjetskog rata. Ona rastura naprednu štampu i letke, uspostavlja veze između pojedinih komunističkih punktova u Hrvatskoj i Sloveniji, a njezina najveća zasluga je organiziranje pomoći zatvorenim komunistima neposredno nakon donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države. Izdržala je dvogodišnju robiju za vrijeme šestojanuarske diktature.

U Slavoniji istaknula se kao borac za radnička prava Adela Pavošević. Ona sudjeluje na prvoj jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji žena potkraj travnja 1919. godine u Beogradu, a na Drugom kongresu Komunističke partije u Vukovaru u junu 1920. g. drži govor. Za čitavo vrijeme svog političkog rada, koji traje do kraja 1925. godine, kada se povlači iz javnog života zbog uznapredovale tuberkuloze, Adela Pavošević istaknuta je ličnost osječkog radničkog pokreta. Ona surađuje s Božidarom Maslarićem i s Marijom Sukić, te drugim komunistima slavonske regije. Prvi je ženski član Mjesnog odbora Partije u Osijeku, a zbog svojega rada u ženskoj sekciji imala je velikih zasluga za kulturno-političko prosvjećivanje slavonskih žena. Nerijetko istupa i govori na radničkim skupovima. Usprkos policijskim progonima i zatvaranju koji su joj narušili zdravlje, Adela sve do svoje smrti radi na umnažanju letaka, a njezinim angažiranjem formirana je 1923. g. partijska ćelija u Belišću, gjde je u drvnoindustrijskom kombinatu radilo tada nekoliko tisuća radnika. Dobra govornica i predan borac za radnička prava, ona je nazivana s poštovanjem »osječka Roza Luxemburg«, a njezinom pokopu 1928. g. prisustvovalo je veliko mnoštvo radnika Osijeka i predgrađa Retfale.

Pod utjecajem Adele Pavošević sve do Obznane radili su u istočnoj Slavoniji mjesni sekretarijati žena socijalista (komunista) u Vukovaru, Vinkovcima i drugdje. Očito je da je u Slavoniji bilo mnogo žena pristalica komunističkog pokreta. Samo žene Vukovara bile su pretplaćene na 240 primjeraka lista »Jednakost« koji je u to doba bio jedini ženski komunistički list u Jugoslaviji.

Jak centar naprednog ženskog pokreta do Obznane bio je u Dalmaciji. Organizacija u kojoj su djelovale socijalistkinje u Splitu nazivala se Udruga socijalističkih žena i brojila je 1919. godine oko 250 članica. Ove žene razvile su vrlo veliku aktivnost, priređujući predavanja u kojima se govorilo o položaju žena kroz historiju i objašnjavala ideologija radničkog pokreta i marksizma. U povodu prvomajske proslave 1919. godine Udruga je izdala poseban letak. Udruga u Splitu pretvara se 25. VIII 1919. g. u Pokrajinski sekretarijat žena komunista Dalmacije. Ovaj sekretarijat nastavlja rad Udruge, te priređuje radničke zabave, organizira predavanja i zborove protiv skupoće. Ponegde se formiraju i mjesni sekretarijati žena — u Splitu, Pučišću na Braču i u Makarskoj. Oni su brojili polovinom 1920. godine oko 260 aktivnih žena. Samo grad Split imao je 300 pretplatnica na list »Jednakost«.

Mnoge žene dobile su u to vrijeme solidnu političku naobrazbu. Anka Mihota-Supanc polaznik je prve socijalističke škole u Zagrebu 1919. godine, a Anka Butorac završava u Rusiji četverogodišnji Komunistički univerzitet.

* * *

Prilike u kojima je djelovala Komunistička partija u Hrvatskoj poslije 1920. godine bile su veoma nepovoljne. Donošenjem Obznane i Zakona o zaštiti države zabranjen je rad Komunističke partije. Od tada pa sve do drugog svjetskog rata Komunistička Partija Jugoslavije radi ilegalno, što je otežalo rad u masama. Kako bi se otklonila ta poteškoća, pored ilegalne organizacije djeluju sve do šestojanuarske diktature Nezavisni sindikati, odnosno ranije Nezavisna radnička partija u okviru koje je 8. III 1924. g. osnovan Sekretarijat žena za Hrvatsku i Sloveniju, koji je organizirao mnogobrojne akcije protiv skupoće. Naime, neposredno nakon rata poslijeratna inflacija uzrokovala je strahovito poskupljenje hrane i odjeće, pri čemu su nadnice neprestano zaostajale za porastom cijena, uzrokujući val štrajkova i tarifnih pokreta. Kasnije država provodi umjetnu deflaciju, pod čijim pritiskom čitav privredni život dolazi u krizu. Iskorišćujući nedostatak kredita, poslodavci su snizili radničke zarade, ukinuli sva primanja u naturi i uvođenjem akorda produžili radno vrijeme. Ova monetarna kriza dosegla je svoju kulminaciju 1924. godine, pri čemu sniženje nadnica nije bilo praćeno adekvatnim sniženjem troškova života. Zbog takvog raskoraka zarada i cijena čitava radnička klasa zapala je u težak položaj, utoliko više što u tom periodu država dopušta povišenje stanarina i uvodi porez od 2% na zarade fizičkih radnika.

Kao reakcija na takvo stanje nastao je 1924. g. čitav niz demonstracija protiv skupoće, u kojima aktivno sudjeluju ne samo radnice već i domaćice.

Angažiranjem Josipa Broza i još nekoliko snažnih ličnosti u radničkom pokretu Hrvatske, revolucionarni pokret među ženama dobiva nov polet. Na

sjednici Mjesnog sindikalnog vijeća u Zagrebu 17. X 1927. Anka Butorac i Barica Debeljak oštro su kritikovale slabo djelovanje Partije među ženama. Poslije opširne diskusije izabrana je za rad među ženama komisija u koju su ušle Barica Debeljak, Anka Butorac, Anka Gržetić, Zora Nikolić, Ivan Krndelj i Josip Broz. Ova je komisija veoma uspješno radila među radnicama zagrebačkih tvornica održavajući usprkos policijskoj zabrani predavanja o značajnijim događajima u radničkom pokretu i veoma intenzivnom političkom životu zemlje, a i u »Borbi« se pojavljuje u to vrijeme nekoliko članaka o položaju žena.

Prigodom 8. marta 1928. g. izdan je letak zagrebačkog Mjesnog komiteta Komunističke partije, koji je sastavio tadašnji sekretar Josip Broz. Pozivajući proleterke da se bore »... zato, što buržoaska država ne vodi nikakova računa o radnim ženama i njihovoj djeci ... Radnica je u kapitalističkom društvu bespravni stvor, ponižena je kao žena od muškarca, a kao radnica izvrgnuta besprimjernom vrijeđanju, ponižavanju i nemilosrdnom izrabljivanju od strane kapitalističke klase«. Ove akcije Mjesnog sindikalnog vijeća u Zagrebu to su značajnije što su pokrenute godinu dana prije IV kongresa KPJ, koji je donio rezoluciju o ženskom pitanju, konstatirajući da se »porast ženskog proleterskog pokreta očituje u posljednje vrijeme kako najživljim učestvovanjem u štrajkaškim borbama u zemlji, tako i aktivnim učestvovanjem najboljih elemenata radnica u političkim akcijama Komunističke partije.« Materijali koje je policija pronašla kod ubijenih sekretara SKOJ-a u Samoboru i drugih komunista tokom 1929. godine ukazuju da je Centralni sekretarijat žena KPJ izradio opsežan plan rada za 1929. godinu i pripremio akcije među ženama u povodu Osmog marta, Prvog maja i proturatnog dana.

Provedba rezolucije IV partijskog kongresa pala je u vrijeme kada su događaji u zemlji zaoštrili klasne, nacionalne i socijalne sukobe do usijanja. Proglašenjem šestojanuarske diktature još više su pojačani i progoni komunista, što gotovo posve umrtvljuje rad Komunističke partije u zemlji. Prema policijskim izvještajima samo u Zagrebu bilo je od ožujka do studenog 1929. g. uhapšeno zbog komunizma 450 ljudi, a među ovima bilo je dosta žena. Kroz zagrebačke zatvore prolaze Anka Butorac, Marija Uzelac, Jaga Oreški, Marija Blau, Mileva Birt, Ljubica Birt, Milica Pecarski, Anka Mihota i mnoge druge žene. Samo u oktobru 1929. g. zloglasni upravnik zagrebačke policije Bedeković predao je istražnom sucu devet komunistkinja na dalji postupak. Masovna hapšenja, neprestane racije, ubacivanje konfidenata i sve učestalija mučka ubistva komunista od strane policijskih organa, kao i mnogobrojni politički procesi na Sudu za zaštitu države govore o žestini progona kojima su bili izvrgnuti borci za radnička prava.

5. Žene u radničkom pokretu Hrvatske od velke svjetske krize do drugog svjetskog rata

Velika svjetska kriza uzdrmala je kapitalističku Jugoslaviju u temeljima. Ne samo radnička klasa u gradovima već i masa siromašnih seljaka bila je dovedena na rub propasti, a nezaposlenost je u to vrijeme prerasla kritične granice.

Ekonomska depresija djelovala je snažno i na izmjenu strukture radnika. Sve se više intenzivirao proces uvlačenja žena u proizvodnju jer su se za minimalnu nadnicu maksimalno iskorištavale radne sposobnosti žena. Pred drugi svjetski rat na području banovine Hrvatske statistika socijalnog osiguranja evidentirala je 68.894 zaposlenih žena, odnosno četiri puta više nego neposredno nakon prvog svjetskog rata. Prema ovoj statistici zaposlene žene sačinjavale su 28,2% sveukupne radne snage u banovini, što je ukazivalo na znatan porast zaposlenih u odnosu na prijašnje razdoblje. Na području sjeverne Hrvatske udio zaposlenih žena u sveukupnoj radnoj snazi bio je još veći. Već 1934. godine na području Savske banovine žene su činile 32% osiguranika. Samo u Zagrebu bilo je 1937. godine 23.093 socijalno osiguranih žena, pa je Zagreb po broju zaposlenih žena u staroj Jugoslaviji bio na prvom mjestu.

Pored nezaposlenosti uočljivo je tih godina sve znatnije opadanje zarada. Ovaj proces počet za vrijeme krize 1930—1934. godine nastavio se i nakon njezina završetka, prouzrokovavši 1935. i 1936. godine pravu bujicu štrajkova, što je moralo izazvati intervenciju države, koja je u početku 1937. godine Uredbom o minimalnim nadnicama ustalila donju granicu zarade na 2 dinara po satu.

U to vrijeme poslije teških iskustava ilegalnog rada i borbi s policijom, posebno poslije proglašenja šestojanuarske diktature, kada je poginulo nekoliko desetaka najodabranijih komunista, a stotine osuđene na dugogodišnju robiju, Komunistička partija, tražeći nove snage iz svoje klase, počela se koristiti tada legalnim radničkim organizacijama, reformističkim sindikatima, za omasovljenje svog rada. Unoseći borben i revolucionaran duh u rad ovih sindikata, Partija je uspjela do početka drugog svjetskog rata pretvoriti te sindikalne organizacije u snažno oružje klasne borbe.

Komunisti i komunistkinje ulaze u URSS-ove organizacije, te raznovrsnim akcijama vrše klasno i političko obrazovanje članova ovih reformističkih sindikata. Pod utjecajem komunista sve se češće u savezima URSSJ-a formiraju ženske sekcije u kojima se održavaju različita predavanja i tečajevi s ekonomsko-socijalnom problematikom.

Takvom politikom komunisti su posredno utjecali na jačanje aktivnosti sindikata, koji su trebali postati revolucionarna sindikalna opozicija. I doista! Pod utjecajem komunista izbija sve veći broj štrajkova. Dok je u toku 1933. godine na području čitave Hrvatske bilo organizirano samo 9 štrajkova s oko 1.000 učesnika, u 1934. godini broj štrajkova povećao se na 40, a broj štrajkača na 7.000. Slijedeće godine, kad je politički teror ponešto oslabio, organizirano je na području Hrvatske 106 štrajkova s oko 20.000 učesnika, a 1936. godine 241 štrajk s oko 40.000 štrajkaša. Treba istaći da je ne samo po broju već i po intenzitetu štrajkaških pokreta tih godina Hrvat-

ska bila prva u staroj Jugoslaviji, što je vjerojatno posljedica jedinstvenog istupanja čitave radničke klase i većeg dijela demokratskih i naprednih snaga Hrvatske. Kao primjer treba navesti šestotjedni štrajk u varaždinskoj tvornici Tivar 1936. godine za kojeg su seljaci okolnih sela opskrbljivali štrajkaše hranom i tako omogućili organiziranje štrajkaške kuhinje. Kod mnogih štrajkova akciji pomaganja pridružuje se i napredna studentska omladina i činovništvo. Zahvaljujući ovom akcionom jedinstvu radnika i seljaka štrajkovi na području Hrvatske bili su veoma žestoki, dugotrajni, ali i uspješni, a sudjelovanje velikog broja žena u tim akcijama pokazalo je da su žene postale snažan faktor u radničkoj klasi. Ovo potvrđuje intenzitet štrajkova u tekstilnim tvornicama, gdje glavninu radne snage čine žene. Samo u toku 1935. godine buknulo je na području sjeverne Hrvatske 16 tekstilnih štrajkova u kojima je bilo oko 4.250 učesnika. Štrajkovi su organizirani ponajviše radi reguliranja radnih i plaćnih odnosa, jer se satnica velike većine radnica po tvornicama kretala između jednog i dva dinara. Uvođenjem »norma-sistema« po tekstilnim tvornicama i drugim načinima povećanja intenziteta rada položaj radnica postajao je iz dana u dan sve gori, te ih je prisiljavao na organiziranu borbu. Zbog toga ne iznenađuje što mnoge radnice pomažu organiziranje štrajkova i što ih susrećemo u štrajkaškim odborima. Maca Gržetić, Ružica Turković, Anka Butorac i mnoge druge komunistkinje rade neposredno među radnicama na organiziranju ovih akcija.

Pod pozitivnim utjecajem Partije žene su počele pokazivati veću aktivnost i na različitim ženskim zborovima, pa se poslije 1934. godine u štampi sve češće nalaze zahtjevi žena za političku i ekonomsku ravnopravnost.

Posebno veliku pažnju posvećivala je Partija borbi za žensko pravo glasa, jer su za taj problem bile zainteresirane mnoge žene. U jesen 1935. godine organizirala je Partija u Zagrebu niz zborova za opće pravo glasa. Jedan takav zbor kojemu je prisustvovalo nekoliko tisuća Zagrepčana pretvorio se u demonstraciju protiv profašističke vladine politike.

U Splitu je akciju žena za opće pravo glasa pokrenula Anka Berus. Velikom javnom zboru u kinu »Sirius« 20. X 1935. godine prisustvovalo je oko 700 žena. Zbor je prekinula policija za vrijeme govora Ane Roje koja je počela opisivati težak život seljanki. Ovaj sastanak splitskih žena imao je veliki moralni uspjeh i politički odjek među naprednim ženama Dalmacije.

Međutim, Narodna skupština oglušila se na sve ove zahtjeve, te je iz dana u dan neprestano odlagala raspravu o ženskom pravu glasa. Ogorčene takvim stavom vlade, žene su 1937. godine organizirale anketu te prikupile izjave najpoznatijih političara o tom pitanju. Tom prilikom dr Ivan Ribar dao je ovu izjavu: »...dužnost nam je da podvučemo da je protivno principima demokratije praviti razliku između muža i žene, ako su u pitanju politička i građanska prava žena.« I dalje: »Ona je isto tako svesno biće kao i muškarac. Njena politička podređenost smeta njenom potpunom razvitku. Jedna je samo kategorija ljudi u demokratskom društvu, a u tu kategoriju spada i žena, jer i ona je čovjek«.

Hrvatska seljačka stranka s Mačekom na čelu također je obećavala ženama pravo glasa za vrijeme izborne borbe. Međutim, kada je stranka došla na vlast, Maček je zaboravio svoja obećanja dana ženama.

Na VII kongresu Kominterne 1935. godine u Moskvi donesena je odluka o nužnosti povezivanja svih progresivnih demokratskih snaga u borbi protiv sve veće fašističke opasnosti. Iste godine osnovan je u Zagrebu Glavni inicijativni odbor Jedinstvene radničke stranke. Njegov rad usmjerio je dr Božidar Adžija ne samo na ostvarenje jedinstva radničke klase već i na okupljanje svih naprednih grupacija u Narodnu frontu slobode, odnosno u Stranku radnog naroda kasnijih godina. Politika Narodne fronte omogućila je partijskoj organizaciji da proširi aktivnost među ženama novim oblicima rada. Tako su na primjer u Stranci radnog naroda u Dalmaciji formirane ženske sekcije. Žene okupljene u tim sekcijama obrađivale su pojedina politička i socijalna pitanja i u okviru rada čitalačkih grupa. Članice tih grupa povremeno su se uključivale u pojedine progresivne akcije. U akcijama sakupljanja pomoći za štrajkaše i političke zatvorenike i u radu na umnožavanju i raspačavanju komunističkih letaka sudjelovao je velik broj žena. Samo u Splitu radilo je desetak takovih ženskih grupa, koje su u suštini imale politički karakter.

Radnice organizirane u URS-ovim sindikatima, činovnice organizirane u SBOTIČ-u u svojim »ženskim sekcijama« i učestvovanjem u jedinstvenim akcijama radničke klase sve su više prelazile od svakodnevnih borbi za ekonomsko poboljšanje svog klasnog položaja na političku borbu.

Osmi mart kao internacionalni dan žena redovno se proslavljao sve do samog rata ne samo održavanjem kratkih letećih mitinga pred tvornicama već i dobro organiziranim zabavama u sindikatima i drugim društvenim organizacijama. Na proslavama Prvog maja obično je sudjelovao velik broj žena, a na izletima organiziranim na taj dan držali su komunisti kratke govore s osvrtom na najaktuelnije događaje iz historije radničkog pokreta i suvremenih političkih zbivanja.

Osobito je značajna pomoć žena žrtvama reakcije. Zbog terora vlasti Crvena pomoć postala je neophodna olakšavajući život zatvorenih komunista i pomažući njihove obitelji. Godine 1935. Glavni inicijativni odbor i Crvena pomoć poveli su širu akciju za amnestiju političkih zatvorenika, koja je završila zatvaranjem nekoliko desetaka komunista, među kojima je bilo dosta žena (npr. Terka Richtman i Marija Bevandić u Zagrebu). Na poziv Komunističke partije akcije za pomoć političkim zatvorenicima postajale su sve masovnije. Od jula 1936. godine Crvena pomoć organizirala je prikupljanje pomoći za španjolske borce, a kasnije su komiteti za pomoć španjolskim borcima radili na pomaganju i oslobađanju naših boraca u Španjolskoj iz logora u južnoj Francuskoj i na njihovom prebacivanju u zemlju.

Što se više približavao rat, to su češće odbori za

pomaganje političkih osuđenika otvorenim apelima izvještavali javnost o strahovitim prilikama političkih zatvorenika u zatvorima i koncentracionim logorima, te se pred drugi svjetski rat ponovo poduzimaju akcije za amnestiju političkih osuđenika sa zahtjevom da se uvede sloboda zbora, dogovora i štrajka.

U svim tim akcijama značajan faktor bila je ženska omladina u čijim je redovima bilo dosta komunistkinja. Žene komunisti učlanjivale su se u legalne ženske organizacije unutar kojih su širile progresivne ideje. U jesen 1934. godine nekoliko progresivnih studentica komunistkinja učlanilo se u feminističko društvo »Ženski pokret« i osnovalo u tom društvu studentsku sekciju. Usprkos protivljenju nekih vodećih feministkinja, studentice su uspjele održati niz predavanja o fašizmu i ratu, o položaju gradskih i seoskih žena, razvijajući pri tome otvorene diskusije i o drugim socijalno-ekonomskim temama. Zbog takvog djelovanja studentska sekcija »Ženskog pokreta« ubrzo je postala popularna, te su na sastanke sekcije u sve većem broju počele dolaziti i radničke žene. Tako su npr. na proslavu Dana mira u Novinarskom domu u Zagrebu u studenom 1934. godine došli i neki radnici i radnice iz URSS-ovih sindikata, a na kongres Alijanse jugoslavenskih žena u proljeće 1935. godine došle su i mnoge žene sa sela privučene diskusijom o položaju žena. Djelovanje studentica u ženskim orcanizacijama, u sindikatu, među radnicama i na selu nerazdvojno je vezano uz rad i programsku orijentaciju općeg studentskog kulturnog udruženja »Svjetlost« osnovanog na zagrebačkom sveučilištu 1935. godine. Studenti okupljeni u »Svjetlosti«, izučavali su marksističku i drugu progresivnu literaturu i tako stjecali potrebno ideološko obrazovanje. U društvu se osobito isticala Marijana Lozar-Novosel, koja je neko vrijeme bila predsjednica društva. Prethodnik »Svjetlosti« na Zagrebačkom sveučilištu bila je marksistička grupa studentica, koja je osnovana još 1932. godine na inicijativu Ivana Korskog i Olge Maček. Velik broj žena razvija svoju klasnu svijest čitanjem marksističke i socijalističke literature, te tako stečeno znanje upotpunjava na diskusionim sastancima.

Politička aktivnost omladinske sekcije »Ženskog pokreta« u Zagrebu privukla je pažnju naprednih žena čitave Hrvatske. Godine 1936. osnovana je na inicijativu Komunističke partije podružnica omladinske sekcije »Ženskog pokreta« u Slavonskom Brodu. Međutim, u to vrijeme rukovodstvo feminističkog pokreta počelo je onemogućavati rad omladinske sekcije, te je ona potkraj 1937. godine definitivno raspuštena.

Komunistkinje tada nalaze nova društva i novu masovnu bazu za svoje djelovanje, a svaki neuspjeh, odnosno relativan uspjeh značio je iskustvo više za daljnju borbu. I u »Udruženju univerzitetski obrazovanih žena« osnovana je 1935. godine »juniorska« sekcija, koja je pokrenula akcije protiv rata, propagirala borbu za bolji ekonomski položaj žena i prikupljala sredstva za izgradnju doma za siromašne studentice na Josipovcu. Juniorska sekcija djeluje također putem raznovrsnih tečajeva (tečaj za prvu pomoć), okupljajući na taj način žene različitih slojeva. Komunističko jezgro ove sekcije činile su i Anica Rakar-Magašić, Dora Mayer-Vinski, Ana Prokop i druge žene.

Da bi proširile svoju djelatnost na selo, komunistkinje se uključuju i u raznovrsna kulturno-prosvjetna i slična društva koja djeluju među seoskim ženama. Godine 1935. osnovano je na inicijativu Partije »Društvo za prosvjetu žene«. Ovo društvo imalo je zadatak da na širokoj antifašističkoj bazi okuplja sve napredno orijentirane žene na području Hrvatske. Društvo je razvilo veliku aktivnost pomoću naučnih predavanja, tečajeva, izleta i zabava, a komunistička jezgra davala je i ovdje ton rada čitavom društvu. Ovo društvo proširivalo je postepeno svoju aktivnost sve više na selo, te je ova akcija bila veoma značajna. Pod utjecajem komunistkinja progresivnu akciju na selu vrši neko vrijeme i zadruga »Hrvatsko srce« i ženska sekcija »Seljačko kolo« Samostalne demokratske stranke, a pojedine komunistkinje djelovale su i u društvu »Katarina Zrinska«. Velik uspjeh naprednih žena bio je i organiziranje međusobnih posjećivanja delegatkinja pojedinih društava, iz čega su slijedile i pojedine zajedničke akcije antiratnog i humanog karaktera.

Napredne žene okupljale su se također i u nizu drugih društava, kao što su bila »Esperantsko društvo« i »Društvo prijatelja prirode«. Kasnije se žene okupljaju u zadrugama »Izletnički dom« ili »Omladinska sloga« koje, zbog brojnosti zadruga, policija teže kontroliše. Žene nalazimo okupljene i oko Pučkog teatra, a kasnije, kad je ovaj zabranjen, oko Dramskog studija koji je formirala grupa naprednih glumaca.

Većina tih društava izdavala je i svoje listove. »Pregled« i »Odjek« Pučkog teatra 1934. godine, »Glas omladine«, »Glas mira«, »Mlada žena« progresivni su listovi koji često donose članke o najaktuelnijim ženskim problemima.

Godine 1939. »Društvo za prosvjetu« pokrenulo je u Zagrebu list »Ženski svijet«. U petnaestak brojeva ovog lista, koliko ih je izašlo od veljače 1939. do veljače 1941. godine nalazimo članke Magde Bošković, Anke Butorac, Kate Govorušić i mnogih drugih komunistkinja. Na stranicama ovog ženskog lista nalazimo radove pisane snažnim jezikom potlačenih i s puno osjećanja za težak položaj radnih žena. Pored toga list je tretirao najaktuelnije suvremene probleme i u njemu su surađivali mnogi poznati napredni književnici. Među najsnažnijim radovima u tom listu treba svakako spomenuti pjesmu »Mati« Mije Mirkovića (Balote) u kojoj je jednostavnim narodnim riječima opisana sva bijeda seoske matere. Uspjeh ovog lista na području Hrvatske najbolje pokazuje njegov tiraž. Dok je prvi broj »Ženskog svijeta« bio štampan u samo 2.000 primjeraka, uoči sloma Kraljevine Jugoslavije list se raspačavao u 17.000 primjeraka. Prema izjavi Bebe Ević-Krajačić, člana redakcije ovog lista, broj za mart 1941. štampao se u 20.000 primjeraka, ali je zbog izbijanja rata cijela naklada posljednjeg broja propala i list je prestao izlaziti.

Napredne žene radile su i na izdavanju ženskih listova, a usporedo i na raspačavanju i umnožava-

nju ilegalne literature i letaka. Na adrese naprednih, kod policije nekompromitiranih žena stizale su poštanske pošiljke s ilegalnim materijalima iz zemlje i inozemstva. U stanovima mnogih žena umnožavali su se ilegalni materijali i leci, a mnoge su i same prepisivale letke na pisaćim strojevima ili rukom. Poput Korčaginove majke u djelu Gorkog »Mati«, žene radnice unosile su letke u naše tvornice, te su ih na razne načine raspačavale. Na sela su npr. ovi materijali stizali u kantama za mlijeko.

Veliki broj naprednih žena bio je zbog ovih akcija zatvaran i osuđivan. Studentice, radnice i činovnice osuđivali su zbog raspačavanja i umnožavanja komunističke štampe Sud za zaštitu države u Beogradu, a i sudovi u Hrvatskoj, na višemjesečne zatvore i robiju. Na više od godinu dana osuđena je 21 žena iz Hrvatske, a kaznu su izdržavale u Požarevcu. To su Anka Mihota-Supanc, Marija Matošić, Ivanka Muačević, Zlata Štoser-Marušić, Lenka Maestro, Galja Korporić, Lidija Hercog-Zlatić, Merika Marčelja-Zovko, Mira Antolić, Elizabeta Turković, Mira Saks, Tonka Marić, Anka Berus, Mira Lederer, Mila Herceg, Marica Pataki, Anka Gržetić, Anka Sertić, Zora Bočkaj, Maja Habulin i Lea Klaus. Mnoge su bile kažnjavane na različite vremenske kazne, kao npr. Ada Fišer, Nataša Žnidaršić-Tkalec, Ruth Lederer i druge žene.

Osnutkom Komunističke partije Hrvatske 1937. godine težište partijskog rada postavljeno je na još širu društveno-političku osnovicu. Opsegom i raznovrsnošću oblika svog djelovanja Komunistička partija postala je osnovni pokretač antifašističkog i proleterskog pokreta u Hrvatskoj. Snaga i utjecaj organizaciono ojačane KPH neprekidno su rasli. Akcije policije nisu mogle oslabiti stalno rastuću snagu i masovnost radničkog pokreta. Tako je, na primjer, po izlasku iz zatvora većina žena komunista odmah nastavila dalju borbu, te mnoge žene predstavljaju u to vrijeme prekaljene borce i veoma sposobne rukovodioce.

Preko Stranke radnog naroda Komunistička partija uspjela je odista provesti akciono jedinstvo svih naprednih demokratskih snaga našeg društva. Akcije Partije postajale su sada sve zbijenije, masovnije i imale su sve veću političku notu što se više približavao drugi svjetski rat.

Komunistička partija angažirala je svoje najbolje rukovodioce za rad među ženama. Sastankom URSS-a u Zagrebu u ožujku 1938. godine rukovodio je u ime Mjesnog međustrukovnog odbora URSSJ-a Josip Kraš pozivajući žene na što čvršće jedinstvo i organiziranu ekonomsku borbu.

Godine 1938. ponovno dolazi do vala štrajkova. Zbog svakodnevnog porasta skupoće kao posljedice pojačanog izvoza u fašističke zemlje i inflacije realna nadnica znatno opada, pa se položaj radničke klase zbog smanjenja kupovne moći opet znatno pogoršao. Sve su češće demonstracije protiv skupoće i sve je brojnije učešće radnika i radnica u tim akcijama. U štrajkove radnici ulaze ne samo radi povišenja zarada, nego sve češće dolazi do štrajkova i zbog solidarnosti sa štrajkašima susjednih tvornica. Time štrajkaške akcije dobivaju sve više u masovnosti. Godine 1938. sudjelovalo je u Hrvatskoj u štrajkovima oko 40.000 radnika, a u tarifnim pokretima 35.000 radnika. U tim akcijama ženama pripada znatan udio. Prilikom štrajka u rafineriji Sisak žene su svojim tijelima spriječile izvoz nafte iz tvornice. Sve češće dolazilo je do istovremenog štrajkaškog pokreta radništva istovrsnih tvornica. Tako se npr. 44-dnevni štrajk u zagrebačkoj tvornici »Siemens« (danas »Rade Končar«) vodio istovremeno sa štrajkom u Tvornici elektrotehničkog materijala »Kontakt«. Tako se akciono jedinstvo radnog naroda ostvaruje sve više odozdo, u toku samih štrajkaških akcija pod rukovodstvom KPH.

U znatno izmijenjenim političko-ekonomskim prilikama koje su nastale izbijanjem drugog svjetskog rata sredinom 1939. godine sve su brojniji otvoreni politički pokreti radničke klase Hrvatske prilikom proslava Prvog maja, Osmog marta, antiratnog dana i u sličnim prilikama. Demonstracije na mitingu radnika i radnica u Šestinama kod Zagreba 1938. godine i prvomajska proslava 1939. godine bile su samo uvod u prvomajske događaje 1940. godine, kada je MMO URSSJ-a Zagreba uputio radnicima poziv za zajedničku proslavu. Prvog maja 1940. obustavljen je rad većine zagrebačkih tvornica i saobraćajnih poduzeća. Grad je bio bez novina, bez tramvaja i bez kruha. Na Trešnjevačkom trgu okupila se tada velika masa radnika žena i djece, koji su nakon javnog skupa krenuli u povorci prema centru grada tražeći da se riješe gorući nacionalni i socijalno-ekonomski problemi.

Banska vlast Banovine Hrvatske poduzela je nakon toga oštrije mjere protiv komunista, te je na osnovu proširenog zakona o zaštiti države bilo pozatvarano i internirano nekoliko desetaka istaknutih komunista rukovodilaca, među njima i nekoliko žena. Međutim, ove akcije vlasti nisu mogle spriječiti istupe masa niti zaustaviti val daljeg revolucioniranja.

Masovne demonstracije organiziraju se i dalje pod vodstvom URSS-ovih sindikata i Partije. U povodu godišnjice početka drugog svjetskog rata, prilikom proslave oktobarske revolucije, kao i prilikom uspostave diplomatskih veza sa Sovjetskim Savezom radnici i radnice i ostale progresivne snage masovno izlaze na ulice Zagreba i drugih industrijskih centara Hrvatske.

Te godine održava se i Prva konferencija Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu, na kojoj je naglašena važnost rada među omladinom i ženama i istaknuta specifičnost ženskih problema. Na ovom skupu sudjelovale su istaknute komunistkinje Kata Dumbović, Maca Gržetić i Neda Marović. Treba naglasiti da su mnoge komunistkinje bile u to vrijeme na istaknutim partijskim položajima u mjesnim, kotarskim i oblasnim komitetima Partije u raznim komisijama.

Režim i dalje pojačava svoj pritisak. Potkraj 1940. godine vlada Cvetković — Maček raspustila je URSSJ i zabranila svaki rad ovih sindikata. Ova zabrana izazvala je niz demonstracija i obustava rada u Zagrebu i u provinciji. Protestnim akcijama radnica Tvornice papirnate robe »Lipa Mill« u Maksimirskoj cesti u Zagrebu pridružile su se i seljanke koje su na Kvaternikovom trgu pro-

davale svoje poljoprivredne proizvode.

Sukobi s vlastima nastavljaju se i kasnije zbog odgađanja izbora za radničke povjerenike i zbog jednostranog razvrgnuća mnogih kolektivnih ugovora sklopljenih između uprava tvornica i predstavnika sada zabranjenih URSS-ovih sindikata. Zbog zabrane URSS-ovih sindikata vođenje masovnih sindikalnih akcija preuzimaju sada odbori radničkog jedinstva, te se masovne akcije produžuju sve do samog rata. U njima žene sudjeluju u velikom broju i pokazuju visoku klasnu svijest.

ANTIFAŠISTIČKA FRONTA ŽENA U PERIODU OSLOBODILAČKOG RATA I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U HRVATSKOJ

Politička mobilizacija i organizaciono povezivanje žena u predratnom razdoblju i veliko značenje koje je KP pridavala tom radu jasno nam daju do znanja da je i doprinos žena u NOB-u bio od izuzetne važnosti.

Peta zemaljska konferencija KPJ održana u oktobru 1940. godine u Zagrebu posvetila je posebnu pažnju i radu sa ženama. Na toj konferenciji govori se o ženama kao važnom faktoru u političkoj borbi.

Do okupacije djelovale su ženske komisije formirane pri zemaljskim i pokrajinskim rukovodstvima KP.

Godine 1940. osnovana je pri CK KPH nova Komisija za rad sa ženama, koju su sačinjavale: Marija Šoljan, Maca Gržetić, Olga Žerdik (Olga Kovačić – Kreačić), Danica Cazi i Ružica Turković. Komisija je djelovala samo nekoliko mjeseci i za to vrijeme organizirala akcije i ustanovila nove forme djelovanja.

Iako su poslije okupacije sva ženska društva bila zabranjena i raspuštena, partija je stavila u zadatak aktivistkinjama iz tih organizacija da rade na daljem okupljanju žena u NOP-u. Formiraju se aktivi sastavljeni od žena svih slojeva i zanimanja, koji redovito održavaju sastanke na kojima se tumačila aktuelna politička linija Partije, čitala i prorađivala politička literatura, mobilizirale žene u raznim akcijama itd.

Uoči potpisivanja Trojnog pakta u Zagrebu je svečano proslavljen Osmi mart. Na taj dan održani su u Zagrebu brojni mitinzi na kojima su žene isticanjem specifičnih zahtjeva provodile direktivu Partije donesenu na I konferenciji KPH. Isto tako žene nastavljaju sa štrajkovima do u sam rat. Sukobi rada i kapitala postaju u to vrijeme sve oštriji, te je u trikotaži Gaon i u Tvornici papira u Zagrebu došlo u martu 1941. do krvavog obračuna između radnica s jedne i policije i članova uprave tvornice s druge strane.

Na samom početku ustanka žene se masovno i svuda uključuju u borbu protiv okupatora za oslobođenje zemlje. U mnogim bombaškim akcijama i napadima na fašističke vojnike i ustaške glavešine na ulicama Splita, Karlovca, Zagreba i drugih gradova susrećemo žene. One sudjeluju u dizanju u zrak zagrebačke telefonske centrale, u trovanju njemačkih oficira, u likvidaciji okupatorskih i ustaških špijuna, a u fabrikama vrše sabotaže, kvare sirovine i strojeve.

To je bila baza na kojoj se odmah poslije okupacije stvarala Antifašistička fronta žena, koja je dobila svoj početni organizacioni oblik formiranjem Inicijativnog odbora AFŽ-a za Hrvatsku u Zagrebu u septembru 1941. godine. U ovom odboru su bile: Vanda Novosel kao sekretar, zatim Slava Ogrizović, Sanda Šantić-Matijašić, Marija Kos i Olga Kreačić-Kovačić. Zbog teških uvjeta u kojima se Zagreb nalazio u vrijeme okupacije, Inicijativni odbor nije mogao svoje djelovanje proširiti na ostale krajeve Hrvatske, pa se pretvara u rukovodstvo AFŽ-a u Zagrebu.

Provodeći politiku CK KPH partijska su rukovodstva u prvoj ratnoj godini u svim dijelovima Hrvatske dala inicijativu za stvaranje odbora Antifašističke fronte žena. »Ženska radna komisija« koja djeluje u Splitu još prije drugog svjetskog rata pretvara se s jeseni 1941. godine u Gradski odbor AFŽ-a, u čijem su okviru žene za čitavo vrijeme okupacije pod najtežim uvjetima ilegalnog rada pružale svestranu pomoć narodnooslobodilačkom pokretu.

U Drvaru, u Bosanskoj krajini je 21. avgusta 1941. održana prva konferencija žena, na kojoj prvi put istupaju na govornicu seljanke. Toj konferenciji su prisustvovale žene izbjeglice iz Like koje će kasnije postati organizatori AFŽ-a u svom kraju. Tako se već 7. septembra 1941. u Donjem Lapcu održava prvi veći zbor žena tog kraja. Sličnih akcija bilo je i u ostalim dijelovima Hrvatske. Spomenut ćemo samo održavanje javnih skupova u Krbavici, Debelom Brdu i nizu drugih mjesta u svim kotarima Like; formiranje »aktiva žena« u delničkom partizanskom logoru i raznih odbora žena za pomoć narodnoj vojsci u velikom broju mjesta u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Do širenja organizacija i odbora dolazi u cijeloj Dalmaciji. I u ostalim područjima u Hrvatskoj (Zagreb, Hrvatsko zagorje, Kordun, Slavonija, Moslavina i Banija) javlja se proces uključivanja žena u opći narodni pokret protiv neprijatelja.

CK KPH izdao je 6. decembra 1941. g. Okružnicu br. 4 u kojoj daje upute o osnivanju AFŽ-a koji »ulazi u sastav Narodnooslobodilačke fronte«, sa svrhom da se aktivira i poveže što veći broj žena, te da se one uključe u narodnooslobodilačku borbu koja treba da obuhvati žene svih slojeva, bez obzira na njihovu političku, vjersku ili nacionalnu pripadnost.

Na čitavom području Hrvatske, na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju, osnivaju se u to vrijeme u okruzima, kotarima, gradovima, općinama i selima antifašističke organizacije žena i inicijativni odbori koji su preuzeli ulogu rukovodećih tijela do konačnog organizacionog formiranja Antifašističke fronte žena u Hrvatskoj. Te ženske organizacije (iako tada još nisu dobile svoj konačni organizacioni oblik, iako će se Prva konferencija AFŽ-a za Hrvatsku održati mnogo kasnije) intenzivno su radile na svim zadacima koje im je nametao rat.

U decembru 1941. godine formirani su inicijativni odbori AFŽ-a Korduna i Like, a uskoro i Banije,

koji su kasnije prerasli u okružne odbore AFŽ-a. Predsjednica Inicijativnog okružnog odbora AFŽ-a za Liku 1941. godine bila je Kata Pejnović. Na teritoriji ovih triju okruga (Lika, Kordun, Banija) stvara se u to vrijeme (prva polovina 1942. godine) gusta mreža seoskih, općinskih i kotarskih odbora AFŽ-a, tako da je organizacijom bio već u to vrijeme obuhvaćen najveći dio žena tih okruga. U početku 1942. godine formirani su kotarski odbori AFŽ-a u kotarima Korenica, Udbina, Otočac, Brinje i Gračac, a 11. januara 1942. godine na prvoj konferenciji AFŽ-a za kotar Vojnić izabran je Kotarski odbor AFŽ-a Vojnić, dok se u Okružnici AFŽ-a za Kordun od 26. januara 1942. kotarskim odborima AFŽ-a na Kordunu napominje da je »obrazovan Odbor antifašističkog pokreta žena za Kordun od kojeg ćete dobivati sva potrebna uputstva« itd. Potkraj maja 1942. godine održana je Okružna konferencija AFŽ-a za Baniju, kojoj su prethodile konferencije žena po selima, mjestima i kotarima Banije. I u ostalim krajevima Hrvatske stvaraju se odbori AFŽ-a po gradovima i selima, a s razvojem NOP-a stvaraju se i viši odbori — kotarski, okružni i oblasni. 6. juna 1942. g. održano je partijsko savjetovanje za Dalmaciju o zadacima AFŽ-a, koje je usvojilo Rezoluciju u kojoj se između ostalog kaže: »Rad među ženama mora se smatrati dužnošću svih partijskih organizacija«, a malo zatim: »Antifašističke odbore žena po pojedinim mjestima treba povezivati sa Antifašističkim odborom žena za Dalmaciju, koji treba u najskorije vrijeme obrazovati«. Tako je već 10. augusta 1942. godine održana Prva konferencija AFŽ-a za južnu Dalmaciju, koja je konstatirala da u svim kotarima postoje snažne organizacije žena. 25. augusta 1942. godine održana je prva Okružna konferencija AFŽ-a za okrug Karlovac. U pojedinim kotarima Slavonije stvaraju se u toku 1942. godine odbori AFŽ-a, posebno u kotarima Daruvar, Pakrac (u kojem je održana i kotarska konferencija AFŽ-a za Pakrac), Podravska Slatina, Novska itd. U oktobru iste godine formirana je komisija AFŽ-a za Slavoniju pri Povjerenstvu CK KPH. Ova komisija kasnije prerasta u Oblasni odbor AFŽ-a za Slavoniju. Potkraj 1942. godine formirani su odbori AFŽ-a u kotarima Nova Gradiška, Virovitica, Grubišno Polje, Osijek, Daruvar itd. Na području Slavonskog Broda potkraj 1942. godine djeluje 49 odbora AFŽ-a, na području Osijeka 12, a na području Nove Gradiške 59 odbora AFŽ-a.

Prva okružna konferencija AFŽ-a za Liku održana je 15. septembra 1942. godine u oslobođenom Šalamuniću. U vrijeme održavanja ove konferencije u Lici su radila 203 odbora AFŽ-a, od toga 180 na oslobođenom teritoriju (6 kotarskih, 19 općinskih i 155 mjesnih, od toga 2 gradska) i 23 na neoslobođenom teritoriju (2 kotarska i 21 mjesni, od toga 3 gradska) sa 1.399 odbornica. Konferencija je izabrala i okružno rukovodstvo od 15 članova (8 seljanki, 2 građanke i 5 intelektualki). Za predsjednicu Okružnog odbora AFŽ-a izabrana je Kata Pejnović, a za tajnicu Jela Bičanić. Ostale članice Okružnog odbora bile su: Smilja Pokrajac Zorka Kovač, Marija Katić, Stojanka Aralica, Dušanka Gostović-Grubor, Milka Šolaja, Mileva Milojević, Milka Utvić, Dara Čudić, Danica Buzović, Gaga Žiljić, Danica Brozović, Marija Glumičić -Prilić i Pepica Šaban.

Organizacija AFŽ-a u Dalmaciji veoma se razvila u toku 1942. godine, te Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju iste te godine formira Izvršni odbor AFŽ-a za Dalmaciju. U to vrijeme u Dalmaciji su formirana okružna rukovodstva AFŽ-a s velikim brojem odbora i aktivnih članova. Treba posebno istaći u to vrijeme veliku aktivnost Gradskog odbora AFŽ-a u Splitu koji je rukovodio sa četiri vanjska odbora obuhvativši u njima organizaciono oko 2.500 žena. Vrlo su aktivne bile i organizacije AFŽ-a u drugim mjestima Dalmacije. U decembru 1942. godine formiran je Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsko primorje, kojem su prethodile kotarske konferencije AFŽ-a po Hrvatskom primorju.

Organizacija AFŽ-a u Zagrebu brzo se razvijala i širila, pri čemu je znatnu pomoć pri rješavanju niza organizacionih problema dobivala od rukovodećih organa AFŽ-a Hrvatske s kojima je mjesna organizacija održavala stalne veze.

Velik broj organizacija razvio se i u neposrednoj blizini Zagreba: Žumberku, Hrvatskom zagorju i Moslavini. Tako npr. na području Okružnog komiteta KPH za Čazmu djeluje u 1942. godini 25 odbora AFŽ-a, od kojih su posebno aktivni odbori AFŽ-a u kotarima Garešnica, Kutina, Sisak i Čazma.

Po direktivi CK KPH Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje već 1941. godine počinje uspostavljati veze i stvarati organizacije u Istri i Rijeci. Postepeno su se u Istru prebacivali i komunisti Istrani koji su živjeli u Jugoslaviji, te već 1941. i 1942. godine nekoliko desetaka drugarica dolazi u Rijeku, u Pazinštinu, Kras, Labinštinu i u Pulu, gdje se uključuju u rad. Narod tih krajeva spremno je prihvatio poziv u NOB. Organiziraju se ilegalni NOO-i, organizacije omladine i žena i partijske organizacije.

Tako je Antifašistička fronta žena u Hrvatskoj uz pomoć partijskih organizacija već u prvoj ratnoj godini uspjela formirati mnoštvo aktiva, veći broj općinskih i kotarskih odbora, a na nekim područjima (Lika, Kordun) i okružna rukovodstva AFŽ-a.

Žene antifašistkinje, okupljene u AFŽ-u svojim su radom (od prikupljanja oružja, hrane, odjeće, sanitetskog i štamparskog materijala, prikupljanja podataka o neprijatelju, organiziranja skloništa za ranjene borce i terenske partijske radnike itd., pa do upoznavanja naroda s ciljevima NOP-a, njegovog političkog prosvjećivanja i sudjelovanja u odborima narodne vlasti) bile postale važna spona između oslobođenog teritorija i okupiranih krajeva i snažan faktor u konsolidiranju pozadine.

Širenje NOP-a u Hrvatskoj u toku 1942. pa do kraja ljeta 1943. godine bilo je značajno i za razvitak Antifašističke fronte žena. Organizacija AFŽ-a u Hrvatskoj do održavanja Prve zemaljske konferencije AFŽ-a Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. g. postiže značajne rezultate i po broju formiranih odbora AFŽ-a i omasovljavanju organizacije i u radu na sakupljanju i pružanju raznovrsne pomoći NOP-u, te vlastitim sudje-

lovanjem i borbom žena na fronti. U drugoj polovici 1942. godine djelovali su gotovo u svim okruzima okružni odbori AFŽ-a s gusto razgranatom mrežom kotarskih odbora i mnogobrojnih nižih organizacija. U to vrijeme djeluje Okružni odbor AFŽ-a za Kordun, koji u augustu ima 6 kotarskih, 15 općinskih i 202 seoska odbora AFŽ-a, te obuhvaća oko 8.000 žena, a u Karlovcu je istodobno bilo 15 pododbora u tvornicama, uredima i teritorijalnih (uličnih); u Lici uz Okružni odbor AFŽ-a djeluje 8 kotarskih i ukupno 321 općinski, mjesni i seoski odbor AFŽ-a, obuhvaćajući oko 15.000 žena; u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju također djeluju okružni i kotarski odbori AFŽ-a, a u gradovima Sušak i Rijeka bili su formirani rajonski i ulični odbori AFŽ-a. U Slavoniji i zagrebačkoj oblasti djeluje niz kotarskih, općinskih, mjesnih i seoskih odbora AFŽ-a i Izvršni odbor AFŽ-a za Slavoniju. Vrlo je aktivan bio Mjesni odbor AFŽ-a u Zagrebu, koji je u decembru 1942. g. rukovodio sa 6 rajonskih odbora, 13 matičnih odbora i 37 pododbora.

Odbori Antifašističke fronte žena, koji se formiraju od samog početka ustanka imaju važnu ulogu u mobilizaciji žena u NOB-u za pridobivanje i onih masa žena koje u Kraljevini Jugoslaviji nisu imale nikakva udjela u političkom životu, već su sistematski ostajale zapostavljene, a u velikom broju i nepismene. Odbori AFŽ-a imaju i sasvim konkretne zadatke: snabdijevanje vojske hranom, odjećom i sanitetskim materijalom, organiziranje sjetve i žetve, bojkot neprijateljskih tržišta, spremanje bolničarki za front, briga za djecu u ugroženim predjelima, kao i za djecu ilegalaca i boraca, kurirska služba itd. Rad odbora AFŽ-a bio je politički u najširem smislu riječi, te oni postaju važan oslonac u političkom radu KPJ i Narodne fronte. Zbog odlaska muškaraca u NOV ovi odbori su bili važna politička snaga, nosioci su političke aktivnosti i snažan oslonac u organiziranju i radu narodne vlasti.

Potkraj 1942. godine vrše se i pripreme za Zemaljsku konferenciju AFŽ-a za Jugoslaviju. 25. novembra 1942. g. CK KPH šalje svim okružnim komitetima KPH na području Hrvatske okružnicu, u kojoj se između ostalog kaže:

»U cilju koordiniranja rada Antifašističkog fronta žena na oslobođenoj teritoriji, te povezivanja i pojačanja rada u neoslobođenim dijelovima Jugoslavije održat će se 26. decembra o.g. šira konferencija Antifašističkog fronta žena. Sazivački odbor poziva sve organizacije AFŽ-a, kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji, da na ovu konferenciju pošalju neizostavno svoje delegate iz svih pokrajinskih, oblasnih, okružnih kotarskih, a po mogućnosti i svih općinskih i mjesnih odbora AFŽ-a. Bilo bi poželjno da svi delegati budu birani od svojih organizacija putem konferencija i sastanaka, da kao predvodnici žena svoga mjesta i kraja dođu sa izvještajima i predlozima za budući rad. Naša herojska Narodnooslobodilačka vojska, brigade i odredi, u kojima se sve češće sreću žene-borci, treba također da pošalju svoje delegate, drugove ili drugarice, koji će donijeti konferenciji žena pozdrave sa našega fronta i sa konferencije odnijeti plamene pozdrave i iskrenu poruku svima borcima: da će žene u pozadini učiniti sve za front.«

Delegati iz Hrvatske na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a za Jugoslaviju bile su: iz Like — Kata Pejnović, Jela Bičanić, Dara Čudić-Vujnović, Milka Šolaja, Mileva Milojević, Pepica Šaban, Smilja Pokrajac, Stojanka Aralica, Smilja Popović, Ana Vujnović, Dušanka Gostović-Grubor; iz Gorskog kotara — Marija Pap-Valika, Draginja Metikoš, Simica Trbović, Danica Radulović, Vera Gašparac; sa Banije — Milka Vranešević, Kata Vujaklija, Kata Opačić; iz Dalmacije — Marija Novak, Milka Lasić, Vesela Šegvić, Dobrila Kukoč, Juga Kesić, Mila Karađole, Vjera Trinaestić-Dubajić, Antica Spirić, Ilinka Šprljan, Stana Miletić, Milka Mrša, Marija Škorin, Neda Marović-Stefanović Ranka; sa Korduna — Anica Rakar, Dragica Karan, Dragica Opačić, Čana Bogdanović, Draga Bakić, Jela Predović, Milica Vujičić. Osim spomenutih delegata iz Hrvatske na konferenciji su bile i Olga Kreačić-Kovačić, Anka Berus, Vanda Novosel i Marica Zastavniković.

Delegatkinje iz Moslavine i Slavonije nisu stigle na konferenciju jer se zbog neprijateljske ofanzive nisu mogle probiti kroz neprijateljske linije.

Na ovoj Konferenciji izabran je Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije.

Žene-vojnici u jedinicama narodnooslobodilačke vojske

U narodnooslobodilačkoj borbi jedan od najznačajnijih i u historiji rijetkih načina aktivizacije žena bilo je njihovo sudjelovanje u vojnim jedinicama. Ogromnim naporima, hrabrim držanjem i jurišima na jaka neprijateljska uporišta, u borbama s daleko nadmoćnijim neprijateljem žene dokazuju da su u svemu ravne svojim drugovima.

U Hrvatskoj nije bilo odreda, brigade ni takvog kraja u kome se ne bi borio oružjem u ruci velik broj žena. VI lička divizija imala je u svojim redovima više od 600 žena boraca, mitraljezaca, bolničarki, vojnih i političkih rukovodilaca, koje su prošle sav njezin teški i slavni put kroz Liku, Bosnu, Srijem itd.

U toku 1942. godine počinju se formirati ženske partizanske čete sastavljene uglavnom od omladinki. Prva ženska četa formirana je u Trnavcu (Lika) 25. augusta 1942. Četa je bila organizirana po svim vojničkim principima. Omladinke ženske čete prošle su kroz jednomjesečni vojno-politički kurs, na kojem je Naranča Končar bila i komesar čete. Nakon vojne obuke omladinke iz čete, bile su raspoređene u jedinice I i II ličke brigade, s kojima odlaze na Kordun do Perjasice. Sredinom oktobra 1942. godine, na Perjasici, pred samu akciju raspoređen je po jedan vod omladinki u sva četiri bataljona. U borbama na Perjasici omladinke pokazuju da se po borbenom duhu ne razlikuju od svojih drugova. Poslije prvih borbi u kojima je sudjelovala četa omladinki u članku »Partizanke u borbi« (**Udarnik**, glasilo udarne brigade I operativne zone Hrvatske, iz 1942.) piše između ostaloga:

»... Sa sumnjom se gledalo i na borbenu vještinu

drugarica. Međutim sve te sumnje su se danas rasplinule kao laka ljetna jutarnja magla.

...Na našem putu kroz Kordun, naša II partizanska udarna brigada, u čijem je sastavu bila i četa omladinki, sukobila se s jakim neprijateljskim motoriziranim, tenkovskim i pješačkim snagama. U borbi, koja se razvila, mlade partizanke, zajedno sa svojim drugovima partizanima, neustrašivo su jurišale na neprijateljsku konjicu, kamione, pa čak i tenkove. Kao da su to divni, stari i iskusni borci, a ne mlade seljanke, koje su tek juče prvi put primile puške u ruke...«

Osobitom hrabrošću u prvoj borbenoj akciji, u kojoj je sudjelovala I ženska četa, istakle su se Milka Bjelobaba, Dragica Marinković i Desa Stojić, koje su sve do kraja rata kao borci VI proleterske divizije izdržale sve borbe i napore.

U septembru 1942. godine formirana je u Turjanskom Druga ženska četa, čiji je komesar bila Kata Bubalo. Po završetku jednomjesečnog kursa i omladinke ove čete bile su raspoređene u razne jedinice VI divizije. Treća ženska četa formirana je pri IV ličkom partizanskom odredu, a njezin komesar bila je Manda Hećimović-Kučišec. I u ostalim dijelovima Hrvatske nalazimo u brigadama velik broj žena vojnika. U jesen 1942. godine dvije stotine omladinki i žena odlazi u IV, V i XI kordunašku brigadu. U VI slavonskom korpusu od prvog dana ustanka do oslobođenja borilo se oko 1.670 žena. XVII slavonska brigada imala je više od 200 drugarica s kojima je osvajala uporišta po Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj. Prema podacima iz aprila 1943. godine u XVI omladinskoj NO brigadi bile su 83 žene, a XVII NO brigada brojila je u maju iste godine oko 250 žena pa su je često nazivali »ženska brigada«. U isto vrijeme (maj 1943. godine) u XVI diviziji NOVH ima 95 žena.

U I dalmatinskoj proleterskoj brigadi bilo je u toku rata oko 130 žena, a u XIX diviziji 258 žena. U X zagrebačkom korpusu bilo je u 32. diviziji 130 žena, a u 33. diviziji 107 žena.

U oktobru 1944. godine u jedinicama IX divizije NOV Jugoslavije na raznim dužnostima i u redovima boraca bilo je 315 žena.

S razvitkom ustanka žene sve više ulaze u NOV. Radi ilustracije navodimo: 1941. godine u Narodnooslobodilačkoj vojsci bilo je samo dvadesetak žena, 1942. godine 479, 1943. godine 4211, a 1944. godine oko 6.610 žena.

U borbama udarne brigade »Braća Radić« X korpusa kao borac i bolničar istakla se osobito Rosa Bajda iz Ludbrega. Ona je u borbama u Gornjim Sredicama, pod kišom neprijateljskih metaka prenosila i izvlačila ranjenike. Svakako treba spomenuti i prvu ženu oficira iz Hrvatskog primorja, narodnog heroja Anku Padjen koja je bila komandir čete. Iako smrtno ranjena, ona se i dalje kao komandir brine za svoju jedinicu, te u posljednjim časovima svoga života opominje svoje drugove: »Oprezno, drugovi, povlačite se u koloni po jedan, da ne bi koji nastradao.«

Među prvim komesarima u vojsci bila je Milka Kufrin. Za njezino junaštvo i požrtvovnost znalo se i izvan vojnih jedinica u kojima se borila.

Borbi kod Gornjeg Poloja još se dobro sjećaju pojedini preživjeli borci, a uz te borbe nerazrješivo su vezani juriši na italijanske tenkove Saje i Mike Sakić iako im je to bila prva borba.

Spomenuli smo kao primjer samo nekoliko žena vojnika iz naše narodnooslobodilačke borbe. O tim uglavnom mladim djevojkama i njihovom herojstvu, borbenosti, požrtvovnosti i sl. mogle bi se čitave knjige napisati. Tako i o djevojci Milenki Kljajić, koja je hvatala žive Nijemce, o studentici Kati Bubalo, koja je poginula jurišajući s bombom u ruci, o Ljubici Gerovac, o Dragici Bulat, Mladenki Ostojić i mnogim drugim poznatim i nepoznatim junakinjama Hrvatske. Sve su one bile hrabre, izdržljive i borbene. Žene u vojnim jedinicama bile su uglavnom omladinke, što je i razumljivo, jer je omladina i bila osnovni kadar NOV.

Velik je broj žena koje su u vojnim jedinicama vršile sanitetsku službu. Nezaboravna je požrtvovnost, hrabrost i briga oko ranjenih drugova ogromnog broja bolničarki koje su vrlo često znanje stjecale u samoj borbi.

U oktobru 1941. godine osnovana je na Petrovoj gori prva partizanska bolnica, koja je neprekidno radila za cijelo vrijeme narodnooslobodilačke borbe i za neprijatelja ostala neotkrivena. U decembru 1941. godine za vrijeme prvih borbi kod Korenice počinje formiranje partizanskog saniteta u Lici. Istog mjeseca uređena je u školskoj zgradi u Krbavici prva partizanska bolnica u Lici. Ova bolnica postat će u početku 1942. godine centralna bolnica za teške ranjenike. U njoj je od samog osnivanja radila dr Slava Očko-Ćetković.

U maju 1942. godine počinje gradnja bolnice na Bijelim Potocima, na Plješivici. U međuvremenu je uređena u Farkašiću prihvatna bolnica sa dvadesetak kreveta koja je ubrzo proširena smještajem ranjenika u obližnje seoske kuće. Upravnik ove bolnice bila je med. sestra Desa Marunić, a kasnije med. sestra Mira Žigić.

Centralna bolnica na Bijelim Potocima bila je relativno dobro snabdjevena i ljekovima i sanitetskim materijalom, te je za tadašnje prilike predstavljala veliki napredak partizanskog saniteta. Ova ie bolnica u jesen 1942. godine imala rendgenski aparat, a imala je i zasebne paviljone za interne bolesnike, kao i za tifusare. Ta bolnica postojala je sve do jeseni 1943. godine, kada su ranjenici preneseni u bolnicu u Otočac. Odigrala je značajnu ulogu naročito za vrijeme IV neprijateljske ofanzive kad je u njoj bila smještena glavnina ranjenika s cijelog područja Korduna i Like. Do augusta 1942. godine bolnicom je upravljala dr. Slava Očko-Ćetković. Ljeta 1943. godine bili su iz bolnice zbog čestih bombardiranja evakuirani ranjenici, a nešto kasnije spalili su je četnici.

U toku 1942. i 1943. godine na čitavom području Hrvatske postojala je dobro organizirana sanitetska služba. U to vrijeme već rade bolnice u Drežnici, Otočcu, Korenici, Skradu, Peckoj, na Biokovu, Visu, na Papuku, u Psunju, u Požeškoj kotlini, Garešnici i drugdje. Lijekovi i sanitetski materijal za bolnice redovito su dolazili preko AFŽ-a i omladine.

U početku 1942. godine osnivaju se na raznim mjestima i sektorima gdje su se vodile borbe privremene prihvatne i odredske bolnice za lakše ranjenike. Tako je u januaru osnovana bolnica za lakše ranjenike u Trnavcu (oko 20 kreveta), kojom je upravljala med. sestra Slavka Blažević. Bolnica je radila do aprila, kada je rasformirana zbog italijanske ofanzive. U početku 1942. godine uređena je u nekoliko seoskih kuća u Buljmizama i Pavlovcu bolnica I odreda sa 25 kreveta. Upravnik ove bolnice bila je med. sestra Janja Hrženjak. U veljači prilikom oslobođenja Lapca, uređena je prihvatna bolnica u Lapcu za oko 50 ranjenika u zgradi bivše žandarmerije. Ovu je bolnicu uz pomoć naroda uredila Boja Tišma.

I na ostalom teritoriju Hrvatske postojala su u toku 1942. i 1943. godine prihvatne bolnice za lakše i teže bolesnike u kojima su rukovodeći kadar uglavnom bile žene.

Veliki je broj žena liječnika, koje su aktivno sudjelovale u NOP-u. Navodimo nekoliko imena: dr Ruža Blau-Francetić, referent saniteta Zagrebačkog odreda i kalničkog i bjelovarskog područja; dr Slavka Blažević, upravnik Bolnice za lakše ranjenike u Trnavču i Bolnice III odreda u Dobroselu, referent saniteta u III odredu, komesar u vojnoj bolnici na Bijelim Potocima; dr Anka Budak-Morović radi u sanitetu na kninskom sektoru, šef Vojne ambulante u Korenici, upravnik Bolnice u Skradu i Peckoj, liječnik u partizanskoj bolnici Grunnu (Italija) i načelnik saniteta u XXII i XLVIII srpskoj diviziji; dr Nada Drenovac, liječnik je ambulante kalničkog područja, referent Zdravstvenog odjela kotara Garešnica i okružnog NOO za Moslavinu; dr Slava Ćetković-Očko, prvi liječnik u Lici, organizira sanitet u grupi ličkih partizanskih odreda, uređuje centralnu partizansku bolnicu u Krbavici i na Bijelim Potocima, referent je saniteta u VIII diviziji i član Sanitetskog odsjeka GŠH, zamjenik upravnika partizanske bolnice u Grunnu i upravnik Vojnopartizanske sanitetske škole u Grunnu; dr Teodora Fischer-Sartorius radi u civilnim i vojnim bolnicama na Psunju i Papuku i na terenu, organizira higijensko-epidemiološku službu i kurseve za higijeničarke; dr Smilja Mikačić radi u Livnu, gdje organizira višu sanitetsku školu VIII korpusa, sanitetski je referent Komande splitskog područja u Brštanovcu i Oblasnog NOO-a za Dalmaciju; dr Olga Milošević radi u Zdravstvenom odjelu ZAVNOH-a i djeluje u Gorskom kotaru i Slavoniji; dr Tea Oberhofer-Šik, upravnik bolnice diljskog područja, upravnik poljske bolnice XII divizije i referent saniteta XII divizije; dr Bonka Oreščanin radi u Vojnom sanitetu u Petrovoj gori, Zbijegu, na Bijelim Potocima i Otočcu, šef je prve zdravstvene ekipe ZAVNOH-a i član Zdravstvenog odjela ZAVNOH-a; dr Alenka Pajalić-Hrovat radi u bolnicama VI korpusa, referent je saniteta XVII brigade i saniteta u bolnicama požeškog područja, upravnik poljske bolnice XXXII divizije X korpusa; dr Vera Polak radi u vojnom sanitetu u Moslavini, šef je Vojne bolnice u Varaždinu; dr Zora Steiner-Goldschmidt, liječnik u I partizanskoj brigadi, šef kirurškog odjeljenja Centralne bolnice Vrhovnog štaba, šef raznih kirurških ekipa VII divizije i X korpusa »Zagrebačkog«, referent saniteta I dalmatinske brigade i I gardijske brigade; dr Vera Šarić, liječnik je u Vojno-partizanskoj bolnici u Drežnici, upravnik Bolnice u Skradu, bila je u Sanitetskom odjeljenju GŠH, šef saniteta Kordunskog područja, organizirala partizansku bolnicu i dom za trudne žene u Gravini (Italija); dr Jelka Vesenjak-Zmijanec, prvi liječnik na Kalniku- upravnik partizanske bolnice, referent ONOO Varaždin, liječnik XXXII divizije, sanitetski referent i liječnik Oblasnog NOO. Osim njih aktivno su radile i dr Cila Albahari, dr Milica Band-Kun, dr Magda Fridman-Hersard, dr Rasija Hadžiomerspasić, dr Nada Handžeković, dr Božidara Herkov, dr Helena Hellenbach, dr Erna Holik, dr Marta Husar, dr Judita Goldzand, dr Pava Jajac, dr Natalija Kiseljevskaja, dr Zora Klašnja, dr Irina Knežević-Kovanjko, dr Zdenka Kranjc, dr Vera Kušec, dr. Ivanka Moačević, dr Suzana Šarić, dr Marija Šlezinger, dr Marija Tomaseo-Novak, dr Marija Zbornikova i druge.

Za čitavo vrijeme rata osoblje u sanitetu, koje su većinom činile žene, ulagalo je ogromne, više puta natčovječanske napore u vršenju svojih dužnosti prema ranjenicima. Pri organiziranju prihvatilišta i transporta ranjenika veoma su aktivno sudjelovale žene, posebno omladinke. Pred svaku akciju sakupljao se zavojni materijal, pravile su se drvene udlage, pripremala improvizirana nosila, uređivale kuće za prihvatilište i kola za transport ranjenika.

Problem — pomanjkanje stručnog sanitetskog kadra rješavao se tako što su se za rad u bolnici uzimale dobrovoljke-omladinke, kojima su se u toku rada u bolnici davale upute i objašnjavali osnovni pojmovi iz higijene i njege bolesnika.

Kursevi za četne bolničare održavali su se u svim odredima u februaru, martu i aprilu 1942. g., a vodili su ih referenti odreda po dobivenim uputama. U maju 1942. godine održan je u Korenici, pod rukovodstvom dr Slave Očko-Ćetković, kurs za bataljonske bolničare, koji je trajao oko 15 dana, a pohađalo ga je 10 polaznika. Nešto ranije, u početku 1942. godine, dr Antonjeta Monti održava sanitetski kurs prve pomoći u svom stanu u Kistanjima s omladinkama i ženama iz okolnih sela te nabavlja potrebni sanitetski materijal za partizane. Kurseve za bolničare i higijeničare, koji su se održavali u toku 1943. i 1944. godine uglavnom su pohađale žene, i to većinom omladinke. Takvi kursevi održavali su se vrlo često pod najtežim okolnostima, s polupismenim, pa i nepismenim drugaricama, ali su rezultati uglavnom bili dobri. U novembru i decembru 1943. godine održan je u Trnavcu jednomjesečni kurs za bolničare sa 30 polaznica, među kojima je osim seoskih djevojaka iz Like bilo i šest djevojaka iz Gorskog kotara i Primorja. U januaru 1944. godine održan je kurs za bolničare u Otočcu. I na ovom kursu bilo je ukupno oko 30 polaznika, među njima samo 5 muškaraca.

Iza druge evakuacije Otočca u februaru 1944. godine počeo je u Trnavcu kurs koji je trebalo da osposobi za jedinice i bolnice higijeničare, koji će u prvom redu sprečavati širenje pjegavca. Na tom

kursu bilo je 18 polaznika, a od toga 12 žena. Kurs je dao vrlo dobre rezultate, iako je održan u vrlo teškim uvjetima. Organizacijom i pedagoškim radom na kursevima za bolničarke i higijeničarke bavile su se pretežno žene, liječnice i sestre pomoćnice. Potkraj 1943. i u 1944. godini u Lici su radile na kursevima sestre pomoćnice Jelka Kralj, Slavka Blažević i dr Dora Filipović.

Narod je od prvog dana ustanka smatrao partizanski sanitet svojim. Masovni posjeti žena i omladine bolnicama, pranje bolničkog rublja, posteljine i zavoja, snabdijevanje boraca koji napuštaju bolnicu odjećom i obućom — sve je to bila ogromna pomoć i jedna od glavnih zadaća AFŽ-a i omladine.

Svakako treba spomenuti i ogroman broj žena, u prvom redu omladinki, koje su uspješno radile u obavještajnoj službi, obavljale kurirske dužnosti, kao i veliki broj žena koje su tokom narodnooslobodilačkog rata postale invalidi.

Prva konferencija AFŽ-a za Hrvatsku

Neposredno nakon održavanja Prve zemaljske konferencije AFŽ-a Jugoslavije u Hrvatskoj je osnovan Sazivački odbor AFŽ-a sa zadatkom da pripremi konferenciju AFŽ-a Hrvatske. Ovaj odbor razaslao je 15. decembra 1942. godine Okružnicu svim okružnim odborima AFŽ-a u Hrvatskoj u kojoj se govori o ciljevima i zadacima konferencije. U okružnici se između ostalog kaže: »Tokom 18 mjeseci narodnooslobodilačkog rata podigla se i učvrstila i sve više jača Antifašistička fronta žena u svim dijelovima oslobođenog teritorija Hrvatske, kao i u mnogim dijelovima neoslobođenog teritorija. Mreža odbora razgranala se po čitavoj Hrvatskoj obuhvatajući sve šire mase žena sviju slojeva, vjera i narodnosti i predstavljajući čvrsti oslonac narodnooslobodilačke vojske i narodne vlasti u pozadini. Međutim, u radu organizacije AFŽ-a kao cjeline pokazala se dosadašnja nepovezanost između pojedinih odbora na čitavom teritoriju Hrvatske kao nedostatak koji je postao i kočnicom u daljem razvitku i osamostaljenju pojedinih odbora, odnosno čitave organizacije. Da bi se taj nedostatak uklonio, saziva se 24. i 25. siječnja 1943. godine konferencija Antifašističke fronte žena za Hrvatsku«.

Međutim, konferencija AFŽ-a za Hrvatsku nije održana u predviđeno vrijeme, već je zbog početka četvrte neprijateljske ofanzive (januar-mart 1943) odgođena. Kako neke organizacije i neki delegati o odgađanju konferencije nisu na vrijeme bili obaviješteni, Sazivački odbor održao je sastanak sa prispjelim delegatkinjama (iz Hrvatskog primorja, Slavonije i zagrebačke oblasti) 25. januara 1943. godine u selu Šeganovcu (kotar Korenica). Na ovom sastanku formiran je Izvršni odbor AFŽ-a za Hrvatsku koji je do saziva Prve konferencije AFŽ-a Hrvatske rukovodio i usmjeravao rad organizacija AFŽ-a u Hrvatskoj. U Izvršni odbor ušli su: Vlatka Babić (predsjednik), Jela Bičanić (tajnik), Anka Berus, Kata Pejnović i Olga Kovačić-Kreačić. Nepun mjesec dana nakon formiranja Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsku o tome obavještava sve organizacije AFŽ-a u Hrvatskoj te ujedno objašnjava svoje zadatke i daje upute za rad na terenu.

Prva konferencija AFŽ-a Hrvatske održana je nakon širih političkih i organizacionih priprema 11, 12. i 13. juna 1943. godine. Na konferenciji je sudjelovalo 80 delegatkinja i više od stotinu učesnika iz Slavonije, Dalmacije, Pokuplja, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja, Banije, Korduna i Like, te Narodnooslobodilačke vojske, Vojnog saniteta i Sekcije za vezu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske. Prvog dana konferencija je održana u oslobođenom Otočcu, a druga dva dana, zbog opasnosti od neprijateljskog bombardiranja, u selu Prozoru blizu Otočca.

Konferenciju je otvorila Kata Pejnović, prva predsjednica AFŽ-a Jugoslavije, kratkim govorom u kome je podvukla historijsko značenje ove konferencije, na kojoj su se žene Hrvatske prvi put ovako organizirano sastale.

Zatim su konferenciju pozdravili Karlo Mrazović, predstavnik CK KPH, Vlado Bakarić, politički komesar NOV i POH, Pajo Gregorić u ime ZAVNOH-a i Milka Kufrin u ime PK SKOJ-a.

Pozdravljajući ovu konferenciju, Vladimir Bakarić je između ostalog naglasio:

»... Nama su u sasvim svježoj uspomeni oni prvi dani naše borbe, kada su borci uzeli pušku u ruke, kada je žena krpala, prala i njegovala naše borce. Nama su u svježoj uspomeni one mase žena, koje su sudjelovale u prekopavanju cesta, u rušenju komunikacija, koje su sudjelovale u borbi s roguljama u ruci. Mi danas na ovom stupnju narodnooslobodilačke borbe, na ovom stupnju naše Narodnooslobodilačke vojske s ponosom govorimo svuda da naša vojska nije vojska kao druga vojska, naša vojska je i vojska žena ...«

Na konferenciji je Anka Berus govorila o međunarodnim, ratnim i političkim događajima, o situaciji u zemlji, te naglasila ogromnu ulogu Komunističke partije u organiziranju ustanka.

»... Komunistička partija uputila je poziv i nama ženama, poziv istog sadržaja, i žene su prihvatile poziv Komunističke partije, te je danas politička osnova AFŽ: Jedinstvo svih rodoljubivih antifašističkih snaga, bez obzira na vjeru, narodnost, raniju stranačku pripadnost i društveni položaj.

Da su mase žena prihvatile tu platformu, da su pošle putem koji je ukazala Komunistička partija, dokaz su danas naše organizacije, njihova širina i njihova rasprostranjenost po cijeloj zemlji. Tomu je dokaz bila u zemaljskom opsegu i Zemaljska konferencija AFŽ-a za Jugoslaviju, a dokaz tome je i današnja konferencija ....« A. Berus ukazala je dalje na sve oblike učešća i aktivnosti žena od samog početka NOP-a te nastavila: »... U tim prvim akcijama kovalo se jedinstvo, čvrsto borbeno jedinstvo, nesalomljivo jedinstvo između Srpkinja i Hrvatica, između gradova i sela, i što se danas nalazimo na okupu, povezane i organizaciono obuhvaćene u jednoj jedinoj jedinstvenoj antifašističkoj organizaciji, nije drugo nego logična posljedica jedinstva, koje je niklo o borbi protiv okupatora, jedinstvo koje je izraslo iz potoka krvi i znoja, koje su naše žene Hrvatske bez raz-

like po narodnosti i vjeri dale u ovoj džinovskoj borbi.

Baš to, što su žene u svim tim raznolikim oblicima sudjelovale i sudjeluju u borbi, omogućilo je da borba bude tako čvrsta i odlučna, da se redovi rodoljuba antifašista tako zbiju da ih nikakav prodor neprijatelja ne može razdvojiti . . .« Istaknuto je bezuspješno djelovanje onih organizacija koje su pokušale da odvuku žene od aktivnog djelovanja u NOP-u pasiviziraju ih ili čak da ih angažiraju na strani neprijatelja. Dalje je naglašeno: ». . . Bez obzira na udio, koji su pridonijele žene, bez obzira na njihov broj, koji je vrlo često mnogo značio i za samu borbu, narodnooslobodilački pokret ne bi bio uopće narodni, da u njemu nisu u istoj mjeri s muškarcima sudjelovale i žene . . .«

O organizacionim pitanjima AFŽ-a govorila je na konferenciji Jela Bičanić. Pošto je evocirala borbu naprednih žena, antifašistkinja, prije rata i na samom početku okupacije, zadržala se na problemima organizacionog okupljanja žena u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Prikazavši organizaciono stanje AFŽ-a u Hrvatskoj, gdje su do održavanja Prve konferencije djelovala 2 oblasna odbora AFŽ-a, 14 okružnih, 49 kotarskih, 125 općinskih, 1325 seoskih i 125 gradskih odbora AFŽ-a, Jela Bičanić opširno je govorila o učvršćenju i proširenju organizacija u svim pokrajinama Hrvatske kao i o aktivnosti žena u pozadini, na fronti i na neoslobođenom teritoriju do održavanja Prve konferencije AFŽ-a za Hrvatsku. Osvrnuvši se na važnost kurseva za osposobljavanje kadrova naglasila je: ». . . Za osposobljavanje naših drugarica aktivistkinja moramo osnivati kurseve. Oni mogu biti i niži. Viši se mogu održati u pojedinim okruzima i oblastima, niži po kotarima, a kasnije i po općinama. Na kursevima treba objasniti ženama koji su ciljevi narodnooslobodilačke borbe, ulogu žene u toj borbi i zadatke AFŽ-a, te ih konkretno primjenjivati na njihov teren, na njihove prilike, objasniti pitanje saradnje s NOO-ima i omladinom. Kursevi treba da se održavaju i na neoslobođenom teritoriju, pa čak i u neoslobođenim gradovima.«

Jedan dio svog referata Jela Bičanić posvetila je i antifašističkim listovima za žene naglasivši da u času održavanja konferencije AFŽ-a za Hrvatsku u Hrvatskoj izlazi 5 listova.

Rezolucija koju je usvojila konferencija ukazuje na uvjete u kojima se bore naši narodi na čelu s Komunističkom partijom Jugoslavije za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje, te ističe zadatke koji još stoje pred organizacijom AFŽ-a u Hrvatskoj:

»1. Prožeti sve antifašistkinje sviješću da je Antifašistička fronta žena politička organizacija koja treba da razvija svoju budnost i aktivnost u svim političkim zbivanjima, u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Zato treba pojačati politički rad sa ženama, prvenstveno onima koje još nisu dovoljno aktivizirane, koje na bilo koji način pomažu antifašističku borbu, aktivizirati one žene koje su antifašistički raspoložene, ali im se dosada još uopće nije pristupilo, aktivizirati sve žene Hrvatske da što masovnije učestvuju u svim oblicima borbe protiv okupatora i njihovih slugu, drugim riječima, osamostaliti ih politički.

2. Razviti do maksimuma rad na pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci i jačanju njene materijalne baze.

3. Aktivizirati mase žena u pitanju pomoći ZAVNOH-u i NOO-ima u svim njihovim naporima u proširenju borbe i u izvršenju zadataka koje borba postavlja pred narodnu vlast.«

Posebno značenje konferencija je dala u Rezoluciji kulturno-prosvjetnoj djelatnosti među ženama: »Pojačati kulturno-prosvjetni rad likvidacijom nepismenosti, organiziranjem političkih kursova, predavanja o zdravstvu, kao i predavanja o ostalim temama, koja će podići prosvjetni nivo žena, osigurati redovno izlaženje okružnih oblasnih i pokrajinskih listova, u čemu treba da im pomogne i izlaženje glasila AFŽ-a, »Žena u borbi« koji treba da budu ogledalo rada naše organizacije, izraz jedinstvenih napora žena Hrvatske u borbi za narodno oslobođenje.«

Prva konferencija AFŽ-a za Hrvatsku izabrala je i svoj Glavni i Izvršni odbor AFŽ-a Hrvatske.[1])

[1]) U Glavni odbor ušle su: Kata Pejnović, seljanka iz Like, predsjednica AFŽ-a Jugoslavije, član AVNOJ-a i ZAVNOH-a; Jela Bičanić, učiteljica; Dara Čudić, seljanka iz Like, član Okružnog NOO-a za Liku; Seka Došen, seljanka, odbornica Općinskog AOŽ; Čana Bogdanović, seljanka iz Korduna, predsjednica Okružnog AOŽ; Milica Vujičić, seljanka iz Korduna, tajnica Okružnog AOŽ, član ZAVNOH-a; Draga Bakić, radnica iz Korduna, odbornica Okružnog AOŽ; Kata Opačić, seljanka iz Banije, predsjednica AOŽ; Marija Novak, studentica, predsjednica Inicijativnog odbora AFŽ-a za Dalmaciju, član NOO-a za Dalmaciju, član Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije; Nevenka Pajić, radnica iz Dalmacije, tajnica Inicijativnog pokrajinskog odbora AOŽ-a, za Dalmaciju, član NOO-a; Anka Berus, profesor iz Dalmacije, član Politbiroa CK KPH, član ZAVNOH-a; Marija Bračka, seljanka, odbornica Kotarskog AOŽ; Milka Bogunović, seljanka iz Dalmacije, odbornica Okružnog AOŽ, član NOO-a za Dalmaciju; Mica Miljanić, seljanka iz Slavonije, odbornica Oblasnog AOŽ; Smilja Štimac, studentica iz Slavonije, odbornica Oblasnog AOŽ; Jovanka Pavić, radnica, odbornica Oblasnog AOŽ; Jula Rašković, seljanka iz Slavonije, odbornica Kotarskog AOŽ; Nada Trbović, seljanka iz Gorskog kotara, predsjednica Inicijativnog okružnog odbora AFŽ-a za Gorski kotar; Vera Gašparac, seljanka iz Gorskog kotara, odbornica Okružnog AOŽ; Vlatka Babić, učiteljica iz Sušaka (Hrvatsko primorje) član Izvršnog odbora ZAVNOH-a; Milka Milenić, domaćica iz Kastva (Hrvatsko primorje), odbornica Okružnog AOŽ; Marija Đerđa, učiteljica iz Pokuplja, tajnica Inicijativnog Okružnog odbora AFŽ-a; Ruža Kumić, seljanka iz Pokuplja, odbornica Okružnog AOŽ; Mara Kordić, radnica iz Žumberka (Pokuplje) odbornica Općinskog AOŽ; Maca Gržetić, radnica iz Zagreba, član Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije; Olga Kovačić-Kreačić, činovnica iz Zagreba, član Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije; Marica Zastavniković, činovnica iz Zagreba, član ZAVNOH-a, tajnica ženske grane HSS-a; Maša Vejnović, seljanka iz Like, bolničarka; Ljubica Brković, učenica iz Karlovca, partizanka VIII divizije NOV.

U izvršni odbor ušle su: predsjednica Maca Gržetić, tajnica Jela Bičanić, Kata Pejnović, Anka Berus, Olga Kovačić-Kreačić, Nevenka Pajić, Vlatka Babić, Milica Vujičić.

Politički zadaci o kojima je raspravljala konferencija AFŽ Hrvatske i koji su ušli u rezoluciju, postali su platforma novoosnovanom listu »Žena u borbi«, glasilu Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske (prvi broj izišao za vrijeme konferencije). Prve urednice lista bile su Valerija Pap i Olga Kovačić-Kreačić Žoga, a kasnije Bosiljka Krajačić, Nada Sremec i Veda Zagorac. »Žena u borbi« izlazi u doba kada su jedinice NOV oslobodile veći dio Hrvatske, u značajnim danima formiranja ZAVNOH-a, prvog općeg društveno-političkog tijela naroda Hrvatske u vrijeme kada je organizacija AFŽ-a u Hrvatskoj učvršćena i proširena. Razvoj i rad ovog lista usko je povezan sa svim etapama rada i razvoja organizacije AFŽ-a. Međutim, »Žena u borbi« nije bio prvi list za žene što je za vrijeme narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije izlazio na području Hrvatske, pa ni prvi koji je nosio to ime. »Žena u borbi«, kao prvi antifašistički list za žene na području Hrvatske, počeo je izlaziti na oslobođenom teritoriju u Lici 1942. godine (prvi broj izišao je uoči Osmog marta). Izdavao ga je Okružni odbor AFŽ-a za Liku, a u redakciji lista u početku su bile: Kata Pejnović, Jela Bičanić, Stojanka Aralica, Jela Ćuk-Bojanić, dr Slava Očko-Četković i Marija Šoljan. List se štampao u više od 1.000 primjeraka u štampariji Okružnog komiteta KPH za Liku. Od početka izlaženja lista »Žena u borbi«, glasila Glavnog odbora Antifašističke fronte žena za Hrvatsku (juni 1943), list mijenja svoj naziv u »Lička žena u borbi«. Štampanje listova u ratnim uvjetima bilo je veoma teško, a jedna od najvećih poteškoća bilo je nabavljanje papira i pisaćih strojeva, pa žene same organiziraju kupovinu papira na neoslobođenom teritoriju. I pored tih teškoća tokom 1942. godine u više pokrajina i kotara Hrvatske javljaju se i drugi listovi za žene. Većinom su štampani u tehnikama okružnih i kotarskih komiteta na šapirografu ili ciklostilu, a uređivale su ih same žene. Svakako treba prikazati kako se ti listovi za žene, javljaju jedan za drugim u svim dijelovima Hrvatske. Već 1. juna 1942, dakle samo dva mjeseca poslije prvog broja »Žene u borbi«, glasila Okružnog odbora AFŽ-a za Liku, pojavljuje se drugi ženski list »Drugarica«, koji izdaje Kotarski odbor AFŽ-a Ogulin (urednik Ana Konjović). U augustu 1942. godine Okružni odbor AFŽ-a Kordun izdaje svoj list »Riječ žene«, koji izlazi u više od 1.000 primjeraka (urednici Barka Benić, Nada Drakulić, a kasnije Anica Rakar-Magašić), a 1. decembra 1942. AFŽ za Hrvatsko primorje izdaje kao svoje glasilo »Primorku«, koja gotovo redovito izlazi sve do oslobođenja, a naklada joj prelazi 1.000 primjeraka (urednice Ružica Turković i Nada Brnčić).

U januaru 1943. godine Okružni odbor AFŽ-a za Slavoniju i Srijem počinje izdavati svoj list »Udarnicu« (urednice Bosiljka Krajačić i Eva Domanji Grlić, a kasnije i Maja Jankez). U Dalmaciji 15. aprila 1943. izlazi »Dalmatinka u borbi« (urednici Milka Lasić, Blaženka Mimica, Miloš Žanko, Marija Novak i Vanja Žanko). U Dalmaciji su još 1943. godine izlazila dva lokalna lista »Korčulanka« i »Pelješčanka«. Okružni odbor za Gorski kotar pokreće 1. jula 1943. list »Rodoljupku« (urednica Jelena Jančić, list izlazi cijelu 1943. i 1944. godinu). Mjesec dana kasnije Okružni odbor AFŽ-a Čazma (Moslavina) pokreće »Glas žene« (urednici Ivo Dončević i Laura Sobol, a Inicijativni okružni odbor AFŽ-a Pokuplje svoj list »Antifašistkinja« (urednice: Marija Đerđa i Zora Ahmetović). Iste godine počinje izlaziti i list Okružnog odbora AFŽ-a Banije »Banovka« (urednice Milka Vranešević i Vera Krunić) i list Okružnog odbora AFŽ Bjelovar »Antifašistkinja« (urednice Krunka Zastavniković, Maca Kenđel, Ida Simić i Kata Jakopović). I žene Istre izdaju svoj list na hrvatskom jeziku pod naslovom »Istranka«, a na italijanskom jeziku »La donna istriana«. Oba lista počinju izlaziti u julu 1944, a uređuje ih Dina Zlatić. Iste godine žene zbjega u El Shattu i Kairu također izdaju svoj list »Žena zbjega«, glasilo AFŽ-a zbjega iz Jugoslavije (urednice Marija Lujak i Katica Batinić).

Svi ovi listovi, čija je naklada ponekad iznosila i do 3.000 primjeraka, odigrali su ogromnu ulogu u političkom i općem prosvjećivanju žena. Svakako da su najvrednije i najpotresnije one stranice na kojima su objavljeni dopisi žena s terena koje, do jučer nepismene, pišu same o sebi, o svom životu i svom radu. Listovi su se raspačavali na sve moguće načine, ali su ih uglavnom prenosile žene preko najopasnijih terena u okupirane gradove. Čak i one koje su bile u zatvorima i logorima dobivale su poneki broj tih listova. Pojava tako velikog broja listova za žene također je znak i potvrda masovnog aktiviranja žena. Listovi su povezivali organizacije, a oslanjali su se na mnogobrojne suradnice, mrežu sakupljačica papira, raznosača, partizanskih kurira, na čitavu organizaciju AFŽ-a. Okružni i pokrajinski listovi objavljuju mnoštvo dopisa o pomaganju žena fronti, izborima za narodne odbore, kursevima za političko izgrađivanje i borbu protiv analfabetizma, borbenim grupama žena, o radnim akcijama na zasijavanju polja i žetvi, u učešću partizanki u bitkama i požrtvovnosti bolničarki, o akcijama žena u okupiranim gradovima, o ženama zatvorenicama. Ovi listovi postaju pomagač i »učitelj u radu«, kako piše »Žena u borbi« od augusta 1942. godine. Listovi pomažu u širenju organizacije, u njezinom učvršćenju, prenoseći direktive od viših odbora na niže. Velika je zasluga ovih listova i u širenju organizacije na neoslobođeni teritorij.

Dok su okružni listovi puni dopisa žena o njihovom radu i borbi, na stranicama glasila Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske »Žena u borbi« čitamo direktive koje Glavni odbor i rukovodioci Partije šalju drugaricama, učeći ih i pomažući im u radu. »Žena u borbi« piše o političkoj situaciji i stanju na frontovima, o aktiviranju žena u općenarodnom javnom životu i zadacima, što ih imaju ne kao predstavnici žena nego kao najbolji predstavnici naroda Hrvatske. Brojevi »Žene u borbi« izišli u toku 1944. godine puni su značajnih napisa od kojih je svaki poziv na organiziranje općenarodne djelatnosti za ostvarenje zadataka narodne vlasti.

U drugoj polovini 1943. godine, nakon održavanja Prve konferencije AFŽ-a za Hrvatsku, rad organizacije mnogo je dobio u širini u organizacionom i političkom pogledu. Na osnovi stavova prihvaće-

nih na konferenciji AFŽ-a za Hrvatsku, održan je niz konferencija organizacija AFŽ-a po okruzima, kotarima i općinama na kojima su analizirane pokazane slabosti i usvojene metode rada u njihovom uklanjanju. Tako su već u junu 1943. godine održane konferencije AFŽ-a za: okrug Nova Gradiška (13. VI 1943) i kotar Čazma (27. VI 1943); u julu 1943. godine održana je Prva konferencija AFŽ-a za otok Korčulu, a 1. augusta okružna konferencija AFŽ-a za Čazmu. U okrugu Bjelovar formiran je 10. augusta Inicijativni okružni odbor AFŽ-a. I u ostalim djelovima Hrvatske organizacije AFŽ-a jača i organizaciono se učvršćuje. Potkraj augusta 1943. godine održana je Druga konferencija AFŽ-a okruga Karlovac, a istog mjeseca počinju se vršiti i organizacione pripreme za formiranje Inicijativnog odbora AFŽ-a za Istru. Sredinom 1943. godine u Istru dolaze Mira Ban-Raduna i Milka Milenić da rade s omladinom i ženama. Težište je bilo osposobljavanje i osamostaljenje najboljih drugarica iz tih odbora, pa Milka Milenić sa 8 članica odbora u Brgudcu organizira kurs za žene rukovodioce AFŽ-a. 12. septembra 1943. godine održana je okružna konferencija AFŽ-a za okrug Krapinu, a 19—21. istog mjeseca u Voćinu oblasna konferencija AFŽ-a za Slavoniju. U oktobru 1943. godine održana je u Krbavici Druga okružna konferencija AFŽ-a za Liku, koja je postavila slijedeće zadatke: učvršćenje organizacije AFŽ-a u hrvatskim selima, jačanje političkog rada među ženama, osobito među Hrvaticama, objašnjavanje ženama značenje AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Potrebe sve šireg uključivanja žena u politički rad bile su posebno prisutne na Oblasnom savjetovanju AFŽ-a za Dalmaciju održanom 18. i 19. novembra 1943. u Bolu na otoku Braču. 15. decembra iste godine održana je u selu Jamnici (kotar Pisarovina) Prva okružna koferencija AFŽ-a za okrug Pokuplje. U to vrijeme bilo je na teritoriju okruga Pokuplje organizirano 190 seoskih odbora AFŽ-a, 12 općinskih i 3 kotarska odbora AFŽ-a, koji su okupljali oko 4:000 žena. Rad organizacije AFŽ-a u ovo vrijeme zahtijevao je uz već spomenute zadatke i brigu oko žetve, zbrinjavanje djece, održavanje bolničarskih i kulturno-prosvjetnih kurseva, a posebno se manifestirao u radu NOO-a.

Antifašistička fronta žena u Hrvatskoj nastavlja svoj pun razvoj i u organizacionom i u političkom pogledu bilo da se radi o oslobođenom ili neoslobođenom teritoriju sve do potpunog oslobođenja.

U početku 1944. godine čitava Hrvatska je obuhvaćena gustom mrežom seoskih, mjesnih, gradskih, kotarskih, okružnih i oblasnih odbora AFŽ-a. U to vrijeme na čitavom teritoriju Hrvatske održavaju se konferencije AFŽ-a, a rad organizacije usmjeren je na pomoć vojsci i pozadini, na pridobijanje i okupljanje onih žena koje je neprijatelj uspio pokolebati i koje još stoje po strani. Ti zadaci posebno su istaknuti na Drugoj okružnoj konferenciji AFŽ-a Moslavine, održanoj 18. juna 1944. Nešto ranije (28. maja 1944) održana je na Vratima u Gorskom kotaru Prva okružna konferencija AFŽ-a za Hrvatsko primorje, a 26. juna 1944. održana je Okružna konferencija AFŽ-a za okrug Našice. Prvo kotarsko savjetovanje AFŽ-a na otoku Krku održano je 16. jula, a 30. istog mjeseca održana je Prva okružna konferencija AFŽ-a za Gorski kotar.

Kad je u početku 1944. godine u Istri odlučeno da se održi oblasna konferencija AFŽ-a, na tom teritoriju bili su već formirani svi okružni, kotarski i veći dio općinskih komiteta. U svakom komitetu bila je zadužena po jedna drugarica za rad sa ženama. Isto su tako u općinskim komitetima i u partijskim jedinicama bile zadužene za AFŽ.

Do oblasne konferencije bile su održane sve kotarske konferencije, izabrani kotarski odbori i delegatkinje za oblasnu konferenciju. Kao i sve konferencije održane na teritoriju Hrvatske i ove su pokazale da su svjesne i organizirane žene ogromna snaga koja je omogućavala uspješno vođenje NOR-a. Partija je i na tom teritoriju uspjela preko tih konferencija borbenu spremnost žena pretvoriti u odlučujuću snagu koja je omogućila masovnu mobilizaciju novih boraca, bila neposredna podrška našim vojnim jedinicama i osigurala brži razvoj narodne vlasti.

Kotarskim konferencijama prisustvovao je pored žena velik broj predstavnika NOO-a i ostalih organizacija. Tako je npr. na kotarskoj konferenciji Labin, održanoj u selu Mariću u maju 1944. godine, bilo prisutno oko 600 ljudi, od toga 350 žena, a prema podacima u to vrijeme u kotaru Labin organizirano je radilo oko 3500 žena. Slično je bilo i u drugim kotarima. Kotarske konferencije uglavnom su svuda bile odraz već dobro organiziranih odbora AFŽ-a i masovnog sudjelovanja žena u NOB-i. Posebno treba istaknuti uspjeh konferencije za kotar Buje, koja je održana u julu 1944. godine u selu Oskorušu, udaljenom samo 4 km od jakog neprijateljskog garnizona Buje. Ova konferencija kojoj je prisustvovalo oko 400 žena imala je ogroman utjecaj na razvitak organizacije AFŽ-a i na jačanje borbenog duha naroda. Zato i nije čudo što je iz tog kotara na oblasnu konferenciju došlo 120 žena, od toga 70 Italijanki.

Kotarska konferencija krasa održana je 1. lipnja 1944. g. uz prisustvo boraca talijanskog bataljona »Pino Budicini« koji se nalazio na ovom terenu.

Vrlo jaka organizacija AFŽ-a postojala je u Puli, osobito u predgrađima Šijani, Montegrandu, Verudi i Kastanjeri. U gradu se sakupljala hrana, sanitetski materijal, odjeća i novac. Preko žena bila je organizirana mreža tajnih puteva za prebacivanje izvan grada. Žene su bile kuriri, prenosile su poštu, štampu i sl. Odbori žena bili su organizirani po tvornicama i ulicama, a okupljali su oko sebe na stotine žena. Tako je npr. u tvornici duhana bilo organizirano oko 500 žena, u tvornici trikotaže 65, itd. U gradu je postojao i Gradski odbor AFŽ-a.

Posebno teški uvjeti rada bili su na Rijeci. Česte provale i hapšenja nanosili su velike gubitke organizaciji AFŽ-a. Samo u junu 1944. godine od 40 uhapšenih 23 su bile odbornice AFŽ-a, i to većim dijelom one koje su prebacivale iz grada novomobilizirane borce i sakupljeni materijal. No unatoč hapšenjima i provalama odbori AFŽ-a neprekidno su se obnavljali. Pred oblasnu konferenciju

u Rijeci je bilo u gradskim rajonskim i tvorničkim odborima oko 90 drugarica, a više od 1.000 žena redovito se sastajalo, čitalo štampu, sudjelovalo u sabirnim i drugim akcijama.

Pošto su održane sve mjesne i kotarske konferencije AFŽ-a na teritoriju Istre, 22. i 23. juna 1944. u Rašporu, na Krasu, održava se Prva oblasna konferencija AFŽ-a u Istri, uz prisustvo 2.500 ljudi, od toga 1.500 žena. Konferenciji su prisustvovali partijski rukovodioci, rukovodioci NOF-e, NOO-a i omladine i predsjednica Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske Maca Gržetić.

Konferencija je završila rad donošenjem zaključaka i biranjem Oblasnog odbora AFŽ-a u koji je ušlo 85 žena. Za predsjednicu je izabrana Dina Zlatić, za potpredsjednicu Ersilia Rismondo, za tajnicu Nada Raner, a članice Izvršnog odbora bile su: Silva Kopitar, Lea Raner, Milka Milenić, Antica Šuvan i Ivana Fusile.

Na ovoj konferenciji formiran je bataljon »Olga Ban«.

Do kraja 1944. godine i u ostalim krajevima Hrvatske održavaju se konferencije: Prva kotarska konferencija AFŽ-a Pisarovine (15. VIII), Druga okružna konferencija AFŽ-a Pokuplje (20. VIII), Prva kotarska konferencija AFŽ-a Sisak (23. VIII), Prva kotarska konferencija AFŽ-a Karlovac (8. IX), Druga okružna konferencija AFŽ-a Pisarovina (10. IX), Oblasna konferencija AFŽ-a Slavonije (24. IX), Prva konferencija AFŽ-a za kotar Imotski (5. X), Treća kotarska konferencija AFŽ-a Gline (8. X), Prva konferencija AFŽ-a za okrug Šibenik (22. i 23. X), Treća okružna konferencija AFŽ-a za okrug Karlovac (29. X), Treća okružna konferencija za AFŽ-a Like (4. i 5. XI), Treća okružna konferencija AFŽ-a Banije (11. i 12. XI). U toku oktobra i novembra 1944. godine u Dalmaciji je održano nekoliko okružnih konferencija (okrug Knin, srednjodalmatinsko otočje, okrug Dubrovnik, Biokovo). U drugoj polovini 1944. godine počele su pripreme za Prvi kongres AFŽ-a za Hrvatsku u očekivanju potpunog oslobođenja zemlje i pripremanja za obnovu i izgradnju ratom opustošene zemlje, u mobilizaciji na zadacima žena u tek oslobođenim krajevima i u pripremanju za mobilizaciju onih žena, koje će biti oslobođene tek nakon konačnog oslobođenja. Organ Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske »Žena u borbi« u to vrijeme intenzivno piše o pripremama za Prvi kongres AFŽ-a za Hrvatsku i donosi više podataka o pretkongresnom životu brojnih organizacija AFŽ-a u Hrvatskoj.

Žene se masovno i svuda uključuju u NOP

Uporedo sa oružanom borbom protiv okupatora i njegovih suradnika, od samog početka ustanka razvijala se i narodna vlast kao izraz socijalističkog karaktera revolucije i kao neophodni uvjet uspješne borbe.

U vrijeme kad su se organi narodne vlasti tek rađali, niz poslova — organiziranja smještaja i snabdjevanja četa, bataljona i brigada i sl. — gdje nije bilo NOO-a ili su bili slabi, obavljale su žene preko svojih organizacija. Septembra 1942. godine Vrhovni štab izdaje naredbu o izborima za NOO-e i o reorganizaciji vojnopozadinskih vlasti, koju Lika, posebno žene Like, oduševljeno prihvaćaju. Izbori sada daju AFŽ-u nove zadatke: isticati najbolje! Žene koje su samo godinu dana sudjelovale u narodnooslobodilačkoj borbi doživjele su preokret i pokazale da svjesno nose velik dio borbe na svojim plećima, pa postepeno ulaze i u organe narodne vlasti. Na prvim izborima za narodnu vlast, posebno u selima, kandidiraju se po prvi puta žene. Žene odbornike susrećemo podjednako i u gradovima i u selima. U Dalmaciji je npr. 1942. godine bilo oko 110 žena u NOO-ima, 1943. oko 320, a 1944. čak 965 žena. Slično je i u ostalim krajevima Hrvatske. U Slavoniji je npr. bilo u NOO-ima oko 600 žena, a više od 300 žena na raznim civilnim dužnostima. U Istri je do održavanja Oblasne konferencije AFŽ-a bilo oko 400 žena u seoskim i oko 50 žena u općinskim, kotarskim i okružnim NOO-ima. Marija Kopitar bila je delegat Istre na Prvom zasjedanju ZAVNOH-a, a Štefanija Ravnić bila je član Oblasnog NOO-a Istre. Velik broj žena bio je u raznim komisijama NOO-a.

Formiranjem ZAVNOH-a u junu 1943. godine žene ulaze i u najviše organe narodne vlasti. Važno je istaknuti da su na Prvom, Drugom i Trećem zasjedanju ZAVNOH-a žene birane i za članove Izvršnog odbora i za vijećnike ZAVNOH-a. Na I zasjedanju ZAVNOH-a, održanom 13. i 14. VI 1943, izabrana je za članicu Izvršnog odbora ZAVNOH-a Vlatka Babić (Hrvatica, učiteljica iz Sušaka, član Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske), a za vijećnice ZAVNOH-a: Anka Berus (Hrvatica, profesor iz Splita, član Politbiroa CK KPH, član Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske), Milka Ilić (seljanka iz Primišlja), Ljubica Kovačić, (kućanica iz Sesveta), Milka Kufrin (Hrvatica, studentica iz Okića), Kata Pejnović, (Srpkinja, seljanka iz Smiljana, vijećnik AVNOJ-a predsjednica AFŽ Jugoslavije), Katica Šperac, Milica Vujičić (Srpkinja, seljanka iz Korduna, član Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske), Marija Vukmirović, Marica Zastavniković (Hrvatica, tajnica kotarske organizacije Ženske grane HSS-a u Zagrebu, član Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske); za vijećnice na II zasjedanju ZAVNOH-a, održanom 12. — 15. X 1943, izabrane su i slijedeće drugarice: Mileva Četušić (Srpkinja, seljanka iz Koprivnice), Maca Gržetić (Hrvatica, radnica iz Zagreba, predsjednica AFŽ-a Hrvatske), Pavka Jakšić (Hrvatica, seljanka iz Starih Mikanovaca), Marija Kopitar, Katica Nola (Hrvatica, domaćica iz Podgore), Nevenka Pajić (Hrvatica, radnica iz Splita, član Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske), Nada Sremec (Hrvatica, publicist iz Zagreba, član Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske). Na III zasjedanju ZAVNOH-a, održanom 8—9. V 1944, za članice Predsjedništva ZAVNOH-a izabrane su Maca Gržetić i Kata Pejnović, a za vijećnice ZAVNOH-a su birane iste drugarice koje su bile izabrane i na II zasjedanju ZAVNOH-a. Pri formiranju prve vlade Federalne Hrvatske 14. travnja 1945. godine za ministra financija izabrana je Anka Berus.

U toku 1943. godine Inicijativni odbor ZAVNOH-a formira kod svih NOO-a, od seoskih do okruž-

nih, komisije: prehrambene, kulturno-prosvjetne, zdravstvene i dr. Zadatak tih komisija bio je sakupljanje hrane za vojsku i narod, formiranje kulturno-prosvjetnih odbora i organiziranje zdravstvene službe na oslobođenom teritoriju Hrvatske. U svim tim komisijama bile su i žene. Da se vidi aktivnost rada tih komisija, navodimo slijedeće podatke: od sredine marta do sredine aprila 1943. godine sakupljeno je u Lici više od 9 vagona hrane za vojsku, a u Baniji u isto vrijeme preko 8 vagona.

Na oslobođenom teritoriju oblasni, kotarski i općinski NOO-i organizirali su učiteljske tečajeve za narodne učitelje. Održavani su i tečajevi za odrasle koje su pohađale uglavnom žene. Učeći, žene su se oslobađale, stjecale samopouzdanje da svoju borbenu odlučnost pretoče u riječi i djela. Slobodnije su istupale na sastancima, pisale članke za štampu, ispisivale letke, parole i sl.

Na svojim brojnim konferencijama žene stalno izvještavaju o svom radu i prave planove na koje će sve načine bolje iskoristiti svoje sposobnosti, znanje i snagu. U toku NOB-a bila je parola: »Ni zrna žita okupatoru, ni pedalj zemlje ne smije ostati neobrađen.« Realizaciji ove parole mnogo je doprinijela organizacija AFŽ-a. Od žena i omladinki formirane su radne grupe i brigade, koje su pomagale u obradi zemlje i žetvi onima čiji su muževi bili u partizanima, zatvorima ili su poginuli. Na II okružnoj konferenciji AFŽ-a u Moslavini (18. VI 1944) Sava Svilar, seljanka, član NOO-a, rekla je: »...Na našim poljima i livadama ne osjeća se da su nam muškarci odsutni...« Poznata je akcija u Požeškoj kotlini, u kojoj su žene uz zaštitu vojske, samo u jednoj noći požnjele 300 vagona pšenice, a upravo je nezaboravna akcija 370 žena i omladinki Istre, koje su ljeti 1944. godine za samo nekoliko dana požnjele na Čepić-polju 53 hektara pšenice i neprijatelju otele oko 700 kvintala žita. U dolini Raše nije se moglo žeti danju pa su žene noću škarama rezale klasje i u vrećama ga odnosile na određeno mjesto. Sličnih akcija bilo je i u ostalim krajevima Hrvatske.

Žene su držale straže i onima koji bi pokušali nositi hranu u neprijateljske garnizone plijenile je za vojsku ili bolnice. Plele su čarape, šivale papuče, kuhale za borce kad su se nalazili po selima, prale i krpale njihovu odjeću. Prenosile su štampu i poštu, sakupljeni materijal, vršile kurirsku i obavještajnu službu te savjesno i hrabro izvršavale i najteže zadatke.

Nije ni potrebno posebno spominjati da je skrb za djecu i omladinu bila u toku NOB-a jedan od zadataka organizacije AFŽ-a koji je ona također uspješno izvršila. Organizacija AFŽ-a zbrinjava djecu čiji su roditelji u borbi ili su poginuli.

U toku narodnooslobodilačke borbe osnovana su 83 dječja doma sa 10.000 djece, organizirano je 5 đačkih kolonija sa oko 2.000 djece, oko 50 dječjih obdaništa s više od 5.000 djece, 2 grupna dječja doma sa 5.000 djece, 25 internata sa 5.000 omladine, a oko 40.000 djece smješteno je po privatnim porodicama. Otvorene su dvije dječje bolnice i bolničko odjeljenje za djecu u vojnim partizanskim bolnicama. Osnovana su rodilišta, domovi za majke i siročad gdje god se za to ukazala potreba.

I u najtežim danima NOR-a žene ne zaboravljaju svoj praznik Osmi mart — Dan žena. Na taj dan žene posebno manifestiraju privrženost NOB-u i KPJ. Proslave se održavaju i na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju Hrvatske. Na oslobođenom teritoriju održavaju se zborovi, priređuju se razne kulturno-umjetničke priredbe, žene su se natjecale u raznim načinima pomoći NOB-u i sl. Na neoslobođenom teritoriju mjesta su osvanjivala oblijepljena partizanskim plakatima, raspačavali su se leci i partizanska štampa, žene i tu često učestvuju u raznim akcijama za pomoć borbi, a ponekad i u diverzijama.

Veliki broj žena obavljao je i niz tehničkih poslova, koji su proizlazili iz potrebe svakodnevnog života i rada u ilegalnim uvjetima. Vrijedno je podsjetiti se jednog oblika aktivnosti žena; akcija za spasavanje djece iz fašističkih logora i pružanje pomoći transportima civilnog stanovništva na njihovom putu u logore, internaciju ili na prisilni rad. Žene na tom humanom radu okupljaju zaista velik broj simpatizera i dobivaju masovnu podršku i pomoć.

Za vrijeme IV neprijateljske ofanzive sve organizacije, pa i organizacije AFŽ-a, bile su koncentrirane isključivo na pomoć fronti. Rad se sastojao u snabdijevanju bolnica, u smještaju izbjeglica i u političkopropagandnom radu. Žene su plele i spremale na hiljade pari odjeće i obuće te je nosile na položaje borcima. Bilo je primjera da su se žene vraćale s položaja u čarapama, jer su svoje »coklje« ostavljale borcima. Posljedice IV ofanzive bile su strašne. Ustanički dio Like bio je opustošen. Prema nepotpunim podacima u toj ofanzivi poginulo je oko 6.800 djece, žena i staraca, oko 2.200 boraca, uništeno je 10.850 kuća, 14.100 gospodarskih zgrada 11.700 komada stoke itd.

U isto vrijeme Liku zahvaća jaka epidemija tifusa. Iz Bosne se u martu vraćaju svojim kućama izbjeglice iz Like, Banije i Korduna, koje su za vrijeme IV neprijateljske ofanzive bježale pred neprijateljem. Sve organizacije u Lici aktivizirale su se na sprečavanju epidemije tifusa, smještaju bolesnika u karantine i na snabdijevanju vojske i bolnica. Osnivala su se prihvatilišta i kuhinje za izbjeglice, koje su radile u Lici na putu od Doljana do Rakovice. Jedna od takvih kuhinja za izbjeglice osnovana je na Kamenskom na Plješevici, a organizirala ju je Marica Zastavniković. Hranu za ovu kuhinju davao je Ekonomski odjel Glavnog štaba Hrvatske iz magazina za vojsku. Kuhinja je radila danju i noću, jer su stalno stizale velike mase ljudi i djece, koji su bili iscrpljeni od zime, gladi i tifusa. Ova kuhinja imala je i još jednu funkciju — otpremiti tifusne bolesnike u bolnice, a djecu u Dječji dom u Farkašić. U izbjegličkoj kuhinji na Kamenskom isticale su se radom Marica Zastavniković, Mileva Božić, Mila Vučković, predsjednica Okružnog odbora AFŽ-a Karlovac, koja je neko vrijeme bila rukovodilac kuhinje, Krunka Zastavniković i Ante Ružić.

Poseban dojam ostavlja primjer patriotizma, borbenosti i odanosti idealima za koje se borila KPJ

i svi naši narodi koji je pokazala organizacija AFŽ-a u El Shattu.

Potkraj 1943. godine neprijatelj vrši osobit pritisak na Dalmaciju, te se javlja potreba da se evakuira stanovništvo s tog područja. Pošto je postignut sporazum sa saveznicima da prihvate izbjeglice, Oblasni NOO Dalmacije evakuirao je stanovništvo jednog dijela Dalmacije, osobito makarskog primorja, srednjodalmatinskih i nekih sjevernodalmatinskih otoka, Bukovice i Ravnih kotara. Od početka evakuacije, u januaru 1944. godine, pa do posljednjih skupina evakuirano je oko 28.000 osoba, najviše starih ljudi, žena i djece. Evakuacija se vršila preko Visa i Italije u Egipat (El Shatt, Katatba, Tolumbat).

U organizaciji političkog, socijalnog i kulturnog života zbjega intenzivno su sudjelovale i žene kojih je u zbjegu bilo 10.000. One su organizirale radne čete kako bi život u zbjegu normalno tekao. Treba napomenuti da je narod u zbjegu u početku bio u vrlo teškom položaju, jer savezničko snabdjevanje zbjega hranom, odjećom i sanitetskim materijalom nije moglo zadovoljiti sve potrebe zbjega. Klimatski uvjeti bili su također nepovoljni, te je dolazilo do brojnih slučajeva bolesti i umiranja, posebno među malom djecom. Žene su radile u rajonskim kuhinjama zbjega, u krojačkim radionicama, u dječjim domovima, domu staraca, bolnicama, održavale nastavu i tečajeve. Osim toga žene su polazile na učiteljske i bolničarske tečajeve i na kulturno-prosvjetna predavanja nastojeći da se politički i kulturno što više podignu.

Politički rad među ženama provodili su rajonski odbori AFŽ-a, kojima je na čelu bio Centralni odbor AFŽ-a zbjega.

U Inicijativni centralni odbor AFŽ-a zbjega, koji je osnovan u Italiji potkraj 1943. godine pred odlazak u El Shatt, ušle su Marija Lujak (predsjednica), Nikica Šoljak-Kirigin i Paula Zon-Jakšić, a nešto kasnije u Odbor su ušle još i Katica Batinić, Zorka Veža, Tonča Borić, Bosa Milun i Marija Butorović. One su bile prve koje su počele okupljati i organizirati žene zbjega. Političkom organizacijom bilo je u zbjegu 1944. godine obuhvaćeno oko 5.640 žena, a izlazio je i list zbjega »Naš list«. Takvim svojim radom, potpuno organizirajući svoj politički, društveni i kulturni život, žene organizirane u AFŽ-u, doprinijele su afirmaciji zbjega pred saveznicima i narodom Egipta.

U posljednjoj ratnoj godini organizacija AFŽ-a u suradnji sa NOO-ima na čitavom oslobođenom području Hrvatske veliku pažnju posvećuje organiziranju i radu kurseva, posebno analfabetskih, općeobrazovnih, učiteljskih, sanitetskih, daktilografskih itd. Prvi poslijeratni brojevi »Žene u borbi«, organa Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske, osvrću se u više napisa na prijeđeni put organizacije AFŽ-a u Hrvatskoj analizirajući uspjehe i nedostatke u razvoju. Taj razvojni put formuliran je u članku Marije Šoljan-Bakarić »Antifašistička fronta žena« (Žena u borbi, br. 16-17, juli 1945):

»Potrebno je posebno naglasiti golemu ulogu, koju su odigrali odbori AFŽ u prvim godinama narodnooslobodilačke borbe. Organi narodne vlasti tek su se rađali, a u selu je trebalo raditi, brinuti se oko smještaja i snabdijevanja četa, bataljona i brigada. Gdje nije bilo NOO-a ili gdje su oni bili slabi, taj su posao obavljale žene same preko svojih organizacija. Dok je prvih godina narodnooslobodilačke borbe AFŽ djelovala kao organizacija, vezana čvrstim organizacionim formama, razvitak narodnooslobodilačke borbe i izgradnja narodne vlasti stavile su žene pred nove i šire zadatke. NOO-i kao organi narodne vlasti sve više jačaju i postaju sposobni da na sebe preuzmu sve poslove državne uprave.

Kakav je sada posao AFŽ-a?

AFŽ je ona organizacija, na koju se najviše i najčvršće oslanja narodna vlast i pomoću koje ona ostvaruje svoje zadatke. NOO je sada onaj organ, koji organizira ishranu vojske, škole, sjetvu itd., a žene su mu, na tome poslu, čvrst oslonac.«

Na prvom kongresu AFŽ-a Hrvatske, održanom u oslobođenom Zagrebu 21-23. jula 1945, sagledan je doista bogat revolucionarni udio žena Hrvatske u NOR-u i prihvaćeni su novi zadaci u tek oslobođenoj zemlji.

* * *

Na kraju se može reći, da su u narodnooslobodilačkoj borbi, koju su vodili naši narodi protiv fašističkih okupatora i njihovih pomagača uzele od prvog dana aktivno učešće i žene Hrvatske. One su svestrano pomagale razvoju borbe u najraznovrsnijim oblicima: nalazile su se u redovima narodnooslobodilačke vojske kao borci s puškom u ruci, kao bolničarke, organizirale su svestrano snabdjevanje vojske hranom, odjećom i sanitetskim materijalom, radile u informativnoj i kurirskoj službi, učestvovale u seoskim stražama u diverzantskim akcijama, organizirale bojkot okupatorskih tržišta, demonstracije protiv gladi, sprečavale mobilizaciju radne snage i vojnika za neprijateljsku frontu itd.

Oko 1.200 žena nosioci su Partizanske spomenice 1941. godine, od ukupnog broja ratnih vojnih invalida u Hrvatskoj 46% su žene, a prema anketi od 1964. godine od ukupnog broja učesnika NOB-a (329.570) 113.544 bile su žene ili izraženo u postocima 34%. Učestvovanje žena u takvom opsegu i broju u narodnooslobodilačkoj borbi doprinijelo je ne samo njenom brzom širenju i razmahu već joj je dalo i općenarodni karakter.

U toku narodnooslobodilačke borbe narod je stvarao svoje narodnooslobodilačke odbore, svoju novu istinsku demokratsku narodnu vlast u kojoj su žene aktivno sudjelovale. Time se promijenio i društveni položaj žene — ukinuta je njena politička zapostavljenost, a time se mijenja i lice javnog života naroda — narodna vlast postaje stvarno demokratska u najširem smislu riječi.

Duboki patriotizam koji su pokazale žene Hrvatske bio je potkrijepljen u toku borbe čvrstim političkim saznanjem. Poziv Komunističke partije, koji je upućen i njima, da stupe u borbene redove nepokorenog naroda i da aktivno sudjeluju u borbi, omogućio je ženama da do maksimuma razviju svoj patriotizam i svoje snage u borbi za narodno oslobođenje.

Veliki zbor rodnika tvornice »Tivar« za vrijeme štrajka (Varaždin, 1936).

Ženska sekcija u selima Babin Potok i Končarov Kraj (Lika) osnovana pri »Seljačkom kolu« 1939.

Talijanski fašisti su bombardovali selo Dreznicu (srpanj 1942).

Omladinke sela Iza odlaze u partizane (Hrvatska, 1942).

Anka Berus, narodni heroj, jedan od organizatora ustanka u Hrvatskoj.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

ŽENA U BORBI

GLASILO ANTIFAŠISTIČKE FRONTE ŽENA HRVATSKE

Naslovna stranica prvog broja lista »Žena u borbi«.

Maca Gržetić, prva predsjednica Antifašističkog fronta žena Hrvatske, izabrana 1943.

Partizanska bolničarka pruža prvu pomoć na položaju.

Borci 1 bataljona XII brigade (Hrvatska, jesen 1943).

Prvi kongres Antifašističkog fronta žena Hrvatske (Zagreb, 21—23. VII 1945).

»Mi smo našu politiku zasnivali i zasnivamo na principijelnom stanovištu da u našoj zemlji ne može biti vodećih naclja, niti prevlasti velikih i jačih nad manjim i slabijim. Stvarno jedinstvo i stabilnost naše zajednice zavise od slobode, stvaralaštva i inicijative proizvođača, od pune ravnopravnosti svakog naroda i narodnosti, njihovog slobodnog razvoja i ravnopravnog učešća u odlučivanju i realizovanju zajedničke politike.« (Iz referata predsjednika SKJ, Josipa Broza Tita na Devetom kongresu SKJ)

MAKEDONIJA

АЦО ШОПОВ

ОЧИ

Три дена на раце те носевме збрана,
со тага и болка во погледот срчен,
и секоја капка од твојата рана
ко крвава жар ми капеше в срце.

Другарите беа и морни и гладни,
со згорени грла и свиени плеќи,
со тап бол се впија во очите ладни
и жалеа оти не ќе пламнат веќе.

Но јас знаев оти пак ќе вивнат в жарој
и борците под нив ќе цветат и раснат,
в студените утра ќе греат ко сонце
и никога нема да стивнат и згаснат,

Последната вечер, в планинското село,
кај борците беа во дрипава дреа,
со пликови жешки на стапалки тешки,
и смрштени чела — згасени, мразни
ко нивните пушки укочени, празни
и нечујно, глуво, ко здушена река
се точеше шепот од уво до уво:
„Утре, друже, в зори, страшен бој не чека,
а ние сме малку — сал неколку души...“

И кога го игла ти прободе уши —
ти растресе снага и размолска тага,
со луњени очи широки и волни
ги расече в нок'та здивените молњи!
Кој тогаш, кој тогаш о другарко, помниш
в смрзнатата вечер на пролетта рана,
кај нашата младост, и првата радост
ја косеше луто куршумната слана,
а ти чело зборчка ко тигрица рипна
и летна во нок'та крвава и црна, —
со своите очи што ригаа пламен
ги растопи часкум челичните зрна...

И после. И после — в последната вечер...
Јас нејќ'ам да мислам што потаму стана.
Сал помнам те изви крвавата рана,
прошталниот шепот ти замрзна в усни,
ти гореа очи под вег'ите густи!

Со нивниот пламен и со клетва света,
на заседа тргнав сред мојата чета.

А утринта кога зрив чела ни спраши

ти не беше веќе в редовите наши,
но скипеа борци со одмазда жолчна,
и видов! О, видов, — кога бојот почна
развихреа сите со твојата сила —
ко елени брзи и лесни ко птица.

А твоите очи се искреа гневно
на нивните потни, распалени лица...

Три дена на раце те носевме збрана,
со тага и болка во погледот срчен
и секоја капка од твојата рана
ко крвава жар ми капеше в срце.

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

СОНЧЕВА КОЛОНА

Балада

Заседа волча во матна зора
крај горски пат...
И краток пукот и одек громок,
а после — мир и барутен чад...
...Седумте борци паднати в зора
ги носат
в Прилеп
на плоштад.
Одеднаш веста —
црна птица
писна над градот со жален крик.
Здивен и злорад
низ улиците
крвникот мине.
Штик по штик.
Го гризе камен за петиците,
го стрела смртно од сите лица
градот
бунтовник.
И дочул тажна вест за сина
нема да престапи таткото праг,
ни брат со мрачен лик к'е мине
за да го види мртвиот брат.
Не!
Стаил болка што срце кине,
Одмазда спрема тој в машка град!

Но клета мајка како да трае?
Ја клукна змија,
болка је сви...
Шамија црна врзува таја
и трча таму со издив стаен
за задно збогум со својот син...

Денот е мрачен. Навира дождец.
Попуст и потих е плоштадот.
Седмина лежат во крвав ред.
Стражари стражар исемнат над нив,
циничко свети бајонет.

И ете таа дотрча таму,
и замре над нив,
ја зави мрак...
Но ако в очи магла 'и падна,
со срце мајка го позна страдна,
го виде мртов сина си млад.

Ги изви таа во ужас прстите

и прекри лик.
Се стресе сета ко слаба трска
и напна гради...
Но од градите
не се чу вилен,
раздирлив вик.
И само солза низ образ ливна
над мртов строј...
И в миг
ко веда
ја светна силно
безумна мисла,
но мисла дивна:
Не!
Не е тој!

И тогаш мајка раствори очи,
поглед што мине над труп и кал,
и како жерав без пат и почин
што тоне в небо со тивка жал.

Се топи в срце тешкиот камен,
и гледа мајка нов, чуден крај,
и жив го гледа сина си таму
како во сонот што си го тај.

Го виде таа во зора рана
по горски срт,
од сите прв, —
колона кај што од партизани
достига вишен планински врв...

Се лула под нив просторот сињ,
Во утрен пурпур небото тоне.
И светнал таму нејниот син
пред румен изгрев
во орлов лет...
Се гласи песна —
горите звонат,
изгрева сонце,
стапува в ред...
Сонцето оди пред таа колона!

Učešće žena u narodnooslobodilačkim i revolucionarnim pokretima, kao i u naprednom radničkom pokretu u Makedoniji, ima dugu istoriju. Nemoguće je govoriti o bilo kojem periodu borbene istorije makedonskog naroda, a da se pri tome ne govori o ženama kao učesnicima i organizatorima. Zato pišući o revolucionarnoj aktivnosti žena Makedonije neizbežno zalazimo u sve tokove narodnooslobodilačkog i radničkog pokreta u Makedoniji.

Udeo makedonske žene u različitim oblicima narodnog otpora protiv porobljivača i eksploatatora datira iz daleke prošlosti. Istorijski izvori koji se odnose na dalju prošlost makedonskog naroda registruju borbenu aktivnost žena protiv osmanlijskog gospodstva već u prvoj polovini XVII veka. U turskoj i drugoj dokumentaciji iz tog vremena sreću se u više mahova podaci o ženama hajdukinjama kakve su Kira iz sela Capari kod Bitolja, Sirma, Rumena i druge žene — vojvode. Još je masovnije učešće Makedonki u kasnijoj fazi, u doba preporoda i organizovanog revolucionarnog pokreta.

Od svog početka narodnooslobodilački pokret stvara mogućnosti za uključivanje žena u društveno-politički život, pa samim tim i u borbene akcije. Tako na primer, u drugoj polovini XIX veka u makedonskim školama žene se prvi put javljaju u ulozi prosvetnih radnika. Među prvim makedonskim učiteljicama je Slavka Dinkova, koja će 1866. godine u svojoj kući u Solunu formirati prvu makedonsku narodnu (svetovnu) školu.

Makedonke u ilindenskom periodu

Kroz ceo ilindenski period revolucionarni polet žena i njihova gotovost na žrtve daju posebno obeležje opštenarodnoj borbi. O tome govore dokumenti, objavljena i neobjavljena sećanja savremenika i narodno predanje, koje je u legendama i pesmama ovekovečilo patnju i borbu žene, majke i revolucionarke.

U periodu priprema za ilindenski ustanak najmasovnije je učešće seoskih žena. Ekonomsko i političko ugnjetavanje nezaštićenih makedonskih sela, svakodnevni zulum turskog askera i bašibozuka (a ovaj se često manifestuje i u skrnavljenju časti makedonskih devojaka i žena) stvaraju uslove za prerastanje narodnog nezadovoljstva i revolta u masovnu i organizovanu borbu. Masovni protesti žena protiv terora jedan su od oblika političkog otpora, a predstavljaju podršku oružanoj borbi. Delegacije sastavljene od žena čiji se broj ponekad penje na nekoliko stotina odlazile su u oblasne centre da bi tamo protestovale pred najvišim organima turske vlasti. Svoje žalbe i zahteve one su redovno stavljale na znanje balkanskim i evropskim diplomatskim predstavnicima, pa je na taj način nasilje nad makedonskim narodom bilo poznato i međunarodnoj javnosti. Žene su ogorčeno protestovale protiv masovnih hapšenja i ubistava, koja su danomice vršena nad stanovništvom, protiv pljačke i paljenja sela. Masovni protesti su samo jedan karakterističan izraz masovne angažovanosti žena u političkoj i revolucionarnoj borbi makedonskog naroda pred ilindenski ustanak.

U vreme izgradnje i širenja Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) žene pristupaju stvaranju tajnih revolucionarnih kružoka i društava ili unose revolucionarne sadržaje u postojeće ženske dobrotvorne organizacije. Učiteljice imaju u tome posebnu ulogu, što je u skladu sa predvodničkom ulogom koju je imala makedonska inteligencija u narodnooslobodilačkom pokretu. Tajna ženska društva bila su osnovana u mnogim gradovima i selima, kao u Ohridu, Strugi, Bitolju, Banskom, selima Kosturskog revolucionarnog reona i drugim mestima. Njihov program

proizlazio je iz programa VMRO-a, pa je njihova aktivnost u svemu bila orijentisana prema zadacima koje je postavljala ova svenarodna revolucionarna organizacija. Obezbeđivanje ilegalnih skloništa za borce, snabdevanje četa odelom, priprema hrane, kurirska služba, izrada ustaničkih zastava, sve je to ulazilo u delokrug rada ovih organizacija. Mnoge Makedonke je borbeni put odveo u oružane okršaje. Učešće žena u revolucionarnim četama veoma je značajno, jer je to bila najvidnija manifestacija njihove revolucionarne svesti i rešenosti da se svim sredstvima i po svaku cenu izvojuje nacionalno oslobođenje. To je bio slučaj sa ženama iz bitoljskog sela Smileva, Struge, Kruševa, sa učiteljicama: Anom Maleševskom, Zoicom Ivanovom, Frosinom Pop-Ivanovom, Marom Bujnovom i dr.

Socijalističke ideje koje su krajem XIX-og veka zahvatile Makedoniju donele su sa sobom i borbu za emancipaciju žene i njeno uključivanje u društveni i politički život. Prvi pokušaj rada među ženama potiče još iz 1894. godine, kada je Vasil Glavinov obrazovao u Velesu socijalističko radničko društvo. Među prvima u društvo je uključena i Rosa Plaveva sa još nekoliko učiteljica iz grada. Kad se uzme u obzir ekonomska zaostalost Makedonije i mali broj industrijskih preduzeća, jasno je da je i broj žena u radnom odnosu bio mali, pa je to smanjivalo krug dejstvovanja socijalista.

Pobeda mladoturske revolucije i uvođenje ustavnog — parlamentarnog političkog sistema u Turskoj u julu 1908. godine stvorili su nove mogućnosti za učestvovanje Makedonke u političkoj i društvenoj borbi. U masovnim antisultanskim demonstracijama u Solunu, Bitolju i dr. učestvovalo je mnogo žena Makedonki. Događaji posle toga još izrazitije obeležavaju put žena socijalistkinja. U Skopju i Velesu socijalistkinje uspevaju da skupe oko sebe više naprednih žena. Treba da se naglasi da je među njima bio i značajan broj Turkinja. Tako su, na primer, skopske socijalistkinje zajedno sa 40 Turkinja organizovale akciju za skidanje zara i feredže (1908. godine). Međutim, sastanak ovih žena je bio provaljen, a neke od njih, među njima i Rosa Plaveva i Nakija Bajrami, bile su zatvorene.

Imamo dokumenata za postojanje čvrstog socijalističkog jezgra u skopskom pokretu, koji beleže kontinuiranu aktivnost, posebno intenzivnu od vremena formiranja prve socijalističke organizacije u Skopju (9. februara 1909. godine). To se odnosi na grupu žena, Makedonki i Turkinja, skupljenih oko socijalistkinje Rose Plaveve. Iako ih nije bilo mnogo, one su organizovale brojne akcije, koje su manifestovale ne samo odlučnost i beskompromisnost u klasnoj borbi, nego su otkrivale i njihov internacionalizam. Postoje podaci o korespondenciji Rose Plaveve sa Rozom Luksenburg iz 1917. godine. Pisma Roze Luksenburg koja su dolazila u Skoplje, čitana su na sastancima naprednih žena. A kad je stigla vest o zatvaranju Roze Luksenburg i Karla Libknehta, one su učestvovale u formiranom »Odboru za akciju kod nemačke vlade za oslobođenje Roze Luksenburg i Karla Libknehta«. Na održanom protestnom zboru bila je donesena i rezolucija u kojoj se od nemačke vlade tražilo njihovo oslobođenje. Uz rezoluciju dodata je i peticija sa brojnim potpisima skopskog građanstva koju je potpisalo oko sto žena.

Balkanski ratovi (1912—1914), kao i I svetski rat nisu doneli slobodu Makedoniji. Ona je podeljena među balkanskim državama. Njen južni deo priključen je Grčkoj, istočni Bugarskoj, a centralni je ušao u sastav nove državne tvorevine na Balkanu — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U svim tim državama vladajuća hegemonistička buržoazija negirala je postojanje samobitnosti makedonskog naroda i uskraćivala je postojanje samobitnosti makedonskog naroda i uskraćivala mu svako pravo slobodnog izražavanja, uključujući i upotrebu makedonskog jezika. Podeljena Makedonija imala je u ovim svojim delovima kolonijalni status. U Kraljevini SHS, odnosno u monarhofašističkoj Jugoslaviji, poricano je i samo ime Makedonija i Makedonac. Makedonija je nazivana Južnom Srbijom, a njeni stanovnici Južnosrbijancima.

Ženske organizacije u Makedoniji u prvim godinama posle prvog svetskog rata

U godinama posle prvog svetskog rata razorena privreda, nezaposlenost, postojan rast cena osnovnih artikala za život, kao i silni odjek oktobarske revolucije pokreću makedonske radne mase u borbu. Izvestan rast kapitalističke privrede, izražen u izgradnji nekoliko fabrika, ćilimara i mehaničkih radionica, prehrambene i keramičke industrije, kao i dva preduzeća za obradu duvana — monopola dovode i do bržeg porasta radničke klase. Uporedo s tim povećava se i broj žena u najamnom radnom odnosu, budući da one predstavljaju jevtiniju radnu snagu, a po svom društvenom statusu pogodnije su kao objekat eksploatacije. Žene sačinjavaju glavnu radnu snagu u monopolima, tekstilnim fabrikama i ćilimarama. Teški radni uslovi, neograničeno radno vreme i mala zarada uz sezonski karakter rada bude kod žena nezadovoljstvo i revolt, a uz to i saznanje o neophodnosti uključivanja u organizovanu revolucionarnu borbu radničke klase. Tako su se žene Makedonije, pre svega radnice, našle u redovima radničkog pokreta i uključile u akcije koje je organizovala i predvodila KPJ.

Najveći uticaj naprednog radničkog pokreta bio je među monopolskim i tekstilnim radnicama koje su sačinjavale najveći deo žena u najamnom radnom odnosu i među poljoprivrednim radnicama. U pokret je ulazila i ženska omladina — službenice i intelektualke. Pokret je obuhvatio i veći broj gradskih domaćica, među kojima je bilo dosta žena turske i albanske narodnosti. Na taj način prvi put, običajima i verom izolovana i zadržavana u neprosvećenosti, Muslimanka u ovim krajevima čini korak napred iz vekovne tiranije i socijalne nejednakosti.

U drugoj polovini 1919. godine u većim gradovima Makedonije došlo je do obnavljanja postojećih i stvaranja novih socijalističkih organizacija u koje se uključuju i žene. Na društvenopolitičkoj sce-

ni sve jasnije i češće pojavljuju se žene sa zahtevima za političkom i ekonomskom ravnopravnošću, jer je u novostvorenoj jugoslovenskoj državi politički i socijalni položaj žena ostao nepromenjen. U Makedoniji je bio na snazi stari srpski građanski zakon iz 1844. godine, koji je izjednačavao ženu sa maloletnicima i slaboumnima. Primena starih zakona koji su sankcionisali neravnopravan položaj žena u društvu bila je u nepomirljivom raskoraku sa razvitkom društvenih odnosa i još više upućivala ženu u borbu za menjanje svog položaja.

Na Kongresu socijalističkih organizacija i radničkog pokreta (aprila 1919. godine) socijalistički pokret Makedonije postaje deo novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Žene-socijalistkinje u Makedoniji već početkom 1920. godine pristupaju formiranju svojih organizacija u duhu odluke Kongresa i Konferencije žena socijalista Jugoslavije. U Skoplju, Kumanovu, Velesu, Kavadarcima i dr. održani su osnivački skupovi i izabrani mesni sekretarijati »Žena socijalista (komunista)« sa zadatkom da rade na osposobljavanju žena za borbu u redovima proletarijata. U nastojanju da obuhvate i seljanke, komunistkinje su organizovale popularna predavanja na selu. Posebnu brigu posvetila je ova organizacija radu među ženama turske i albanske narodnosti. Ove žene su bile još u većoj meri nepismene, nosile zar i feredžu, mogle su biti kupljene i prodate.

U ispunjavanju osnovnog zadatka, obuhvatanja što većeg broja žena u Makedoniji i njihovog socijalističkog obrazovanja i vaspitanja, organizacija »Žena socijalista (komunista)« pristupila je organizovanju prvomajske proslave 1920. godine. Žene su se uključile u predizbornu kampanju za opštinske i parlamentarne izbore (1920), aktuelizujući svoje traženje prava glasa i pružajući svestranu podršku komunističkim odbornicima.

Pored diskriminacije u radnom odnosu, izražene u kapitalističkom pravilu »za isti rad manja zarada«, žene tišti i nacionalna i politička neravnopravnost.

Posebno je bio težak položaj poljoprivrednih radnica. Karakter njihovog posla nije dozvoljavao koncentraciju radnica. Često je bio menjan sastav radnih grupa, pa su se teže mogle organizovati. Njihova zarada je najniža, a sezonski karakter njihovog rada i odsustvo svake zaštite na radu donose im krajnju obespravljenost. O životu ovih radnica, takozvanih »argatki«, ne jednom je pisala napredna štampa. Tako je u »Socijalističkoj zori« od 13. marta 1920. godine u članku »Strašna eksploatacija radnika i radnica na poljoprivrednim radovima u Kumanovu« zabeleženo: »...uveliko je počelo okopavanje afiona (maka) u Kumanovu. Svako jutro mogu se videti povorke siromašnih žena i devojaka kako, sa komadom crnog hleba, malo luka i testijom vode, žure ka kumanovskim njivama. One će se sa neprekidnog i vrlo napornog rada, kakav je okopavanje afiona, vratiti po mraku...«

U sličnom položaju našle su se i monopolske radnice, ali je u njihovoj sredini bilo lakše okupljanje i zajednička borba. One koriste svaku priliku da bi protestovale i zahtevale poboljšanje radnih uslova i povišenje zarade. Skopske monopolke organizuju štrajk koji je izbio baš u vreme Generalnog štrajka železničara, aprila 1920. godine. Svojim revolucionarnim držanjem istakle su se socijalistkinje Rosa Plaveva i Sofija Mladenović, te su bile uhapšene na samom početku štrajka. Borbenošću se istakla i Persida Trifunova-Trpkova, monopolska radnica i jedna od organizatorki štrajka, koja je bila otpuštena sa posla bez prava na ponovno zapošljavanje. Umrla je 1922. godine od tuberkuloze. Njen se pogreb pretvorio u demonstraciju skopskog proletarijata protiv režima, tim više što je pogreb došao u vreme zatvaranja veće grupe skopskih komunista. Njen kovčeg je prekriven crvenim zastavama, a mesto krsta su nošeni srp i čekić. Govori na grobu, pred mnoštvom naroda, izražavali su protest protiv nasilja i nepravde nad radnicima.

Od ilegalnih do javnih akcija

Kada su posle Obznane 1920. godine bili zatvoreni svi radnički domovi i počelo proganjanje komunista i drugih progresivnih građana, partijske organizacije u Makedoniji, izuzev veleške i kumanovske, bile su razbijene. Veleška i kumanovska organizacija uspevale su i dalje, u uslovima terora, da povremeno organizuju akcije.

Veleška partijska organizacija je 1923. godine organizovala miting, kome je prisustvovalo više od 3000 radnika i ostalih građana. Na mitingu je manifestovano ogorčenje zbog bespravlja i terora i doneta rezolucija kojom se izražava spremnost radničke klase na borbu. O kakvom se teroru radilo, govori članak pod naslovom »Strahote režima u Makedoniji« koji je preneo iz beogradskog lista »Vreme« list »Radnik« od 4. marta 1923. godine: »Poslednje vesti koje stižu iz Makedonije... govore najjasnije kakav je pakao zavladao u ovim vekovima nesređenim oblastima duž obale Vardara. Sada su posledice toga toliko strahovite da se čitava sela odmeću u goru...«

»Vreme« donosi vest o tome kako se celo selo Dokotarce zbog straha od kazne odmetnulo u goru. »Razlog straha jeste da su komite u tom selu zarobile jednu žandarmerijsku patrolu, a stanovništvo stavljeno pred izbor: ili represalije ili gora, izabralo je ovo poslednje kao manje strašno.«

U to vreme teror je bio takav da čovek ležući uveče nije znao da li će osvanuti živ. Ljudi su se plašili kako legalnih vlasti tako i velikosrpskih, pa i velikobugarskih četnika, koji su se ubacivali ilegalno u Makedoniju.

U prvim godinama po Obznani vidljivi su napori partijskih organizacija u Makedoniji da se konsoliduju i da pronađu legalne forme za svoj rad, pre svega da se orijentišu na nezavisne sindikate.

Kada je 1923. godine došlo do formiranja Nezavisne radničke partije Jugoslavije i obnavljanja rada Centralnog sekretarijata žena, došlo je do formiranja Oblasnog sekretarijata žena Makedonije u Skoplju. U godinama ilegalnog delovanja Partije svojom aktivnošću posebno se istakla Ma-

HISTORIJSKI ARHIV BIBLIOTEKA SARAJEVO

lina Pop-Ivanova. Ona je bila član partijskog rukovodstva u Skoplju i prva Jugoslovenka slušalac na komunističkom univerzitetu »J. M. Sverdlova« u Moskvi (1914. godine). Kasnije je na IV kongresu KPJ izabrana za člana CK i radila je na obnavljanju partijske organizacije u Zagrebu i Dalmaciji.

Osnovni cilj obnovljenog sekretarijata bio je politički i kulturno-prosvetni rad Partije među radnicima, jačanje njihove sindikalne organizacije i pokretanje u ekonomsko-političku borbu.

Do kraja 1928. godine uspelo se ojačati partijske organizacije u Štipu, Prilepu, Tetovu i drugim gradovima. Međutim, posle zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine provaljene su i razbijene ponovo skoro sve partijske organizacije u Makedoniji, a zajedno sa njima i Pokrajinski komitet KPJ. Veliki broj komunista i rukovodilaca našao se u zatvoru. Tek krajem 1931. godine u Velesu se ponovo formira Mesni komitet, a do 1933. godine obnavljaju se organizacije u Skoplju, Kumanovu, Prilepu, Tetovu i nekim drugim gradovima. Formiran je i nov Pokrajinski komitet.

Prešlo se na ilegalne akcije, a posebno uspešan bio je rad u organizaciji »Crvene pomoći«. Aktivnost ove organizacije daje najveće rezultate u sakupljanju dobrovoljne pomoći koja će u predratnom periodu predstavljati glavni izvor sredstava za ilegalni pokret. U ovim akcijama žene su učestvovale ličnim prilozima, pletenjem, šivenjem, pripremanjem hrane i slično. Sakupljena pomoć bila je u prvom redu namenjena političkim zatvorenicima i njihovim porodicima. Žene su pripremale, slale ili same nosile pakete zatvorenim komunistima, održavale sa njima vezu putem pisama i preko njih je često održavana veza između partijskih organizacija i zatvorenika.

Jedno od uporišta revolucionarnih snaga u Makedoniji bio je i skopski filozofski fakultet, koji je formiran da bi ispunio sasvim drugu zadaću: trebalo je preko njega da se ubrza denacionalizacija Makedonije, a nauka da se stavi u službu politike velikosrpske hegemonističke klike. Međutim, deo profesora i još veći deo studenata suprotstavili su se ovoj politici i bili su nosioci naprednih ideja.

Među ovim studentima bila je i Rumenka Hadžipanzova, član Partije, koja je zbog svoga rada u Skoplju i Velesu bila nekoliko puta zatvarana, a na kraju se pod sumnjivim okolnostima udavila u Dunavu.

Od 1935. godine počinju se u Makedoniji organizovati razna predavanja za žene po gradovima, fabrikama i većim radionicama, zatim izleti i drugarske večeri. Organizovane su čitalačke i simpatizerske grupe u Skoplju, Prilepu i drugim gradovima. U Skoplju su se žene i omladinke okupljale i u kulturno-umetničkim društvima »Kosta Abrašević« i »Šar«, a 1938. godine se u okviru »Ženskog pokreta« organizuje omladinska sekcija. Ona je bila nosilac akcija za pravo glasa žena, za pomoć španskim borcima i niza drugih akcija.

U mnogim gradovima partijske organizacije su obratile posebnu pažnju okupljanju žena. Napredne omladinke u Prilepu organizovale su »Žensko omladinsko kolo« sa oko 120 članova kao ogranak »Trezvene lože«. Njegova aktivnost oseća se od 1938. godine do početka rata. Sa omladinkama se radilo pa čitalačkim grupama. Priređivani su izleti, a jednom nedeljno održavana su politička predavanja. Radili su marksistički i sanitetski kursevi. Posebno su organizovane proslave Osmog marta i Prvog maja. Napredni građani Prilepa okupljali su se i u klubu »Esperanto«, koji je bio pod jakim uticajem Partije.

Žene pripadnice naprednog radničkog pokreta u Strumici i Kruševu okupljale su se oko kluba »Esperanto«. Ovaj klub je radio na okupljanju članica iz redova radnica i omladinki. U tu svrhu u klubu su organizovana raznovrsna predavanja, a klub je raspolagao i bogatom knjižnicom sa naprednom literaturom.

Jedna od formi legalne aktivnosti žena bila je »Ženska nabavljačka zadruga« u Skoplju i Bitolju. Već na samom početku svog rada skopska zadruga je brojala 120, a bitoljska oko stotinu žena članica. Iako su ove zadruge bile pre svega ekonomskog i kulturno-prosvetnog karaktera, KPJ je preko naprednih žena delovala među neorganizovanim ženama i omladinkama pridobijajući ih za ideje Komunističke partije Jugoslavije. Radom zadruga rukovodili su upravni odbori sastavljeni od naprednih, sposobnih žena, nekompromitovanih pred policijom.

Celokupnim svojim delovanjem ove zadruge, kao i ostala napredna društva, uključuju se u antifašistički front. U njima se poseban akcenat stavlja na objašnjavanje fašističke opasnosti i potrebe jedinstva makedonskog naroda, kao i jedinstva makedonskog radnog naroda sa ostalim narodima Jugoslavije. Tih godina i omladina u srednjim školama postaje sve aktivnija. 1937. godine u skopskoj Ženskoj gimnaziji kao i svim drugim gimnazijama počinje da se razrasta veoma jaka i čvrsta skojevska organizacija. Iako je iz te gimnazije 1940. godine isključeno deset učenica, organizacija produžuje svoj rad. U toj gimnaziji su učila dva narodna heroja Vera Radosavljević i Darinka Dragišić i više nosilaca Partizanske spomenice.

Uprkos zabranama, praznovanja Osmog marta uvek su imala pretežno politički karakter. U Velesu, Bitolju, Kumanovu i po čitavoj Makedoniji tom prilikom održavani su skupovi posvećeni borbi žena za svoja prava, borbi protiv eksploatacije i fašizma. U Velesu su 1940. godine za Osmi mart žene organizovale izlet kraj reke Topolke, u neposrednoj blizini grada. Mala poljana odjekivala je od revolucionarnih pesama i makedonskih ora. Pročitan je i referat o značaju Međunarodnog dana žena.

Žene su učestvovale i u proslavama Prvog maja. Na prvomajskom izletu u Velesu 1939. godine, došavši sa crvenim maramama, žene su se odlučno suprotstavile zahtevu žandarma da ih skinu. Žene su učestvovale i u proslavama održavanim na dan ilindenskog ustanka koristeći te proslave da bi izrazile svoje težnje za nacionalnim oslobođenjem. Ovakve proslave katkad su prerastale u prave demonstracije i bile su surovo proganjane od policije. Tako je na Ilindan 1939. godine u Prilepu i

1940. godine u Skoplju policija zatvarala demonstrante sveteći se za neuništivo osećanje patriotizma i klasne solidarnosti radnih ljudi i žena Makedonije.

Štrajkovi tekstilnih i monopolskih radnika

Svetska ekonomska kriza ostavila je duboke posledice u Makedoniji. Pored hronične nezaposlenosti, sad se na ulici našlo bez posla preko trideset hiljada radnika. U ovom periodu industrija radi sa pola kapaciteta, a zarada opada. Nezaposlenost, niske zarade i neograničeno radno vreme stvaraju veliko nezadovoljstvo kod radničke klase. Nezadovoljstvo nalazi svoj izraz u tarifnim akcijama i štrajkovima u kojima i žene imaju svoje mesto i aktivnu ulogu. Kao članice URS-ovih sindikata, radnice stupaju u borbu i učestvuju u štrajkovima sa zahtevima za poboljšanje radnih i životnih uslova. Među prvim štrajkovima radnica u anale sindikalne borbe u tom periodu ulazi veliki štrajk kumanovskih švalja belog rublja zaposlenih u preduzeću »Nada« Vlade Šumanovića 1936. godine. Položaj kumanovskih radnica nije se ipak mnogo promenio, pa u novembarskom broju lista »Naša reč« 1940. godine čitamo: »...Radno vreme je 9 — 10 sati dnevno. Svakog dana posle svršenog rada po jedna od nas mora ostati pola sata kasnije da počisti i dovede u red radionicu... Iako propis po Uredbi o minimalnoj nadnici predviđa 4 dinara na sat, naše nadnice se kreću od 12 — 20 dinara na dan... Sa 12 — 20 dinara na dan šta se može kupiti na današnjoj skupoći! Kilogram hleba, paradajz, paprika i ništa više... Zar se danas može živeti sa 12 — 20 dinara na dan? Ne. Mi se same moramo pomoći... Pojedinačno istupati beznadežno je... Samo složno i organizovano mi ćemo uspeti, jer sloga i organizacija slobodnih sindikata čini od nas slabih devojčica veliku čvrstu snagu sa kojom ćemo se odupreti nečovečnoj eksploataciji i poboljšati naš bedni život...«

U tekstilnim fabrikama i ćilimarskim radionicama žene su bile gotovo jedina radna snaga. I njihovo radno vreme kretalo se i do 14 časova, a velike radne norme i male zarade, uz krajnje loše higijenske uslove na radnom mestu, činili su da se žene-tekstilke prerano iscrpu i ostare. Napredna štampa je povremeno informisala javnost o takvom stanju u Makedoniji, o čemu nam govori i članak objavljen pod naslovom: »Položaj radnice u fabrici ćilima« u listu »Naša reč« 1939. godine: »...u tkačkoj radionici persiskih ćilima u Skoplju grozna je eksploatacija... Tamo rade devojčice neprekidno po 11 sati dnevno, pa i više. Njihove se nadnice kreću od 5 do 20 dinara. Plaća im se po istkanim redovima. Jedan red po 70 do 80 para dinarskih. Najveštije radnice izrade 20 — 30 redova, a ostale jedva dostignu do 10 redova... Ima i početnica kojima se ništa ne plaća. U jednoj takvoj radionici ima oko desetak razboja. Slobodnog prostora nema.«

U kruševskoj ćilimari bilo je zaposleno oko 30 radnica, devojčica od 14 — 18 godina. Rad je počinjao u 6 časova, i sa prekidom od jednog časa trajao do 7 časova uveče. U jednom dopisu iz Bitolja objavljenom u oktobarskom broju lista »Naša reč« iz 1940. godine kaže se: »... U Bitolju je nedavno otvorena radionica za persiske ćilime. Prijavilo se više učenica koje žele da nauče ovaj lepi, ali teški zanat. Sve su ove učenice iz siromašnih bitoljskih kuća, i dok ne nauče zanat, one neće primati nikakvu platu, te će se na taj način profit sopstvenika znatno povećati.«

U sličnom položaju nalazile su se i radnice u drugim granama tekstilne industrije. Eksploatacija je neodložno podsticala tekstilne radnice na organizovanje i učlanjivanje u URS-ove sindikate, pa se tako u njihovim redovima širio i uticaj Partije. Kao rezultat tog procesa došlo je do velikog štrajka tekstilnih radnica u Bitolju, o kome nas obaveštava oktobarski broj »Radničkih novina« iz 1939. godine: »Tekstilno radništvo u Bitolju nalazi se preko 50 dana u štrajku. U ovoj borbi većinom su radnice... Radnice koje vode štrajk, i ako su većinom mlade, pokazale su veliku čvrstinu...« Dok je ovaj štrajk bitoljskih radnica okončan delimičnim zadovoljavanjem njihovih zahteva, štrajk ćilimarskih radnica u Skoplju, u maju 1940. godine, koji je trajao 4 dana, završio se povećanjem nadnica. Prema kolektivnom ugovoru radnicama je priznata URS-ova organizacija i pravo na biranje radničkih poverenštava. Radnice su, osim toga, dobile ručnu apoteku i sudove za umivanje.

Štrajk je zahvatio i tekstilne fabrike »Vardar« i »Tulbend« u Skoplju. Osnovni povod za štrajk bilo je devetčasovno radno vreme i niske zarade, niže od onih predviđenih Uredbom o minimalnim nadnicama. Štrajk je izbio u maju 1940. godine. Iako su radnice fabrike »Vardar« štrajkovale 13 dana, štrajk nije bio uspešno okončan, dok je štrajk u fabrici »Tulbend« radnicima doneo povećanje zarade.

Delovanje Partije i URS-ovih sindikata osobito se osećao među monopolskim radnicima, među kojima je bilo najviše žena. Organizovane, one su često štrajkovale tražeći povećanje nadnica i poboljšanje uslova rada, kao i vraćanje na posao otpuštenih. U 1938. godini dolazi do štrajkova monopolskih radnica u Prilepu i Skoplju. Markantan primer borbe monopolskih radnica bili su veliki štrajk i demonstracije 15, 16. i 17. januara 1939. godine u Velesu. Loši radni uslovi, mala zarada i sve veća skupoća u tim predratnim danima, otpuštanje monopolaca i besposlenost u gradu — sve su to bili faktori koji su pokrenuli na štrajk monopolske radnice. Među organizatorima štrajka osobito se istakla svojom aktivnošću Nada Butnokošarova. Budući da štrajkačke zahteve monopolska uprava nije prihvatila, tada se, kako je zabeleženo u izveštaju Komande mesta: »...16. januara masa demonstrativno uputila ka gradu Velesu, uvećana sa oko 1000 lica ženskog i muškog pola, zaustavila se pred zgradom Sreskog načelnika vičući: »Hleba, rada, pravde...« 17. januara 1939. godine masa od 1500 demonstranata skupila se pred monopolom tražeći da svi budu zaposleni. Pred opštinom, gde je straža čak i pucala na demonstrante, još se snažnije razlegao

protest i zahtev radnika: Hleb, rad, pravda, radnička sloboda.«

U članku »Duvanske radnice u Velesu stradaju«, objavljenom u »Radničkim novinama« od 30. decembra 1939. godine, čitamo: »...Radnice Đorđa Filipovića, poznatog veleposednika u Velesu, kalupe duvan kod njega. Njihovi uslovi rada su strašni. Radno vreme je 12 — 14 časova dnevno. Nadnice su toliko niske da ne mogu podmiriti ni najosnovnije potrebe za život. Higijenski uslovi pri radu su nemogući. Pored ovakvih teškoća one podnose i najgrublje psovke koje se mogu čuti svakog dana od poslodavca. Radnice su jednostavno zahtevale da se prestane sa psovanjem. Na to on nije pristao, radnice su napustile posao i tražile isplatu. Gazda nije hteo isplatiti radnicama zarađene nadnice nego je drsko izbacio nekoliko radnica sa posla...«

Učestali štrajkovi i tarifne akcije, kao i masovno učešće radnica u njima, govore o klasnoj svesti i sve većoj angažovanosti radnica u borbi radničke klase protiv eksploatacije u Makedoniji.

Akcija za žensko pravo glasa, za borbu protiv fašističke opasnosti

U ogorčenim protestima protiv fašiziranja i ratne opasnosti koje su se nadvile nad zemljom, bio je prisutan i narodnooslobodilački momenat, što je dalo i specifično obeležje ženskom naprednom pokretu u Makedoniji.

U borbi žena za pravo glasa posebno mesto pripada akciji iz 1939. godine, koja je vođena kao jedinstvena akcija radnih žena Jugoslavije. Žene Makedonije uključile su se u akciju veoma organizovano. Nosioci akcije skoro svuda su bile komunistkinje, napredne žene i omladinke. Sa svojim entuzijazmom osobito su se isticale seoske učiteljice. U 26. broju »Žene danas« koji je izišao januara 1940. godine jedna učiteljica iz Skopske Crne Gore koja je pozvala seljanke svoga sela da im objasni apel piše: „Odazvale su se mom pozivu i određenog dana došle su u prilično velikom broju, nasmejane, lepo i čisto obučene u svoju narodnu nošnju. Shvatile su taj dan kao svečanost i to me je prijatno iznenadilo i obradovalo. Nikada se mi nismo nalazile na sličnom poslu... Rekla sam im da sam ih skupila da bi tražile pravo glasa, i da je došao dan da žene budu izjednačene sa muškarcima... Mnoge od njih su govorile, među njima je jedna starija žena — majka četvoro dece. Ona je pravilno rezonovala o svim nepravdama koje se nanose ženi... Zatim se prešlo na potpise. Tu je bilo malo nezgoda, jer su mahom sve te žene bile nepismene. Poslužila sam se čisto sudskim metodom — otiskom prsta.«

Iz skopskog sreza još jedna učiteljica šalje potpise seljanki i opisujući bedu u kojoj žive ove žene piše: »Ne bih mogla da verujem da ih ima toliko nepismenih da nisam počela da prikupljam potpise.«

Za uspešan tok akcija za prikupljanje potpisa kojima se tražilo pravo glasa od »vlade sporazuma«, u nekim gradovima Makedonije, kao što je bio slučaj u Skoplju i Tetovu, bili su održani javni skupovi, a u drugim su formirani akcioni odbori ili specijalne grupe. O radu jedne takve grupe, kakvih je bilo više u Makedoniji, govori i dopis iz Prilepa, objavljen u »Našoj reči« broj 8 iz 1939. godine: »...Ulazili smo u kuće očekujući otpor, nerazumevanje. Ali jedva da je toga bilo negde. Žene su nas primale, razumele i prišle nam. Posle malo objašnjenja, shvatile su i svojim od rada nažuljanim rukama šarale nezgrapna slova. Nepismene žene su nam rekle: »Potpiši me, ćerko«. I mi smo videli da u njima živi osećaj za pravdu, videli smo da razumeju borbu i da će je prihvatiti.«

Sa jasnim koncepcijama šta očekuju od dobijanja prava glasa, žene su argumentovano postavile svoje traženje za jednako aktivno i pasivno pravo glasa za sve žene, za sva zakonodavna i upravna tela u slobodnim i tajnim izborima. Kao što potvrđuju i navedeni navodi, napredna štampa u Makedoniji dala je punu podršku ovoj velikoj akciji žena.

Prema nepotpunim podacima kojima raspolažemo u Makedoniji je bilo skupljeno oko 3000 potpisa žena u toku ove akcije. 56,6% od onih koje su dale svoj glas bile su nepismene. Neki od spiskova sadržali su toliko otisaka prstiju koliko je bilo i traženja za jednako pravo glasa.

Nasuprot obimnim i solidnim pripremama i masovnom odzivu žena, i ova akcija, kao i prethodne, ostala je samo poziv ne nalazeći svoje rešenje u zakonskim paragrafima Kraljevine Jugoslavije.

Kako je postala očevidna neposredna fašistička opasnost po Jugoslaviju i njene narode, sve akcije naprednih žena u Makedoniji dobijaju izrazito antifašističko obeležje. Žene postaju deo masovnog antifašističkog fronta koji se stvarao širom Jugoslavije. Ovakvo kretanje imalo je svoj koren već u danima španskog rata, u kome su učestvovali na strani republikanske vlade i dobrovoljci iz Makedonije.

Zahvaljujući dosledno shvaćenim zadacima o radu sa ženama onako kako su oni bili formulisani na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. godine, povećava se broj žena članova i kandidata KPJ. Od 247 članova KPJ u Makedoniji 1940. godine 23 su bile žene. Od 1940. godine u sastavu gotovo svih mesnih komiteta u Makedoniji zastupljene su i žene. One se najčešće angažuju na sektorima rada sa ženama, u SKOJ-u i u Narodnoj pomoći. Osim toga, pri mesnim komitetima KPJ formirane su komisije za rad sa ženama. Rezolucija Pokrajinske konferencije KPJ u Makedoniji 1940. godine, u kojoj se konstatuje da rad sa ženama u poređenju sa njihovim učešćem i brojem u radničkim redovima i radničkom pokretu nije na potrebnoj visini, ukazuje i na potrebu rada među seljankama, kao i na veću aktivnost među Turkinjama i Albankama. Ovakav stav partijskih organizacija doneo je ploda, što se najbolje videlo u danima neposredno posle okupacije. Zahvaljujući pravilnoj orijentaciji i uloženom radu na buđenju žena na selu i u nacionalnim manjinama, Partiji je bilo lakše da u odsudnim danima stvori oslonac među njima.

Pred sam rat Partija je najviše radila na ideološko-političkoj pripremi članova i na najširem pove-

zivanju sa radnim narodom grada i sela na antifašističkoj platformi. U skladu s tim bio je u stalnom porastu broj aktivnih antifašistkinja. U Makedoniji je tada već bila formirana generacija žena-komunista, istaknutih radničkih boraca.

Partija je svojom jasnom linijom i odlučnošću otvorila perspektive i mobilisala mase u akciju. Žene su se našle sa ostalim radnim ljudima, licem u lice sa otvorenom fašizacijom političkog života, raspuštanjem sindikalnih organizacija, stvaranjem koncentracionih logora i radničkih bataljona. Posle potpisivanja Trojnog pakta 25. marta 1941. godine, dosledne svojim borbenim tradicijama, žene Skoplja masovno učestvuju u demonstracijama. Među govornicima na protestnom mitingu ima i žena. Slično je bilo i u Velesu i u Kumanovu, gde žene učestvuju u javnim protestima protiv Pakta i fašizma.

Ovakva revolucionarna aktivnost žena uoči napada fašističkih sila na Jugoslaviju ukazuje na jedan nezamenljiv rezervoar revolucionarnih snaga. Borbene tradicije stečene u predratnom periodu, iskustvo i masovna organizovanost žena u Makedoniji biće od neocenjivog značaja za masovno učešće žena u narodnooslobodilačkoj borbi.

Prvi dani posle okupacije

Nakon okupacije zemlje, Makedonija je podeljena između bugarskog i italijanskog osvajača. Iz Bugarske, odnosno Italije, stigao je kompletan upravni, administrativni i prosvetni aparat. Bugarski fašisti su došli u Makedoniju kao »oslobodioci« od velikosrpskog hegemonizma i očekivali su da ih u Makedoniji tako i prime uveravajući Makedonce da oni nisu Makedonci već Bugari. Već u prvim nedeljama okupacije, bugarski i italijanski osvajači nastupili su sa svojim denacionalizatorskim programom. Bugarske okupatorske vlasti osobito su se okomile na makedonsku omladinu. Na nju su pokušali delovati preko škola u kojima se učilo na bugarskom jeziku, a nastavu su izvodili odabrani i provereni nastavnici dovedeni iz Bugarske. Preko mreže fašističkih organizacija za omladinu (»Branik«, »Legionari«, »Otec Paisii« i dr.), kao i preko drugih kulturno-prosvetnih institucija, želelo se nacionalno otuđiti i fašizirati omladinu. Bezočna denacionalizatorska nastojanja bugarskih fašista uz teror, potkupljivanje i ucene imali su obrnut efekat od željenog: time je samo ubrzano revolucionisanje najširih masa makedonskog naroda. Već prvih dana dolazi do sukoba u kojima su komunisti imali velikog uspeha u skidanju »oslobodilačke« maske bugarskog okupatora i ukazivanju na pravi karakter okupacije.

Među ženama, kao i u čitavom narodu, neizmerno je porastao ugled Partije kao jedine snage kadre da ih povede u borbu protiv porobljivača. Perspektiva nacionalnog oslobođenja i opstanka makedonskog naroda povezana je sa razvojem i ishodom borbe protiv okupatora. Takvu borbu najsvesniji sinovi i kćeri makedonskog naroda, pod rukovodstvom Komunističke partije, počinju već u prvim danima okupacije. Po odluci Mesnog komiteta, počevši od 8. aprila 1941. godine, žene Prilepa uključuju se u veliku akciju pomoći pripadnicima jugoslovenske vojske pri povlačenju. Formirana je specijalna komisija sa tim zadatkom. Komisija najpre sakuplja među građanima civilna odela za vojnike, pa onda pomaže vojnicima da se preobuku kako bi izbegli zarobljavanje, a od njih uzima uniforme i oružje. Na taj način se prilepska organizacija odmah posle okupacije snabdela vojničkim uniformama i, što je još važnije, oružjem i municijom.

Masovni karakter ima i poznata »uskršnja akcija« koju je organizovao Mesni komitet u Kumanovu. To je akcija obezbeđivanja hrane za jugoslovenske ratne zarobljenike u improvizovanom vojnom logoru u jednoj od kumanovskih osnovnih škola. U toj akciji su, osim članova Partije, učestvovale sve članice simpatizerskih i čitalačkih ženskih grupa.

Jedan od prvih političkih udara koji je okupator doživeo u Makedoniji bile su protestne demonstracije u Strumici koje je organizovala i vodila Partija. Ulazak bugarskih fašističkih jedinica u Strumicu u aprilu 1941. godine na zaprepašćenje okupatora dočekan je velikom demonstracijom građana. Demonstranti su nosili transparente sa natpisima »Makedonija Makedoncima« i izvikivali parole protiv okupatora. Okupator je bio unižen, ali iznenađen i zbunjen, u tom trenutku nije ništa preduzeo. Među građanima okupljenim u demonstracijama najviše su se istakli monopolski radnici i radnice.

U danima kad je bugarska vojska ulazila u vardarski deo Makedonije pojačana je i proširena aktivnost odbora Narodne pomoći. Oni su radili na stvaranju uslova za smeštaj i čuvanje sve većeg broja ilegalaca, pronalaženju ilegalnih stanova, stvaranju rezervnih skladišta hrane itd. Odborima narodne pomoći najčešće rukovode istaknute članice Partije.

Mesni komiteti nastoje da koordiniraju aktivnost komisije za rad sa ženama i rad mesnih odbora i pododbora narodne pomoći u ispunjavanju ovako postavljenih zadataka. Veliki je broj žena angažovan u sabirnim akcijama narodne pomoći. Osim ličnih priloga u hrani, odelu i novcu, one uspevaju da od patriotskog stanovništva, koje je i samo u oskudici, sakupe veće količine hrane i raznih predmeta za potrebe boraca partizanskih odreda i ilegalaca. Žene učestvuju u pripremanju hrane, šivenju odela, pletenju džempera, čarapa i šalova, izradi ranaca itd. Moralo se brinuti o bezbednom uskladištenju hrane i predmeta, kao i oružja. Često su i u njihovim domovima pravljene tajne skrivnice za koje su znali samo odgovorni članovi mesnih komiteta ili vojnih štabova u gradu. Takve skrivnice postojale su u svim mestima od 1941. godine do kraja rata.

Pismo Narodnooslobodilačkog fronta za Makedoniju od 4. maja 1942. godine sadrži program organizacije Narodne pomoći u uslovima narodnooslobodilačkog rata. Nakon ovog pisma, organ veleške partijske organizacije »Narodni bilten« u članku »Položaj žene i njeni konkretni zadaci«, objavljenom u broju 21. od 17. maja 1942. godine, ističe: »... kad fašizam hoće da nas utera u rat, da gine-

mo za račun naših porobljivača, i kad se istovremeno kod nas zaoštravaju otvoreni sukobi i revolucionarne akcije za isterivanje okupatora, naše žene treba da budu naši najverniji pomagači. I onda kad nisu partizanke, kad ostaju kod kuće, one mogu biti od velike koristi. U snabdevanju organizacije i partizanskih odreda gotovo sav rad će pasti na pleća naših žena . . .«

Partija je postavila zadatak da se koriste i legalne forme rada sa ženama, gde je to moguće, smatrajući da će se tako ostvariti šire veze i uticaj na žene i žensku omladinu i ujedno suzbiti delatnosti ženskih društava koje je formirao okupator. U leto 1941. godine došlo je do obnavljanja rada ženskih zadruga u Skoplju i Bitolju. I komisija za rad sa ženama u Velesu dobila je zadatak da formira legalno društvo u gradu. Bugarska vlast je dala dozvolu za rad ovih organizacija nadajući se da će preko njih širiti bugarsku propagandu. Na osnivački sastanak u Velesu došla je predstavnica iz Sofije. Ali na sastanku je počela oštra rasprava između nje i žena Velesa, koje su osujetile nameru da se iz Sofije nametne predlog uprave društva i u upravni odbor izabrale su svoje kandidatkinje.

Ideološko-političkim radom u zadrugama u Skoplju i u Bitolju i u ženskom društvu u Velesu rukovodili su aktivi koji su bili pod direktnim rukovodstvom mesnih komiteta, odnosno ženskih komisija. Rad ovih organizacija tekao je preko čitalačkih kružoka, kurseva, raznih prigodnih predavanja, zidnih novina. U okviru priprema za oružani ustanak u Makedoniji bitoljska zadruga je počela razvijati među svojim članicama i jednu drugu vrstu aktivnosti: obuku u rukovanju oružjem i sanitetski kurs za partizanske bolničarke. Sanitetski kursevi su organizovani i u drugim gradovima.

U više akcija preduzetih radi oživljavanja borbenih tradicija i raskrinkavanja bugarskog okupatora dostojne su pomena ilindenske proslave u 1941. godini. Bugarski okupator se i sam spremao za praznovanje Ilindena kako bi ga prikazao bugarskim ustankom. Njegova namera bila je osujećena, jer su 2. avgusta 1941. godine gotovo po celoj Makedoniji održani skupovi i demonstracije sa antifašističkim parolama i pozivanjem na ilindenske tradicije oružane borbe protiv porobljivača. Bugarska policija je svugde intervenisala, ali u najviše slučajeva kad je policija stigla, bili su već održani antiokupatorski govori, recitacije i otpevane revolucionarne pesme.

Demonstracije i štrajkovi žena — oblik borbe protiv okupatora

Okupator je sva značajnija privredna preduzeća stavio pod kontrolu, sproveo rekviziciju prehrambenih proizvoda i uveo racionirano snabdevanje. I pri takvom oskudnom snabdevanju vršena je diskriminacija prema svim onima koji su smatrani nelojalnim i nepouzdanim prema okupatorskom režimu, posebno prema Jevrejima i Ciganima. Nastupila je oskudica u svim osnovnim proizvodima, dok je okupator rekviriranu robu i poljoprivredne proizvode izvozio u Bugarsku i Nemačku. Slična je bila situacija i na teritoriji koju su okupirali italijanski fašisti.

Koristeći nezadovoljstvo masa ekonomskom politikom okupatora, Partija je pristupila organizovanju demonstracija. One su formalno bile ekonomskog karaktera, a u stvari su imale antiokupatorski i antifašistički karakter i odigrale veliku ulogu u razobličavanju okupatora i okupljanju narodnih masa oko Partije. Tako već sredinom maja 1941. godine žene u Strumici javno protestuju protiv visokih cena, crne berze i nestašice namirnica. Delegacija sastavljena od žena zahteva od organa okupatorske vlasti preduzimanje mera za stabilizaciju cena i onemogućavanje špekulanata. Njihov zahtev je odbijen, a protiv delegatkinja je intervenisala policija. U isto vreme dolazi do štrajka strumičkih monopolskih radnika.

Pomenutim protestima i demonstracijama protiv okupatora i denacionalizatorske politike pridružila se uskoro još jedna eksplozija narodnog gneva. Okupatorska vlast je 24. maja 1941. godine organizovala miting povodom donošenja takozvanog »Sveštenog ognja«. »Sveti oganj« je imao biti prenet u Strumicu iz drevnog hrama u Trnovu, stare prestonice bugarskog carstva. Ova politička manifestacija imala je za cilj da simbolično prikaže prisajedinjenje Makedonije Bugarskoj. Za prenos »Svetog ognja« bio je vezan pompezan ceremonijal, bogosluženje i politički govor. Strumička partijska organizacija je rasturila ovu svečanost i pretvorila je u demonstraciju protiv bugarskog fašističkog okupatora.

Do sličnih demonstracija došlo je i u drugim mestima Makedonije. U leto 1941. godine grupa od trideset žena, aktivnih pripadnica antifašističkog pokreta u Skoplju, izrazila je svojevrstan ekonomsko-politički protest pred skopskim gradonačelnikom.

Grupa od šezdesetak seljanki i seljaka, na inicijativu komunista, sišla je iz sela Džavata u Bitolj da protestuje pred oblasnim direktorom protiv neredovnog snabdevanja i pljačke seljačkih proizvoda. U prvoj polovini 1942. godine okupator je počeo odvoditi muško stanovništvo u radne logore, na prisilan rad. Mesni komitet i odbor žena u Velesu na to su odgovorili organizovanjem antifašističke demonstracije žena 11. maja 1942. godine. U jutarnjim časovima masa od približno 200 žena krenula je uskim veleškim ulicama ka zgradi opštine protestujući. Demonstrantkinje su izabrale delegaciju, koja se uputila gradskom upravitelju i iznela mu uzroke demonstracije energično tražeći da se prestane sa prisilnim odvođenjem građana. Ali ovaj je najgrublje isterao žene i naredio da protiv demonstrantkinja interveniše policija. Uprkos svemu žene su uspele da na ulicama grada demonstriraju sve do podne.

Organ veleške partijske organizacije »Naroden bilten« u svom 21-om broju od 17. maja 1942. godine donosi opširniji članak o demonstraciji: »Ovih dana žene Velesa, Makedonke, Turkinje i Ciganke, solidarno i uspešno su istupile protiv mobiliziranja njihovih muževa i dece u bugarsku vojsku, koja tajno i pod maskom izvodi mobilizaciju u etapama, po grupama, izgovarajući se da ih šalje na rad. Karakteristično je hrabro i požrtvovano

istupanje Veleški pred bugarskom vlašću i policijom . . .«

Među zapažene proteste i demonstracije protiv bugarske okupatorske vlasti i njene politike u Makedoniji spada i dvodnevni štrajk monopolskih radnika u Kruševu. U monopolu, najvećem preduzeću grada, u kome su od 400 zaposlenih oko 300 bile žene, 16. maja 1942. godine, dolazi do štrajka. Povod za štrajk bila je odluka uprave o otpuštanju radnika iz monopola. Odmah je formirana delegacija od 5 članova, među kojima su bile tri žene. Predvođeni delegacijom, štrajkači su se uputili ka Komesarijatu uz glasne proteste protiv gladi i besposlice. Pošto u Komesarijatu nisu dobili nikakav odgovor, uputili su se ka opštini. Delegacija je tu iznela radnički zahtev, da se na posao vrate otpušteni radnici, da se povećaju nadnice i dnevno sledovanje hleba. Umesto odgovora pozvana je policija. Uprkos intervenciji policije demonstranti su se razišli sa ulica grada tek kasno u noć. Sutradan je došlo do novog sukoba između policije i monopolaca. Žene su kamenovale policajce, golim su se rukama ustremljivale na njih. Upornost i jedinstveno istupanje kruševskih radnica nateralo je monopolsku upravu na izvesno popuštanje i kompromis. Povučena je odluka o otpuštanju radnika, a došlo je i do manjeg povišenja dnevne zarade.

U proleće 1942. godine demonstrirale su žene Kičeva. U demonstracijama je učestvovalo stotinu žena. One su se probile do italijanske i albanske prefekture tražeći hleba, posla, mere protiv špekulacije i slobodno kretanje po gradu. Nešto obećanjima, više silom, demonstrantkinje su bile udaljene od prefekture. Ali to je samo povećalo revolt žena. Demonstracije su se prenele na ulice grada i tek posle intervencije karabinjera demonstrantkinje su se rasturile.

Ove akcije protiv okupatora su imale karakter zaoštravanja odnosa sa njim, bio je to jedan od načina borbe, a bile su praćene protivmerama: hapšenjima, otpuštanjima sa posla, internacijom i slično i prerastale su u oružanu akciju protiv njega.

Žene Makedonije u oružanom ustanku

Vest o nemačkom napadu na SSSR izazvala je previranje u partijskim organizacijama. U njima je vladalo mišljenje da treba započeti odmah oružanu borbu protiv okupatora radi nacionalnog oslobođenja, pružanja pomoći Sovjetskom Savezu i uništavanja fašizma.

Međutim, politika sekretara Pokrajinskog komiteta, njegova pogrešna ocena situacije izazvala je sukob u Pokrajinskom komitetu koji se preneo i na partijske organizacije na terenu. Ali i pored toga pripreme za oružani ustanak se nastavljaju.

U Skoplju se organizuje Vojni štab i formiraju se diverzantske grupe još u avgustu 1941. godine. One su odmah izvele nekoliko diverzantskih akcija. Krajem avgusta 1941. god. formiran je i Prvi skopski partizanski odred u kome su bile i dve žene: Nevena Georgieva i Bosa Đurašković. U oktobru je od partizanske grupe u Prilepu formiran prilepski partizanski odred u kome su bile i Vesa Krsteva, Venda Nikolova, Mara Josifovska, Danica Orovčanec i Pavlina Perganova. Istovremeno je formiran i Kumanovski partizanski odred u kome su bile i Magdalena Anteva, Filimena Mihajlova i Evica Kipra.

Svemu ovom je prethodilo formiranje vojnih štabova u gradovima koji su dobili materijal CK KPJ i bili upoznati sa odlukom CK od 4. jula i, složivši se sa njom, započeli pripreme za oružani ustanak. Za vreme priprema jedne diverzije, kod Prilepa je došlo do oružanog sukoba sa bugarskom vojskom. 13. jula, vršeći pripreme za formiranje odreda poginuo je kod Kavadara Dime Pop-Atanasov u sukobu sa bugarskim policajcima. U Skoplju su formirane tri radionice oružja.

Posle uklanjanja oportunističkog rukovodstva i formiranja novog Pokrajinskog komiteta sredinom septembra 1941. godine pripreme za oružani ustanak prihvatile su sve partijske organizacije u Makedoniji.

Prvi oružani sukobi Prilepskog i Kumanovskog partizanskog odreda sa okupatorom počeli su 11. oktobra. U borbi Kumanovskog odreda i policije poginula je Magdalena Anteva.

Sa razvojem oslobodilačkog rata u Makedoniji raste i broj žena boraca u vojnim jedinicama. Učešće žena u oružanim jedinicama oslobodilačke vojske bilo je ne samo odraz njihove revolucionarnosti već i potvrda dotadašnjih stavova i borbe KPJ za ravnopravan položaj žena u društvu. Za ženu borca u oslobodilačkom ratu bile su dostupne sve ratne funkcije. Ona je borac, bolničar, politički delegat čete, komesar u odredu, omladinski ili partijski rukovodilac, politički komesar bataljona ili brigade.

Prvim pucnjevima partizani su objavili da nikakva sila nije u stanju da spreči makedonski narod da se zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije bori za isterivanje okupatora, za slobodan i čoveka dostojan život na svom rodnom tlu. Više nego bilo šta drugo, pucnjevi partizana izvrgli su ruglu bugarsku propagandu o »oslobodilačkoj« misiji bugarske vojske u ovom delu Jugoslavije. Zato se okupator tako nemilosrdno okomio na sve komuniste i patriote i zaveo otvoreni teror. Počela su masovna hapšenja i rad prekih vojnih sudova širom Makedonije. Učestale su blokade i pretresi na ulicama i drumovima, ograničeno je kretanje i putovanje građana, uveden policijski čas.

Proglas privremenog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju 12. novembra 1941. godine izdat u vezi sa terorom bugarskog okupatora navodi podatke o represalijama okupatora nad makedonskim patriotima: ». . . Sa svakim novim danom doznajemo o novim hapšenjima i ubistvima što ih vrši bugarska policija i o novim smrtnim presudama što ih izriču vojni sudovi u Makedoniji. Samo u Kumanovu je ubijeno sedam, a osuđeno na smrt 11 lica i mnogo njih na dugu robiju. U Prilepu je ubijeno jedno, a osuđeno na smrt 6, internirano 12 lica i mnogo njih čeka da bude suđeno. U Skoplju je u zatvoru 60 lica i za mnoge od njih tužilac traži smrt. U Bitolju je ubijen jedan, a internirana šestorica. U Ohridu je dvadesetak ljudi zatvoreno, dva osuđena na smrt . . .«

Posle napada partizana na policijsku stanicu u Prilepu policija i vojska tuku i hapse koga nađu na ulici, pa je u toku nekoliko časova broj premlaćenih i uhapšenih građana, među kojima i žena, dostigao šest stotina. Masovna hapšenja od oktobra uzimaju još više maha. Tih poslednjih meseci 1941. i na samom početku 1942. godine u Skoplju i Bitolju na pet procesa vojnih prekih sudova osuđeno je i 19 žena. Teror okupatora govori i o panici koja ga je zahvatila. Prema nepotpunim podacima vojni preki sudovi i Makedoniji izrekli su ženama oko 120 presuda na više godina zatvora, više od 10 smrtnih presuda, ne uzimajući u obzir broj interniranih i bez suda egzekutiranih žena.

U toku novembra i decembra 1941. privremeno su prekinute oružane akcije partizanskih odreda, a borci se povlače na ilegalan smeštaj u veće gradove. Samo u Velesu, jednom od najvećih prihvatilišta ilegalaca u toku oslobodilačkog rata i revolucije, bilo je u to vreme oko pedesetak ilegalnih stanova. Takvih stanova je bilo i u Skopju, Štipu, Kočanima, Strumici i drugim gradovima. Glavnu brigu o njima vodile su žene. One su bdele da ih okupatorska policija ne otkrije, održavale vezu između njih i rukovodstva, informisale ih o događajima, snabdevale hranom i odećom, po potrebi organizovale njihovo premeštanje.

Pokrajinski komitet KPJ saziva 7. januara 1942. godine partijsko savetovanje, na kome su doneti zaključci o daljem toku narodnooslobodilačke borbe. Na savetovanju je rešeno da se pristupi stvaranju manjih odreda, koji bi bili pokretljiviji. Uporedo s tim počela je široka politička aktivnost u gradu i selu radi ostvarivanja što šireg političkog jedinstva masa. Početkom 1942. godine stvoreni su ilegalni odbori narodnooslobodilačke vlasti u veleškom, prilepskom i bitoljsko-prespanskom kraju. Prvi narodnooslobodilački odbor je bio formiran 4. oktobra u selu Čučer (Skopska Crna Gora). Odbornik je bila i Ilinka Ačkova. Ubrzano se radi na daljem sakupljanju oružja, municije, odeće, vrše se izviđanja po terenu, prikupljaju podaci o neprijatelju i stvaraju partizanske baze. U prvoj polovini 1942. godine formirani su Veleški, Bitoljski, Drugi skopski, Drugi prilepski, Kruševski i Bitoljsko-prespanski partizanski odredi. Oni vode stalne akcije protiv bugarske vojske i policije. Svi pokušaji okupatora da stvori kontraške formacije nailazile su na otpor seljaka i građana. Za sastav svojih kontraških četa Bugari moraju dovoditi dobrovoljce iz Bugarske, jer u Makedoniji nalaze samo šaku plaćenika i kriminalaca.

Učešće Makedonki u narodnooslobodilačkom ratu je u neprestanom porastu. Želja da se postane partizanka u ono vreme živi i postoji u svakoj komunistkinji, članu Partije i SKOJ-a, članu simpatizerske ili čitalačke grupe. Nije slučajno u to vreme nikla poznata partizanska pesma:

»Ah, šta mi e milo em drago,
mlada partizanka da stanam
na Pelisterska planina
. . . . . .«

sa pripevom:

»Zbogom vek, proštavaj rode moj,
jas odam vo boj!«

Pesma ispevana ženi borcu, njenoj neustrašivosti i odlučnosti u borbi protiv neprijatelja, kakva je pesma o Elpidi Karamandi, munjevitom brzinom se širi i postaje popularna. Elpida Karamandi, studentkinja iz Bitolja, član KPJ iz 1941. godine, jedna od organizatorki žena u oslobodilačkom pokretu u svom gradu, teško je ranjena 3. maja 1942. godine kao borac Bitoljskog partizanskog odreda u borbi sa bugarskim okupatorom. U istoj borbi poginula je Mara Josifovska, a ranjena Venda Nikolova, obe partizanke iz Prilepa. Elpidu su okupatorski vojnici vezali za dvokolicu i tako dovukli u prvo selo. Seljaci, doterani da bi bili zaplašeni ovim prizorom, pričaju da je pevala sve dok nije izdahnula.

Posle masovnog hapšenja 11. jula 1942. godine u Strumici, od ilegalaca koji su uspeli da izbegnu hapšenja formira se partizanska grupa u kojoj je bila i Nevena Georgieva Dunja, partizanka Prvog skopskog odreda.

U Veleškom partizanskom odredu borilo se sedam partizanki, čija je hrabrost postala legendarna. U borbama što ih je u jesen 1942. godine vodio odred, među prvima su pale Rodna Iveva i Nada Butnikošareva. Uskoro zatim tragično je poginula Mara Ovčareva. Teško ranjena i uhvaćena od bugarske policije, posle dvodnevnog mučenja živa je zakopana zajedno sa ubijenim komandantom odreda. Uskoro će u jednoj borbi u neposrednoj blizini Velesa poginuti i četvrta partizanka iz Veleškog odreda Nonča Kamišova. Herojska i mučenička je smrt skopske partizanke Nevene Georgijeve Dunje, koja je iz Strumičke grupe došla u ovaj odred. U borbi koju je njena četa vodila sa bugarskom policijom 6. decembra 1942. godine na padinama planine Lisec, ona je teško ranjena i zarobljena. Fašisti su joj živoj odsekli glavu i noseći je po veleškim selima pokazivali narodu da bi sejali strah. Jedna seljanka iz Nežilova izdvojila se iz redova na silu prikupljenih meštana uzela iznenađenom krvoloku Dunjinu glavu i poljubivši je počela da zapeva: »Kaži mi, kerko, lepoto moja, koju li majku danas rasplaka...« Potresen tragičnom smrću partizanke Dunje, poznate u narodu veleškog kraja kao Rajna Skopljanka, narodni pesnik spevao je jedinstvenu, dužu epsku pesmu sa željom da ne bude zaboravljen nijedan detalj njene užasne pogibije:

» . . . . . .
A pak Rajna, Rajna e padnala
tamu dolu, dolu na Korita
Pod Korita pusto Ramno Borje
i toa kraj Gorni Kozov Kamen,
i toa kaj dvata višni vrva.
Tamu glava nea e sečena,
trupot momin i go valkaa
go sterae Dolni Kozov Kamen,
a potova glava e šetaa,
mrtva glava od selo do selo,
a najposle nazad e vratija.
Tri dni Rajna na megdan ležala,

. . . . . .
Na četvrti pusti ponedelnik,
ponedelnik tokmu na polnoći
selanite groba e kopaa.

. . . . . .«

Žene u Egejskoj Makedoniji su se uključile u napredni radnički pokret još pre rata, a 1940. godine su se uključile u Antifašistički pokret koji se razvijao pod parolom: »Domaći fašizam je težak — tuđi još gori.«

Međutim, masovno uključivanje žena iz sela i gradova počelo je 1941. godine, kada su žene — Makedonke, kao uostalom i Makedonci iz Egejske Makedonije, masovno stupale u jedinice ELAS-a, EAM-a, zatim u ženske partijske i omladinske organizacije i EPOM (ženske pozadinske organizacije).

1943. godine formiranjem S. N. O. F. (Slaveno-makedonski narodnooslobodilački front) u borbu polazi sve što može da drži pušku. Smatra se da je u makedonskim jedinicama bilo 30% žena.

Sem toga što su učestvovale u borbama, one su nosile ranjenike, nabavljale hranu, kopale rovove, gradile puteve po šumama. Učestvovale su u svim borbama jedinica ELASA ne samo u Egejskoj Makedoniji, nego su se borile u celoj Grčkoj. Ginule su, a od preživelih žena 70% su ratni invalidi.

Jedan od heroja borbe u Egejskoj Makedoniji je Mirka Ginova, učiteljica grčkog jezika. Mirka je učesnik iz 1941. godine, bila je u omladinskim rukovodstvima, zatim sekretar vodenskog okruga. 1946. godine monarhofašisti su joj postavili zasedu i uhvatili je. Suđeno joj je u Atini. Na sudu je rekla:

»Ja nisam Grkinja, ja sam Makedonka, član sam NOF-a i AFŽ-a« (1945. je u Egejskoj Makedoniji formiran Glavni odbor NOF-a i AFŽ-a i stvorene organizacije). Osuđena je na smrt i streljana. O njenom hrabrom držanju pisala je demokratska štampa u celom svetu.

Pošto su skoro sve žene i devojke (osim starijih) bile u partizanima, postavio se problem dece koju su monarhofašisti ubijali kao da su odrasli. Tada je PDEG (Svegrčki demokratski savez žena) organizovao evakuaciju dece u socijalističke zemlje. Tako je evakuisano 20.000 makedonske dece.

Prve partizanske grupe u Pirinskoj Makedoniji su formirane 1941. godine u razloškom srezu; 1942. godine se formiraju partizanski odredi i grupe i u gorno-džumajskom, nevrekopskom i petričkom srezu.

U ovom pokretu i uopšte u borbi protiv fašizma u Pirinskoj Makedoniji je učestvovalo i mnogo žena. Tako 1942. godine prelaze u ilegalstvo Veska Baranovska, Anka Urdareva, Stefka Urdareva, koje u odsustvu sudi i osuđuje bugarska fašistička vlast u Gornjoj Džumaji 1943. godine. Ove tri drugarice su ubijene iz zasede iste godine. Te godine u partizane odlaze i Mara Mežudrečka i Blaga Mežudrečka. Mara Mežudrečka prelazi 1948. godine u SR Makedoniju, gde i umire 1957. godine. U borbi protiv fašizma se ističu i mnoge druge drugarice iz pirinskog kraja.

Vojne akcije partizanskih odreda od avgusta do septembra 1942. godine izmenile su situaciju u krajevima njihovog delovanja. Likvidirana je okupatorska opštinska vlast, spaljeni su opštinski arhivi, osuđeni su kmetovi i drugi saradnici okupatora, prekinuta nastava učitelja dovedenih iz Bugarske. Partizanski odredi vrše svakodnevne akcije na prugama, uništavaju urede u železničkim stanicama, prekidaju telefonske i druge komunikacije, napadaju radnike. Ovim akcijama omogućeno je stvaranje prve slobodne teritorije. Osobito je bila značajna teritorija oslobođena u jesen 1942. godine na prostoru između Prilepa, Velesa i Skoplja, u samom centru Makedonije i u neposrednoj blizini najveće saobraćajne arterije.

Besan zbog širenja narodnooslobodilačkog pokreta i sve jačeg uticaja KPJ među Makedoncima, okupator je prešao na masovni teror. Zatvori su puni, a postoje u svakom mestu, čak i po selima. Pored zatvora i žandarmerijskih stanica nasleđenih od stare Jugoslavije, za zatvore se koriste i druge zgrade. U Bitolju postoje tri zatvora: jedan u policijskoj zgradi, drugi u predratnom đačkom internatu, treći u selu Kažani. U Skoplju su takođe tri zatvora: u zgradi policije, Centralni zatvor sa posebnim ženskim odeljenjem i u selu Idrizovu. Osuđeni komunisti i antifašisti većinom su odvođeni u zatvore na teritoriji Bugarske (Pleven, Varna, Stara Zagora), odnosno na teritoriji Albanije (Tirana). Pored zatvora, u fašističkoj Bugarskoj su postojali i logori. Takve je formirao i italijanski okupator u Albaniji. U Prilepu 1942. godine postoji specijalno žensko odeljenje pri zatvoru. Tamo su svakodnevno mučene i saslušavane aktivistkinje narodnooslobodilačkog pokreta. Odavde su one, izmrcvarene i iscrpene, prenošene na nosilima u gradski zatvor, a odatle prebacivane u koncentracioni logor za žene »Sveti Nikola« kod Asenovgrada u Bugarskoj i u druge logore.

Okupatori sprovode masovan teror po selima ne štedeći ni decu, uništavajući cela sela. Albansko selo Dolno Jabolčiste u veleškom kraju bilo je partizanska baza. Oktobra 1942. godine bugarska kaznena ekspedicija tražila je od seljaka pod pretnjom smrtne kazne da otkriju partizane. Pošto to nisu učinili, okupator je prešao na masovno ubijanje. Anifa Kadriova koja je znala za ilegalna skloništa u selu nije ih otkrila ni onda kada su joj pred očima zaklali maloletnog sina. Ubijena je. Ista sudbina je snašla Bitulu Mustafovu i još neke žene u selu. Kaznena ekspedicija posle toga obrela se u selima Oreov dol, Teovo, Bogomila, Mokreni hapseći i kinjeći narod. Bugarske okupatorske vlasti internirale su ovom prilikom oko 150 porodica iz ovog kraja u Bugarsku. Iz okoline Kumanova su internirali cela sela.

U julu 1943. godine bugarska policija vrši masovna hapšenja po bitoljskim selima po prethodno napravljenim spiskovima. Na spiskovima su često bile žene. Ne mogući da smesti sve pohapšene u bitoljske zatvore, policija je veliki broj žena i drugih pohapšenih oterala u logor stvoren za ovu priliku pod vedrim nebom među baruštinama reke Crne u Bitoljskom polju.

Dokumenti nas vode do jednog od slučajeva iz tog

doba koji ilustruje hrabrost i odlučnost seljanki učesnica narodnooslobodilačke borbe. U junu 1943. godine uhapšeno je u selu Lavci kod Bitolja 5 žena, među kojima i Lena Taškova-Bavtirova. Lena je, pre nego što će joj biti suđeno, uspela da pobegne iz bitoljskog zatvora i da se pridruži borcima partizanskih odreda.

Masovna hapšenja i teror nisu mimoišli ni štipski kraj. U leto 1943. godine u gradu Štipu i okolnim selima, osobito u selu Doljane, bilo je pohapšeno mnogo komunista i patriota. Oni koji su umakli hapšenju prebacili su se u partizane.

Tada je u partizane pošla i Viktorija Pop-Jordanova, član SKOJ-a, od 1940. godine i politički radnik u Štipu. Od septembra 1943. godine Viktorija je borac Šarplaninskog partizanskog odreda i učestvuje u svim njegovim akcijama. Novembra 1943. godine u jednoj bici sa balistima kod Ključa na Karadaku teško je ranjena. Zarobljena je i mučki ubijena.

U zapadnom delu Makedonije italijanski okupator je takođe preduzeo nemilosrdne mere ne bi li ugušio oslobodilački pokret makedonskog stanovništva. U tom cilju je i sejao razdor između Makedonaca i Albanaca parolom stvaranja »Velike Albanije«, formirajući balističke bande za borbu protiv partizana i vršenja terora nad stanovništvom. Makedonci su masovno odvođeni u koncentracione logore, dok su drugi bežali ispred balista u gradove (najčešće u Skoplje i Bitolj). Tako su neki delovi te teritorije bukvalno raseljeni. Za Makedonce iz kičevskog, gostivarsko-tetovskog, struškog, ohridskog i debarskog kraja najozloglašeniji je bio zatvor u Tirani, a od logora »Porto Romano« i »Porto Germano«.

Vlast i policija su bili uznemiravani i od sve češćih akcija u pirinskom delu Makedonije. Zato vrše često blokade gradova, masovno hapse i interniraju narod. Samo u selu Belica, Razloško, 1941. godine je uhapšeno 150 antifašista i poslano u koncentracione logore.

Tog terora nije bila pošteđena ni Egejska Makedonija. Pored masakriranja koje je izvršila bugarska okupatorska policija i vojska, Nemci su u centralnom delu Makedonije samo za jedan dan (27. decembra 1941. godine) streljali 496 ljudi okrivljenih za skrivanje oružja i sabotaže. Iste godine su bugarski fašisti u gradiću Drami ubili 3800 muškaraca, žena i dece.

Ustanak se razgoreo

1943. godine plamen ustanka obuhvatio je sve krajeve Makedonije. Oslobođena teritorija i udari zadati okupatoru već otvaraju perspektivu nacionalnog oslobođenja i isterivanja porobljivača, utoliko pre što partizanski odredi i narodnooslobodilačka vojska u svim krajevima Jugoslavije postižu velike pobede, čime se stvaraju uslovi za drugo zasedanje AVNOJ-a i njegove odluke. I iz redova žena uključuju se nove snage u oslobodilački pokret i partizanske odrede.

Žene se nalaze u svim organima narodnooslobodilačkog pokreta, i to počevši od masovnog učešća u pozadini i na frontu, pa do najviših partijskih foruma. A kada su u proleće 1943. godine formirane operativne zone, u njihova rukovodstva ušle su već istaknute partijske radnice. Kad je marta 1943. godine u Tetovu formiran Centralni komitet Komunističke partije Makedonije, među njegovih prvih pet članova bila je jedna žena. Krupni organizacioni i politički potezi CK KPM i Glavnog štaba PO i NOV Makedonije daju nov zamah ustanku od proleća 1943. godine. Celom Makedonijom krstare partizanski odredi. Pored toga jedna partizanska grupa deluje u sastavu Južnomoravskog odreda, a druga samostalno operiše u reonu Prilep-Azot. Za ovaj period je karakteristično novo omasovljavanje pokreta i svakodnevni priliv boraca. Porast partizanskih odreda i aktivna pomoć naroda stvaraju realne uslove za formiranje većih vojnih jedinica. Jedna od odluka donetih na partijskom savetovanju od 2. avgusta 1943. godine u blizini Oteševa (Prespansko savetovanje) odnosi se na formiranje vojnih jedinica sposobnih za dejstvovanje u celoj Makedoniji, pa i van njenih granica. Tako se već 18. avgusta formiraju bataljoni, a kasnije i brigade. Na Prespanskom savetovanju doneto je rešenje o proširenju mreže narodnooslobodilačkih odreda i pripremama za sazivanje i konstituisanje najvišeg predstavničkog tela — Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM).

Žene su najvažniji činilac u snabdevanju vojske. One su kuriri i obaveštajci jer su stekle iskustvo već u prethodnom periodu. Obaveštajna služba veleške partijske organizacije postigla je značajan uspeh već prvih dana okupacije, kada su se u veleškoj pošti zaposlile kao telefonistkinje tri devojke. One beleže svakodnevne razgovore okupatora, i o njima obaveštavaju partijsku organizaciju. Žene su i kuriri partizanskih odreda kao i kuriri Pokrajinskog komiteta i mesnih partijskih organizacija, veza između partijskih rukovodstava i partizanskih odreda, prenosioci važnih pismenih i usmenih poruka i ilegalne štampe. Teško se može zamisliti održavanje veza u tom periodu između partijskih rukovodstava i partijskih organizacija, uključujući vezu između KPJ za Makedoniju i CKKPJ (do uspostavljanja radio-veze) bez angažovanja žena — kurira.

Vrlo je karakterističan iako ne jedinstven slučaj neustrašive veleške kurirke Kamke Tocinovske, majke četvoro maloletne dece, koja je bila veza ilegalaca iz grada sa Veleškim partizanskim odredom. Smeštena u jednom od tesnih veleških sokaka, do kog se lako i neprimetno dolazilo sa brda nad gradom, Kamkina kuća je bila sigurno skloniste velikom broju ilegalaca koji su upućivani u partizanske odrede. 1942. godine petog septembra u njenoj kući se krilo osam seljaka iz sela Rudnika, koje je u to vreme bilo izloženo bugarskom teroru. Sledećeg dana, zajedno sa Rodnom Ivevom, ona je seljake povela ka mestu Raštanska češma, gde je trebalo da ih preda kuriru Veleškog partizanskog odreda. Uz put je grupu otkrila bugarska policija. U pucnjavi je grupa seljaka pohvatana. Kamka je uspela da pobegne, ali se vraća kući zbog dece, dok Rodna Iveva odlazi u partizanski odred. Uhapšena, Kamka je odvedena sa ostalim u skopski zatvor. Svi su bez pre-

sude, zajedno sa još jednom grupom političkih zatvorenika, streljani u blizini Velesa, kod mesta Pusta Kula 14. septembra 1942. godine.

Rajna Sokolova iz Kavadara, majka troje dece, bila je partizanski kurir i održavala je vezu sa tikveškim odredom »Dobri Daskalot«. Bugarska policija naslutila je njenu aktivnost i juna 1943. godine je hapsi. Posle desetak dana mučenja, ne izustivši ništa, streljana je kod mesta Radiški Dol u Tikvešu.

Ilegalne partijske štamparije postojale su od 1941. godine u svakom gradu Makedonije kao neophodni instrumenat za informisanje naroda i političko delovanje. Štampani su pozivi za oružanu borbu protiv italijanskog i bugarskog okupatora, protesti protiv svakodnevnog terora, protiv denacionalizatorske politike i pokušaja bugarskog okupatora da prikaže svoj dolazak u Makedoniju kao oslobođenje makedonskog naroda, informacije o zločinima okupatora o situaciji na svetskim bojištima, a i periodična partijska štampa-bilteni i listovi pojedinih organizacija. Okupator i njegova policija, kao i obaveštajna služba, činili su sve da otkriju ilegalne štamparije. Vršene su specijalne blokade i pretresi u sumnjivim rejonima i celim naseljima i gradovima, ali nijednom nisu uspeli da trajno prekrate rad štamparija.

Za štamparije su bili zaduženi provereni članovi Partije. Zbog prirode posla o radu u štampariji bili su obično upućeni i članovi porodica, pri čemu je pomoć žena bila nezamenljiva. Takav je slučaj i sa Ljubom Mitrovom iz Velesa, u čijem je domu bila smeštena ilegalna štamparija. Pošto je štampanje obavljano noću, baka Ljuba je po cele noći bdela čuvajući stražu. Ljuba Mitrova je tragično poginula zajedno sa svojim sinom Dimkom Mitrevim, Katom Kapčevom i njenim sinom Trajkom Kapčevim od eksplozije u kući, novembra 1942. godine. Eksplozija se desila kada su ona i ostali pripremali eksplozivni materijal za diverziju na železničkoj pruzi kod Velesa, koju je organizovao njen sin Dimko zajedno sa Kapčevim. Partijska štamparija je međutim već bila preneta u drugu kuću. Štipska partijska štamparija bila je smeštena u domu šezdesetogodišnje Sahibe Nazim. Ona je tu ostala neotkrivena sve do oslobođenja.

Dugačak je put pokrajinske štamparije od dana kada je bila u kući proverenog partijskog radnika Gige Mihajlova do dana kada je ta štamparija pod imenom »Goce Delčev« u selu Gorno Vranovci kod Velesa liferovala na stotinu kilograma štampanog materijala, da bi odatle bila preneta u oslobođeno Skoplje, gde i danas radi pod istim imenom.

Štampariju Pokrajinskog komiteta nije otkrio okupator uprkos brojnim provalama u partijskoj organizaciji Skoplja. Da bi se izbeglo njeno otkrivanje, više puta je seljena.

U skopskoj partijskoj štampariji takođe su radile žene.

Više žena radilo je u prilepskoj ilegalnoj štampariji kao i u štipskoj i kavadarskoj štampariji. I sve su ostale neotkrivene za celo vreme okupacije.

Žene su učestvovale u pokretanju partijskih i omladinskih listova, u uređivanju biltena i raznih glasila, pisale članke, izveštaje, proglase i letke. Urednik skopskog ilegalnog lista »Vesnik« koji izlazi od 2. maja 1942. godine do 15. juna 1943. godine u Skoplju bila je žena. Žene su i članovi redakcije časopisa »Naša hronika«, pokrajinskog biltena sa radio-vestima, čija su dva broja izašla u leto 1942. godine. One su i članovi redakcija brigadnih listova.

U oktobru 1944. godine pojavljuje se organ Antifašističkog fronta žena Makedonije, časopis »Makedonka«.

Žene Makedonije na slobodnoj teritoriji

U toku 1943. godine stvara se oslobođena teritorija u zapadnoj Makedoniji u tikveško-đevđelijskom i kumanovsko-krivopalanačkom kraju. Posle kapitulacije Italije slobodna teritorija u zapadnoj Makedoniji obuhvata ceo prostor između Gostivara, Struge i Ohrida. Ova relativno velika slobodna teritorija od epohalnog je političkog i vojnog značaja, budući da je bila organizovana kao nova i slobodna država. Na slobodnoj teritoriji bilo je sedište CK KP Makedonije, Glavnog štaba NOV i PO Makedonije i PK SKOJ-a, a cela teritorija obuhvaćena organima narodne vlasti. Buja politički život i svestrana aktivnost u borbi za oslobođenje Makedonije u Jugoslaviji.

U decembru 1943. godine u Fuštanima je održan Prvi kongres makedonske omladine. U prvi Glavni odbor NOMSM-a je izabrano sedam devojaka.

Poseban odjek imale su za makedonski narod istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. Bratstvo i jedinstvo makedonskog naroda sa ostalim narodnostima u Makedoniji postalo je načelo života i borbe u ovim krajevima.

Život na oslobođenoj teritoriji zaokuplja žene svakodnevnom aktivnošću. Geslo »Sve za slobodu — sve za front«, izražava i njihova osećanja i rešenost na žrtve za pobedu nad fašizmom, za oslobođenje zemlje od okupatora. Briga o zdravlju i ishrani boraca, o pranju, šivenju za borce i decu, o lečenju bolesnih i ranjenih, o prosvećivanju — zadatak je koji žene obavljaju požrtvovano i sa poletom. Tada se i formalno stvara na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji Makedonije Antifašistički front žena. A on je suštinski uveliko postojao još pre nego što je dobio status organizacije.

Na slobodnoj teritoriji dolazi do masovnog priliva novih boraca i vraćanja interniraca i političkih zatvorenika posle kapitulacije Italije, među kojima je bio i veliki broj žena. Od prvobitnih odreda i bataljona formira se u selu Slivovu 11. oktobra 1943. godine Prva makedonsko-kosovska brigada. U njoj su bila i dva bataljona Srba i Crnogoraca sa Kosova, koji su ovamo dospeli iz italijanskih kazamata. U sastav brigade ušla je i četa Slovenaca. Tako je ova brigada bila simbol bratstva jugoslovenskih naroda. Njen komesar je bila žena.

U redovima Prve makedonsko-kosovske udarne brigade žene su bile zastupljene u relativno velikom

broju. Najviše su bile angažovane u sanitetu. Najstarija partizanka u brigadi bila je 60-godišnja Jana Radusinović, koja je protiv okupatora vojevala zajedno sa sinom Mitrom i kćerkom Milicom, a najmlađa je bila 16-godišnja Fana Kočevska, danas narodni heroj.

Slobodna teritorija u zapadnoj Makedoniji izložena je bila stalnim napadima nemačkog okupatora i balista. U borbama što ih je brigada vodila po Makedoniji, a zatim na sremskom frontu poginulo je 16 partizanki. U borbi su poginule 3. oktobra 1943. godine Olga Sofevska iz Kičeva, Petraklija Stefanovska i Petra Markova. Nekoliko dana kasnije u borbi kod Čelopeka gine Cvetanka Kostadinova iz Prilepa, a u februarskom pohodu 8. februara 1944. godine ginu Mara Dimova i Ljubica Bogevska. U borbama za odbranu slobodne teritorije poginule su Crnogorke Dara Dragić i Danica Strugar. Danica je neposredno pred pogibiju za hrabrost pokazanu u prethodnoj bici kod Bukovika pohvaljena pred brigadom. Ginu Beka Vlahović, a zatim i Jelka Radović, koja je kod Klenovca iz prve bojne linije izvukla pet ranjenih boraca.

Život na slobodnoj teritoriji prekinut je nemačko-balističkom ofanzivom. Decembra 1943. godine brigada i Glavni štab Makedonije prelaze u južni, jegejski deo Makedonije, gde ih makedonsko stanovništvo prima oberučke. Potrebno je istaći veliko oduševljenje Makedonki u ovom delu Makedonije, koje pomažu u spremanju hrane, negovanju ranjenih i bolesnih boraca, u dostavljanju obaveštenja o kretanju neprijatelja, u organizovanju omladinki i žena u svenarodni oslobodilački front protiv okupatora i velikogrčke politike. Njihova požrtvovanost bila je velika kao što su bile velike njihove žrtve.

Posle povlačenja glavnine vojske, na teritoriji zapadne Makedonije ostao je samo jedan partizanski odred. Tada je Mesni komitet grada Kičeva (na početku 1944. godine) sastavljen isključivo od žena. U uslovima najvećeg terora ovaj komitet donosi odluku o obnavljanju i jačanju partijske organizacije primajući u Partiju one koji su se upravo u takvim uslovima pokazali čvrsti i odani. Komitetu je u izvršenju ovog i drugih zadataka pomagala instruktor III oblasnog komiteta Ilka Prisaganka, duvanska radnica iz Prilepa, član Partije od 1941. godine, koja je iz vojne jedinice dodeljena na rad na slobodnoj teritoriji kao iskusan partijski radnik sa velikim smislom za organizacioni rad. Ona je mnogo pomogla u razvitku partijske organizacije u kičevskom kraju u tim sudbonosnim danima, kad je sav stariji partijski kadar otišao u vojsku. Poginula je u maju 1944. godine naišavši na balističku zasedu prilikom prebacivanja od baze III oblasnog komiteta ka planini Bistri. Videvši da je neprijatelj jači i da je pogibija neizbežna, naredila je mladom kuriru koji ju je pratio da se spasava, zatim se sama izložila mecima balista osiguravši mu odstupnicu. To je odgovaralo njenoj zakletvi da se »nikad neće živa predati«. Proglašena je za narodnog heroja.

Zahvaljujući oružanim akcijama partizanskih odreda u Tikvešu i đevđelijskom kraju u jesen 1943. godine stvorena je slobodna teritorija. U reportaži u listu »Mlad borac« opisuje se teror okupatora u tikveškom i đevđelijskom kraju: »Okupator besan zbog svoje neuspele ofanzive bacio se kao razbesneli tigar na tikveško stanovništvo. Poznat je junski pokolj koji je izvršio krvolok pukovnik Apostolov, poznato je vataško klanje kada su na podmukli način bili izmrcvareni 12 omladinaca. Kao rezultat svih tih zverstava i nedela došlo je do formiranja Prvog tikveškog bataljona i svakodnevnog priliva novih boraca u oslobodilačku vojsku.« Uskoro Tikveški bataljon prerasta (20. XII 1943. godine) u Drugu makedonsku brigadu i zadaje okupatoru teške poraze.

U proleće 1944. godine plamen svenarodnog ustanka zahvata područja Tikveša i Đevđelije. U tikveškim i đevđelijskim selima nema kuće koja nije dala borca u narodnooslobodilačku vojsku. Čest je slučaj bio da odu otac i sin, otac i ćerka, brat i sestra, ili dvojica, trojica braće. Okupator je bio iznenađen poletom naroda. Zato je vršio najveća zverstva kako bi ugušio ovaj svenarodni pokret. Zapalio je sela Radnja, Buola, Bojančišta, Strmeševo i druga.

Sloboda je na pragu

Godine 1944. opštenarodni ustanak obuhvata Makedoniju do njenog poslednjeg kuta. Žene su u svim jedinicama narodnooslobodilačke vojske, a mnoge od njih su već proslavljeni borci, vojni i politički rukovodioci, o njima se prepričavaju legende i one služe za primer mladim borcima koji pristižu u redove narodne vojske.

U anale bitaka koje je vodila Prva makedonsko-kosovska udarna brigada ušli su podvizi žena boraca, od kojih su neke svojim mladim životima zauvek obeležile slavni put ove jedinice od Debarca do Srema. Pomenimo neke od njih: Milena Andrijević, Periklija Veljanovska, Danica Vujović, Ljubica Bogevska, Dunavka Borozanovska, Jovanka Brajević, Mara Dimovska, Darinka Dragišić, Cvetanka Kostevska, Tasa Marinovska, Periklija Markovska, Mirka Nasteva, Olga Sofevska, Periklija Stefanova.

Ženama borcima sa Kosova koje su se borile na teritoriji Makedonije devojke-seljanke iz Debarca podigle su neizbrisiv spomenik u svojoj pesmi o Milevi Kosovarki, koja se ubrzo počela pevati po celoj Makedoniji.

Među borcima Prve makedonsko-kosovske udarne brigade u prvim redovima nalazi se i Estreja Ovadža Mara, ranije borac odreda »Goce Delčev« i »Pitu Guli«. Osobito je herojstvo pokazala u borbama za Kičevo, Debar i u bici sa balistima kod sela Mramorac. Kasnije, sa grupom bataljona ona dolazi na teren kumanovske oslobođene teritorije, gde njen bataljon »Stiv Naumov« ulazi u sastav III makedonske udarne brigade. Pred kraj rata postaje politički komesar bataljona u VII brigadi. Tako je Mara prošla skoro celu Makedoniju kroz bitke spasavajući i negujući uz to ranjene partizane, kao što je slučaj u februarskom pohodu grupe bataljona kroz istočnu Makedoniju i u borbama koje je vodila III udarna

brigada. Poginula je 1. septembra 1944. godine u bici sa bugarskom vojskom na Kajmakčalanu kao politički komesar VII brigade.

Februara 1944. godine u selu Željane u kumanovskom kraju formira se III udarna brigada. Brigada je ubrzo, zahvaljujući pobedi nad bugarskom vojskom i dražinovcima, i na ovom terenu proširila oslobođenu teritoriju, čime su stvoreni uslovi za normalan rad antifašističkih društvenih organizacija. Osobito se širila organizacija žena. Zadaci organizacije sastojali su se u okupljanju žena kako bi se one mogle uključiti u borbu za konačno oslobođenje zemlje.

U to vreme u centru političke aktivnosti na oslobođenoj teritoriji je formiranje organa narodne vlasti. Na opštim konferencijama, uz prisustvo celog sela, javnim glasanjem biraju se odbornici. U sve odbore birane su i žene. Odbori se bave svim pitanjima narodnog života i svim onim što je u vezi sa borbom za oslobođenje. One organizuju popravke raznih mostova i puteva, pružaju pomoć nastradalim porodicama itd. Borba protiv nepismenosti vodi se na širokom frontu: organizovani su mnogi analfabetski kursevi, a po većim selima otvaraju se škole.

Pored konferencija, jedna od redovnih formi političkog rada su veliki narodni zborovi i mitinzi. Između ostalih govornika na mitinzima su redovno istupale žene-partizanski borci, politički radnici u pozadini, članice narodnooslobodilačkih odreda i seoskih odbora AFŽ-a.

Na slobodnu teritoriju Kozjaka od februara 1944. godine dolaze mnoge aktivistkinje narodnooslobodilačke borbe. Među njima je Lenka Džunova, koja je jedna od najstarijih aktivistkinja u Makedoniji. Najpre je radila u Kavadaru, zatim u Skoplju, čuvajući ilegalce i vršeći uz to dužnost kurira.

U velikoj prolećnoj ofanzivi 24. aprila do 19. juna 1944. godine, od Kozjaka kroz celu Makedoniju, s jedne i druge strane Vardara, sve do blizu Soluna, vode se ogorčene borbe sa bugarskim i nemačkim vojnim snagama i grčkim kontrašima. Samo u istočnoj Makedoniji koncentrisano je bilo 40.000 bugarskih vojnika ne bi li svojom nadmoćnošću smrvili jedinice Narodnooslobodilačke vojske i onemogućili sazivanje zasedanja ASNOM-a na slobodnoj teritoriji. U prolećnoj ofanzivi jedinice Narodnooslobodilačke vojske su u danonoćnim borbama razbijale obruče okupatorskih vojski, odnosile pobedu za pobedom, sejući demoralizaciju među neprijateljskim vojnicima.

U borbama je za to vreme izgubilo živote mnogo vrsnih boraca. Iz odreda Hristijana Todorovskog Karpoša izašla je plejada boraca zvanih »karpoševci«. Među njima se isticala Vera Jocić svojom hrabrošću i vojnom veštinom. Na Osogovu 14. maja 1944. godine smrtno je ranjena kao politički komesar Karpoševog bataljona III makedonske udarne brigade. Odrasla u Makedoniji, ova kći srpskog naroda osećala se vezana za sudbinu makedonskog naroda. Ona 1942. godine prelazi kao partizanka iz Srbije u Makedoniju i postaje borac u odredu Hristijana Todorovskog Karpoša. Nju pamti vrletno osogovsko selo Sasa, u koje su je na nosilima mrtvu doneli njeni drugovi, a seljaci je sahranili. O Veri je njen saborac i pesnik Aco Šopov spevao jednu od najlepših lirskih pesama u narodnooslobodilačkom ratu — »Ljubav« — koja je objavljena u »Oginu« listu III makedonske udarne brigade (broj od 15. juna 1944. godine):

»Oči ti sakam moljna da režat,
kipnati gradi ogin da gorat,
vreli ti usni žar da se storat,
pod tvojte race, pod tvojte sila
vragoi da mrznat i da se ežat,
drugarko moja, drugarko mila.

Ne za ljubovni pesni ti peam
ne za večeri nespani tleam,
ovaa pesna za bunt ti zbori
i krvta moja vo nea gori.

Tam kaj što plamen naroden plamti
i puški grmat,
i gori ečat,
tam kaj što hrabri Titovi borci
za život vo smrt bez žalba letat,
tam ljubov raste,
tam ljubov krepne.

Sred tie buri,
sred dožd kuršumi,
drugarko zlatna,
drugarko mila,
prva da ideš,
prva da bideš.

A ako kuršum mladost ti zgrabi,
nemoj da tažiš, nemoj da žališ,
ogneni oči neke ti svenat,
iljadi race so žar ke pališ,
iljadi masi s borba ke krenat!

. . . . . .«

I ona je proglašena za narodnog heroja.

U prolećnoj ofanzivi izgubila je život Vera Trajkova Kotorka iz Kumanova, učenica VII razreda gimnazije. I ona je bila borac Karpošovskog bataljona. U početku bolničarka i politički delegat u vodu, posle borbe za oslobođenje Kratova postaje politički komesar čete i omladinski rukovodilac. Poginula je u jurišu na fašistička utvrđenja.

Za slobodu Makedonije dala je svoj život i mlada Albanka iz Debra, narodni heroj Ibe Palikuća. Braneći odstupanje jednog dela svoga bataljona poginula je 22. septembra 1944. godine kod sela Šutovo u kičevskom kraju. Još 1942. godine bila je član omladinske grupe koja je formirana u Debru, a jula 1943. godine primljena je u partiju. Uskoro dolazi u partizane. To je prva devojka Albanka u partizanskim odredima Makedonije.

Pri kraju rata okupator se, osećajući da mu se bliži kraj, nemilosrdno obračunavao sa svakim učesnikom u NOB-u i masovno uništavao stanovništvo, osobito po selima. Iz mnogih svedočanstava toga doba vidi se da su bili posebno krvoločni prema ženama-borcima. U izveštaju sekretara II

oblasnog komiteta Blagoja Talevskog od 12. maja 1944. godine čitamo: »Sedam naših boraca koji su se sklonili u Krapjanske kolibe (Porečje), izdati su od strane dražićevaca bugarskoj vojsci. I svi su uhvaćeni. Vojnici su ih odvukli na Barbarac (blizu Dobriških česama) gde su dobili naredbu da ih likvidiraju. Prvo su ih skinuli do kože, a zatim su ih streljali. Oni su od tela mrtvih partizana napravili krstinu, a drugaricu koja je bila među njima, stavili iznad svih... Posle nekoliko dana dobriški seljaci sahranili su streljane...«

Kruna dotadašnjih napora i žrtava u narodnooslobodilačkoj borbi bilo je sazivanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije. Prvo zasedanje ASNOM-a održano je u manastiru »Prohor Pčinski« 2. avgusta 1944. godine, na dan ilindenskog ustanka. Na njemu se ASNOM konstituisao u najviši organ narodne vlasti na teritoriji Narodne Republike Makedonije. Među odlukama Prvog zasedanja ASNOM-a bila je i Deklaracija o osnovnim građanskim pravima, bez obzira na nacionalnost, veru i pol. Tim aktom je ozakonjen ravnopravni položaj žena, izvojevan s oružjem u ruci, bezbrojnim žrtvama u toku narodnooslobodilačke borbe.

Prvo zasedanje ASNOM-a u ime žena pozdravila je Mara Naceva, koja je tom prilikom rekla: »U ime makedonskih žena i majki rodoljupki, htela bih da vam kažem da je današnji dan veliki praznik za nas makedonske žene. Mi se danas radujemo, a i ponosimo, što smo svojim delima, svojim učešćem u NOB-u, pridonele stvaranju ASNOM-a. ASNOM, pored ostalog, za nas znači garanciju da se u makedonskoj državi ukida večita nepravda prema makedonskim ženama...«

Između 122 predstavnika ASNOM-a izabrano je i 6 žena: Vera Aceva, Mara Naceva, Ljiljana Čalovska, Veselinka Malinska, Maca Karbeva i Mileva Sabo. U Prezidijum ASNOM-a koji je vršio funkciju privremene vlade, izabrane su Vera Aceva i Ljiljana Čalovska, a među 40 predstavnika delegiranih za članove AVNOJ-a nalazile su se Mara Naceva, Ljiljana Čalovska i Olga Petruševa.

Uskoro posle prvog zasedanja ASNOM-a usledila je kapitulacija Bugarske. Nemačka vojska ubrzano se povlači iz Grčke preko Makedonije ostavljajući jače snage po gradovima. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske oslobađaju gradove i nanose neprestane udare nemačkom okupatoru otežavajući mu povlačenje i osujećujući njegove planove za rušenje komunikacija i objekata. Bitka za oslobođenje glavnog grada Makedonije, Skoplja počinje 11. novembra. Borba se pobedonosno završava u noći između 13. i 14. novembra. U decembru 1944. godine u glavnom gradu Republike Makedonije održava se vanredno zasedanje ASNOM-a, u kome Prezidijum u svojstvu Privremene vlade podnosi izveštaj o svome radu. Rat, međutim, još nije završen i jedinice Narodnooslobodilačke vojske Makedonije i dalje učestvuju u borbama protiv nemačkog okupatora za konačno oslobođenje cele Jugoslavije.

U slobodnoj, ali razrušenoj i opustošenoj domovini žene dobijaju nove, ne manje odgovorne zadatke. Sad se po celoj Makedoniji održavaju zborovi i konferencije žena, koje se pretvaraju u manifestacije njihove svesti o tome da borba nije završena sve dok i poslednji okupatorski vojnik ne bude oteran iz Jugoslavije. Žene učestvuju u pripremama XV makedonskog korpusa za polazak na sremski front. Brinu se o radu bolnica, o opremi i hrani boraca. U isto vreme preko organizacije AFŽ-a i Narodnooslobodilačkog fronta uključuju se u najrazličitije akcije za raščišćavanje ruševina i obnovu zemlje. Pored parole »Sve za front, sve za pobedu«, sad je aktuelna i parola »Dok traje obnova, nema odmora.«

Jedan od najvažnijih zadataka koji su se postavili pred organizaciju antifašistkinja bio je priprema XV korpusa za sremski front. Majke su slale svoje sinove i kćeri sa željom da preko njih daju svoj deo u konačno oslobođenje zajednice jugoslovenskih naroda, svesne da je samo zbratimljena i slobodna Jugoslavija jedinstvena garancija i za slobodu Makedonije. Pred njima su bili likovi majki — heroja čiji su najdraži položili svoje mlade živote u temelj slobode. Pred njima je lebdeo lik majke — heroja Pare Aceve, majke koja je dala slobodi svoja dva sina, majke narodnih heroja Vere i Mirčeta. Tu je i hrabri i skromni lik Vase Košulčeve, kojoj je pet sinova poginulo u narodnooslobodilačkom ratu. Ubedljivošću i čvrstinom revolucionarne majke ozaren je lik starice Efke Menkove, majke trojice sinova boraca za slobodu Makedonije, majke partizanskih kurira sa Kozjaka Lefterije Josifove, majke narodnog heroja Kuzmana Josifovskog Pitu i mnogih drugih makedonskih majki-heroja.

Persida Trajkova Trpkova, jedna od prvih članova KPJ u Skoplju (1919/20).

Prva uprava URSS-ove podružnice duvanskih radnika u Strumici, formirana u novembru 1936.

ПРВА УПРАВА НА У.Р.С.-ОВАТА СИНДИКАЛНА ПОДРУЖНИЦА НА ТУТУНОВИТЕ РАБОТНИЦИ ОД Струмица
– ФОРМИРАНА ВО МЕСЕЦ НОЕМВРИ 1936 ГОД.

Fašisti su rušili i palili sela.

Nevena Georgieva Dunja, partizanka iz Prvog skopskog odreda. Poginula 1942. u borbi sa bugarskim fašistima.

Makedonke sa puškom u ruci (Kožuv, 1944).

Žene donose hranu borcima III makedonske brigade (Kozjak, 1944).

Vaska Dugunova govori na omladinskom mitingu u Skoplju (1944).

Makedonke pri radu na priključnim poljima.

Radna akcija žena Ključa — šivenje posteljine za gradsku bolnicu (1945).

Makedonske žene glasaju za narodne poslanike za Ustavotvornu skupštinu DF Jugoslavije i Makedonije (novembar 1945).

»Današnja narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, pored pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara kada ona ne bi, pored opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, to jest kada ona ne bi, pored oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Šiptara, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe...« (Titov članak »Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe«, 1942)

★★★

SLOVENIJA

NADA DRAGAN

SMRT V BRDIH

V poletnem žaru na pečinah skalnih
s svinčenko v prsih partizan leži,
končan je sen o dneh bodočih, daljnih
in zadnjič v svet ponosno zro oči.

Nebes modrina sega do obzorja,
poletno sonce sije sredi Brd,
v dolini Soča vije se do morja,
veselo poje čriček sredi trt.

Zelene senožeti, Benečija,
in tam za hribi skalni, mrki Kras.

Kje si Dolenjska tiha domačija?
V Goriških Brdih sam umiram jaz!

Nad Sočo sije v soncu Sveta gora.
Veselo poje čriček sredi Brd.
Premagana je tisočletna mora
in je svoboden ves slovenski rod.

(Pesem, napisana poleti 1944, je tudi uglasbena. Napisala jo je takratna študentka in partizanka Nada Dragan. — Živa, zdaj profesorica in prevajalka, por. Carevska)

VIDA BREST

MATI PADLEGA PARTIZANA

Vse dni sem čakala in vse noči,
da prideš spet domov iz host,
da pošlješ mi pozdrav mordá.
Ne veš, kaj pretočila sem solzá,
odkar tako ste me pustili samo.

Sinoči je potrkal sosed Peter
drobno na okno, ko je mimo šel.
Vesel je bil. Ko sem vprašala zate,
se zresnil je in prebledel.

Tako sem zvedela, da več ne bo te
in da bom sama svoje žive dni.

Tako junaški, močni so hiteli,
ti naši mladi fantje danes tod.
Glasno so vriskali gredoč in peli
in sonce je sijalo jim na pot.

Pa sem prinesla kruha jim in vina,
kot včasih tebi, ko si bil doma.

Spi, mirno spi, ti moj junak najmlajši,
če tebe več ne more greti
in te predramiti iz sna,
stotere druge grela bo,
ljubezen mojega srca.

1944.

(Vida Brest je bila, ko se je priključila narodnoosvobodilnemu gibanju, mlado kmečko dekle. Po osvoboditvi se je izšolala za učiteljico. Zbirko »Pesmi Vide Brestove« izdala leta 1947)

ŽALUJOČA MATI Č.

PRIMORSKA MATI SINU

Jaz, žalostna mati svojega Franceta,
lepo vas pozdravljam
in se zahvaljujem,
da ste mojega sina spremljali domov,
ga lepo položili v grob.

Okoli njega sedaj rožice cvetijo
in moje grenke solze ga kropijo.
Svoboda je res zlata,
toda tudi moj sin je zlat,
ker je za svobodo življenje dal.

Za svobodo se je bojeval
moj dragi, ljubi sin.
Tovariši in tovarišice,
nič se ne prestrašite tega,
le v boj naprej, le v boj naprej!

(Objavljeno 5. aprila 1944. v Partizanskem dnevniku s podpisom »Žalujoča mati Č.«)

Od svih Slovena preci današnjih Slovenaca prodrli su najdalje na zapad i prvi među Južnim Slovenima stvorili državu — Kneževinu Karantaniju sa središtem u današnjoj Koruškoj severno od Celovca. Ali su brzo došli pod tuđu vlast. Sa tuđom vlašću od VIII veka počelo je među njih prodirati hrišćanstvo i strani feudalni poredak. Slovenci su postali najvećim delom narod potčinjenih — neslobodnih seljaka-kmetova i to ostali više vekova.

Teritorija koju su Slovenci naselili u prvo doba smanjila se do XV veka otprilike na trećinu, to jest na 24.000 km². Korušku, Štajersku, Kranjsku, Goriško i Trst u borbama sa drugim jakim feudalnim porodicama od XII do XV veka prisvojili su Habsburzi, koji su 1526. godine posredno preko Mađara postali vladari i prekomurskih Slovenaca, a posle Napoleonovog pada i gospodari nekadašnjih posjeda Venecijanske Republike — dela severozapadne Istre i Beneške Slovenije. I sve ovo — osim Beneške Slovenije, koja je 1866. godine pripala Italiji, gde se nalazi još i danas — ostalo je Habsburzima u okviru Austro-Ugarske sve do kraja prvog svetskog rata. Sada je oko 20.000 km² slovenačke teritorije u Socijalističkoj Republici Sloveniji, a ostalo podeljeno je između Austrije, Italije i Mađarske.

Raspadanjem slovenačke teritorije na pojedine samostalne krajine svest o povezanosti svih alpskih Slovena, to jest Slovenaca, počela se gubiti i umesto nje jačati posebna pokrajinska svest — koruška, štajerska, kranjska itd. Tek od kraja XV veka, kada se seljački slovenački narod počeo buniti protiv feudalnih gospodara, i od sredine XVI veka, kada su počeli slovenački protestantski pisci pisati i štampati prve knjige na slovenačkom jeziku, ponovo je proklijala svest o povezanosti čitavog slovenačkog naroda i počeli su rasti privredni, politički i kulturni temelji slovenačkog naroda.

Tuđa feudalna vlast, bilo da su u pitanju germanski, mađarski ili italijanski feudalci, svojom privrednom, političkom i kulturnom nadmoćnošću kroz vekove je denacionalizovala slovenački narod. Od Marije Terezije i Josifa II naovamo svesno se htelo višenacionalnu austrijsku državu pretvoriti samo u nemačku. U drugoj polovini XVIII veka počinje, u tada već klasno diferenciranom slovenačkom narodu — iz seljaka-kmetova nastalo je radništvo i podiglo se građanstvo, malograđanstvo i inteligencija — svesna borba za narodna prava, za oblikovanje jedinstvenog i svim Slovencima zajedničkog književnog jezika i za njegovu ravnopravnost u javnom životu. U tome je tada značajnu ulogu imao odnos slovenačkog građanstva i malograđanstva, pre svega njegove inteligencije, prema slovenačkom nacionalnom pitanju. To je bilo od presudne važnosti da slovenački narod postane svestan samog sebe, da se konačno zbije i sazri u naciju.

Kroz sve teške vekove borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje slovenačkog naroda imale su i žene značajnu ulogu, a u vekovima kmetstva do prvih slovenačkih knjiga u XVI veku i do slovenačkog narodnog buđenja u drugoj polovini XVIII veka naprosto presudnu ulogu. One su iz generacije u generaciju čuvale slovenački jezik i najviše doprinosile stvaranju naše tada jedine govorne umetnosti — narodne pesme, koja je u najpotresnijim primerima manifestovala baš njihovu tešku žensku sudbinu, a i njihovo junaštvo u borbi protiv Turaka, koji su preko dve stotine godina pljačkali, pustošili i ubijali u svim slovenačkim pokrajinama i odvodili žene, muškarce i decu u ropstvo. U seoskim bunama su se kao i njihovi očevi, braća i sinovi borile protiv ugnjetavanja tuđih feudalaca koji ih nisu izrabljivali samo kao radnu snagu već i kao žene. A svoj otpor prema nepravednom društvenom poretku i svoju želju za ravnopravnošću najjače su u feudalno doba manifestovale pripadništvom verskim sektama seosko-plebejske reformacije, u kojima su bile rav-

nopravne »sestre« svojoj verskoj »braći« i mogle biti i sveštenice.

Već naši protestanti, osobito pisac prve slovenačke knjige Primož Trubar, nastojali su da uvedu za sve slojeve i za oba pola jednaku slovenačku osnovnu školu i tako i u njima susrećemo u doba reformacije — pored onih u manastirskim ženskim školama koje su uglavnom bile namenjene plemićkim i imućnim građanskim kćerima — izvestan broj učiteljica. Ali kao i sve što je bilo protestantsko, katolička reakcija uništila je i protestantske škole. Tek od reformi Marije Terezije mogle su i devojčice opet pohađati osnovnu školu. A otkako je Marija Terezija 1770. g. proglasila školstvo za »politicum«, pa sve do kraja austrijske vladavine — osim za vreme kratkotrajnih Ilirskih provincija (1809—1813) — u slovenačkim pokrajinama borba za škole i školstvo stalno je bila povezana sa borbom za nastavu na slovenačkom jeziku.

Da bi se slovenački narod nacionalno probudio, bile su dakle, potrebne i nacionalno svesne građanke kao nosioci slovenačkog duha u porodicama i u kulturnim krugovima. Zato slovenačko građanstvo i malograđanstvo nije branilo svojim ženama i kćerima da ulaze u javni život. Prvi istupi pevačica i glumica na čitaoničkim pozornicama, to jest na slovenačkim kulturnim priredbama koje su istovremeno bile i politička manifestacija slovenstva, požnjeli su mnoge pohvale i podstreke. Rodoljubivi literarni prvenci prve slovenačke pesnikinje Fani Hausmanove (1819—1853) i prve slovenačke književnice Josipine Urbančič — Turnograjske (1833—1854) upravo su oduševljeno pozdravljeni. Ali to nije značilo spremnost i nameru da se i ženama priznaju prava koja su imali ili zahtevali muškarci.

Tako je, na primer, pisac Josip Stritar, koji je prolio mnogo suza »nad svetskim britkim čemerom«, 1876. g. u jednom svom romanu odredio granice ženama i njihovom putu ka samostalnosti i ravnopravnosti pišući da bi žene smele biti samo »činovnice, naravno niže, učiteljice, samo ne u latinskim (to jest srednjim) i visokim školama, a i to samo one, koje se ne bi udavale, »jer ženama ne pristoji javnost«. I kad je četiri godine pre toga jedan od prvih slovenačkih socijalista Matija Kunc predložio da i žene pohađaju ljubljansko radničko vaspitno društvo i da se tamo obrazuju, liberalnom listu »Slovenski narod« činio se ovaj predlog ne samo neumestan već i smešan, a i vlast je bila protiv toga.

A baš u to doba Slovenke su zapaženo istupale u javnosti, i to na taborima, to jest na velikim narodnim skupovima na kojima je zahtevano uvođenje slovenačkog jezika u škole i nadleštva i — kao 1848. g. — tražena Ujedinjena Slovenija. Slovenačke radnice su prvi put štrajkovale već 1871. godine, i to u ljubljanskoj fabrici bombona.

Bilo je i drugih, naprednijih, koji su počeli uviđati da se sa ogorčenošću i ismejavanjem ne može zaustaviti razvoj, da je »ženski rad, ženska konkurencija ... istorijska činjenica koja postoji i koja će verovatno i ostati, bilo nam to po volji ili ne«[1])

Da bi lakše denacionalizovali slovenački narod, nemački i italijanski nacionalisti su, osobito u perifernim krajevima osnivali preko svojih školskih društava (Schulverein, Lega nazionale) nemačke odnosno italijanske škole. Zato je 1885. g. osnovana narodnoobrambena školska »Družba sv. Cirila in Metoda« i počela u nacionalno ugroženim krajevima osnivati dečje vrtiće, osnovne i građanske škole. Ovo Društvo sv. Ćirila i Metodija imalo je mnogo podružnica — muških, ženskih i mešovitih. I baš njegova ženska podružnica u Trstu, osnovana 1887. g., bila je prvo slovenačko žensko društvo.

Školski zakon iz 1869. g., koji je za oba pola uveo obavezno osmogodišnje školovanje, otvorio je devojkama državne ženske učiteljske škole (u Celovcu, Ljubljani, Trstu i Gorici) i put do jednakog rada u učiteljskom pozivu, ali ne i do ravnopravnosti u tom pozivu. Ne samo što su bile slabije plaćene, već su i njihove kolege — učitelji bili protiv toga da žene za isti rad primaju istu platu kao muškarci, te su se 1897. g. u vezi s tim posebnom »spomenicom« obratili kranjskom pokrajinskom veću. Zbog toga su učiteljice 1898. g. osnovale svoju stalešku organizaciju — »Društvo slovenskih učiteljic«, — koje je sa svojim zahtevima — ista plata za isti rad, ravnopravnost u službi, a kasnije i sa zahtevom za žensko pravo glasa — bilo prvo borbeno slovenačko žensko udruženje.

Od 1900. g. počeli su se u Austriji osnivati šestorazredni devojački liceji,[2]) a ljubljansko slovenačko liberalno gradsko veće osnovalo je još 1896. g. sličnu žensku srednju školu — Višu devojačku školu — da bi se gradska ženska omladina školovala u slovenačkom duhu. I zaista, omladinke sa ove škole — »licejke« — oduševljeno su sarađivale u revolucionarnom slovenačkom đačkom pokretu osnovanom dve godine pre prvog svetskog rata (»Preporod«). Cilj mu je bio rušenje austrougarske države i stvaranje nove — jugoslovenske —, zbog čega se povezivao i sa omladinom drugih jugoslovenskih naroda, osobito sa »Mladom Bosnom«.

Već od ranog kapitalizma u XV i XVI veku susrećemo u slovenačkim krajevima i radnice, koje rade u vrlo teškim prilikama prvobitne akumulacije kapitala, osobito otkad su se reformama prosvećenog apsolutizma širom otvorila vrata industrijalizaciji.

U drugoj polovini XIX veka radnice su već prevladale u papirnicama, u fabrikama šešira i u ljubljanskoj fabrici duvana. Godine 1876. sprovele su radnice čak i prvi pravi štrajk u Trbovljama, a prilikom prvog velikog štrajka u ugljenom bazenu Trbovlje — Zagorje — Hrastnik 1889. g., pored muškaraca i dece, uhapšeno je i 56 žena. Godine 1905. i 1910. opet je došlo do ženskih štrajkova u Trbovljama. Žene su obustavljale rad i u drugim industrijskim pogonima, tako 1890. g., u svilani u Gorici, a 1904. kovačice eksera na Jesenicama,

[1]) Fran Celestin, Žensko vprašanje, Ljubljanski zvon 1884.

[2]) Gimnazije su se otvorile devojkama u Austriji, dakle i u slovenačkim pokrajinama 1872, ali samo kao privatnicima; na filozofskom fakultetu mogle su studirati od 1897, a od 1900. godine na medicinskom i na farmaceutskom fakultetu. Na druge fakultete i visoke škole, kao i na državne gimnazije, morale su čekati do propasti Austro-Ugarske.

posle štrajka na Javorniku, dale su podstrek i za štrajk na Jesenicama. Radnice susrećemo već i na radničkim zborovima i u radničkim društvima, na primer na prvoj prvomajskoj proslavi u Ljubljani 1890, u odboru 1892. g. u Ljubljani osnovanog »splošnega delavskega napredno izobraževalnega-pravovarstvenega in podpornega društva« i drugde.

Na spomenutoj prvoj prvomajskoj proslavi usvojene su odluke pariskog osnivačkog kongresa Druge internacionale a sa njima i dužnost da radnici smatraju radnice kao ravnopravne saborce i da se bore za »istu platu za isti rad«. I na kasnijim prvomajskim zborovima socijaldemokrati su tražili »za žene ista prava i dužnosti« kao i za muškarce (1891), pravo glasanja i za žene (1893) itd. I sve više su na ovim zborovima učestvovale i radnice i žene radnika. A da bi »obranili« radnice od socijalnih demokrata hrišćanski socijalisti krajem 1894. g. osnovali su prvo slovenačko žensko radničko udruženje — »Katoliško društvo za delavke« (Katoličko društvo za radnice), u kome je bilo najviše radnica Ljubljanske fabrike duvana, a predsednik je bio muškarac — sveštenik.

Slovenački socijaldemokrati su 1896. g. osnovali »Jugoslovansko socialdemokratično stranko« koja je preuzela hajnfeldski program austrijske socijaldemokratije i sa njim zahteve za opšte, jednako i direktno pravo glasa bez obzira na pol, zahtev za osmočasovno radno vreme, zabranu noćnog rada i za žene još posebno zabranu za njihov organizam štetnog rada, ali nije zahtevala jednaku platu za jednaki rad iako je to jedan od osnovnih zahteva pokreta za žensku ravnopravnost.

Docnije su socijaldemokrati osnivali i radničko-prosvetna društva, u kojima su učestvovale i radnice, a i druge žene-socijalistkinje. Jedno od takvih društava bio je »Ljudski oder« u Trstu, koji je imao i poseban ženski odsek.

U Trstu je 1897. g. počela izlaziti »Slovenka« — prvi »list slovenačkih žena«. Osnovana s ciljem nacionalnog buđenja, »Slovenka« je ukazivala i na nepravde koje doživljavaju žene u porodici i društvu i zauzimala se za žensku ravnopravnost. U tom smislu su bili najizrazitiji i najnapredniji idejni pogledi učiteljice Elvire Dolinarjeve, koja je u članku »Ženska emancipacija« — pozivajući se na Bachofena i Morgana — već u prvom godištu napisala: »Muškarac neka ne bude gospodar, a ni žena gospodarica sveta. Neka žive ravnopravno, različiti jedino po polu, a ne po pravima.« Ali za tadašnje slovenačke građane i malograđane ideje Elvire Dolinarjeve, osobito o porodici, kao i shvatanja druge urednice, koja je iako sa stanovišta hrišćanskog socijalizma prvenstveno isticala socijalno pitanje u koje je uključivala već i žensko pitanje — bile su suviše revolucionarne, i tako je list 1902. g. prestao da izlazi.

Trst nije dao samo prvo slovenačko žensko društvo i prvi slovenački ženski list. Tršćanske Slovenke su godine 1898. osnovale i prvo utočište za besposlene sluškinje — »Zavod sv. Nikolaja«, jer je u Trst dolazilo mnogo devojaka iz svih slovenačkih pokrajina da traži posao, pa su u tom velikom lučkom gradu bile izložene mnogim opasnostima. U Ljubljani je slično utočište — »Zavod sv. Marte«, pod svešteničkim rukovodstvom, nastalo tek pet godina kasnije.

Godine 1900. u Idriji, gde postoji čuveni rudnik žive, osnovano je prvo slovenačko socijalističko žensko društvo — »Veda« (Nauka) sa ciljem: ženski pol duševno podizati iz naučnog, socijalnog i polnog neznanja, štititi ga od moralnog i fizičkog propadanja i pomagati ženama da poboljšaju svoj ekonomski položaj. U vezi sa ovim društvom osnovana je i prva idrijska čipkarska zadruga. Jedan od tadašnjih istaknutih socijalista Karel Linhart, je krajem 1901. g. u bečkim »Dokumente der Frauen« (Dokumenti žena) razmišljao o »slovenačkom ženskom pokretu«. Nadao se da će se iz kruga »Vede« razviti širi ženski pokret premda je duhovnim vođom onih nezadovoljnih Slovenki čiji bi se krug mogao u širem smislu poistovetiti sa ženskim pokretom nazvao Zofku Kvedrovu. Ona je godinu pre sa svojom prvom knjigom »Misterij žene« jako uznemirila kako liberale, tako i klerikale, jer je ovaj »misterij« razotkrila u iskorišćavanju, zapostavljanju i ponižavanju žena, čak i onih iz viših slojeva. Krivce ovog iskorišćavanja i zapostavljanja, kao i krivce dvojnog morala — jednog za žene a drugog za muškarce — videla je u kapitalističkom društvu. Ali posle 1913. g. o »Vedi« nije se više čulo. Došao je rat, a posle rata Idrija je pripala Italiji.

Od svih tadašnjih »krugova« slovenačkog ženskog pokreta, kako ih je video Linhart, najduže je radilo — do drugog svetskog rata — »Splošno slovensko žensko društvo« (Opšte slovenačko žensko društvo) osnovano 1901. g. sa »feminističkim i socijalnim zadacima«. Borilo se protiv paragrafa 30. Zakona o društvima po kome žene nisu mogle biti članice političkih društava, kao i protiv paragrafa 7. državnog Zakonika koji je žene isključivao iz opšteg izbornog prava. Do prvog svetskog rata ono je bilo u Savezu austrijskih ženskih društava, mada je od samog početka bilo izrazito sveslovenski usmereno i zbog toga se u borbi za ženska prava povezivalo osobito sa Hrvaticama i Čehinjama.

Zbog »klerikalne opasnosti« slovenački liberali su u godinama borbe za opšta izborna prava (1905—1907), bili protiv ženskog prava glasa. Tada su socijaldemokratski, a i hrišćanskosocijalistički radnici održavali zborove u raznim krajevima Slovenije i na njima tražili opšte i jednako pravo glasa za sve građane muškog i ženskog pola starije od 20 godina u državnom i u pokrajinskom okviru. Godine 1907. izborna prava dobili su samo muškarci, a nemački socijaldemokrati, posebno Klara Zetkin, kao i Lenjin, prebacili su austrijskim drugovima da su zbog kompromisa sa građanskim strankama oportunistički žrtvovali zahtev za žensko pravo glasa.

Godine 1911. austrijski parlamenat na predlog socijaldemokrata promenio je Zakon o društvima, tako da su i žene mogle biti članice političkih društava. Slovenački socijalistički list »Rdeči prapor« (Crveni barjak) tada je, upozoravajući na zborove za žensko pravo glasa zakazane u čitavoj Austriji

za 19. mart 1911. (prvi »Socijalistički ženski dan«, prvi »Osmi mart« u austrijskim pokrajinama), napisao da je time socijaldemokratija svoju dužnost prema ženama obavila i da je od sada dužnost njih samih da se politički organizuju i bore za svoja prava.

Ovakav organizacioni i mobilizacijski zadatak među ženama, osobito među radnicama, preuzeo je prvi »list slovenačkih socijalistkinja« — »Ženski list«, koji je 1913. g. izdavala i uređivala Lojzka Štebijeva, dakako u duhu tadašnjeg socijaldemokratskog reformizma i parlamentarizma. Ali, list je izašao samo šest puta, jer »nije naišao ni na kakvu pomoć od same stranke«.

Kao opšte socijalno pitanje, tako je Štebijeva htela i žensko pitanje rešavati »mirno i dostojanstveno«, i zato otklanjala borbu engleskih sufražetkinja ne samo »što želi pravo glasa samo za deo žena«, već i zbog toga »što je krajnje neestetička«, mada je smatrala da se »proleterski i građanski ženski pokret... potpuno kriju u političkim i socijalnim zahtevima«, s obzirom na to što se moderni ženski pokret »ne bori više samo za feminističke zahteve, već je svoj rad počeo da organski unosi u rad za opšti ljudski napredak«.

Svetski rat je doneo sa sobom mnoge strahote, ali i velika obećanja za budućnost. Godina 1917. je snažno razdrmala slovenačke žene svih slojeva i svih političkih shvatanja. To je bila godina »Majske deklaracije« i ona je bez obzira na svoj austrijskomonarhistički okvir budila u narodu, a i kod žena koje su za nju sakupile sedam debelih knjiga potpisa, dva velika očekivanja — nacionalno oslobođenje i spajanje svih Slovenaca i ujedinjenje Slovenaca sa ostalim jugoslovenskim narodima, kao i socijalno pravednu državu, pravednu i prema ženama. Posebno je radni narod oživeo posle ruske oktobarske revolucije. Vojska se bunila, a žene-radnice, službenice i žene radnika su demonstrirale. Marta 1918. g. u Ljubljani železničarske žene su sa crvenom zastavom na čelu došle pred zgradu pokrajinske vlade zahtevajući poboljšanje ishrane. (Žene železničara su uopšte bile vrlo revolucionarne i 1920. g. živo učestvovale u velikom štrajku železničara). Marta 1918. g. održan je i javni ženski zbor na kome su žene tražile mir i izborno pravo, pozdravljajući istovremeno revolucionarni ruski proletarijat. Aprila iste godine su — uglavnom izbeglice koje je front oterao od kuće — tri dana uzastopce demonstrirale po Ljubljani i zahtevale mir i hleb, zbog čega je uveden policijski čas, a građanima zabranjeno da se okupljaju na ulicama.

Međutim, kraj rata je doneo prvo veliko razočaranje — još veću rascepkanost slovenačke teritorije. Ono što su dotada delile pokrajinske granice, sada je pretilo da raskomadaju nove državne granice. Zato su žene 2. marta 1919. g. priredile u raznim krajevima Slovenije protestne zborove protiv londonskog ugovora iz 1915. g., prema kome je veliki deo slovenačke zemlje obećan Italiji. Istovremeno su poslale odgovarajuće rezolucije našoj delegaciji na Pariskoj mirovnoj konferenciji.

Slovenke su, dakle, budno i revolucionarno učestvovale u tadašnjim političkim i privrednim zbivanjima i opravdano očekivale da će im nova država priznati ljudsku i građansku ravnopravnost. Ali ovo se nije desilo. Naprotiv! Pokazalo se da su Slovenke donele iz Austrije bolji socijalni i građanski pravni položaj nego što su ga imale žene u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni i Hercegovini. Stara Jugoslavija doduše nikad nije izjednačila zakonodavstvo koje je nasledila sa svojim toliko različitim sastavnim delovima — a sva ta raznolikost zakona pogađala je uglavnom žene —, a uvek je postojala opasnost da će srpske zakone uvesti i u druge delove države.

U svojim nacrtima za buduće uređenje države samo je socijaldemokratska stranka tada govorila o političkim pravima žena i tražila i za njih opšte i jednako, neposredno i tajno pravo glasa za sva zakonodavna i upravna predstavništva. Međutim, već prilikom pripremanja novog izbornog sistema za biranje narodnog predstavništva dalo se naslutiti, da će zajedno sa radnim narodom biti prevarene i žene. Zato su »ljubljanske socijalistkinje« na javnom zboru januara 1920. g. — na kome su se inače opširno bavile privrednim pitanjima — odlučno protestovale protiv namere vlade da ih prevari novim izbornim zakonom u pogledu izbornih prava. Zbor je pozvao žene da se sjedine u Socijalističkoj stranci i zajedno sa svetskim proletarijatom pođu u energičnu borbu za postizanje svih ljudskih prava. A tada su se socijaldemokrati onako kao i liberali već počeli pribojaviti ženskog prava glasa, čak i opštinskog. No, žene su izgubile i ono pravo glasa koje su neke kategorije dotada imale.[1])

Osnivanjem Treće internacionale marta 1919. g. nastao je i nov proleterski — komunistički ženski pokret. Dok je Druga internacionala priznavala opravdanost ženskih zahteva za ravnopravnost, Treća internacionala je izjavljivala da komunistički pokret ne može uspeti bez saradnje žena, da može postići svoje ciljeve samo u zajedničkoj borbi čitave radničke klase — muškaraca i žena.

Već i prvi list slovenačkih komunista »Baklja« u svom prvom i jedinom broju jula 1919. g. pozivao je žene na put proleterske klasne borbe navodeći Bebelove reči da budućnost pripada radniku i ženi. Na osnivačkom zboru slovenačke komunističke stranke aprila 1920. g. bio je i kraći referat o ženskom pokretu, a za sekretaricu zbora izabrali su mladu službenicu iz Trbovlja Tončku Čečevu. Čečeva je bila i na čelu žena koje su krajem 1920. g. javno pripremale »žensku političku organizaciju«, odnosno »žensku komunističku organizaciju«. List nove slovenačke socijalističke, odnosno komunističke stranke »Rdeči prapor« objavio je jula 1920. g. »Manifest komunističke internacionale« od 4. marta 1920. g., u kome je ženama preporučeno da osnivaju svoje organizacije, legalne ako je to moguće, inače ilegalne. Ali do ove organizacije nije došlo jer je sa Obznanom i komunistički ženski pokret morao da pređe u ilegalnost, odnosno da potraži odgovarajuće legalne mogućnosti za rad.

---

[1]) U Austriji su naime direktno oporezovane žene i intelektualke, u ono vreme uglavnom učiteljice, imale opštinsko pravo glasa, ali i jedne i druge mogle su učestvovati na izborima samo preko svojih zakonitih predstavnika, odnosno opunomoćenika.

Posle rasula Austro-Ugarske i stvaranja nove države Srba, Hrvata i Slovenaca, nastalo je mnogo novih ženskih društava i udruženja — dobrotvornih, obrazovnih i stručnih, a prvih godina su preovlađivala izrazito narodnoodbrambena, jer se tada za Slovence odlučivalo vrlo značajno i bolno pitanje — šta će biti sa Trstom, Goricom, Primorjem, Istrom i Koruškom. U Mariboru je 1919. g. osnovano »Slovensko žensko društvo«, a u Velikovcu »Zveza ženskih društev na Koroškem« (Savez ženskih društava u Koruškoj). Ovaj Savez povezivao je 56 ženskih društava i izdavao list »Koroška zora«. U Gorici su Slovenke 1922. g. osnovale »Splošno slovensko društvo« (Opšte slovenačko društvo) i iste godine izdavale list »Goriška Slovenka«. Izgubljena je borba za Korušku i fašizam na slovenačkoj teritoriji pod Italijom uništio je brzo tamošnja društva i listove. Najduže se zadržao mesečni časopis »Ženski svet«, osnovan u Trstu 1923. g. Izdavalo ga je »Žensko dobrodelno udruženje«, koje je želelo da pruži pomoć siromašnim i da u tom vidu održava slovenstvo tamo gde su fašisti već od 1920. g. spaljivali slovenačke narodne i radničke domove. A i »Ženski svet« je sa godištem 1929. morao najzad da se preseli u Ljubljanu, gde je izlazio sve do okupacije 1941. godine. »Ženski svet« se proširio ne samo po slovenačkoj i hrvatskoj okupiranoj teritoriji (u početku je donosio i priloge na hrvatskom), već i na celu Jugoslaviju, išao po čitavoj Evropi, pa čak u Severnu i Južnu Ameriku, Afriku i Aziju, svuda gde je sudbina odnela slovenačke iseljenice.

Zbog teških privrednih prilika, naime već od poslednjih decenija prošlog veka pa do prvog svetskog rata, gotovo četvrtina slovenačkog naroda otišla je za radom i hlebom u tuđinu, pre svega u SAD, a mnogo žena otišlo je u Egipat. Posle rata iselilo se zbog fašističkog progona osobito mnogo primorskih Slovenaca, najviše u Argentinu. Ubrzo su naši iseljenici počeli osnivati društva i listove. Svuda su u velikom broju i samopregorno radile i iseljenice, koje su imale i svoje kružoke u zajedničkim udruženjima, pa i svoja udruženja, od kojih su posebno poznata 1926. g. osnovana »Slovenska ženska zveza« (Slovenački ženski savez) i 1934. g. »Progresivne Slovenke Amerike« u SAD. Od 1929. g. »Slovenska ženska zveza« izdaje i svoj mesečni časopis »Zarja«.

Otkako je Komunistička stranka morala preći u ilegalnost, njeni ilegalni listovi i forumi, kao i legalni listovi i organizacije koji su bili pod uticajem komunista, čas su više a čas manje temeljito razmatrali položaj i zahteve žena, njihovu ulogu u borbi za novo društveno uređenje ukazujući na odgovarajuće organizacione oblike za uspešnu borbu ženskog proleterskog pokreta. Osim toga, možemo iz komunističkih legalnih i ilegalnih listova i iz listova redigovanih u marksističkom duhu ocenjivati i teorijski nivo i shvatanje ženskog pitanja, odnosno ženskog pokreta u određenim periodima i trenutnu »strategiju i taktiku« Komunističke stranke u njenom unutrašnjem odnosu prema rešavanju ovog pitanja i prema ženskom pokretu izvan stranke, na primer iz članka »Feminizam i borba radne žene« M. Knapove, to jest učiteljice Poldke Kosove, objavljenog 1934. g. u mesečnom listu »Književnost« ili iz uvodnog članka u prvom broju »Naše žene« 1941. g. »Putevi i ciljevi ženskog pokreta« Vide Tomšičeve. Pored nekih u tridesetim godinama izašlih temeljnih marksističkih dela, koja su se posredno ili neposredno razračunavala i sa buržoaskim stavovima o potčinjenosti žena po prirodnim i božjim zakonima, posebno su bile zapažene i izazvale veliko klerikalsko negodovanje tri knjige Angele Vode — »Žena v sedanji družbi« (Žena u sadašnjem društvu, 1934) i »Spol in usoda« (Pol i sudbina, 1938, 1939). A o revolucionarnim naporima radnica i drugih radnih žena u borbi za bolju sudbinu njih samih i radničke klase uopšte najbolje svedoče ilegalni dokumenti Komunističke stranke.

Kada se 1923. g. Komunistička stranka legalizovala u »Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije« (NRPJ) i nameravala da organizuje širok »ženski pokret NRPJ«, i Pokrajinski sekretarijat NRPJ za Sloveniju imao je u Ljubljani svoj ženski sekretarijat. Legalni slovenački organ ove stranke »Glas svobode« juna 1923. g. pisao je o »ženskom pitanju« i konstatovao da u Sloveniji »naglo raste broj radnica po fabrikama, rudnicima, kancelarijama, uredima itd.«, ali da uporedo s tim »ne raste proleterski ženski pokret«. Još iste godine objavio je i načela i organizacione mere »ženskog pokreta NRPJ« koji je između ostalog zahtevao istu platu za isti rad i potpunu ravnopravnost polova pred zakonom i na svim područjima privatnog i političkog života.

Krajem 1923. g. Pokrajinski sekretarijat Komunističke stranke za Sloveniju doneo je i rezoluciju o »ženskom pokretu«, verovatno u vezi sa odlukom Izvršnog odbora Komunističke stranke Jugoslavije u Beču jula 1923. g. da ženski pokret treba oživeti. Od maja 1924. g. sačuvan je »izveštaj« o radu i položaju »Nezavisne radničke partije Jugoslavije« koji u poglavlju »Ženski proleterski pokret — rad ženskog sekretarijata« konstatuje da jugoslovenskoj kapitalističkoj klasi i pored nečuvenog nasilja nije pošlo za rukom da uništi revolucionarni radnički pokret, a isto tako ni proleterski ženski pokret. Ženski sekretarijati obnavljaju svoj rad, pa i Pokrajinski sekretarijat u Ljubljani. Osim prosvetno-vaspitnog rada preko štampe, predavanja i kružoka, izveštaj pominje i »ćelije« u organizacijama građanki — feministkinja, kao i to da komunistkinje često objavljuju svoje članke i rasprave u listu »Ženski pokret«.

Slovenačka ženska društva su se u matičnoj državi osim katoličkih — uključila u »Narodni ženski savez SHS« osnovan 1919. g., kasniji »Jugoslovenski ženski savez«, gde su dosledne i odlučne napredne žene nailazile na prilično nazadnjačka shvatanja, osobito u početku. Zato su radikalnije predstavnice većine ženskih društava u državi osnovale 1923. g. »Feminističku alijansu«, od 1926. nazvanu »Alijansa ženskih pokreta«. Iako je bio osnivački zbor »Alijanse« održan u Ljubljani, društvo »Ženski pokret« u Ljubljani osnovano je tek januara 1926. godine.

»Feministička alijansa« je prilikom osnivanja označila svoj pokret kao »izričito kulturni pokret«,

svakako prema konceptu Lojzke Štebijeve, njezine pokretačke snage, o velikoj ženskoj organizaciji[1]), čiji bi zadaci u prvom redu bili kulturni. »Glas svobode« se sa zahtevima »Alijanse« složio, ali je istakao da je potpuno pogrešno ovaj ženski pokret nazivati izričito kulturnim pokretom, jer je žensko pitanje samo deo socijalnog pitanja, dakle prvenstveno privredno i »eminentno političko pitanje«.

Ali Lojzki Štebi bila je kultura rezultanta »svih vrednota, koje stvaraju radnici na umetničkom, naučnom, nacionalnom, političkom, socijalnom i nacionalno-privrednom polju«, a feminizam »oblik političkog, socijalnog i kulturnog rada« za postizavanje njezinih ideala socijalizma i humanizma.

Godine 1924. u Ljubljani je osnovana socijaldemokratska »Zveza delavskih žena in deklet« — ZDŽD (Savez radničkih žena i devojaka), a u toku jeseni iste godine počela je da izdaje i svoj »Ženski list«, koji se ovako predstavio: »Težimo za ravnopravnošću žena ... Naš zadatak biće ... prvenstveno organizatorski i obrazovni, a sve ostalo i tako mora doći kao nužna posledica svega toga ... Zahtevamo politička prava, zahtevamo socijalnu ravnopravnost, zahtevamo takvu socijalnu politiku koja će jednako uvažavati potrebe oba pola ... Samo u pobedi najšire i prave demokratije, kao i u jakom, stalnom socijalističkom delovanju vidimo mogućnost pune ravnopravnosti svih klasa i polova. Naš list je, dakle, istovremeno i klasno glasilo socijalistički mislećih žena ...«

Neki socijaldemokrati bili su protiv posebnog ženskog lista, a komunisti su pokušavali da ZDŽD pridobiju za sebe. U jesen 1925. g. u Centralnom odboru u Ljubljani — ZDŽD imala je i podružnice, osobito u industrijskim krajevima — nastupila je komunistička opozicija pod rukovodstvom Tončke Čečeve. Kongres održan 1926. godine isključio je komunistkinje uveren da »proletarijat treba duševnu revoluciju, a ne krvavu ...« Posle šestojanuarske diktature 1929. g. došlo je u Centralnom odboru ZDŽD do nove komunističke opozicije, koju su ostale članice odbora takođe htele isključiti, ali sada — maja 1934 — kongres to nije potvrdio, i to uglavnom zaslugom podružnica čije su članice bile tesno povezane s raznim radničkim akcijama, i nisu dopustile da socijaldemokratski političari i sindikalne vođe koriste njihovu organizaciju i njihov list za svoje ciljeve. ZDŽD radikalizirala se i zaslugom ženske komisije kod Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju.

Sve do šestojanuarske diktature ZDŽD je priređivala prilikom »ženske nedelje« zborove u raznim krajevima Slovenije i na njima zahtevala ženska izborna prava, mir u svetu, osiguranje za slučaj nesreće i starosti, zaštitu majke i dece itd. Ove »međunarodne ženske nedelje« organizovane su na inicijativu socijalističke internacionale, ali su se kako »Delavsko-kmetski list« (Radničko-seljački list) i kasnije »Enotnost« (Jedinstvo) — legalni listovi Komunističke stranke — slagali sa zahtevima i težnjama ovih »crvenih nedelja«.

Juna 1925. g. »udružene žene Slovenije« (to jest 12 ženskih društava) organizovale su javni ženski zbor »bez razlike na stranke i stalež« protiv pretećeg proširenja srpskog naslednog prava na celu državu. Ovakvi zborovi održani su tada i u nekim drugim krajevima Slovenije. Na njima su žene, pored ravnopravnosti u nasleđivanju za žene i bračnu decu, tražile i ravnopravnost za vanbračnu decu, žensko pravo glasa i pozivale na borbu protiv alkoholizma i prostitucije, manifestovale za mir u svetu i podsticale sve jugoslovenske žene na »zajednički rad i borbu«. Oktobra 1927. g. opet su sva ženska društva u Ljubljani na javnom zboru tražila pravo glasa za narodnu skupštinu i za sva samoupravna zastupništva, a osim toga i mir u svetu i pravednije socijalno uređenje.

Već decembra 1928. g. Komunistička partija Jugoslavije u rezoluciji o radu među ženama konstatovala je da radnice sve aktivnije učestvuju u štrajkovima i raznim političkim akcijama i da zbog toga treba neizbežno u Centralnom komitetu stranke osnovati komisiju za rad među ženama. Zaista su štrajkovi bili sve češći, osobito od 1932. g., a u njima su u velikoj meri učestvovale baš žene (Maribor, Jesenice, Javornik, Trbovlje, Celje, Kočevje, Murska Sobota, Kranj, Tržič, Novo Mesto). Najviši nivo i najšire okvire dostigli su 1935. i 1936. g., osobito velikim štrajkovima tekstilaca 1936. g., u kojima su preovlađivale žene (Ljubljana, Kranj, Maribor itd.). Tako čitamo u jednom partijskom izveštaju za 1934. g. o radu među ženama, o porastu **»revolucionarne volje i spremnosti radnica i radničkih žena za borbu«**, što su »dokazale borbe trbovljanskih radničkih žena, štrajkovi radnica u Hrastniku, Jesenicama, štrajk tekstilnih radnica u Mariboru i najnoviji štrajk radnica u Novom Mestu ...«, a to pokazuje »da radnice i radničke žene kriju u sebi ogromne rezerve revolucionarne energije«, koju bi trebalo radom među njima razviti u svesnu borbu.

Ilegalnu štampu Komunističke stranke i razne njene forume najviše su angažovali događaji do kojih je došlo 1933. g. u rudarskim revirima. O njima su osobito mnogo pisali ilegalni »Rdeči prapor« i njegov prilog »Proletarka«. Po »izveštaju iz trbovljanskog revira«, 30. juna 1933. g. počeo je »ženski ustanak« u Trbovljama i mimo očekivanja proširio se i na Zagorje i Hrastnik. Sa parolom »rad i hleb« rudarske žene su se okupljale pred kancelarijom rudnika. »Rdeči prapor« je tada zapisao da su žene stale čak na čelo borbe radnika. A »Proletarka« je konstatovala da još nikad dotle »u istoriji radničkog pokreta u Sloveniji, a ni u istoriji Slovenaca ..., žena nije nastupila kao odlučujući faktor, kao snaga pred kojom mora klonuti bes reakcionarnih vlada« i zaključila da se od sada i ubuduće mora računati sa ženama, jer će se one još boriti za svoja prava, i to u jedinstvenom frontu radničke klase — »za rad i hleb, za pravo i slobodu, protiv vojnofašističke diktature, za radničko-seljačku vladu.«

Proširena sednica CK KPJ oktobra 1933. g., u vezi s tim događajima, konstatovala je borbenost radničkih žena i ulogu koju one mogu imati u revolucionarnoj borbi, smatrajući da bez mobilizacije

[1]) U članku »O ženskom pokretu u Sloveniji« u listu »Demokracija«, koji je 1918. i 1919. godine pod uredništvom Lojzke Štebijeve izdavala »socijalistička omladina«.

žena i rada među njima revolucija ne može pobediti. Posebno se treba pobrinuti za rad u raznim reformističkim i drugim ženskim organizacijama, kao što su ZDŽD, »Zveza kmečkih fantov in deklet« (Savez seoskih mladića i devojaka), »Poselska zveza« (Savez služavki) itd.

Žene su zaista hrabro i revolucionarno nastupale i tada i kasnije: stražarile u rudnicima i fabrikama, čak i spavale u njima da štrajkbreheri ne bi mogli na posao, bacale se pred lokomotive da za vreme štrajka ništa ne bi otišlo iz fabrike itd. Napose moramo podvući da su u štrajkovima na svoj način sarađivale i seljanke. Seljaci i seljanke su za vreme štrajkova dobrovoljno i besplatno dovozili životne namirnice radnicima. Tako se nije ostvarivalo samo radničko jedinstvo već i savez radnika i seljaka.

Krajem maja 1934. g. CK KPJ u posebnom pismu o ženskom pitanju upozorio je svoje pokrajinske organizacije i na međunarodni kongres radnih žena u Parizu, gde bi trebalo da bar ZDŽD pošalje delegata, s obzirom na to što u Sloveniji ima mnogo radnica u industriji, a njihov broj još raste, a osobito zbog činjenice što je pokret proleterskih žena u Sloveniji »u poslednje vreme odigrao značajnu ulogu u borbi protiv besposlenosti (Trbovlje), kao i prije u štrajkovima (Jesenice itd.)«. S obzirom na to što je kongres legalan i što će na njemu učestvovati pored komunistkinja i napredne žene iz građanskih krugova, o njemu treba pisati i u građanskoj štampi. U pismu se posebno traže podaci o zaposlenosti žena u Sloveniji, o njihovom položaju i njihovim teškoćama. Iduće godine meseca jula CK KPJ ponovo je pisao Pokrajinskom komitetu za Sloveniju o tim pitanjima, jer su u Sloveniji »radne žene više nego u bilo kojoj drugoj pokrajini Jugoslavije pokazale i pokazuju spremnost i odlučnost za borbu«. Zato rad među njima mora biti masovan i obuhvatiti sve slojeve radnih žena, zaposlene i nezaposlene, organizovane i neorganizovane, takođe one u klerikalskim i reformističkim organizacijama, radnice i službenice. Pokrajinski komitet KPJ za Sloveniju septembra 1934. g. potvrdio je navodeći pored demonstracija u Trbovljama još i štrajkove u Mariboru, Duplici i Rušama da su »žene vrlo revolucionaran element« i da su »mestimično pokazivale čak i veću spremnost za borbu od muškaraca«.

Novembra 1935. g. vlast je raspustila »Savez radničkih žena i devojaka« sa svim podružnicama tvrdeći da deluje politički, mada je bio osnovan kao nepolitička organizacija da njegove podružnice drže pozitivna propagandna predavanja o Sovjetskom Savezu i pozivaju radnike u borbu protiv kapitalizma, i najzad, da je Savez u vezi sa ilegalnom Komunističkom strankom, jer je njena delegacija uzela učešća na kongresu žena u Parizu.

Ovaj međunarodni kongres protiv rata i fašizma očigledno je ljubljanskoj političkoj vlasti bio sumnjiv od samog početka, jer nije htela da potvrdi pravila ženskog »Odbora protiv rata i fašizma« tvrdeći da ne može dopustiti političko društvo. I pored toga, novembra 1934. g. u Ljubljani i drugim krajevima Slovenije održavani su zborovi žena protiv preteće opasnosti od rata i fašizma.

Već u dvadesetim godinama i napose u godinama posle diktature 1929. g., žene su radile u velikom broju i u pokretu za pomoć političkim zatvorenicima i njihovim porodicama (Crvena pomoć). I sve više žena, one najaktivnije u štrajkovima i demonstracijama i politički najsvesnije, posebno iz redova radnica i studentkinja, postaju članice Komunističke stranke, mnoge sa važnim političkim i drugim partijskim zadacima, kao na primer Zdenka Kidrič i Lidija Šentjurc. Pepca Maček-Kardelj postaje 1937. g. članica prvog CK KP Slovenije, a Vida Tomšič 1940. g. članica CK KPJ. Sve više je i zbog »propagande komunizma« policijski progonjenih, hapšenih, mučenih i na robiju osuđivanih žena. Marija Žumer je 1937. g. napisala čak i knjižicu »Sedemdeset dni v glavnjači« o policijskim metodama pri istraživanju političkih hapšenika, a 1940. g. odvedene su i tri žene u koncentracioni logor u Bileću.

Bilo je i drugih represalija. Zabranjeno je radničko prosvetno društvo »Svoboda« kao i docnije radničko prosvetno društvo »Vzajemnost« sa mnogo svojih podružnica, u kojima je radio i veliki broj radnica i drugih žena. Zabranjeno je »Žensko društvo« u Murskoj Soboti, a nije dopušteno ni osnivanje »Ženskog pokreta« i zbog rezolucije, koja je tražila amnestiju političkih zatvorenika, usvojene na godišnjoj skupštini slovenačke sekcije Jugoslovenskog ženskog saveza 1935. g. predsednica sekcije, Minka Govekar osuđena je na novčanu globu, odnosno na zatvor.

Same prilike, sve gore, kako u socijalnom, tako i u nacionalnom pogledu, a i politički rad među njima, sve više su udruživale slovenačke ženske organizacije, osim klerikalskih, osobito tridesetih godina, na zajedničke akcije, proteste, demonstracije i manifestacije. Kao inicijatori i organizatori ovih akcija nastupali su ili slovenačka sekcija »Jugoslovenskog ženskog saveza« sama ili neko u njoj učlanjeno društvo, najčešće »Ženski pokret«, »Društvo akademski obrazovanih žena«, »Društvo domaćica« ili »Savez radničkih žena i devojaka« ili više društava zajedno. Tako je u Ljubljani 1933. g. održan velik zbor protiv paragrafa 171, to jest za legalizaciju pobačaja iz socijalnih razloga, zatim zbor protiv skupoće. Iste godine ženske organizacije su protestovale posebnom rezolucijom što školske 1933/34. god. nisu hteli primati devojke u ljubljansku Učiteljsku školu. U proleće naredne godine u Ljubljani je održan protestni zbor protiv redukcije žena u javnim službama, a u toku jeseni protestni zbor protiv zapostavljanja žena s glavnim zahtevom: ista plata za isti rad. I 1935. godine bio je protestni zbor: protiv nameravanog ukidanja Ženske gimnazije u Ljubljani, protiv ukidanja prvog godišta u ženskim učiteljskim školama i protiv naredbe koja je smanjivala dodatak na skupoću udatim javnim službenicama. Oktobra 1935. g. u Sloveniji su — kao i u celoj zemlji — održavani zborovi za žensko pravo glasa. Godine 1937. žene su na zboru u Ljubljani protestovale protiv finansijskog zakona po kome su učiteljice, ako su htele ostati u služ-

bi, morale da se udaju samo za učitelja. 1938, 1939. i 1940. bilo je više demonstracija protiv skupoće. Na njima su žene protestovale i protiv izvoza namirnica u Nemačku, a istovremeno manifestovale za mir i za oslanjanje na Sovjetski Savez. Decembra 1939. g. opet su i u Sloveniji, kao i u drugim krajevima zemlje, bili veliki zborovi za žensko pravo glasa, a u Mariboru su žene čak osnovale i »Međudruštveni akcijski odbor za žensku ravnopravnost«. U januaru 1941. g. na svim većim stanicama, počev od Jesenica, žene su protestovale protiv progona ljudi u internaciju u Ivanjicu.

Sa prestankom rada »Saveza radničkih žena i devojaka« prestao je i njegov »Ženski list«, ali ostali su i osnivali se drugi ženski listovi. »Zveza gospodinj« (Savez domaćica) imao je list »Gospodinja«, »Zveza gospodinjskih pomočnic« (Savez kućnih pomoćnica) list »Gospodinjska pomočnica« (Kućna pomoćnica), »Zveza kmečkih fantov in deklet« (Savez seoskih mladića i devojaka) list »Gruda«, zatim su postojali i razni stručni i katolički ženski listovi, ženski prilozi u dnevnim i nedeljnim listovima itd. »Ženski svet«, najreprezentativniji slovenački ženski list, sredinom 1940. g. zbog novčanih teškoća prešao je u ruke liberalnog dnevnika »Jutro«, zbog čega su ga izrazito levičarski orijentisane saradnice napustile. A tada se u vezi sa referatom o radu među ženama oktobra 1940. g. na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ već spremao nov ženski list, prvi slovenački ženski list koji je pokrenula slovenačka Komunistička stranka — »Naša žena«, koji je izašao legalno pre rata samo tri puta — januara, februara i marta 1941. godine.

U borbi protiv ograničavanja starih i za sticanje novih ženskih prava, u borbi protiv preteće ratne opasnosti i fašizma, i pored raznih idejnih i taktičkih razlika, ostvarivao se jedinstven ženski front i sve više usmeravao u nacionalnoodbrambena nastojanja, jer — s obzirom na spoljni i unutrašnji politički položaj — kao što je konstatovala i rezolucija osnivačkog kongresa Komunističke stranke Slovenije 1937. g. »Slovenački narod u čitavoj svojoj istoriji još nikad nije bio u tako velikoj opasnosti«. Ali o tome nije bilo dopušteno ni pisati ni govoriti. Tako je na primer zbog upozoravanja na tu opasnost sa dokumentovanom okružnicom o nacističkoj propagandi u našim krajevima, predsednica slovenačke sekcije Jugoslovenskog ženskog saveza 1938. g. bila ponovo osuđenan. »Društvo Dom visokošolk« prvo je 1937. g. počelo da organizuje takozvane »radne tabore«, najpre u socijalno, a kasnije posebno u nacionalno ugroženim pograničnim krajevima Slovenije. Ovo društvo, osnovano 1934. g. ultraklerikalci su već iduće godine oglasili za »žensku ekspozituru marksizma i komunizma« u Ljubljani, a univerzitetski senat ga raspustio u jesen 1940. godine. Iz njega su pored mnogih drugih aktivistkinja i borki narodnooslobodilačkog pokreta izašle i tri narodne herojke.

Marta 1939. g. je 67 slovenačkih ženskih i 185 mešovitih društava potpisalo posebnu spomenicu koja je u okviru narodnoodbrambenih akcija manifestovala za narodnu državu i isticala da Slovenke žele »s obzirom na ozbiljnost situacije napustiti sva trenja i zajednički raditi za zajedničke koristi«. Tada je osnovan i »Međudruštveni odbor slovenačkih ženskih društava«, ali bez katoličkih, koja su poziv odbila. »Hrišćanski ženski savez« smatrao je, naime, da za državu ne postoji nikakva opasnost.

Godine 1918. Ivan Cankar je u jednom govoru u Trstu u vezi sa slovenačkom Socijaldemokratskom strankom rekao da »stranka nije videla naroda, narod nije video stranke«. A u godinama pre drugog svetskog rata sve više se u vezi sa slovenačkim narodom i njegovom Komunističkom strankom moglo kazati da je stranka videla narod i zbog toga je i narod video stranku.

Jula 1940. g. Komunistička stranka Slovenije diskutovala je o brizi za »stvaranje i vaspitavanje ženskog kadra«, a za 8. mart 1941. g. izdala je poseban letak. I tada već ilegalna »Ljudska pravica«, koja je za svog legalnog izlaženja 1934. do 1936. g. bez teoretisanja jednostavno obaveštavala o neizdržljivim prilikama u kojima su živele i radile radnice, o teškom životu seljanki, a i pitala se jednostavno: kako to da najdosledniji borci za slobodu naroda, radnici i seljaci, tako često zaboravljaju i za žene tražiti one slobode koje žele za sebe, objavila je februara 1941. g. za međunarodni Dan žena članak u kome provejava osnovna misao komunističkog ženskog pokreta: **»Od oslobođenja proletarijata zavisi oslobođenje žene. Nema oslobođenja proletarijata bez oslobođenja žene.«**

Ova misao se uskoro ne samo načelno već u krvavoj stvarnosti uopštila u slovenačkom narodnooslobodilačkom pokretu. Istorija je pokazala da se narod ne može osloboditi ako se za njegovu slobodu ne bore i žene i da se žene ne mogu osloboditi ako se ne oslobodi narod. A Slovenke — ne samo one koje su živele u Jugoslaviji već i one pod Italijom i Austrijom — borile su se i padale za svoje, za socijalno i za nacionalno oslobođenje.

ULOGA ŽENA U BORBI ZA ŽIVOT I SLOBODU SLOVENAČKOG NARODA 1941. DO 1945. GODINE

Okupatori su raskomadali slovenačku teritoriju; južni deo je kao Ljubljanska pokrajina pripao fašističkoj Italiji, severni deo (Gorenjsku i Štajersku) okupirale su hitlerovske trupe, a severoistočni deo (Prekomurje) pripao je Mađarskoj. Zapadni i najseverniji deo slovenačke teritorije (Slovenačko primorje i Koruška) su već posle prvog svetskog rata predati Italiji i Austriji. Mada su se novookupirani krajevi našli pod istom vladavinom sa onima koji su bili okupirani već davno, okupatori su zadržali stare državne granice, a postavili su i nove; da bi stanovništvo pojedinih slovenačkih pokrajina bilo što više razdvojeno, nametnuto mu je šest različitih okupatorskih režima.

Sada je više nego ikad bio nužno potreban masovni i jedinstveni otpor svih Slovenaca. Jedinstvo radnog naroda Slovenije, u čemu su učestvovale radnice, seoske žene, studentkinje i intelektualke, kovalo se već godinama inicijativom KP Slovenije i

utvrđivalo se u zajedničkim akcijama, štrajkovima i demonstracijama protiv iskorišćavanja i terora, u akcijama protiv skupoće, u nacionalnoodbrambenim akcijama protiv pretećeg fašizma i rata, u pomoći političkim zatvorenicima. Ovo borbeno iskustvo radnih ljudi bilo je dragocena osnova za stvaranje nesalomljivog jedinstva slovenačkog naroda u narodnooslobodilačkoj borbi.

Poslednjih dana aprila 1941. g. rukovodstvo KP Slovenije dalo je inicijativu i organizovalo osnivački sastanak Antifašističke fronte, koja je ubrzo posle osnivanja dobila naziv »Osvobodilna fronta slovenskega naroda«. Osvobodilna fronta slovenačkog naroda — OF — je u borbi protiv okupatora povezala komuniste, demokratsko krilo »Sokola«, hrišćanske socijaliste i napredne kulturne radnike. Kratko vreme iza toga Osvobodilnoj fronti priključilo se još oko 20 značajnijih grupa sa različitom političkom i idejnom opredeljenošću usvajajući program Osvobodilne fronte.

Osnova za udruživanje tih organizacija bila je usvajanje »Temeljnih tačaka Osvobodilne fronte slovenskega naroda«. Osvobodilna fronta ne samo što nije priznala fašističko-imperijalističko komadanje Slovenije i Jugoslavije, nego se borila za oslobođenje i ujedinjenje čitavog slovenačkog naroda, i zato je od samog početka borbom obuhvatila čitavu slovenačku nacionalnu teritoriju i sve Slovence, pa i one koji su dotada živeli izvan granica stare Jugoslavije. Za grupe koje su se udružile u OF važio je princip da sačuvaju svoju grupnu autonomiju u okviru opšte discipline OF i obaveza na međusobnu lojalnost. Opšta disciplina OF istovremeno je predstavljala opštu narodnu disciplinu i jedinstvo. Zaključeno je da posle oslobođenja OF kao celina preuzme vlast, a dotle sve snage udružiti za podršku oružanoj partizanskoj akciji protiv fašističko-imperijalističkog okupatora.

Već u maju 1941. godine počinje široka politička akcija. Sistematski se organizuju sastanci i konferencije na kojima komunisti i drugi osnivači OF objašnjavaju učesnicima principe i zadatke OF i borbe protiv okupatora. Odbori OF stvoreni su u maju, junu i julu, prvo u Ljubljani, po ulicama i kvartovima, u fabrikama, ustanovama, među kulturnim i prosvetnim radnicima, lekarima, pravnicima, na Univerzitetu itd. Početkom 1942. godine bilo je u samoj Ljubljani, koja je tada brojala nešto preko 60 hiljada stanovnika, više od 400 odbora OF. Odbori OF su organizovani i u svim pokrajinama Slovenije, u gradovima i po selima; u neke, osobito šire odbore, bili su uključeni, pored komunista, predstavnici osnovnih grupa OF: hrišćanski socijalisti i sokoli, a u većini odbora su se neposredno uključivale hiljade stanovnika koji su hteli da organizovano doprinesu borbi za uništenje okupatora i oslobođenje čitavog slovenačkog naroda.

Razvijanju i jačanju OF, kao i oružanoj borbi u čitavoj Sloveniji, znatno je doprinela partijska konferencija za Sloveniju održana 1. i 2. juna 1941. godine u Ljubljani, na kojoj su, uprkos tolikim granicama, učestvovali delegati iz gotovo svih pokrajina Slovenije. Detaljno su razmatrani uloga i značaj OF i pripreme za oružanu borbu. Na inicijativu KP održana je konferencija »Delavske enotnosti« — DE — (Radničko jedinstvo) na kojoj su učestvovali predstavnici dotadašnjih sindikalnih organizacija. Zatim se organizacije DE osnivaju gotovo u svim fabrikama; »Delavska enotnost« je tom prilikom ušla u OF kao celina i preko svojih osnovnih jedinica u fabrikama. U organizacijama DE bile su organizovane u velikom broju i radnice.

Pored odbora OF i DE, koji su imali političko-propagandni akcioni karakter i neumorno jačali među ljudima ideju oružane borbe, organizovane su i »ilegalna tehnika« kao služba za štampanje i rasturanje ilegalne štampe, izradu ilegalnih dokumenata, organizaciju radio-veza i kurirskih veza, osnivanje različitih ilegalnih radionica itd. Posebno su organizovane borbene grupe koje su izvodile prve sabotaže i diverzantske akcije i Varnostno obveščevalna služba — VOS — (Zaštitno-obaveštajna služba), koja je budno pratila političku i vojničku aktivnost okupatora i domaćih izdajnika i sprečavala njihove akcije protiv OF i partizana. Treba napomenuti da su već 1941. g. organizacijama OF u železničkoj službi i među lekarima povereni specijalni zadaci: jednima korišćenje saobraćajnih veza za potrebe OF i NOV i informisanje o vojničkim transportima, a drugima osnivanje partizanskog saniteta, što je uspešno obavljeno osobito u Ljubljani.

Odmah posle već pomenute prvojunske partijske konferencije počele su se u šumama okupljati prve grupe partizana. Komunisti i skojevci su svuda bili u prvim redovima ovih formacija i u akcijama. Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica pripremio je jedinstveni plan oružane borbe. U čitavoj Sloveniji je u početku bilo 12 partizanskih jedinica koje su se brzo istakle u dobro organizovanim i vojnički izvedenim sabotažama i diverzijama. Uprkos tolikom komadanju slovenačke teritorije i različitoj taktici šest okupatorskih režima organizacija OF i oružana borba počele su skoro istovremeno na svim područjima i širile su se svuda.

U podnožju planine Storžič, u Gorenjskoj, avgusta 1941. g. pali su prvi partizani, među njima 3 žene, i streljani prvi taoci. Posle napada Rašičke čete na nemačku vojničku autokolonu 20. septembra 1941. g. spaljeno je prvo slovenačko selo Rašica u neposrednoj blizini Ljubljane, muškarci streljani ili odvedeni u zatvore, porodice iseljene. U jesen 1941. godine napadnute su okupatorske baze u Zagorju i Šoštanju u Štajerskoj, Ložu u Notranjskoj, Bučkoj u Dolenjskoj itd. Bilo je takođe više junačkih borbi prvih partizana sa okupatorima u raznim krajevima Slovenije. Decembra 1941. g. organizovani su ustanci u Gorenjskoj: u Poljanjskoj, Gornjesavskoj i Bohinjskoj dolini. Ustanci su silom okupatora ugušeni, ali su partizanske jedinice ostale organizovane i kompaktne. U trodnevnoj borbi partizana sa nemačkom vojskom u Dražgošama početkom januara 1942. g. poginulo je oko 70 Nemaca. Selo Dražgoše porušeno je i zapaljeno, stanovništvo najvećim delom odvedeno u logore. Oružana borba se razvijala postepeno, uporno, bez prekida. KP i OF su stalno uključivale nove borce u partizanske jedinice i nove aktivi-

ste u redove OF. Aktivisti su neposrednim političkim radom u narodu i organizovanjem masovne saradnje i pomoći partizanima isto tako rizikovali svoje živote boreći se da okupatori nikad ne unište OF i partizane, ni da ih proteraju sa slovenačke teritorije.

Neprekidna aktivnost i oružana borba protiv okupatora sve jasnije su diferencirale pripadnike OF i one što su oportunistički i špekulantski savetovali opreznost, upozoravali na žrtve itd., čekali koje će velike sile pobediti, pozivali se na stav izbegličke jugoslovenske vlade u Londonu, a na taj način namerno ili nenamerno delovali u korist okupatora. Osvobodilna fronta je svojim programom i akcijama uspela da okupi i aktivira najšire mase slovenačkog naroda; narod koji je u istoriji uvek bio potčinjen, uzeo je svoju sudbinu u svoje ruke i uspešno se borio za svoju slobodu i budućnost.

Dubljem razumevanju situacije i mera KP i OF u to vreme mogu doprineti reči Borisa Kidriča, tadašnjeg političkog sekretara Izvršnog odbora OF — IO OF: »Masovni razvoj OF stvorio je osnovu za partizanstvo u Sloveniji. Treba biti svestan da bi u Sloveniji, s obzirom na vrlo razgranate saobraćajne arterije i sve vrste komunikacija, kao i s obzirom na vrlo gustu mrežu nemačkih i italijanskih okupacionih posada, partizanski pokret bio potpuno onemogućen ako ne bi imao jako, pravilno organizovano i vođeno masovno političko zaleđe.«

Nacifašistički teror je odmah u početku najgore pogodio stanovništvo i jako otežavao narodnooslobodilački pokret u Gorenjskoj, a osobito u Štajerskoj. U plodnim vinorodnim područjima Štajerske se već godinama pre okupacije ukorenila peta kolona. Nemci i nemački orijentisani vlasnici mnogih imanja držali su siromašne slojeve slovenačkog življa u materijalnoj zaostalosti i bedi i obmanjivali ih demagogijom. Pritisak germanizacije na slovenačku teritoriju vršen tokom vekova, posle okupacije pojavio se u vidu monstruoznog plana Hitlera i Himlera o preseljavanju 230 hiljada Slovenaca iz Gorenjske, Štajerske i Krškog polja, to jest sa teritorije gde je tada živelo nešto više od 500 hiljada Slovenaca. Hitlerovim rečima prilikom njegove posete aprila 1941. Mariboru: »Učinite mi tu pokrajinu opet nemačkom!« počelo je neopozivo uništavanje slovenačkog naroda. Organizovani otpor stanovništva i oružane akcije partizanskih jedinica su već u samom početku sprečavale ove Hitlerove namere, tako da je preseljavanje slovenačkog stanovništva samo delimično izvedeno.

Već krajem 1941. godine OF je imala tako snažan uticaj u narodu da je dobivala, posebno u Ljubljani i elemente vlasti, pa je u neku ruku postajala država u državi. Rukovodstvo OF je izdavalo odluke, raspisivalo narodni porez i narodni zajam koji su građani plaćali u osnovnim organizacijama OF. Izricane su i izvršavane presude izdajnicima. Redovno je izlazila ilegalna štampa OF. Izvesno vreme je u Ljubljani radila i tajna radio-stanica OF. Odbori, aktivi i grupe OF bili su utkani u sve institucije javnog života, čak i u ustanove i preduzeća koje su osnivali okupatori. OF je delovala organizovano u okupatorskim upr
no-političkim i vojnim institucijama, u polic
skom aparatu, u redovima okupatorskih sarad
ka — bele i plave garde, gde je tajna delatnost
stalno ugrožavala njihove planove i akcije. Šta
na primer, za stanovnike Ljubljane značila
OF, neosporno dokazuju i stoprocentno usp
manifestacije jedinstva 29. oktobra i 1. decemb
1941, pa 3. januara i 8. februara 1942 — danii
značajnim u istoriji i kulturi Slovenaca — k
su imale pravi plebiscitarni karakter. Po nare
nju IO OF tih dana je između 19 i 20 časova s
novništvo u celini disciplinovano i istovreme
napustilo sve ulice i lokale i demonstrativno
našlo u kućama.

Napredne i slobodoljubive slovenačke žene su ol
paciju dočekale spremno i hrabro. Možemo r
da gotovo nije bilo odbora OF ili akcije gde n
već od samog početka delovale i žene iz svih d
štvenih slojeva. Na nekim sektorima rada bile
čak u većini: u organizaciji pomoći žrtvama ol
patorskog terora i porodicama partizana, u
galnoj tehnici, intendanturi, kurirskoj i masovi
obaveštajnoj službi, u radio-vezama i radio-stan
OF u Ljubljani. Nalazimo ih i u prvim partiz
skim jedinicama, u borbenim grupama i Nar
noj zaštiti, na sanitetskim i radio-telegrafskim k
sevima. Žene su se uključivale u odbore i akt
OF najčešće neposredno, a i preko organizacij
grupa koje su imale svoje predstavnike u Vrh
nom plenumu OF. Povezivale su se postepeno,
i u događajima koje su izazivali okupacija i fa
stičko nasilje. Početkom jula 1941. g., kada
prolazili transporti iseljenih porodica, žene su
dovno dolazile na železničke stanice, npr. u Lj
ljani u Šiški, da bi im pomogle hranom i op
mom. Istovremeno, kada je narod iz Gorenjsk
Štajerske masovno bežao u Ljubljansku pokra
nu da bi izbegao prinudno preseljavanje, zatvo
logore i smrt, žene su pomagale na italijansko-
mačkoj granici, na prelazima preko granica,
vale prenoćišta, hranu, informacije itd. Seoske
ne, majke i domaćice, osobito u planinskim s
ma, zaseocima i usamljenim domaćinstvima,
magale su prvim partizanskim jedinican
organizovale ishranu, negovale i sakriv
ranjenike, mada o Osvobodilnoj fronti
organizovanoj narodnooslobodilačkoj bo
još tada nisu mnogo znale. Kasnije su se hilja
žena uključivale i u odbore OF. Ni surove odm
de okupatora, o kojima govori i veliki broj spal
nih i porušenih sela i domaćinstava i traged
majki koje su sa svojom decom nestale u nem
kim i italijanskim logorima zbog nečovečnih n
ka i gladi, nisu mogle sprečili da seoske žene
Sloveniji masovno učestvuju u pomaganju nar
nooslobodilačke borbe.

Razvijali su se i posebni oblici rada na sistem
skom uključivanju, aktiviranju i idejno-polit
kom uzdizanju žena. Još ranije, a i neposred
posle okupacije, pri CK KPS je delovala poseb
komisija koja je imala zadatak da razvija rad
đu ženama i time pomaže partijskim organiza
jama. Pojedine žene — predratni članovi
(Marjana Draksler, Pepca Kardelj, Zden
Kidrič, Darinka Kovačić, Ana Krivic, Angel

Ocepek, Lidija Šentjurc, Mira Svetina, Vida Tomšič itd.) bile su odmah u početku 1941. godine, a neke od njih još i ranije, članovi ili sekretari okružnih, rejonskih i drugih komiteta KP, odbora OF ili drugih rukovodstava. U jesen 1941. godine je i kod Izvršnog odbora OF osnovana posebna komisija za rad među ženama. Tu su radile predstavnice osnovnih grupa OF, članice partije, hrišćanske socijalistkinje i članice »Sokola«, to jest za KPS Lidija Šentjurc, za hrišćanske socijalistkinje Jožica Toman-Kovač i kao predstavnica »Sokola« Marta Pustišek. Na sličan način su žene delovale i u nekim okružnim organizacijama. Na terenu se formiralo i delovalo sve više ženskih grupa koje su se, međutim, većinom uključivale u snažno proširen organizam OF. To su bile većinom žene koje se nikad nisu politički opredeljivale, a koje su se tada okretale KP i OF neposredno kao jedinoj nadi za spasenje iz tadašnje situacije.

Kada su partizanske jedinice u proleće i leto 1942. godine izborile u Dolenjskoj, Beloj Krajini i u Notranjskoj prve oslobođene teritorije, žene su se odmah uključile u rad na organizovanju pomoći partizanskim jedinicama u ishrani i opremi, prikupljanju opreme za partizanske bolnice, lekova, sanitetskog materijala i bolje hrane za ranjene i bolesne partizane. Trebalo je obraditi svaki delić zemlje i brzo prikupljati rane poljoprivredne proizvode. U ovaj posao uključivale su i omladinu, čak i decu, a naravno i starije ljude. Trebalo se boriti protiv špekulanata koji su iskorišćavali opštu oskudicu i protiv onih koji su pokušavali da po svaku cenu izbegnu žrtve koje je iziskivala borba za slobodu.

Veliki značaj za stanovništvo oslobođene teritorije imali su u to vreme izbori za mesne narodnooslobodilačke odbore. Izbori i učešće u njima bilo je takođe za žene najznačajniji politički zadatak, a istovremeno i jedan od velikih događaja u njihovom životu. To su bile većinom seoske žene. Mada je to za njih bilo nešto savim novo i neočekivano, one su oduševljeno i ponosno sprovele ovo svoje pravo i dužnost izlazeći na izbore gotovo stoprocentno.

O broju žena izabranih u narodnooslobodilačke odbore nema preciznih podataka. Prema prosečnoj oceni bilo ih je više od jedne trećine svih izabranih. Pošto je veliki broj muškaraca odlazio u partizane, žene su u odborima samostalno obavljale veoma teške zadatke i poslove. U nekim odborima birane su i radile same žene.

Žene su hrabro podnosile i sve strahote okupatorske ofanzive u julu, avgustu i septembru 1942. godine. Velike vojne snage neprijatelja prošle su preko oslobođene teritorije i kroz prastare šume Kočevskog Roga, po kome je ova neprijateljska akcija dobila i svoj naziv »roška ofanziva«. Fašisti su za izvesno vreme razbili oslobođenu teritoriju, ali nisu mogli uništiti partizanske jedinice. Zato su se okomili na goloruko stanovništvo koje se nije blagovremeno sklonilo. Spalili su stotine domaćinstava i čitave zaseoke i sela od Notranjske, preko Kočevja sve do Kupe, ubijali i bacali u plamen žene, starce i decu, odvodili u logore čak i bremenite žene, novorođenčad, bolesnike i starce. Preko 11 hiljada interniranih Slovenaca na Rabu — od kojih je od hladnoće i gladi umrlo oko 4.000 — svedoči o užasima ove ofanzive. Poznato je selo Babna Polica u Loškoj dolini u Notranjskoj, gde su 1942. godine sve žene ostale udovice, jer su okupatori iznenada napali selo i streljali sve muškarce.

Prema dogovoru italijanskih i nemačkih okupatora istovremeno je besnela ofanziva i u Gorenjskoj, gde su nemački okupatori imali zadatak da po svaku cenu očiste teren od partizana.

Najteži teror je sve od prvih provala 1941, kroz celu 1942. godinu i dalje besneo u Štajerskoj. Tu su se partizanske jedinice, organizacije OF i KP uspele održati samo u pojedinim predelima i naseljima, i to po cenu velikih žrtava i u najtežim uslovima. Nemački okupatori su za svaku partizansku akciju streljali taoce, i to još veći broj nego u Gorenjskoj. Od jula 1941. do marta 1943. g. su samo u Štajerskoj streljane 82 žene kao taoci.

Žene koje su uspele da se sa decom sklone od uništenja još u toku ofanziva uspostavljaju ponovo veze sa partizanima i dalje im, prema svojim mogućnostima, pomažu. Baš u toj neprekidnoj saradnji i svestranoj pomoći stanovništva je — pored vojnih i drugih uslova specifičnih za Sloveniju u to vreme — tajna neuništivosti partizanskih jedinica i narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji.

Za vreme italijanske — »roške« ofanzive 1942. godine nastupile su prvi put zajedno sa okupatorom i oružane belogardističke jedinice koje je organizovala domaća klerikalna reakcija. Pretnjama ili obećanjima hteli su da od Osvobodilne fronte odvoje što više njenih pristalica tvrdeći »da je sada najopasniji bezbožni komunizam koji se krije u Osvobodilnoj fronti i da je jedina mogućnost za slovenački narod da u zaštiti okupatora čeka rezultat rata i preuzimanje vlasti u dogovoru s izbegličkom jugoslovenskom vladom i njezinim zapadnim pomagačima«. Belogardisti su za borbu protiv partizana naoružavali prvenstveno seoske mladiće i manje svesno stanovništvo, često i prinudno. Sa njima su na razne načine sarađivali i plavogardisti, većinom oficiri bivše jugoslovenske vojske i pristalice Draže Mihajlovića. Izdajnici su u ime odbrane vere i boga ubijali, palili i pljačkali svuda gde su se ljudi povezivali i sarađivali sa partizanima i Osvobodilnom frontom.

Odmah posle oružanih nastupanja kvislinških formacija bilo je nužno da se još pojača rad i uticaj OF na mase koje su ostale na periferiji političkih i vojnih zbivanja, a osobito na religiozno stanovništvo na selu, da se paralište pritisak bele garde i izdajničkih popova koji je narod zbunio, razdvojio i uplašio. Bilo je nužno da OF sve jače učvršćuje u masama svoj koncept samostalne oružane narodnooslobodilačke borbe nasuprot pristalicama mišljenja da još treba čekati rezultate na »velikim« frontovima ili nasuprot onima koji su već našli »rešenje« u udruživanju sa okupatorima, i da, na taj način, narodnooslobodilački pokret osigura i za sebe rezultate zajedničke borbe antihitlerovske koalicije.

U toj situaciji, kada je klerikalska reakcija nastojala da bar deo masa odvoji od OF i njenog idejnopolitičkog uticaja, bile su posebno žene — i to

žene sa sela, vaspitavane u religioznom duhu — najviše na udaru, izložene vanredno teškom moralnom pritisku.

Premda je briga za aktivizaciju žena u revolucionarnom procesu bila uvek prisutna, ona se sada osobito pojačava. O tome govore i dokumenti iz 1942. godine, očuvana pisma Edvarda Kardelja Centralnom komitetu KPS i Izvršnom odboru OF Slovenije, kao i preporuke Pokrajinskom komitetu KP za Slovensko primorje koje je u ime CK takođe napisao Edvard Kardelj. U njima se govori o načinu organizovanja žena u borbi protiv fašizma, za ciljeve OF i za posebne zahteve žena u opštoj narodnooslobodilačkoj borbi. U toku leta i jeseni 1942. godine osnivaju se inicijativni odbori antifašističke ženske organizacije u okruzima Novo Mesto, Kočevje, u Beloj Krajini i u Ljubljani. U Dolenjskoj i u Ljubljani štampaju se prvi brojevi posebnog časopisa za žene.

Decembra 1942. godine pisao je Boris Krajger, organizacioni sekretar CK KPS, u posebnom izveštaju CK KPJ: »Konačno nam je uspelo da u svim pokrajinama, a naročito u Ljubljani, više angažujemo žene za narodnooslobodilački pokret i u našim (tj. partijskim — op. M. S.) organizacijama. U Ljubljani su više od polovine članova partije žene. Sve je to uspelo organizovanjem samostalnog masovnog antifašističkog pokreta žena ... Na oslobođenoj teritoriji — po selima — su masovno organizovani antifašistički komiteti žena. Još pre nego smo saznali za vaš rad (rad CK KPJ — op. M. S.) po tom pitanju, u novembru 1942. g. počeli smo u Ljubljani organizovanje »Protivfašističkog saveza žena« na istim opštim osnovama na kojima je taj pokret organizovan kod vas.«

U toku cele druge polovine 1942. a osobito u proleće 1943. g., stanovništvo Ljubljane se svesno i hrabro odupiralo posledicama belogardističkog izdajništva. Ljubljana je već od februara 1942. g. okružena blokom bunkera i bodljikave žice. Iz grada se moglo izaći samo uz posebnu dozvolu i posle detaljnih pretresa. Trebalo je da se na taj način prekinu sve veze između OF u Ljubljani i njene partizanske okoline. Belogardisti su od leta 1942. godine zajedno s okupatorima odlučivali o blokadama, racijama, hapšenjima, slanju rodoljuba u logore itd. Italijanski fašisti su mučili hiljade žena, silovali omladinke. Poznat je primer majke Pepce Žagar sa tri maloletne kćeri koje su zajedno mučili da bi izvukli bilo kakvo priznanje. Početkom 1943. g. za vreme saslušavanja u policiji ubijena je narodni heroj Malči Belič. Sve je to izazivalo sve žešće ogorčenje celokupnog stanovništva. Ljubljanske žene su masovno demonstrirale za puštanje interniranih građana i protiv nečovečnog postupka i mučenja u zatvorima i logorima.

U kraćim intervalima ove revolucionarne akcije redale su se pred uredima okupatorskih vlasti, zatvorima, biskupijom. Od proleća do jeseni 1943. g. broj žena demonstranata je rastao od 500 u početku do 10 hiljada. Rukovodstvo Komunističke partije i Osvobodilne fronte u Ljubljani pretvaralo je spontana istupanja ogorčenih žena u organizovane akcije. O tome drugarica Zima Vrščaj-Holy — učesnica tih demonstracija — piše pored ostalog i sledeće:

»Za svoje muževe, roditelje i decu bile su žene spremne da učine sve kako bi ih spasle smrti. Pojedinačnim molbama nije se postizalo ništa. Ponovo su se žene okupile u sredu 28. aprila i u sredu 5. maja. Bilo ih je dva, čak i tri puta više, ali još uvek nedovoljno. Za sledeću demonstraciju — opet u sredu — agitacija je išla od usta do usta, po kućama, dućanima, mlekarama, pijacama, svuda gde su se okupljale žene. Preko lista »Slovenski poročevalec«, letaka i listića, OF je pozivala da svoju nacionalnu i čovečansku dužnost pokažu svi, a ne samo oni koji imaju rođake u internaciji.

Dok je 12. maja delegacija žena sa »spomenicom« išla ka zgradi italijanskog vojnog rukovodstva — Carpo d'Armata — žene su izvikivale borbene parole i pozivale Gambaru da oslobodi internirana lica i promeni odnos prema našim zatvorenicima. Naravno, dočekale su prazna obećanja i poziv da se mirno vrate kućama. Gambara ih nije ni primio. To je učesnice demonstracije — kojih je bilo više od 2.000 — strahovito razljutilo. »Dobro, ako neće Gambara, govoriće Gracioli!«. Odmah su proširila parola: »Gracioliu! Pred Visoki komesarijat!« Međutim, masa je rasla, jer su se usput pridruživale i druge žene. Pred zgradom današnjeg Izvršnog veća SRS, u Prešernovoj ulici, glasnim uzvicima su zahtevale Graciolija, koji, naravno, nije bio tu. Njegovi službenici su posmatrali s prozora i pokušavali da smire žene mahanjem ruku, a one su bile sve ogorčenije i nepomirljivije. Primio ih je neki »zamenik« u pratnji kvesturina.

Kada se delegacija vratila iz zgrade i obavestila da ponovo nije ništa obavila, jer je tobože »spomenica« napisana u nepristojnom tonu i da treba napraviti drugu, pristojniju molbu, ogorčenje žena bilo je još veće nego ranije na Kongresnom trgu. Jedan uzvik Angele Ocepek je kao varnica pokrenuo žene, tako da su se ustalasale u svojoj srdžbi i navalile na vrata zgrade. Sada su dojurile veće grupe policajaca i agenata koji su munjevito pristizali sa svih strana da bi žene iznenadili, razbili, rasterali ih i najborbenije među njima pohapsili. Nastala je prava borba za spasavanje drugarica iz ruku kvesturina. Hrabro su ih spasavale i pesnicama udarale neprijatelja.

Razišle su se — neke krvave i ozleđene — ali borbenije nego ikad ranije. Još nikad u životu nisu videle pred sobom naoružane ljudi koji su se njih plašili. Prvi put su osetile da predstavljaju silu, jer su nastupale zajednički, hrabro i organizovano. Nekoliko žena je uhapšeno, većina od njih kasnije, kada su se već razilazile u manjim grupama po obližnjim ulicama. Iz dokumenata italijanskog vojnog suda vidi se da su saslušanja bila precizna, brižljiva i uporna. Po svaku cenu su okupatori hteli doznati ko je vođa demonstracija, kako bi mogli pohvatati rukovodioce oslobodilačkog pokreta Ljubljane.

U to vreme je Graciolija kao komesara zamenio Lombraso. Već u svanuće 21. juna, ulice su bile zasute listićima sa ispisanim parolama, leci su svuda ležali, na tlu, u hodnicima zgrada, među stranicama legalnih dnevnih listova »Slovenac« i

»Slovenski dom«. Nešto posle devet časova Široka ulica — danas Prešernova — ispred palate Visokog komesarijata bila je ispunjena sa više od dve i po hiljade žena. »Ispunite Graciolijeva obećanja, novi visoki komesaru! Ne molimo, nego zahtevamo!«

Tada su iz susednih ulica, hodnika kuća, sa svih strana, jurnuli prema ženama naoružani fašisti. Počeli su ispunjavati Lombrasovo naređenje: hapsiti ih, tući pendrecima, kundacima, pesnicama, čizmama, rasterati ih po svaku cenu. Žene su se tukle goloruke i njihove pesnice su udarale po licima i leđima omrznutih napadača. Svojim leđima su prihvatale udarce koji su bili namenjeni slabijima. Fašisti su im upirali cevi pušaka u lice, pretili streljanjem i ubijanjem. Međutim, u kritičnom trenutku je pala parola: ‚Žene, pred biskupiju! Ako neće da nas sluša Lombraso, slušaće nas biskup!'

Bujica razjarenih žena je probila kordon, slila se preko Kongresnog trga i Tromostja i zaustavila se pred biskupijom. Čitav put od komesarijata do biskupije prešle su uzvikujući parole i moral je rastao. Međutim, biskup Rožman je bio blagovremeno obavešten, jer se glas o demonstracijama proširio kao munja po celoj Ljubljani. Brižljivo se zabarikadirao sa svojim saradnicima i iza prozora posmatrao ogorčene žene. To je žene tako strahovito razjarilo, da su počele da tuku pesnicama po vratima zahtevajući da se biskup pojavi i izjavi šta je učinio za svoje »mučene i progonjene ovčice«. Ali, slovenački biskup je »odgovorio« ženama samo sa mlazevima vode iz vatrogasnih cevi, što je razbilo sva očekivanja onih žena koje su još verovale u poštenje i moć ovog najvišeg predstavnika crkve.

Nekoliko dana posle pada fašizma u Italiji, 1. avgusta, ljubljanske žene su se ponovo okupile na ulicama zahtevajući oslobođenje zatvorenih i interniranih lica, ovog puta zajedno sa čitavim stanovništvom. Pred sudskim zatvorima u Miklošičevoj ulici i u obližnjim ulicama okupilo se tada preko 10.000 ljudi koji su glasno zahtevali od okupatora da otvori zatvore.«

U tim demonstracijama se stotine žena organizaciono osposobilo i prekalilo za dalje zadatke u toku 1944. godine.

Na osnivanje i razvijanje inicijativnih antifašističkih ženskih odbora uticala je, pored ostalog, posebna okružnica koju je januara 1943. g. izdao Izvršni odbor OF Slovenije u kojoj su istaknuti zadaci ženskih organizacija među kojima su najvažniji sledeći: privući u borbu sve Slovenke, svim sredstvima pomagati OF i NOV u borbi protiv fašizma, okupatora i njihovih pomagača, pružati pomoć žrtvama okupatorskog terora i politički vaspitavati žene za afirmisanje njihovih političkih i socijalnih prava u smislu ravnopravnosti i demokratije.

Masovna želja i inicijativa žena za sopstvenom organizacijom sve više se realizuju. Posle I konferencije AFŽ-a Jugoslavije održane u decembru 1942. g. u Bosanskom Petrovcu uspostavljene su neposredne veze sa CO AFŽ-a Jugoslavije. Mara Rupena, koja je kao sekretar Okružnog odbora SPŽZ (Slovenske protifašistične ženske zveze) Novo Mesto upućena na Konferenciju u Bosanski Petrovac, stigla je prekasno, ali je u Bosni ostala više od dva meseca. Za vreme IV ofanzive doživela je sve ratne strahote u tim krajevima i upoznala velike napore za razvoj ženske organizacije. Kada se vratila marta 1943. godine, o tome je napisala brošuru »Pri sestrah na jugu«.

IO OF je u maju 1943. godine razmatrao rad ženskih organizacija i tom prilikom imenovao Glavni inicijativni odbor protifašistične ženske zveze za Sloveniju. Njegove članice su bile: Angela Dovč-Ocepek, Marjana Draksler, Dana Mišigoj-Kozak, Helena Puhar, Mara Rupena, Zora Rupena Katja, Mica Šlander i Zima Vrščaj-Holy. Uspešan rad sa ženama u to vreme je pomagala i štampa izdavanjem posebnih publikacija i listova za žene. Prvi je izašao časopis »Našim ženam« u okrugu Novo Mesto novembra 1942. g., a decembra 1942. g. u Ljubljani »Naša žena«. U jesen 1943. godine ova su se dva lista spojila i nastavila izlaženje na oslobođenoj teritoriji kao organ Glavnog odbora SPŽZ za Sloveniju pod nazivom »Naša žena«. U gotovo svim pokrajinama Slovenije počeli su izizlaziti ženski listovi u kojima su mnoge žene objavljivale svoje članke, pisma, pesme i događaje iz svog organizaciono-političkog i kulturno-umetničkog delovanja. Kao primer proširenja ženske štampe u pojedinim pokrajinama možemo izneti činjenicu da su pojedini brojevi »Slovenke« u Slovenačkom primorju umnožavani 1944. godine u 11 ciklostilnih tehnika. Žene su sarađivale i u glasilu OF »Slovenski poročevalec« i u brojnim brigadnim listovima.

Posle pada fašizma i kapitulacije Italije oslobođena je čitava Ljubljanska pokrajina osim železničke pruge Ljubljana — Trst i grada Ljubljane. Granice slobodne teritorije protežu se do predgrađa Ljubljane, a partizanske puške i topovi čuju se u samoj Ljubljani. Za nekoliko dana otvorili su blokove od bunkera i žice oko grada. Oslobođeno je i čitavo Slovenačko primorje s Istrom, a za kraće vreme i gradovi Gorica, Ajdovščina i Vipava, tj. teritorija koja je još za vreme stare Jugoslavije bila pod italijanskom fašističkom vlašću. Jedinice NOV su tu najsvečanije i veoma oduševljeno dočekane. Članovi KP i aktivisti OF, koji su ovde ilegalno radili još od 1942. g., i domaće partizanske jedinice povezane su tada pobedničkom radošću i trijumfom sa drugim jedinicama narodnooslobodilačke vojske. Od 9. do 12. septembra 1943. uspešno je izvršena masovna mobilizacija i organizovano 12 brigada koje su se kasnije uključile u sastav IX korpusa.

Teško je, gotovo nemoguće, opisati sa kakvom su radošću, predanošću, požrtvovanjem i poletom ulazile u redove OF i NOV baš primorske žene, majke i devojke. Teško je izraziti rečima šta je za njih predstavljala slobodna atmosfera i priključenje Sloveniji i novoj Jugoslaviji. Stotine žena je odlazilo u partizane, a hiljade se uključivalo za obavljanje drugih zadataka: prikupljale su hranu, odeću, sanitetsku i tehničku opremu, kuvale, prale i brinule se za ranjenike, učestvovale u političkom i kulturnom životu, pohađale raznovrsne kurseve itd. Posebno su se brinule o osnivanju i razvoju partizanskih škola, pa je za kratko vreme

osnovano 477 takvih škola. Šta je za roditelje i decu Primorja u to vreme značila slovenačka škola, najbolje su znali oni sami, jer su osetili na sopstvenoj koži diskriminaciju u fašističkim italijanskim školama i iz njih često izlazili neuki i slabo pismeni. Nedostatak u učiteljicama nadoknađivan je na taj način što su se mnoge mlade devojke potrudile da se osposobe toliko da su mogle uspešno raditi sa decom u školama.

I na oslobođenoj teritoriji u Ljubljanskoj pokrajini jedinice NOV su se značajno povećale i ojačale novim borcima. Samo iz Ljubljane došlo je više hiljada novih boraca, bez obzira na to što je Ljubljana više puta desetkovana hapšenjima, a osim toga iz nje su za sve vreme redovno odlazili aktivisti i pripadnici OF u partizane.

Na oslobođenoj teritoriji u Dolenjskoj nizali su se u to vreme i značajni politički događaji. Izvršni odbor OF kao najviši organ OF, a i najviši organ nove narodne vlasti, raspisao je 11. septembra 1943. izbore za Zbor odposlancev slovenskega naroda (Veće delegata slovenačkog naroda) — poznat kao Kočevski zbor — jer se sastao u Kočevju 3. oktobra 1943. godine. Veće su sačinjavali delegati narodnooslobodilačkih odbora i odbora OF iz većine slovenačkih pokrajina, kao i borci Narodnooslobodilačke vojske.

Prema odredbama raspisa aktivno i pasivno izborno pravo imali su svi muškarci i žene koji su napunili 17 godina starosti. Od 572 učesnika Kočevskog zbora bile su 62 žene koje su na zboru aktivno učestvovale. Tu gde su kao parola bile napisane reči slovenačkog pisca Ivana Cankara: »Narod si bo pisal sodbo sam!« (Narod će sam odlučivati o svojoj sudbini!) je izabran Slovenski narodnoosvobodilni svet — SNOS — (Slovenačko narodnooslobodilačko veće) od 120 članova kao prva slovenačka skupština. Izabrano je i 12 žena. U delegaciji od 40 članova koja je izabrana za zasedanje AVNOJ-a bile su tri žene.

Oktobra 16. i 17. godine 1943. po odluci rukovodstva održan je u Dobrniču u Dolenjskoj prvi kongres Slovenske protifašistične ženske zveze na kome je učestvovalo 180 žena-delegata. Put ovih žena na kongres bio je vrlo težak, osobito zato što je počinjala nova nemačka ofanziva. Morale su izostati žene-delegati iz Slovenačkog primorja i Gorenjske. Sekretarica Pokrajinskog inicijativnog odbora za Gorenjsku Milka Mezek poginula je na putu. Brojno je bilo učešće žena boraca iz partizanskih jedinica, koje su se već do tada proslavile u pobedonosnim borbama i pohodima NOV, kao i majki poginulih boraca. Došlo je i 5 žena iz okupirane Ljubljane koje su se probile i pored svih blokova, bunkera i bodljikave žice kojom je Ljubljana ponovo bila skoro hermetički zatvorena kao koncentracioni logor. Žene-delegati kongresa posebno su ih toplo pozdravile.

U radu kongresa učestvovali su i predstavnici CK KPS i IO OF, Glavnog štaba NOV i POS, kao i savezničkih vojnih misija. Kongres je pokazao dotadašnje uspehe borbe u kojoj su žene učestvovale svim svojim snagama i u isto vreme izrazio spremnost slovenačkih žena za dalje napore u borbi za slobodu. Kongres je zaključio da se članice antifašističkog fronta brže uključuju u rad svih političkih organa i organa vlasti, da sarađuju u daljoj mobilizaciji stanovništva za NOB i da još više aktiviraju mase slovenačkih žena.

Za predsednicu SPŽZ izabrana je Angela Dovč-Ocepek, radnica iz ljubljanske fabrike Saturnus, predratni član Komunističke partije, član CK KPS koja je rukovodila organizacijom sve do svoje prerane smrti 1959. godine.

Velika nemačka oktobarska ofanziva 1943. godine za kratko vreme je omela rad očekivan posle kongresa. Ali posle ofanzive rad je ponovo oživeo i obuhvatao sve veći broj žena. Tako je, na primer, Bela Krajina imala osim okružnog odbora SPŽZ još 9 rejonskih i 2 mesna, od 212 sela 130 je imalo seoske odbore, a u 36 sela delovale su poverenice. U Primorju je posle kongresa, osim Pokrajinskog odbora, bilo još 11 okružnih, od kojih je svaki imao 5 do 8 rejona, a rejoni su obuhvatili prosečno 60 do 80 sela, gde su gotovo svuda postojali seoski odbori.

Posebno treba istaći veliki udeo žena iz Trsta u osnivanju narodnooslobodilačkih organizacija, održavanju veza s Narodnooslobodilačkom vojskom, odlasku tršćanskih patriota u partizane, u organizovanju ilegalne štampe, održavanju radio-veza, nabavljanju raznog materijala itd. Treba podvući da su u Trstu bila vrlo uspešna nastojanja KP da se stvori slovenačko-italijanski antifašistički front, i to posebno među radnicima. Uz pomoć jedinica IX korpusa NOV organizovane su u samom gradu značajne akcije. Pripreman je s hiljadama tršćanskih radnika — Slovenaca i Italijana — opšti ustanak. Nemački okupator pritiskao je na svest i borbenost Tršćana mnogim oštrim represalijama. Poznato je npr. streljanje i vešanje talaca u Ulici Gega aprila 1944. godine. Među 50 žrtava bilo je 5 žena, 3 Slovenke i 2 Italijanke. U tzv. »Rižarni«, u predgrađu Trsta, u krematoriju spaljeno je više od 3 hiljade nepoznatih žrtava iz svih evropskih zemalja; među njima su takođe žene iz Trsta i okoline.

U to vreme mnogo su se poboljšali uslovi za rad među ženama u Gorenjskoj i Štajerskoj. Posle legendarnog marša XIV divizije iz Dolenjske preko Hrvatske u Štajersku, i ovde je stvorena velika oslobođena teritorija.

U jesen 1944. godine se organizaciono učvrstio i narodnooslobodilački pokret u Prekomurju, osobito kada je tamo stiglo Povereništvo OF za istočnu Sloveniju. Istovremeno sa organizacijama OF počele su se osnivati i ženske grupe.

Aktivistkinje Gorenjske i Štajerske otišle su u pomoć ženama Koruške. Tokom 1944. godine već je tamo delovao Pokrajinski odbor SPŽZ za Koruško i rad žena brzo se razvijao. Hitlerovski vlastodršci su hteli da baš tu, u Koruškoj, području koje je bilo najbliže jezgru Nemačke, po svaku cenu uguše svaku oslobodilačku misao. Tako su još aprila 1942. godine iselili u Nemačku 160 slovenačkih porodica. U aprilu 1943. godine u Beču su giljotinirali 13 koruških Slovenaca; Mičejeva (mati i kćerka) Rezika i Jelka iz Št. Vida u Podjuni bile su januara 1945. obešene u Gracu; 12-članu porodicu Sadovnik ubili su aprila 1945. itd. Aktivistkinje iz Gorenjske i Štajerske takođe su bile iz-

ložene najvećim opasnostima: Franja Markelj Breda, koja je otišla u Korušku iz Gorenjske u toku jeseni 1943. godine poginula je februara 1945. godine. Andreja Kmet Mila iz Ljubljane ubijena je istovremeno, a takođe su ubijene neposredno pre oslobođenja Ivica Pirjevec i narodni heroj Majda Vrhovnik Lojzka iz Ljubljane.

Pored zadataka koje su žene obavljale kroz čitav rat, u 1944. godini — četvrtoj godini ratovanja — žene su preuzimale u svim pokrajinama Slovenije nove, veoma odgovorne zadatke. To su radile posebno posle opšte mobilizacije u NOV, kad je većina muškaraca otišla u vojsku. Nekoliko pokrajinskih savetovanja za aktivistkinje OF i okružnih konferencija SPŽZ održanih 1944. godine imali su na dnevnom redu pitanja od životnog značaja: sakupljanje namirnica, krajnja štednja i međusobna pomoć, kampanja protiv preprodavaca, obrađivanje napuštene zemlje, briga da deca ne gladuju itd.

Iznosimo još slučaj Ljubljane koji govori kakvo je po broju i značaju rada bilo učešće žena ovde gde su se žene neprekidno, bilo preko ženskih grupa, bilo neposredno uključivale u odbore i najrazličitije aktive OF, i takođe masovno, u njena rukovodstva. Posle kapitulacije Italije žene su preuzele, tako reći, »sve« u svoje ruke i čitav rad je u stvari bio »jedna velika i neprekidna ženska akcija«. Posle masovnog odlaska u NOV septembra 1943. godine i u Ljubljani je, takođe, ostalo malo muškaraca, a redovi aktivista OF stalno su se proređivali zbog udruženog terora gestapoa, generala Rupnika — predsednika Pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine — i njegovih domobrana. Tokom 1944. godine su na dnevnom redu bila hapšenja, mučenja i ubijanja u zatvorima, kao i transporti u logore smrti. Crkva i bunkeri kod »Svetog Urha« u blizini Ljubljane pretvorili su se u mučionicu i gubilište, u kojima su belogardisti-domobrani ubijali stotine slobodoljubivih ljudi iz Ljubljane i okoline. Samo je tu mučeno i ubijeno oko 60 žena. Ubijali su i na drugim usamljenim mestima oko Ljubljane, u šumama i jarcima. Škole su pretvarane u zatvore za rodoljube itd.

Uprkos tome što su centralno rukovodstvo KP i OF i sve njihove službe već odavno bili smešteni van Ljubljane, što su kadrovi iz Ljubljane bili u vojnim jedinicama i radili u svim slovenačkim pokrajinama i što je Ljubljana celo vreme rata podnosila ogromne ljudske i materijalne žrtve, ilegalna narodnooslobodilačka borba u samoj Ljubljani bila je nastavljena neprestano sve do oslobođenja.

O tome govore i podaci iz 1944. godine kada je u Ljubljani mesečno sakupljeno od 270.000 do 370.000 lira pomoći za potrebe OF. Hiljadu i tri stotine ljudi je za 3 meseca dalo preko milion lira »zajma narodnog oslobođenja«. Hiljade paketa hrane, odeće i ostalih potrepština slani su u zatvore i logore. Mada su žene prikupljale namirnice od porodice do porodice, na kašike i dekagrame od onoga što su porodice dobijale na bonove za namirnice, sakupljene su ogromne količine. Još je naizmenično radilo 8 ilegalnih ciklotehnika, a u dve legalne štamparije članovi KP i aktivisti OF ilegalno su štampali materijal OF. Samo u avgustu 1944. godine je, pored drugih publikacija, izrađeno i rastureno preko 40 hiljada letaka. Štampani su i unovčeni falsifikovani bonovi za namirnice, izrađivane falsifikovane lične karte i dozvole za prelaze preko blokova itd. Akcije za rasturanje letaka i pisanje raznih napisa stalno su se nizale čas u jednom, čas u drugom kraju grada. Ako je u nekom rejonu uhapšen veći broj ljudi, baš u tom kraju su aktivisti iz susednog rejona obavljali akcije da bi dokazali da se narodnooslobodilački pokret ne može uništiti.

U to vreme je bilo značajno i usvajanje i potpisivanje pozdravnih rezolucija AVNOJ-u i prvoj slovenačkoj skupštini — SNOS-u. Mada nema tačnih podataka, jer su ovi dokumentarni materijali propali, prema ličnim sećanjima ustanovljeno je da je Povereništvo CK KPS i IO OF za Ljubljanu raspolagalo u proleće 1944. godine sa najmanje 200 rezolucija koje je lično na raznim sastancima potpisalo preko 5 hiljada ljudi.

Ana Ziherl Mami, sa svojim saradnicama-aktivistkinjama OF, sve do oslobođenja se brinula za bezbedan dom i toplo zbrinjavanje preko 100 dece — malih ilegalaca, dece onih političkih i vojnih kadrova koja su bila zbog svojih očeva i majki u najvećoj opasnosti. Kada je sama morala da živi ilegalno u gradu, ona je održavala kontakte sa poverljivim porodicama koje su preuzele decu i čuvale ih. Više puta morala je decu premeštati na drugo mesto ako se posumnjalo da neprijatelj kontroliše porodicu sa detetom. Za sve vreme rata okupatori i domaći izdajnici nisu ušli u trag ni jednom detetu.

Ogromna zasluga za neuništivost NOP pripada pre svega stotinama svesnih i predanih žena, često majki s malom decom, koje su izvršavanjem na prvi pogled sitnih zadataka pružale takvu pomoć bez koje rukovodstva OF uopšte ne bi mogla razvijati svoju delatnost: snabdevale su hranom i davale prenoćište ilegalcima i kompromitovanim aktivistima, stavljale na raspolaganje stanove za sednice i sastanke, za skladišta, ciklostilne tehnike, javke itd. Nisu se plašile ni mučenja, smrti, logora, pa ni uništavanja svojih domova i porodica koje im je pretilo svakog trenutka.

Trebalo bi navesti vrlo mnogo imena, čak i ako bismo govorili samo o mrtvim drugaricama koje su u svim krajevima Slovenije polagale svoje živote u temelje oslobođenja i suverenosti svog naroda. Setimo se samo nekih. U julu 1941. godine streljana je prva žena u Sloveniji. Bila je to mlada učiteljica Ivanka Uranjek iz Griža kod Celja koja je streljana s prvim taocima u Štajerskoj. U Ljubljani je u avgustu 1942. godine prva streljana Vida Pregarc, službenica fabrike »Saturnus«, u fabričkom dvorištu (krugu), pred očima svih radnika. Kao prva žena-talac u Gorenjskoj streljana je oktobra 1941. godine radnica Rezka Dragar koju su uhvatili kao partizanku Rašičke čete. Prilikom provale u avgustu 1941. godine u Mariboru uhapšena je i kasnije streljana studentkinja Slava Klavora. Obe su proglašene za narodne heroje.

Nije poznato koliko se žena borilo ili poginulo u oružanim borbama s okupatorom u partizanskim jedinicama, koliko je bilo požrtvovanih bolničarki, bombaša i boraca sa puškom u ruci, boraca prekomorskih brigada, koje su ušle u borbu čim su se spasle fašističkih zatvora i logora. Podaci kao što su: 21 žena od 175 narodnih heroja Slovenije i 318 žena od 1.811 nosilaca Spomenice 1941. godine — dokazuju mnogobrojno učešće žena među prvoborcima i organizatorima OF i NOB. Od 21 žene — narodnih heroja — 16 njih je poginulo, 7 u borbama u partizanskim jedinicama, a 9 u izvršavanju političkih zadataka. Da navedemo samo primer narodnog heroja Pavle Mede Katarine, tekstilne radnice, koja je u januaru 1943. godine poginula kao komandir ženskog voda Pohorskog bataljona, koji je posle duge i ogorčene borbe s nemačkim okupatorima na Pohorju u Štajerskoj poginuo do poslednjeg čoveka.

I mnoge druge žene borci i aktivistkinje OF poginule su na izvršavanju organizacionih i propagandno-političkih zadataka: Lenčka Mrzel, kurir štajerskih partizanskih jedinica, ubijena 1944. godine; Zora Rupena Katja, rodom iz Dolenjske, radila u Slovenačkom primorju, poginula je u istočnoj Sloveniji u februaru 1945. godine; Vera Šlander, organizator SKOJ u Štajerskoj, poginula 1943. godine; Minka Peternelj Marta, sekretar kamničkog Okružnog odbora SPŽZ, poginula 1944; Tončka Mokorel, kurir Pokrajinskog komiteta KP za Gorenjsku odvedena 1942. u logor, gde je ubijena.

U Ljubljani je u 1944. godini uhvaćena na ulici sa ilegalnom poštom kurirka Povereništva CK i IO OF Zora Regancin-Dolničar. U zatvoru nije ništa izdala, nestala je bez traga u zloglasnim tamnicama; profesorka Vida Janežič Vilma, članica Okružnog odbora OF u Ljubljani je iz nemačkog logora ponovo vraćena u Ljubljanu i posle dugotrajnih saslušanja mučena do smrti; obe su narodni heroji. Tekstilna radnica Marija Jerin — Vajšl Darja, 1944. god. članica Okružnog komiteta KP u Ljubljani, vodila je organizaciju »Delavske enotnosti« i organizovala borbene grupe mladih radnika. Uhvatili su je na ulici, držala se junački i podlegla strahovitom mučenju u zatvorima. Službenica Angela Dolhar rukovodila je 1944. godine intendanturom za potrebe OF, student Neda Gerzinič je radila u specijalnoj obaveštajnoj službi OF, Marica Malahovska, službenica u aparatu kvislinškog generala Rupnika radila je po nalogu OF. Sve tri su prilikom jedne provale uhvatili domobrani i ubili poslednjih dana uoči oslobođenja sa još 25 boraca i aktivista u šumi kod zamka Turjak.

Među stotinama žena koje su umrle u logorima nalazimo mnoga značajna imena: Anica Černej, profesorka Učiteljske škole u Ljubljani i pesnikinja, predratna revolucionarka Marija Žumer-Potočnik iz Gorenjske, koju su još u Glavnjači mučili 70 dana o čemu je napisala brošuru; Tončka Čeč, predratni komunist, narodni heroj iz trbovljanskih revira; Cirila Pleško-Štebi, poznati borac za ravnopravnost žena još u preaprilskoj Jugoslaviji, tršćanska omladinka Zora Perelo; Katarina Miklav, narodni pesnik iz Koruške itd.

Hrabro su se držale i slovenačke žene koje su se uključile u redove narodnooslobodilačke borbe u drugim krajevima Jugoslavije. Profesorka Silvira Tomazini, koja je bila još pre okupacije nastavnica u Kosovskoj Mitrovici, bila je među organizatorima narodnooslobodilačke borbe na Kosovu i tamo se 1942. godine u rukama gestapoa junački držala i streljana je kao »vanredno opasna ličnost«. I ona je, na predlog Kosova, proglašena za narodnog heroja. Malčka Podgoršek, medicinska sestra, bila je još predratni komunist, organizator revolucionarnog pokreta u Beogradu i Vršcu. Početkom 1942. godine uhapšena je, mučena i zagušena plinom. Julka Pibernik je kao iseljenik od 1941. godine bila komesar kasarni u oslobođenom Užicu 1941. godine. Umrla je u Foči posle Igmanskog marša zbog posledica smrzavanja.

Posebnu pažnju zaslužuje i rad partizanskih lekara-žena. Dr Božena Ravnikar kao predratni aktivni član KP bila je već 1941. godine organizator odbora OF među lekarima i zdravstvenim radnicima u Ljubljanskoj bolnici i na čelu njihove vrlo aktivne borbe protiv okupatora. Svoj rad je produžila u partizanima kao jedan od najuspešnijih organizatora partizanskog saniteta. Dr Franja Bidovec i dr Pavla Jerina-Lah organizovale su i uspešno vodile dve partizanske bolnice, bolnicu »Franja« i bolnicu »Pavla«, koje okupator nikad nije otkrio. Dosetljiv je bio i rad dr Božene Grosmanove koja je organizovala i vodila posebno porodiljsko odeljenje u sklopu Centralne partizanske bolnice. Tu su od 1944. godine partizanke i aktivistkinje OF mogle u miru rađati svoju decu. U tom odeljenju nije umrlo ni jedno novorođenče. Osim njih, posebno su ušle u istoriju kao organizatori ili lekari dr Ruža Germ-Šegedin, dr Ema Kreps-Krajger, dr Zvezda Zadnik i druge.

Osobite zasluge stekle su žene u toku svih godina NOB-a i u svim pokrajinama za organizaciju i održavanje ilegalnih tehnika. U njima se neprestano, i pored opasnosti, pripremala štampa bez koje se ne može zamisliti tako veliki razvoj OF i NOB-a. Na takvom poslu uhvaćena je i spaljena u »tehnici« Silva Janša Darja kod Škofje Loke u Gorenjskoj kada je neprijatelj 1944. godine otkrio to mesto. Značaja ilegalne štampe bile su svesne i seoske žene koje su u blizini svojih kuća i po cenu svog života održavale tehnike i snabdevale ih svim potrebnim materijalom.

Tokom celog NOB-a bila je od posebnog značaja baš pomoć seoskih majki i žena našim borcima. Kuvale su, prale, davale hranu, svakodnevno primale borce u svoje kuće, mesecima krile i negovale ranjenike, bez obzira na to što su u njihova sela stalno upadale okupatorske i izdajničke patrole i jedinice i nemilosrdno ubijale, rušile, palile. Mnoge od tih žena i devojaka u toku borbe izrasle su takođe u političke ličnosti. Među tim ženama poznato je ime Marije Kucler, narodnog heroja, seljanke-domaćice iz okoline Ljubljane, koju su streljali u Ljubljani još 1942. godine.

Spremno su radile u korist našeg narodnooslobodilačkog pokreta i nove Jugoslavije naše iseljenice u Americi. Godine 1942. osnovan je odbor SANS (Slovenačko-američki narodni savjet) za pomoć

novoj Jugoslaviji, u kome su vrlo uspešno radile i žene. U okviru odbora sakupljala su se značajna materijalna sredstva i organizovala snažna propagandna aktivnost da bi se obezbedilo pravilno informisanje o događajima koji su se zbivali u domovini.

Žene i kulturno stvaralaštvo u NOB-u

Valja istaći da u narodnooslobodilačkoj borbi u Sloveniji nije zaostalo ni umetničko stvaralaštvo. Široko se rasplamsalo, osobito narodno pesništvo. I žene su bile stvaraoci mnogih pesama borbene sadržine. Pesme su nastajale i iza žica okupiranih gradova, kao npr. pesme 75-godišnje pesnikinje Kristine Šulerove u Ljubljani, i na oslobođenoj teritoriji, kao pesme mladih pesnikinja Vide Brestove i Marije Dernovšek ili Ane Gale koju su domobrani zverski ubili u Dolenjskoj, i u tamnicama i logorima. Koruška seljanka Katarina Miklav, tri dana pre smrti u nemačkom koncentracionom logoru Ravensbrik, napisala je:

»Tamo pred kućom — moj dragi vrt!
A tu, a tu, svuda samo smrt...«

Te borbene pesme, narodne i umetničke, izražavaju pre svega neograničenu veru u pobedu. Kao što je žena ravnopravno i sasvim svesno ušla u borbene redove na svim područjima borbe, tako je i pesma, osobito partizana — pesnika Kajuha i Bora, odmah, kao nikad ranije, priznala ženu za ravnopravnog čoveka.

Naši likovni umetnici — partizani Božidar Jakac, Ive Šubić, Niko Pirnat, Alenka Gerlovič, Milena Dolgan u svojim mnogobrojnim delima ostvarivali su nove likove: majke-borca, partizanke, žene-taoca.

OF je u Ljubljani još 1941. godine odredila kulturno ćutanje. Ali se kulturna delatnost na oslobođenim teritorijama i u vojnim formacijama snažno proširila ne samo u pesmi već i u drugim granama umetnosti. Pojedine vojne formacije imale su svoje umetničke grupe u kojima su bili pevači i pevačice, recitatori i recitatorke, glumci i glumice, kao i drugi umetnici, profesionalni i amaterski, a i oni čije je stvaralaštvo probudila tek narodnooslobodilačka borba. Kao primer navodimo kulturnu grupu XIV divizije, u kojoj su bili pesnik Kajuh, vajar Belač, muzičar Špik, igračica Marta Paulin-Brina, Vera Hreščak-Bebler i drugi. Grupa je učestvovala u vanredno teškom ali slavnom pohodu XIV divizije zimi 1943. do 1944. godine u Štajersku i hrabro podnosila sve napore i patnje, ali su Kajuh, Belač i Špik u borbama poginuli. Od profesionalnih glumaca i mladih talentovanih ljudi nastalo je na oslobođenoj teritoriji i Slovenačko narodno pozorište.

Sve je to borcima i aktivistima u najtežim borbama, kao i napaćenom i izmučenom stanovništvu davalo nove snage i veru u pobedu, približavalo ideju narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije, oplemenjivalo duh i uzdizalo ljudski humanizam koji je bio znatno ugrožen užasima i stravičnošću rata.

Oslobođenje

Jedinice NOV i PO Slovenije su časno ispunile svoju dužnost i u poslednjim danima rata. U borbama za Trst hiljade tršćanskih radnika — Slovenaca i Italijana — pridružilo se i pomagalo jedinice IX korpusa i IV armije; a u severnim područjima je učestvovala i Koruška grupa odreda koja je brojala oko 3.500 boraca. Trst je bio oslobođen nešto pre Ljubljane.

U oslobođenoj Ajdovščini u Slovenačkom primorju 5. maja 1945. godine formirana je prva slovenačka vlada, koja je 9. maja došla u oslobođenu Ljubljanu. Čak i kada su jedinice NOB-a ušle u Ljubljanu, dočekane sa neizmernom radošću stanovništva, kada su ulice kojima su koračali borci, braća, sinovi, muževi, majke, sestre, kćeri zasipane cvećem i kada je prepun Kongresni trg pozdravio dolazak prve slovenačke vlade, kada je već u čitavoj Jugoslaviji ovladao trijumf pobede, u nekim krajevima Slovenije rat je još trajao. Slovenija je svoje potpuno oslobođenje doživela najkasnije. Preko naših krajeva vukle su se gomile pobeđene okupatorske vojske sa svom svojom bedom i neizvesnošću prema severu, preko Koruške i dalje, a sa njima domaći belo-plavi izdajnici, domobrani, kvislinzi svih vrsta koji su panično bežali da izbegnu pravedni narodni sud.

U to vreme počela je nova borba za pravedne granice na zapadu i severu, u Primorju i Koruškoj, protiv imperijalističkog načina rešavanja nacionalnog pitanja — kako su ga sprovodile vlade velikih savezničkih zemalja. Isto tako kao u toku rata, u ovom trenutku čuo se odlučni i borbeni glas slovenačkih žena, osobito u Primorju, koje su hiljadama napisa, pisama i rezolucija koje su donosile na sastancima dokazivale gde sve žive Slovenci koji žele da budu pripojeni novoj Jugoslaviji.

* * *

Na kraju, može se reći da su slovenačke žene masovno učestvovale u narodnooslobodilačkom ratu i časno ispunile svoju dužnost prema svom narodu i prema sebi za svoju punu ravnopravnost u društvu. Svoju afirmaciju postigle su upornim radom u OF kao zajedničkoj masovnoj narodnooslobodilačkoj organizaciji, kao i u sopstvenoj antifašističkoj organizaciji, u organima narodne vlasti, od seoskih i gradskih narodnooslobodilačkih odbora do Slovenačkog narodnooslobodilačkog veća.

Kako je za ostvarenje narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji u okviru OF dala zamisao i inicijativu KPS, tako se KPS u toj borbi zalagala za ravnopravnost, jedinstvo i oslobođenje žena. Žene su sve više osećale da se u borbi za narodno oslobođenje istovremeno rešavaju i pitanja njihovog oslobođenja, njihovih političkih i socijalnih prava. Zato je razumljivo što ih se tako mnogo borilo u prvim redovima OF, što su u tako velikom broju ušle u redove KP i požrtvovano radile i u njenim rukovodstvima. Zato su istorijski značajne reči Borisa Kidriča — napisane u »Slovenskem poročevalcu« — više puta korišćene:

HISTORIJSKI MUZEJ BIH BIBLIOTEKA I ARHIV SARAJEVO

Zastava slovenačke »Cankarjeve čete« osnovane u novembru 1937. u mjestu Tamarite u Španiji, dar slovenačkih iseljenika iz Francuske.

Ženski listovi u Sloveniji

Improvizovani ležaji u zaposednuto) tvornici za vrême jednog od štrajkova (1935—1936).

Njemački vojnici ubijaju zarobljene borce Savinjskog bataljona u Celju (novembar 1942).

Bolničarka Šercerove brigade, narodni heroj Majda Silc daje prvu pomoć ranjenom borcu. Poginula boreći se u Dolenjskoj 1944.

Članovi i članice političkog aktiva Osvobodilne fronte u Koruškoj (1944).

Poznata partizanska bolnica »Franja« u klancu kod sela Cerkno u Slovenačkom primorju.

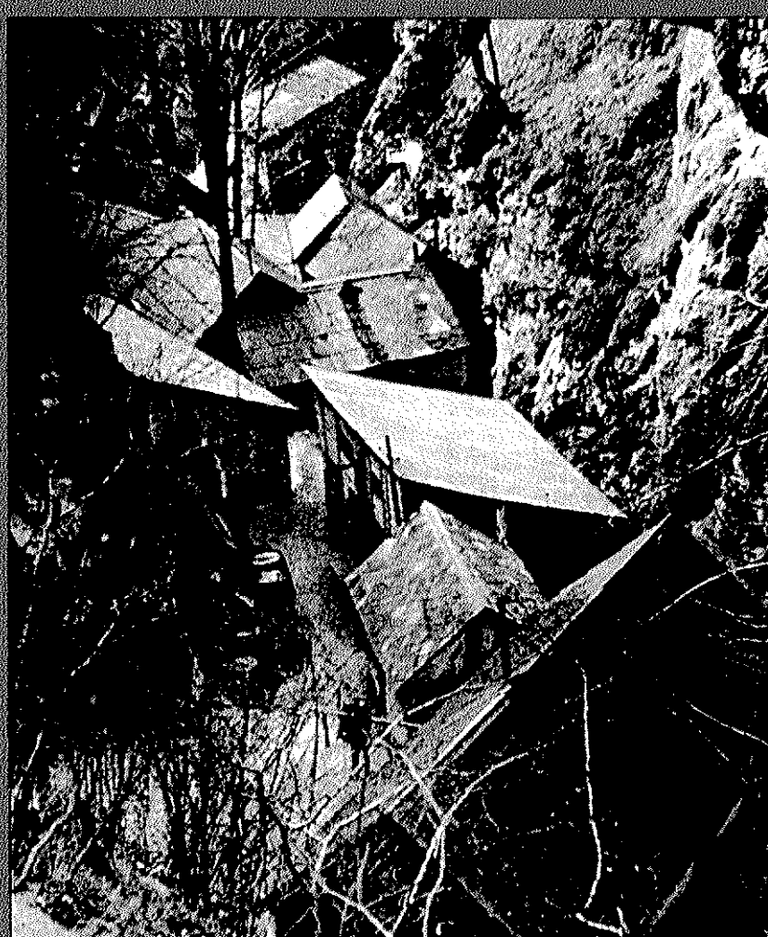

Žene pomažu XIV diviziji pri transportu ratnog materijala (jesen 1943).

Lidija Šentjurc kao član CK SKS na zboru Osvobodilne fronte u Vipavskoj dolini u Slovenačkom primorju (jula 1944).

Narod u selu Kanal i drugim primorskim mestima traži priključenje celog Slovenačkog primorja Sloveniji i Jugoslaviji (1946).

Vida Tomšič govori na kongresu Saveza studenata Jugoslavije u Ljubljani (februara 1962).

»Srpski narod je, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, sa Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu, borbom u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, srušio stari klasni poredak zasnovan na eksploataciji i nacionalnom ugnjetavanju i, na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, ujedinio se sa ostalim narodima Jugoslavije u socijalističku federativnu zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti.« (Iz Ustava SR Srbije od 1963)

SRBIJA

DESANKA MAKSIMOVIĆ

SPOMEN NA USTANAK

Srbija je velika tajna:
ne zna dan šta noć kuva,
niti noć šta zora rađa,
ne zna grm šta susedni grm sanja
niti ptica šta se događa
između grana.

Ne zna gušter šta puzi ispod kamenja,
niti kukurza struk sluti
šta se u susednoj njivi sprema.
Svakoga časa sve se menja,
nijednog kuta ni lista nema
da nije tajna.

Ko zna šta krije u sebi
i ta nevina rosa sjajna;
ti seljački poslovni krici
što se s brda na brdo čuju
zaveru možda kuju.

Ko će u toj zemlji kada
znati šta i devojka mlada
u nedrima netaknutim nosi;
kakvu tešku tajnu
u rukama svojim drži dete;
i starica pogrbljena svaka
do kakve se uputila mete.

U toj zemlji i vetri,
i mirisi, potoci i reke,
i crkvena zvona
potajne pronose vesti,
na prvom zavijutku,
gde šuma počinje ona,
ko zna šta možeš sresti.

U toj zemlji ni zečjoj stopi
neprijatelj verovati ne sme,
ni tragu konjskih kopita.
Dogovori su možda tajni
i žetelačke pesme
i udari šumskih sekira
i uspavanka uz kolevku skrita.

OSKAR DAVIČO

DVA SONETA SA BANJIČKOG GROBLJA

Srbislavi Bukumirović

I

Ako je i ona s pesmom potleuške
pala pod rafalom na meke buseni,
ako joj u grlu kama sve do drške,
humko čedna, nežna humko, sva u peni,

što me ljubav nosi svetlu bez oduške
širinom vidika grozdane jeseni,
što joj reči čujem dok se glase puške,
te reči jasnije no život u meni?

Što šapće: — Znaš ljubav, znaš joj izvorišta.
O, što bih se, borče, još jednom borila
i sto puta dala život kao ništa!

. . .

II

Na usne joj pao uveli list rute,
pred grlom joj kame, pod dušom — sikire . . .
Al rudne joj oči, tamom nesmrknute,
sve smrti ne mogu smrću da umire . . .

Ustaje i rukom skuplja tamne skute
i naglo, belinom vrutka što izvire,
blisne i pojuri glave podignute
u bitke pred nama od svih polja šire.

. . .

(Odlomci)

SLAVKO VUKOSAVLJEVIĆ

KADINJAČA

. . . .

Sivo je nebo.
Sneg tek što nije.
Bledi sunce, ko da je lansko.
Al gore oči
i bije, bije
srce Užica,
partizansko.

. . . .

Užice prati bataljone,
crvene zastave . . . ko zadnje ruže.
Posle su jugu
prve kolone,
a prst na orozu
novembar struže.

. . . .

Na jug
u Sandžak,
odlaze čete,
tonu
i niču
za humovima . . .
Umorna tela
puške zapete,
i šapat s njima
po drumovima:

. . . .

Čuješ li, Srbijo, tom tvrdom džadom,
kako se praštа vojska sa gradom?

. . . .

I ko da tiho niz polja bela,
uz odjek topova što njive riju,
topao kao krv iz tela
poteče šapat u Srbiju:
Veruj, zemljo,
taj dan će doći . . .
Ako padnemo,
ipak s nama

niz ove staze
čete će proći
s osmehom pobede
na usnama . . .

. . . .

Eto . . . ja ovde,
drug u blizini,
i ovo brdo
i tišina,
da li je tako
il mi se čini —
sve je to sada
domovina!

. . . .

Kažite: tu smo,
kažite: jesmo!
Kažite: budući,
kažite: živi,
dižite pesti,
poleti, pesmo,
podite, sunca,
na oblak sivi,
vadite, ljudi,
srca iz grudi!

Oh, kaži i ti,
bar šapni, mama:
svi smo
sa vama . . .

(Odlomci)

MIRA ALEČKOVIĆ

BALADA O DRUGARICI

Imala sam drugaricu koja je kô sveća u mraku
sagorela,
znala sam joj iz oka šta misli i koga voli, —
a kad je oluja ratna svu zemlju ponela
pod nokte su je žeženim iglama boli.

Moja je drugarica tražila svet bez granica
i mladu mene učila ljude da volim, —
a posle je zato memljiva primila tamnica
i pekli su je žaračem po tabanima golim . . .

Htela je da ruke čoveka lancima ne budu drugovi,
da se ne šire deci od gladi oči lokoti,
da zemlju, otadžbinu, ne riju topovski plugovi,
da mesto vinom, krvlju ne rode bremeni čokoti.

Moju su drugaricu boleli obesnih stopa tragovi,
i siledžijski smeh joj je napao dušu tananu, —
zato su je kô zverku u kavez sputali vragovi,
zato su je u zoru poveli nekud sananu.

U svojoj bogatoj i burnoj desetvekovnoj istoriji srpska država je prolazila kroz sve faze društvenog razvoja, doživljavala svoje uspone i padove, narastala u snažnu državu, da bi ubrzo bila rasparčana i rastrzana unutrašnjim sukobima i borbom o prevlast. U svakoj etapi njenog razvoja bilo je žena kojima je padalo u deo da obavljaju veoma značajne, često sudbonosne zadatke. I one su ih obavljale na najbolji mogući način. Na žalost njihova uloga i njihov značaj nisu ispitani. Te su žene više poznate iz literature, predanja i legendi nego iz istorije. A izdvojiti iz svega toga istorijske činjenice zahteva posebno istraživanje. Uprkos tome nećemo pogrešiti ako pomenemo srpsku despoticu Jelenu, poznatiju kao monarhinju Jefimiju, prvu srpsku ženu pisca, za koju je istorija nesumnjivo utvrdila da je obavljala diplomatske misije za kneza Lazara, na čijem je dvoru živela posle maričke bitke 1371. godine.

I danas, posle nekoliko vekova, izaziva divljenje diplomatska veština kneginje Milice, koja posle kosovske katastrofe 1389. godine, uzima u svoje ruke krmilo poražene Srbije, vodi pregovore s turskim sultanom i obezbeđuje opstanak Srbije kao vazalne države. Kao monahinja Jevgenija opisala je kosovski b oj, pa je u istoriji ostavila traga i kao pisac.

Tursko nadiranje se nije moglo zaustaviti. Srbija je bila konačno poražena i pregažena 1459. godine. Za narod je i pre toga situacija bila teška, a tada je postala još teža. Nameti nad osvojenim teritorijama bili su sve veći. Carovalo je bezvlašće. Obespravljenoj raji ništa nije bilo sigurno, pa ni život. Ali je svest naroda rasla i budio se otpor, koji je sa svakim novim nametom postajao jači. Taj se otpor manifestovao u borbi hajduka. Brojne hajdučke čete su vršile prepade na turske karaule i trgovačke karavane i na taj način slabile turske snage na osvojenoj teritoriji i ometale trgovinu. U tom otporu aktivno sudeluju i žene. One su hajdučki jataci, njihovi pouzdani obaveštajci i njihove vidarice. A kada su poslednje godine XVIII veka janičari zaveli režim nasilja, Srbi su počeli sa pripremama za oružanu borbu. I buknuo je ustanak februara 1804. godine, najpre u Šumadiji, geografskom, etničkom i političkom centru Srbije, da bi se odmah proširio na zapadnu i istočnu Srbiju. Žene su i ovoga puta, kao i uvek, bile verne saputnice svojih muževa, braće, očeva. One su se prerušene provlačile kroz turske redove da bi obavestile svoje o jačini turske vojske i njenim namerama. Branile su svoja ognjišta i svoju nejač natčovečanskom snagom, delile sa ustanicima njihove uspehe i poraze. Mnoge od njih su učestvovale i u oružanoj borbi. Dok bi njihovi najmiliji pucali na neprijatelja, one su punile puške ne obazirući se na okolnost da i same mogu poginuti. Takvih je primera bilo bezbroj. Pomenućemo samo Čučuk Stanu, ženu Veljka Petrovića, ustaničkog vojvode, čije je junaštvo opevala i narodna pesma.

Napomenuli smo već da bi praćenje uloge žena Srbije kroz istoriju tražilo posebna istraživanja, pa ćemo se — imajući u vidu da to nije primarno za ovu ediciju, jer se radi o pretkapitalističkom periodu koji je manje-više karakterističan za sve zemlje i sve narode — ograničiti samo na učešće žena u radničkom pokretu, u pokretu koju se jedini bori za oslobođenje ljudske ličnosti i punu ravnopravnost žene. To je i uslovilo njeno masovno i organizovano učešće u svim akcijama pokreta a i u oružanoj borbi za slobodu. U tome i jeste značaj izučavanja uloge žene u radničkom pokretu.

Borba žena za emancipaciju i ravnopravnost u okviru Srpske socijaldemokratske radničke partije (1903—1919)

Borba žena Srbije za ekonomsku i političku ravnopravnost počinje krajem XIX veka sa početkom

razvoja industrije i zapošljavanjem žena kao jevtinije radne snage. Prvi pobornici za ravnopravnost žena sa muškarcima bili su prvi srpski socijalisti sa Svetozarom Markovićem na čelu, koji je u svom članku: »Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom«, napisanom još 1870. godine, istakao da je davanje ženi ekonomskih i političkih prava jedna od osnovnih potreba društva.

Prve žene socijalisti u Srbiji koje su, pod uticajem Svetozara Markovića, ne samo usvojile socijalističke ideje već su radile i na njihovom propagiranju i praktičnom ostvarenju bile su Draga Dejanović i sestre Milica i Anka Ninković iz Novog Sada. Draga Dejanović je, kao član Ujedinjene omladine srpske koja je delovala u Vojvodini, postavljala konkretne zahteve za jednakost žena, kao što je, na primer, otvaranje ženske učiteljske škole u Somboru, a sestre Ninković su, posle završenih studija u Cirihu 1877. godine, došle u Srbiju i osnovale u Kragujevcu prvu žensku školu novog duha. One su bile prve žene koje su aktivno sudelovale u organizovanju socijalističkog pokreta u Srbiji, a bile su ne samo pristalice ideja socijalizma već borci koji su rečju i delom ostvarivali te ideje.

Ove prve žene socijalisti u Srbiji dobile su svoje naslednice na početku XX veka, a to su u prvom redu Stojanka Canka Dragneva-Jovanović i Ljubica Ivošević-Dimitrova, prva organizator i propagator, a druga pesnik i pionir kulturnih društava i sindikalnih organizacija. One se mogu svrstati među one koji su udarili temelje radničkom pokretu koji se rađao na početku ovoga veka. Pomenućemo ovde i Kristinu Tutunović-Savić iz sela Leštice koja je radila na širenju socijalističkih ideja po selima oko Ivanjice, a kao prvoj poznatoj socijalistkinji na selu nesumnjivo joj pripada mesto među prvim ženama koje su se uključile u socijalistički pokret na početku XX veka.

Početkom XX veka nastaje i rad na osnivanju ženskog radničkog pokreta, koji teče uporedo sa razvojem organizovanog radničkog pokreta i stvaranjem Srpske socijaldemokratske radničke partije. Avgusta 1903. godine osnovano je Žensko radničko društvo »Svest« na inicijativu Stojanke Canke Dragneve-Jovanović, kome je ona bila i prvi predsednik. Iako je Društvo bilo vezano za Radnički savez, ono je imalo svoja pravila u kojima su istaknuti zahtevi:

»Da se zakonom uredi stanje ženskih radnika i da se ženska zarada izravna sa zaradom muških. Da se ženi da pristup na svim slobodnim zanimanjima i oblastima rada.

Da se od strane države daje podjednako obrazovanje obadva pola: niže, srednje, više i stručno. Da opština osnuje besplatno zabavišta i trpeze za decu radnica koje rade van kuće«.

Uskoro se osetila delatnost Ženskog radničkog društva. Radi obrazovanja i političkog vaspitanja žena Društvo priređuje predavanja sa temama iz radničkog pokreta uopšte, a posebno o ženskom pitanju. Za nepismene radnice organizuju se besplatni analfabetski tečajevi. Pored toga, Društvo ispituje uslove života i rada radnica, skuplja priloge za štrajkače, a docnije organizuje i štrajkove u fabrikama i radionicama sa pretežno ženskom radnom snagom. Održavaju se i ženski zborovi od kojih je najuspeliji bio 12. oktobra 1903. u Beogradu, kojem je prisustvovalo oko 400 žena, a na kome su istaknuti zahtevi za zaštitu ženskih i maloletnih radnika i za izjednačenje radnica i radnika u pogledu nagrađivanja. Društvo agituje kod žena za odlazak na opšte radničke zborove, predavanja, zabave, koje organizuje Glavna uprava Srpske socijaldemokratske radničke partije (SSDRP) i Radničkog saveza.

Žensko radničko društvo »Svest« prestalo je sa radom maja 1905. godine, ali su njegove članice i dalje ostale aktivne u okviru partijskih i sindikalnih organizacija SSDRP. One učestvuju u svim radničkim akcijama i štrajkovima (npr. u štrajku radnika fabrike šećera na Čukarici 1907), u akcijama za opšte pravo glasa,[1]) u proslavama Prvog maja i dr. »Radničke novine«, organ SSDRP, donose i dalje članke i vesti o aktivnosti radnica.

I pored teškog položaja radnica, čije je radno vreme u radionicama i fabrikama iznosilo i preko 12 časova, uza znatno manju nadnicu nego što su to bile inače bedne nadnice radnika, prošlo je nekoliko godina dok se nije prišlo širem mobilisanju žena i njihovom organizovanju u posebnu žensku organizaciju u okviru radničkog pokreta i SSDRP.

Inicijativu za organizovanje žena radnica dao je Dimitrije Tucović, koji je avgusta 1910. godine prisustvovao Međunarodnoj konferenciji žena socijaldemokrata održanoj u Kopenhagenu uoči Kongresa Socijalističke internacionale, kojoj je predsedavala Klara Cetkin. O ovoj konferenciji žena Tucović je poslao opširan dopis »Radničkim novinama« u kome je naglasio da je »krajnje vreme da se agitaciji i propagandi socijalizma kod žena posveti i kod nas više sistematske pažnje«.

Po povratku iz Kopenhagena Tucović je sa velikom energijom prišao radu na stvaranju ženskog socijalističkog pokreta. Na poziv Glavne partijske uprave održan je 12. septembra 1910. godine u Beogradu veliki socijalistički zbor žena na kome je D. Tucović podneo izveštaj o Međunarodnoj konferenciji žena socijaldemokrata, a zatim je govorio o teškom položaju radnica u Srbiji i o potrebi njihovog organizovanja. Zbor je jednoglasno usvojio predloženu rezoluciju i program rada na sprovođenju sistematske agitacije i propagande kod žena u duhu socijalne demokratije. Na zboru je izabran i Sekretarijat žena socijaldemokrata u koji su ušli: Sofija Levi, Draga Predojević, Jela Ristić, Persa Živanović i Miloš Timotić.

Sekretarijat žena počeo je sa radom odmah posle zbora. Prvim sednicama prisustvovao je u ime Glavne partijske uprave Dimitrije Tucović koji je članicama Sekretarijata bio prvi učitelj u rukovođenju organizacijom.

Na prvoj sednici Sekretarijata usvojen je predlog D. Tucovića da se o formiranju Sekretarijata žena socijaldemokrata u Srbiji obavesti Međunaro-

[1]) Po Srpskom građanskom zakoniku iz 1844. godine, koji je bio na snazi u Srbiji, žene su bile izjednačene sa maloletnim i maloumnim licima.

dna organizacija žena socijaldemokrata, čiji je sekretar bila Klara Cetkin, i da se traži učlanjenje u ovu organizaciju. Na ovoj sednici doneta je odluka o pokretanju lista pod nazivom »Jednakost« (prvi broj pojavio se 1. oktobra 1910). Takođe je odlučeno da se — radi organizovanog rada sa ženama, prvenstveno sa radnicama, naimenuju poverenice za sve fabrike, radionice i kancelarije i da se stvori čvrsta veza sa sindikalnim organizacijama.

Prva značajna politička akcija ženskog socijalističkog pokreta bila je demonstracija žena sa zahtevom za opšte pravo glasa izvedena 24. oktobra 1910. godine prilikom izbora za predsednika beogradske opštine, koja je ostavila snažan utisak kako na proletarijat Beograda tako i na celokupno građanstvo. Glavna partijska uprava i Sekretarijat žena optuženi su u vezi s ovom demonstracijom kao organizatori pravljenja nereda, a državni tužilac pozvao je na saslušanje članice Sekretarijata žena.

Od 1911. godine Sekretarijat žena počeo je sa organizovanim proslavama Međunarodnog dana žena (6. a docnije 8. marta). Isto tako žene, a osobito radnice, masovno su učestvovale u proslavama Prvog maja.

Uoči IX kongresa SSDRP, 28. maja 1911. održana je I zemaljska konferencija žena socijaldemokrata, na kojoj je, pored izveštaja o devetomesečnom radu Sekretarijata na organizovanju i socijalističkom prosvećivanju žena, održan i referat sa temom »Žensko pitanje i socijalna demokratija«.

Posle konferencije Sekretarijat nastavlja rad na propagiranju socijaldemokratskih ideja među radnicama i na njihovom organizovanju. Posebno je vođena agitacija za sprovođenje Zakona o radnjama koji je trebalo da stupi na snagu 1. jula 1911. godine. Ovaj Zakon, i pored mnogih nedostataka, trebalo je da radničkoj klasi Srbije dâ prve osnove zaštite i osiguranja radnika a posebno radnica (zabrana noćnog rada za žene). Zakonom je bilo predviđeno obezbeđenje radnika i radnica u slučaju bolesti, povrede, iznemoglosti, starosti i smrti. Za obolele radnike i radnice predviđena je novčana pomoć koja nije mogla biti manja od polovine obezbeđene nadnice. Osigurane radnice u slučaju porođaja imaju pravo na istu pomoć šest nedelja pre i šest nedelja posle porođaja. — Ovakav zakon nije pogodovao poslodavcima i oni su radili na tome da ne samo odgode njegovo stupanje na snagu, već i da ga sasvim obore. Zato je SSDRP povela odlučnu akciju za sprovođenje Zakona u život. U ovoj akciji učestvovao je vrlo aktivno i Sekretarijat žena.

Godina 1912. postavila je pred SSDRP i radnički pokret Srbije kao najvažnije zadatke: očuvanje Zakona o radnjama, sprovođenje skupštinskih izbora, borbu protiv skupoće, pokretanje akcije za mir a protiv rata na Balkanu. U svim ovim akcijama učestvovale su i radnice preko Sekretarijata žena.

U toku kampanje za skupštinske izbore (koji su raspisani za 1. april 1912. godine) SSDRP je podnela Skupštini predlog za izmenu Zakona o izborima s ciljem da se ženama prizna aktivno i pasivno pravo glasa. Sekretarijat žena je vrlo živo agitovao za ovaj predlog, a »Jednakost« je donela više članaka i jedan proglas upućen ženama da svojim muževima, braći, sinovima i prijateljima objašnjavaju da treba da glasaju za SSDRP, jedinu partiju koja se bori za prava žena.

Zbog balkanskih ratova Sekretarijat žena prestao je sa radom marta 1912. godine, a početkom juna prestaje da izlazi list »Jednakost«, što je dovelo do prestanka rada na sistematskom organizovanju radnica.

Ratovi koje je Srbija vodila 1912. i 1913. godine teško su pogodili siromašni svet grada i sela. U posebno teškim uslovima nalazile su se radnice čiji su muževi otišli u rat. I pored velikog poskupljenja života koje su sobom donosile ratne prilike, nadnice su snižavane, a radno vreme produžavano na 12 pa i 13 časova.

Sredinom 1913. godine obnovljen je Sekretarijat žena socijaldemokrata, a već 22. septembra održan je zbor u Socijalističkom domu, kome je prisustvovalo oko 300 žena. Jedan od govornika na zboru bio je i Dušan Popović, sekretar SSDRP, koji je govorio protiv ratova vođenih za račun buržoazije. U govorima su izneseni zahtevi da se hranioci porodica što pre oslobode vojne obaveze i vrate kućama i da se njihovim porodicama deli veća pomoć.

Sekretarijat žena je odlučio da ponovo pokrene list »Jednakost« čiji se prvi broj, posle prekida, pojavio 1. januara 1914. godine. U novu redakciju je ušao od strane Glavne partijske uprave i Filip Filipović, jedan od najistaknutijih rukovodilaca radničkog pokreta.

Uoči X kongresa SSDRP održana je 29. januara 1914. godine II zemaljska konferencija žena socijaldemokrata, kojoj je prisustvovalo 5 delegata iz unutrašnjosti i 21 delegat iz Beograda. Izabran je novi Sekretarijat žena u koji će nešto docnije ući i Filip Filipović od strane Glavne partijske uprave.

Pored zborova i konferencija žena uvedena je i nova forma agitacije među radnicama — kućne konferencije.

Za vreme kampanje za skupštinske izbore, koji su zakazani za 1. avgust 1914. godine, održan je 27. juna veliki predizborni miting SSDRP. »Jedna trećina učesnika bile su žene koje su energično i silno manifestovale za opšte pravo glasa« pisala je »Jednakost«.

Međutim, I svetski rat 1914. godine prekinuo je aktivnost Sekretarijata žena socijaldemokrata i dalje izlaženje lista »Jednakost«.

Prvi svetski rat (1914—1918)

Godine 1914. na Srbiju su se sručile austrougarske trupe sa ciljem da je unište kao državu zbog podržavanja težnji porobljenih jugoslovenskih naroda za stvaranjem jedinstvene jugoslovenske države. Ovaj rat bio je posebno težak za Srbiju kao ekonomski nerazvijenu zemlju, uz to i iscrpenu balkanskim ratovima i zahtevao je maksimalno angažovanje celokupnog stanovništva. Gotovo svi sposobni muškarci pozvani su u rat, a svu brigu o privredi i domaćinstvima preuzele su u velikoj

većini žene. Na njima je uglavnom ostala industrijska proizvodnja, a posebno poljoprivreda, koja je inače bila karakteristična za Srbiju u to vreme. Žene su preuzele ulogu domaćina, hranilaca porodice i glavnog snabdevača vojske. Mnoge su završavale bolničarske kurseve a zatim bile bolničarke u vojnim bolnicama širom Srbije. U Beogradu je, na primer, samo u jednoj grupi, bilo 70 devojaka i žena na bolničarskom kursu. I sve su one pošle da neguju ranjene i bolesne srpske vojnike.

Beograđanke su učestvovale i u odbrani svoga grada. I one su, pored pukova srpske vojske i stotina momčića ispod 18 godina i dece od 12—14 godina, branile nepokoreni Beograd. Prenosile su i previjale ranjenike, sakupljale hranu, raskrčivale ruševine, sahranjivale mrtve, gasile požare i vršeći te zadatke junački ginule na ulicama voljenoga grada.

Austrougarske trupe pod komandom generala Počoreka pustošile su teritoriju koju bi zaposele, a stanovništvo ubijale. Nadirući kroz Mačvu i Podrinje ove su trupe počinile nečuvene zločine. Prema podacima dr Rajsa zverski je ubijeno 1.300 lica, među kojima 306 žena i 113 dece[1]). Vrlo su potresne sačuvane fotografije koje prikazuju obešene seljanke ovoga kraja. Narod koji je izbegao masakr napuštao je svoje domove i sklanjao se zajedno sa decom u unutrašnjost zemlje.

Ova zverstva nisu obeshrabrila srpski narod. Naprotiv, dala su mu natčovečansku snagu, tako da je zajedničkim akcijama celokupnog stanovništva srpska vojska uspela da protera neprijatelja sa svoje teritorije.

Pored borbi sa neprijateljem, srpski narod je preživljavao i jednu drugu tragediju, koja je opet bila posledica rata. Zavladala je epidemija tifusa, koja je odnela oko 400.000 stanovnika Srbije, oko 100.000 vojnika i trećinu ukupnog sanitetskog osoblja, među kojima je bilo mnogo žena. Od tifusa je umrla u bolnici u Valjevu aprila 1915. godine i Nadežda Petrović, velika srpska slikarka, dobrovoljna bolničarka, koja je svoju kičicu i paletu zamenila bolničarskom odećom, pa se negujući tifusare i sama razbolela. Pomenućemo ovde i Jelisavetu Džuverović koja je u dva svetska rata bila dobrovoljna bolničarka. Njen životni put se završio u logoru na Banjici 1944. godine.

I pored junačkog otpora ne samo vojske već i celokupnog naroda, Srbija nije mogla da se odupre udruženim snagama daleko nadmoćnijeg neprijatelja — austrougarskog, nemačkog i bugarskog osvajača. Počelo je opšte povlačenje. I vojska i narod su se našli na istim putevima. Povlačenje je vršeno pod stalnom borbom. U tim kritičnim trenucima žene su još više vezale svoju sudbinu za sudbinu vojske. I same su uzimale puške u ruke ili su zajedno sa vojnicima izvlačile topove na položaj. Žene iz krajeva kroz koje se povlačila vojska iznosile su i poslednje zalihe hrane da bi pomogle vojnicima da izdrže napore koji su ih očekivali, svesne da njih i njihovu decu očekuju teški dani pod okupatorskom tiranijom.

Na putu povlačenja kroz Srbiju, Crnu Goru i Albaniju stradale su i mnoge žene. Jedan mali broj njih uspeo je da pređe srpsku Golgotu, a veći deo se morao vratiti u okupiranu i opustošenu Srbiju, gde je bio izložen teškim iskušenjima. — Od žena koje su izdržale sve tegobe puta kroz Albaniju pomenućemo samo dve, koje su taj put prošle kao srpski vojnici: Milunku Savić i Sofiju Jovanović. Obe su dobile čin narednika srpske vojske, što je predstavljalo poseban podvig kad se ima u vidu činjenica da su žene pred zakonom bile obespravljene. Ove dve žene-ratnici preživele su sve ratne strahote. Njihove grudi krase brojna odlikovanja, kojima su odlikovane za izuzetnu hrabrost. Milunka Savić je nosilac Karađorđeve zvezde s mačevima, dve Legije časti, Albanske spomenice i drugih stranih i naših odlikovanja. Sofija Jovanović je prvoga dana rata napravila svojevrstan podvig. Otisla se preko Save i pobola srpsku zastavu kod austro-ugarske karaule.

Vojska je odstupila. Srbija je okupirana i podeljena među okupatorima. Stanovništvo je podvrgnuto odmazdi i internaciji u logore, a toga nisu bile pošteđene ni žene. Ovaj pritisak je izazivao otpor. Narod je dizao bune. Stvarali su se dobrovoljački odredi u koje su stupale i žene. Neki od tih odreda su ostali u Srbiji, a neki su uspeli da se 1917. godine, provlačeći se kroz bugarske rovove, prebace na Solunski front i nastave borbu u sastavu srpske vojske. Među ovim dobrovoljcima bila je i Ljubica Čakarević, učiteljica iz Užica, koja je za pokazano junaštvo odlikovana zlatnom medaljom za hrabrost »Miloš Obilić«. Kosara Pacić iz Ivanjice borila se u jednom dobrovoljačkom odredu u Srbiji i zbog toga je dobila nadimak »komitara«. A kada je jula 1941. godine Komunistička partija pozvala narode Jugoslavije na ustanak, u njenim se redovima našla i Kosara. Predano je izvršavala sve zadatke koji su joj bili poveravani. Posle povlačenja glavnine partizanskih snaga u Sandžak uhvatili su je četnici i streljali u Ivanjici početkom decembra 1941. godine.

Aktivnost žena u vreme legalnog rada KPJ (1919—1921)

Posle prekida od četiri godine, koji je nastao sa I svetskim ratom, Glavna partijska uprava SSDRP donosi novembra 1918. godine odluku o obnavljanju partijskog života u Srbiji. Sekretarijat žena-socijaldemokrata obnavlja svoj rad među prvim organizacijama — 21. novembra 1918. godine i pomaže na obnovi starih i osnivanju novih partijskih i sindikalnih organizacija.

Krajem 1918. i početkom 1919. godine SSDRP, Glavni radnički savez Srbije i Sekretarijat žena razvijaju vrlo živu aktivnost. Akcije sa političkim i ekonomskim zahtevima vođene su svakodnevno na protestnim zborovima, konferencijama, predavanjima, demonstracijama i štrajkovima. Glavni zahtevi i parole su: osmočasovno radno vreme u fabrikama i radionicama, minimalne nadnice, za demobilizaciju i vraćanje kućama vojni-

[1]) Kroz Albaniju 1915—1916, spomen-album.

ka-hranilaca, protiv skupoće i besposlice, za rešavanje stambenog pitanja itd. U svim akcijama učestvuju i radnice.

Pred Kongres ujedinjenja radničkih, socijalističkih i komunističkih organizacija (20—25. aprila 1919. godine u Beogradu), Sekretarijat žena održao je nekoliko vrlo uspelih skupova žena sa temama koje su u to vreme osobito interesovale žene: »Žena i zaštitno zakonodavstvo«, »Protiv skupoće i za demobilizaciju vojske«, »Opšte pravo glasa i za žene« (Izveštaj Sekretarijata žena, od 20. aprila 1919. do 1. juna 1920). Uoči Kongresa ujedinjenja održana je završna partijska konferencija žena-socijalista Srbije na kojoj je izrađen privremeni Statut žena-socijalista (komunista) koji je potom usvojen na Kongresu ujedinjenja kao Statut žena-socijalista (komunista) Jugoslavije. Statutom je predviđeno ponovno pokretanje lista »Jednakost« sa dodatkom za decu i omladinu — »Budućnost« (prvi broj izašao 1. marta 1920, ukupno izašlo 11 brojeva).

Glavni zadaci Sekretarijata su: agitaciono-prosvetni rad među ženama, organizovanje zborova, konferencija i predavanja, izdavanje brošura i knjiga, osnivanje agitacionih biblioteka. Rezultati rada Sekretarijata žena Srbije ogledali su se i u broju partijski organizovanih žena ne samo u Beogradu, gde ih je bilo najviše, već i u ostalim mestima u Srbiji i Vojvodini. U nekim mestima (Mladenovac, Jagodina, Valjevo, Užice, Zaječar, Pirot) broj organizovanih žena i čitalaca »Jednakosti« iznosi po nekoliko desetina, a u Nišu, Novom Sadu, Velikom Bečkereku po nekoliko stotina. Mnogo je veći broj sindikalno organizovanih žena, osobito u onim strukama gde su pretežno radnice. Tako je Savez krojačkih radnika-ca obuhvatao 800 radnica, Savez monopolskih 600 radnica, grafičkih oko 200 itd.

Centralni sekretarijat žena pružao je veliku pomoć Centralnom izvršnom veću Partije i sindikata u svim akcijama koje su oni vodili za poboljšanje položaja radničke klase. Učestvovao je i u organizovanju štrajkova i pomoći štrajkačima (osobito za vreme generalnog štrajka železničara juna 1920). Gotovo na svim zborovima i skupovima koje su organizovale mesne organizacije KPJ i sindikata istupale su kao referenti i žene.

U svečanom obeležavanju Prvog maja, koji je 1919. i 1920. godine, i pored zabrane, u Beogradu i u mnogim mestima Srbije i Vojvodine masovno proslavljan, žene-radnice su učestvovale u velikom broju. I Međunarodni ženski dan, 8. mart proslavljen je u znaku parola »Zahtevamo istu platu za isti rad« i »Zahtevamo pravo glasa i za ženu«.

Intenzivnu aktivnost pokazao je Sekretarijat žena za vreme kampanje za opštinske izbore. U svim mestima gde su postojali mesni sekretarijati održani su zborovi žena, a na sam dan, 22. avgusta 1920. godine, žene su u velikim grupama obilazile birališta tražeći pravo učešća u glasanju.

Posle pobede komunista na opštinskim izborima u beogradskoj opštini i u još nekim opštinama u Srbiji i Vojvodini žene su masovno učestvovale u manifestacijama. Isto tako su učestvovale i u demonstracijama i protestnim zborovima protiv nasilnog suspendovanja komunističke opštinske uprave u Beogradu.

I u okviru kampanje pred izbore za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu) koji su održani 28. novembra 1920. godine organizovani su mnogi zborovi i konferencije žena.

Pred donošenje Zakona o zaštiti države, za vreme diskusije o projektu novog Ustava, Sekretarijat žena komunista, zajedno sa feminističkom građanskom organizacijom »Ženski pokret«[1]), održao je 8. maja 1921. godine u Beogradu »veliku skupštinu za žensko pravo glasa« na kojoj su učestvovale delegatkinje iz cele Jugoslavije i sa koje je upućena rezolucija Parlamentu sa zahtevom da se novim Ustavom predvidi »jednako i opšte, aktivno i pasivno političko pravo glasa za žene«.

Posle proglašenja »Obznane«[2]) (29. decembra 1920) i donošenja Zakona o zaštiti države (1. avgusta 1921) zabranjene su sve partijske i sindikalne organizacije i listovi, a Komunistička partija Jugoslavije morala je preći u ilegalnost. Komunistički poslanici i mnogi drugi članovi KPJ pohapšeni su i osuđeni. Sekretarijat žena-komunista prestaje sa radom. Isto tako prestaje da izlazi i list »Jednakost«.

Borba i akcije žena pod rukovodstvom KPJ za ekonomsku jednakost, političke slobode, za demokratizaciju zemlje i protiv fašizma (1921—1941)

U teškim uslovima ilegalnosti Komunističke partije Jugoslavije žene su i dalje aktivne u radničkom pokretu. One učestvuju u svim akcijama koje organizuju ilegalna KPJ i Nezavisni sindikati: u štrajkovima, u borbi protiv skupoće i besposlice, u organizacijama Crvene pomoći (počele su se stvarati tokom 1922. godine), u akcijama pomoći gladnima u Rusiji itd.

Veliki broj žena Srbije pokazao je u organizacijama Crvene pomoći značajnu aktivnost. Žene su uglavnom zatvorenicima nosile hranu i posećivale ih, one su održavale vezu između Partije i zatvorenih komunista. Policija je nastavila sa hapšenjem komunista i radnika. Između ostalih uhapšena je početkom aprila 1924. u Beogradu platnarska radnica i radnički poverenik u fabrici Vlade Ilića — Ljubica Ljubičić. U zloglasnom beogradskom zatvoru Glavnjači je tako pretučena da je od zadobijenih povreda umrla. Vest o njenoj smrti doneli su svi radnički listovi (»Radnik«, »Radničke novine«, »Borba«), a održano je i nekoliko protestnih zborova na kojima je traženo

[1]) Godine 1919. grupa intelektualki-feministkinja osnovala je Društvo za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava. Društvo je u svom programu imalo i političke zahteve u okviru buržoaskog poretka. Aprila 1920. godine Društvo je pokrenulo svoj list »Ženski pokret« i ubrzo i samo primilo kraće i popularnije ime svoga lista.
Pored Ženskog pokreta u Srbiji je radilo više ženskih građanskih društava koja u svom programu nisu imala političku borbu: Kolo srpskih sestara, Dobrotvorna zadruga, Devojačko kolo, Ženska zadruga, Društvo »Kneginja Zorka«, »Kneginja Ljubica«, »Cvijeta Zuzorić« i dr.

[2]) Akt koji je donela vlada Milenka Vesnića sa ciljem da onemogući svaku dalju delatnost KPJ.

najstrože kažnjavanje ubica Ljubice Ljubičić.

Zbog teškog položaja radničke klase sve češće dolazi do štrajkova u kojima masovno učestvuju i radnice, osobito u granama sa pretežno ženskom radnom snagom. Tako je krajem oktobra 1926. godine izbio štrajk preko 1.200 radnika i radnica Beogradske tekstilne AD koji je trajao sedam nedelja. Novembra iste godine štrajkovali su tekstilni radnici u Leskovcu. U fabrici sapuna »Merima« u Kruševcu poslodavac je hteo da izbaci sa posla one radnice koje su bile organizovane u Nezavisnim sindikatima. Zbog toga je stupilo u štrajk svih 120 radnica koje su bile zaposlene u toj fabrici. — Marta 1928. godine u fabrici trikotaže »Moravija« u Beogradu došlo je do štrajka 75 radnika i radnica zbog smanjenja nadnica.

Iako su u to vreme postojale mnogo veće mogućnosti za rad među ženama, one nisu bile dovoljno iskorišćene za uključivanje žena u revolucionarnu borbu uglavnom zbog nesređene situacije u KPJ. Rad sa ženama nije bio sistematski i ograničavao se na radnice i žene radnika, dok rada među seljačkim ženama gotovo nije bilo.

Na potrebu uključivanja žena u klasnu borbu ukazao je i IV kongres KPJ održan 1928. godine u Drezdenu, pošto su žene svoju borbenost dokazale »kako najživljim učestvovanjem u štrajkaškim borbama u zemlji, tako i aktivnim učestvovanjem najboljih elemenata radnica u političkim akcijama Komunističke partije« — kako je istaknuto u Rezoluciji prihvaćenoj na Kongresu. Naglašena je i potreba osnivanja komisija za žene ne samo pri CK KPJ nego i u sindikatima i drugim organizacijama, a isto tako i potreba rada sa ženama — seljankama.

Monarhofašistička diktatura proglašena 6. januara 1929. godine počela je nečuveni obračun sa Komunističkom partijom Jugoslavije. Na zverski je način pobijeno oko stotinu najboljih članova KPJ i SKOJ-a, a na hiljade pohapšeno i osuđeno od Suda za zaštitu države. Posle toga zamire organizovani rad KPJ s masama, pa i sa ženama u Srbiji. Među prvim komunistima kojima je 1929. godine suđeno po Zakonu o zaštiti države bile su i Savka Tasić i Roza Marton. Obe su osuđene na po 10 godina robije.

Period od 1932. godine označava oživljavanje rada i borbe radničke klase pod rukovodstvom Partije. Sve je više žena koje učestvuju u svim akcijama (radničkim, studentskim) koje organizuje KPJ protiv diktature, protiv fašizma i rata, za demokratiju i poboljšanje ekonomskog položaja radnog naroda. Na studentskim demonstracijama u Beogradu protiv monarhofašističke diktature sve je veći broj naprednih studentkinja, a radnice, učestvujući u štrajkovima, povezuju svoje ekonomske zahteve sa političkom borbom protiv fašizma i rata.

Na osnovu zaključaka plenuma Kominterne od novembra 1933. godine, CK KPJ dao je početkom 1934. godine svim partijskim organizacijama Uputstvo za rad među ženama. U Uputstvu je istaknuta potreba rada sa ženama preko komisija u koje treba da budu uključeni pored drugarica i drugovi članovi Partije zatim potreba uključivanja žena u Partiju i omladinsku organizaciju, a isto tako i snažnije delovanje članova Partije među širokim masama žena.

Sredinom tridesetih godina položaj radnica u Jugoslaviji bio je vrlo težak. One su za jednak rad bile manje plaćene od radnika. Kao jevtinija radna snaga žene su sve više zapošljavane u industriji na račun otpuštanja muške radne snage. Osobito je bio težak položaj tekstilnih radnica. Prema zvaničnim podacima oktobra 1935. godine bilo je u celoj zemlji oko 28.000 tekstilnih radnica (prema oko 21.000 radnika). Od ukupnog broja tekstilki oko 8.500 bilo je usled teškog života i rada nesposobno za rad. U to vreme KPJ je istakla parolu za ulazak komunista i revolucionarno orijentisanih radnika u sindikate URSS-a (Ujedinjeni radnički sindikalni savez) čije je rukovodstvo bilo reformističko. Preko borbenih akcija u preduzećima i nižim sindikalnim organizacijama URSS-ovi sindikati dolaze postepeno na liniju revolucionarne klasne borbe. Organizuju niz akcija i štrajkova za povećanje radničkih nadnica i za sklapanje kolektivnih ugovora sa poslodavcima. Evo nekoliko najznačajnijih štrajkova iz tog vremena u kojima su se istakle radnice:

jula 1935. štrajk radnika i radnica Fabrike čarapa u Subotici (trajao 9 nedelja),

oktobra 1935. štrajk 700 radnika-ca Beogradske tekstilne AD,

juna 1936. štrajk u Fabrici sapuna »Merima« u Kruševcu,

1936. štrajk poljoprivrednih i tekstilnih radnica u Bečeju (svojim držanjem u štrajku posebno su se istakle tekstilke),

1936. i 1937. štrajkovi poljoprivrednih radnika u Vojvodini, a osobito u Banatu, u kojima je učestvovalo mnogo žena,

jula 1937. štrajk tekstilnih radnika-ca u Leskovcu,

decembra 1937. ponovo štrajk radnika-ca u Beogradskoj tekstilnoj AD itd.

Pod uticajem Partije sindikati posvećuju veliku pažnju podizanju svesti i organizovanju radnica. U opšti program borbe radničke klase uključuju se poznati ekonomski zahtevi za žene (»za jednak rad jednaka nagrada«, zaštita majke u radnom odnosu, zaštita dece) i politički zahtevi (ravnopravnost pred zakonom i politička prava za žene). Osnivaju se posebne ženske sekcije pri sindikatima, a mnoge se radnice razvijaju u istaknute borce i rukovodioce radničkog pokreta.

I položaj žena državnih činovnika i privatnih nameštenika nije bio mnogo bolji od položaja žena radnica. Posle završenog školovanja devojke nisu mogle računati na sigurno zaposlenje, a i kada bi ga dobile, bile su izvrgavane raznim šikanama i uvek bile prve na listama za otpuštanje. Po jednoj uredbi iz 1935. godine koja je bila sračunata na to da žene napuštaju radna mesta, udatim ženama u državnoj službi oduziman je dodatak koji je sačinjavao trećinu (a kod učiteljica i polovinu) njihove plate. Učiteljce su čak otpuštane iz državne službe ako nisu udate za učitelje.

Na inicijativu članova i simpatizera KPJ i žene državni službenici i privatni nameštenici uključuju se u napredni pokret vodeći istovremeno borbu protiv reakcionarnih vladinih uredaba i mera preko svojih staleških i stručnih udruženja.

U ovom periodu sve se više oseća usmeravanje KP na korišćenje legalnih formi rada za širenje uticaja među ženama i za borbu za ostvarenje njihovih prava. Za ovo je razdoblje veoma značajno pismo »Šmita« (Blagoja Parovića) od 29. septembra 1935. godine, u kome se kaže da težište rada među ženama treba staviti na agitaciju i propagandu za konkretne ženske zahteve i na to usmeriti svu delatnost u masovnim ženskim organizacijama, ukoliko one postoje; da umesto komisija za žene treba stvoriti širi odbor koji bi trebalo legalizovati pod nekim drugim vidom, stvarati poseban ženski pokret u okviru URSS-a; nastaviti sa radom na stvaranju nove legalne ženske organizacije; pokrenuti specijalnu žensku agitacionu literaturu i nastojati da se stvori zajednički akcioni odbor svih ženskih organizacija za pravo glasa i slične opšte zahteve koji bi sazivao skupštine, manifestovao u raznim prilikama itd.

U vreme stvaranja Narodnog fronta aktivnost žena Srbije postaje sve veća. U duhu partijskih direktiva izgrađuju se razne legalne forme rada sa ženama, stvaraju se ženske sekcije pri raznim društvenim organizacijama, pokreću ženski listovi i dr. Tako je u jesen 1935. godine jedna grupa omladinki članova KP, postigla saglasnost sa upravom građanske feminističke organizacije Ženski pokret u Beogradu da se pri ovoj organizaciji osnuje Omladinska sekcija. Prva zajednička akcija Ženskog pokreta i Omladinske sekcije, uz saradnju ostalih feminističkih i staleških organizacija, bila je zbor žena, održan 20. oktobra 1935. godine na dan otvaranja novoizabrane narodne skupštine. Zbor je postigao veliki uspeh, a imao je manifestacioni i borbeni karakter. Učestvovalo je preko 2.500 lica, većinom omladinki.

Omladinska sekcija ubrzo je okupila veliki broj naprednih žena-antifašistkinja iz svih slojeva društva. U raznim oblicima legalnog rada sprovođena je linija Partije, prikupljana Crvena pomoć, pomoć za španske borce i dr. Pored toga, najaktivnije članice su bile obuhvaćene radom u polulegalnim vaspitnim grupama kojima su rukovodile komunistkinje. Na sastancima ovih grupa proučavala se teorijska marksistička i tekuća partijska literatura. Omladinska sekcija nije delovala izolovano, već je svojim radom i akcijama bila povezana sa svim naprednim organizacijama u Beogradu i sa čitavim naprednim pokretom kojim je rukovodila KPJ. Na inicijativu komunista i naprednih studentkinja osnivaju se ženski pokreti i u unutrašnjosti Srbije, Vojvodine i Kosova (Čačak, Kragujevac, Niš, Jagodina, Novi Sad, Vršac, a docnije Šabac, Priština, Sombor, Petrovgrad). Iskustva i forme rada Omladinske sekcije u Beogradu prenose se i u ženske pokrete u unutrašnjosti kuda su članice Partije i SKOJ-a iz beogradske Omladinske sekcije vrlo često odlazile grupno i pojedinačno. One su pokretale i rad sa ženama seljankama. Za njih su organizovani analfabetski tečajevi, održavana zdravstvena predavanja i predavanja o nezi dece. Ove i druge forme rada sa ženama seljankama uticale su na podizanje njihove svesti i na njihovo brže uključivanje u političku borbu. I ženski pokreti u unutrašnjosti bili su u svome radu povezani sa partijskim rukovodstvima na terenu i sa drugim naprednim organizacijama. Značajna je bila i aktivnost omladinki u Omladinskoj sekciji Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, u Ligi žena za mir i slobodu i u drugim građanskim organizacijama žena.

Za skoro pet godina rada kroz Omladinsku sekciju ŽP u Beogradu i napredne organizacije Ženskog pokreta u unutrašnjosti prošlo je na hiljade omladinki i žena koje su vaspitavane u antifašističkom duhu. Iz njihovih redova izrastao je veliki broj aktivistkinja koje su spremno izvršavale sve zadatke koje je pred njih postavljala KPJ.

Omladinska sekcija Ženskog pokreta prestala je sa radom januara 1940. godine zbog sukoba sa članicama Ženskog pokreta. Tada je osnovana Nabavljačka zadruga mladih devojaka u kojoj se okupila većina članica Omladinske sekcije, a u njen su se rad uključile i mnoge nove napredne omladinke. Zadruga je, i pored policijskih progona i hapšenja pojedinih članica, uspela da se održi sve do aprila 1941. godine.

U okviru naprednog studentskog pokreta, studentkinje-komunisti i simpatizeri KPJ bore se za preuzimanje uprave u Udruženju studentkinja i za dovršenje nove zgrade Doma. Udruženje i Dom studentkinja postali su stecište naprednih studentkinja i masovna baza preko koje je KP sprovodila svoj uticaj na veliki broj studentkinja u pravcu njihovog uključivanja u napredni studentski pokret.

Dolaskom druga Tita na čelo KPJ borba žena za političku i ekonomsku ravnopravnost sve se više povezuje sa opštim zahtevima radnog naroda — za demokratizaciju zemlje, protiv profašističke politike nenarodnih vlada za odbranu zemlje od neposredne fašističke opasnosti, za mir, nezavisnost i slobodu. Sve je to uticalo na razbijanje feminističkih buržoaskih tendencija u ženskom pokretu i za vaspitanje najširih masa žena za zajedničku borbu radnog naroda u duhu pravilne revolucionarne linije Partije.

»Žena danas«, ženski časopis, koji je počeo da izlazi u jesen 1936. godine — i za četiri godine svoga postojanja izvršio veliki politički uticaj na žene Jugoslavije i odigrao ogromnu vaspitnu i prosvetnu ulogu u svim slojevima žena — pokrenuo je, dosledno se uključujući u sve akcije koje je vodila Partija, u jesen 1939. godine, pred donošenje novog izbornog zakona, akciju za žensko pravo glasa. U tom smislu je »Žena danas« uputila »svim svojim čitaocima, svim ženama, svim ženskim organizacijama, feminističkim, mirovnim, prosvetnim i humanim, svim staleškim i stručnim organizacijama i sindikatima, omladini, svim javnim radnicima, političkim ličnostima, svim borcima za prava čoveka« — apel da se uključe u akciju za pravo glasa žena ili da je podrže. Apel je prihvaćen i akcija potpomognuta od svih naprednih organizacija, osobito omladinskih sekcija pri ženskim pokretima u Beogradu i unutrašnjosti, od Udruženja studentkinja i od svih demokratskih pojedinaca. Akcija za žensko pravo glasa koja je imala razne vidove zatalasala je najšire mase žena iz gradova i sela u celoj zemlji.

U rezoluciji donesenoj na velikom zboru u Beogradu koji je sazvao časopis »Žena danas« rečeno je, između ostalog:

»Smatramo neophodnim ukidanje i sprečavanje svake nejednakosti žene u radu, davanje jednakih plata i nadnica za jednak rad, stvarnu zaštitu žene na radu i punu zaštitu materinstva. Brojno učešće žena u privrednom životu i njihova društvena uloga kao radnika i majke nužno zahteva da im pripadnu i sva građanska i politička prava... Tražimo da se novim izbornim zakonom za Narodnu skupštinu da opšte, aktivno i pasivno pravo glasa svim ženama u slobodnim i tajnim izborima.«

Akcija za pravo glasa žena nije donela praktične rezultate, ali je imala ogroman politički značaj. Ona je bila jedan od velikih uspeha KPJ u to vreme.

U brojnim štrajkovima koji obuhvataju i sve radnice, osobito one u tekstilnoj struci, među organizatorima i rukovodiocima štrajkova i pomoći štrajkačima (kuhinje, straže) nalaze se radnice-komunistkinje koje je Partija uzdigla (u Beogradu, Leskovcu, Novom Sadu, Nišu i drugim mestima).

Zabeležićemo nekoliko štrajkova 1940. godine u kojima je posebno došla do izražaja svest i organizovanost žena.

U velikom štrajku radnika metalske industrije koji je počeo aprila 1940. godine žene su učestvovale u demonstracijama protiv mera vlade da slomi štrajk. A kada su vojne vlasti mobilisale 1.500 radnika-štrajkača, žene članovi Partije su organizovale pohod preko 200 žena radnika-učesnika u štrajku, koje su došle pred Ministarstvo socijalne politike da protestuju protiv postupaka vlade prema njihovim muževima. — Za pokretanje štrajka u fabrici oružja »Vistad« u Valjevu žene su iskoristile smrt radnice Olge Milivojević koja je umrla od povreda zadobijenih na radu. — U jednom od najvećih štrajkova tekstilaca u Leskovcu, kada je štrajkovalo 1.200 radnika i radnica, »u akciji protiv štrajkbrehera« sjajno (su) se pokazale žene...« (»Komunist, br. 5, 1940). — Decembra 1940. g. izbio je štrajk 1.000 radnika i radnica u Štofari Vlade Ilića u Beogradu. U znak solidarnosti sa ovim štrajkom stupili su u štrajk i radnici Beogradske tekstilne AD, kojih je takođe bilo oko 1.000. Štrajk je završen neuspehom i nekoliko stotina radnika je otpušteno sa posla. Samo iz Beogradske tekstilne AD, od 80 otpuštenih radnika bilo je 70 žena. Na njihovim knjižicama udareni su pečati koji su upozoravali poslodavce da ih ne treba primati na posao.

U demonstracijama 1939., a osobito 1940. g., kada je vlada Cvetković-Maček otpočela sa otvorenom fašizacijom zemlje, masovno učestvuju: radnice, činovnice, studentkinje, srednjoškolke (demonstracije u Beogradu 14. decembra 1939. godine, 2. i 8. septembra 1940; u Peći 11. maja 1940. g. i u drugim mestima). U divljačkim nasrtajima policije na goloruke demonstrante, među drugim žrtvama, 14. decembra pala je i jedna omladinka, studentkinja Bosa Milićević.

Sve veće angažovanje žena na zadacima Partije imalo je za posledicu hapšenje i progone komunistkinja od strane policije. U svim provalama i raznim hapšenjima u Beogradu i unutrašnjosti Srbije drugarice su se u istrazi u većini dobro držale. »U ilegalnom radu one su se dobro snalazile, ali, kada bi pale u ruke policiji, za njih je bilo važno samo da što časnije iz nje izađu« (Tito, Intervju »Ženi danas«). Kao primer herojskog držanja ističemo držanje Cane Babović u zatvoru u Kragujevcu 1937, godine, o kome je pisao i »Proleter«. Žene osuđene po Zakonu o zaštiti države izdržavale su kaznu u Ženskom kaznenom zavodu u Požarevcu, gde su, uz pomoć Partije, nastavljale borbu za bolje životne uslove.

Prema oceni datoj na V kongresu KPJ koja se odnosi na rad Partije sa ženama pre rata vidi se da su osobit značaj za taj rad imale komisije za rad među ženama koje su bile formirane pri PK i okružnim komitetima u Srbiji.

Opasnost od bliskog rata bila je povod da Partija ženskim kadrovima posvećuje sve veću pažnju. Zbog boljih mogućnosti za rad partije u tim uslovima ilegalnosti i progona trebalo je što hitnije podići i izgraditi klasnom neprijatelju nepoznate kadrove, a posebno žene. Podizanje ženskih partijskih kadrova ocenjeno je na tome savetovanju kao najvažniji organizacioni zadatak.

O važnosti rada sa ženama diskutovalo se i na pokrajinskim partijskim konferencijama Srbije i Vojvodine i o tome su doneseni zaključci.

Peta zemaljska konferencija KPJ, održana oktobra 1940. g. u Zagrebu, posvetila je posebnu pažnju pitanju rada sa ženama. Podnet je i referat o radu sa ženama koji se umnogome odnosi i na rad KPJ među ženama u Srbiji.

Revolucionarnost masa, koju je KPJ godinama razvijala, dostigla je kulminaciju poslednjih dana marta 1941. g. posle potpisivanja Trojnog pakta koji je sklopila vlada Cvetković-Maček sa Hitlerom i Musolinijem. U demonstracijama 27. marta svuda gde su one organizovane, žene Srbije izrazile su svoje ogorčenje protiv izdaje vladajuće buržoazije i svoju spremnost da podnesu i najveće žrtve za slobodu i nezavisnost zemlje.

Žene Srbije u narodnooslobodilačkom ratu (1941—1945)

Odmah po ulasku nemačkih trupa u Jugoslaviju aprila 1941. godine teritorija današnje Srbije podeljena je na više administrativnih delova između četiri okupatora. Najveći deo Srbije ostao je direktno pod nemačkom okupacijom uključujući i Banat, koji je imao poseban status; Bačka je prepuštena Mađarskoj; Srem ustaškoj NDH; najveći deo Kosova i Sandžaka dobila je Italija, a jugoistočni deo Srbije i mali deo Kosova Bugarska.

U ovako raskomadanoj Srbiji Komunistička partija Jugoslavije je otpočela pripreme za ustanak odmah posle aprilskog rata. U sve ove pripreme uključile su se i žene. One su samopožrtvovano stupale u redove NOP ne štedeći sebe, svoju decu i porodicu. U složenim ratnim prilikama pokazale su takve borbene kvalitete da nimalo nisu zaostajale za muškarcima.

Ovu borbu i aktivnost žena u toku narodnooslobo-

dilačkog rata veoma je teško posebno izdvojiti i opisati, jer je to bio jedinstven proces u kome su žene bile samo jedan njegov deo. Međutim, kad smo već preduzeli jedan takav pokušaj, radi preglednosti aktivnosti žena Srbije u toku NOP-a, opisaćemo način njihovog angažovanja u Beogradu, užoj Srbiji, Vojvodini i na Kosovu.

BEOGRAD

Beograd je bio centar u kome se zateklo najviše partijskih kadrova, a isto je tako bio i centar u kome su bile razne nemačke okupacione komande i organizacije. Posle majskog savetovanja CK KPJ u Zagrebu 1941. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju odlučio je da celishodnije rasporedi kadrove radi jačanja partijskih i skojevskih organizacija na teritoriji Srbije. U tom cilju je PK slao instruktore u razne krajeve Srbije. Tako je, na primer, pored ostalih drugova i drugarica, Lepa Stamenković upućena kao instruktor u Okružni komitet Leskovca. I u Beogradu je ostao znatan broj žena, od kojih su neke obavljale vrlo odgovorne dužnosti u pripremama za ustanak i kasnije.

U toku meseca maja primljen je u Partiju veliki broj žena, a to su bile sve one aktivistkinje koje su nekoliko godina izvršavale zadatke Partije u raznim legalnim organizacijama. Od oko 400 članova KPJ u Beogradu bilo je preko 100 žena raspoređenih na rad u sedam rejonskih partijskih komiteta.

Beograd je imao i brojnu skojevsku organizaciju. Od 1500 članova SKOJ-a i oko 2000 omladinaca aktivista polovinu su činile omladinke. Skojevska organizacija je imala šest jakih rejonskih aktiva na terenu, zatim srednjoškolski aktiv i aktiv na univerzitetu, koji je radio samo do jula 1941, kada su se njegovi članovi uključili u rad skojevske organizacije na terenu.

Odmah posle aprilskog rata Partija je izdala direktivu da se formiraju grupe za prikupljanje oružja koje je ostalo razbacano posle rasula bivše jugoslovenske vojske. Ove su grupe formirane u celoj Srbiji i sa uspehom su obavile svoj zadatak. Beogradska partijska i skojevska organizacija formirale su više ovakvih grupa i u njih je bio uključen priličan broj drugarica. Pored toga što su i same učestvovale u prikupljanju oružja i municije, drugarice su nalazile i sigurna skloništa za njihov smeštaj.

Pripremajući se za ustanak pojedine partijske ćelije su organizovale aktive žena u koje su ulazile žene-članovi Partije i pouzdani simpatizeri. Svaka članica aktiva radila je sa grupom od 4—5 žena. Na sastancima aktiva prenošene su direktive Partije, podnošeni izveštaji o radu i predavani prikupljeni prilozi za Narodnooslobodilački fond.

U okviru priprema za ustanak partijske organizacije su poklonile veliku pažnju organizovanju sanitetskih kurseva. Prvi takav kurs održan je u Beogradu početkom maja, a pohađale su ga napredne omladinke. Kasnije je svaka od ovih drugarica organizovala slične kurseve na teritoriji na kojoj je stanovala ili radila. Skojevska organizacija je takođe organizovala brojne sanitetske kurseve, osobito među srednjoškolcima. Odziv na kurseve bio je vrlo veliki i oni su se neprestano održavali sve do marta 1942. g., kada je zbog velikih hapšenja, koja su tad otpočela i trajala sve do kraja maja, prestao dalji rad na njihovom organizovanju.

Na poziv Partije na ustanak ranije formirane udarne grupe, koje su od momenta okupacije počele sa akcijama sabotaže, pojačale su svoju aktivnost uništavajući sve ono što je moglo da koristi neprijatelju. U toku leta i jeseni 1941. g. u Beogradu je izvršen veliki broj najrazličitijih akcija — od cepanja neprijateljskih plakata, ispisivanja antifašističkih parola, rasturanja partijskih letaka, paljenja okupatorske i kvislinške štampe, sečenja telefonskih žica i stubova, bacanja klinova za bušenje automobilskih guma, prebacivanja boraca u odrede, izvlačenja sanitetskog materijala iz zdravstvenih ustanova i apoteka, pribavljanja legitimacija za kretanje — do paljenja kamiona, garaža, senjaka, skladišta i radionica, ubijanja okupatorskih vojnika i izdajnika i oslobađanja iz policijskih kandži uhvaćenih boraca.

Kao primer organizovane borbe Partije u Beogradu navodimo samo akciju paljenja neprijateljske štampe, koja je izvršena 27. jula 1941. godine. Tačno u 7 časova u raznim delovima grada više desetina skojevaca i skojevki, svrstanih u grupe po tri, izvršili su akciju na taj način što je jedan član grupe oteo novine i bacio ih na pločnik, drugi ih polio benzinom, a treći zapalio i u isti tren se cela grupa izgubila. Od svih učesnika neprijatelj je uhvatio samo dvoje: sedamnaestogodišnju skojevku Vasiliju Cicu Stamenković, krojačku radnicu, i skojevca Pantu Putnika, stolarskog radnika. Svoj bes neprijatelj je iskalio na njima. Posle svirepog mučenja oboje su streljani, ali nisu odali ni jednog svog druga. Za ostale učesnike neprijatelju je ostalo samo to da i zvaničnim aktom konstatuje: »Kao i u drugim krajevima, policijske mere ovoga dana nisu dale skoro nikakve rezultate, jer je akcija izvedena u svim krajevima Beograda jednovremeno i iznenada«[1]).

Žene Beograda su dale veoma veliki doprinos na području partijske tehnike. Dok nisu proradile prve štamparije, materijal je umnožavan u stanovima koje su obezbeđivale žene članovi Partije. Avgusta 1941. g. proradila je štamparija CK KPJ koja je bila na Banjičkom vencu, u kući koju je Partija sa tom namenom počela da gradi uoči rata. Novac za njenu gradnju stavili su Partiji na raspolaganje Dana i Branko Maksimović. Oni su se i pred vlastima vodili kao vlasnici kuće.

U široko razgranatom tehničkom aparatu uglavnom su bile angažovane žene. Neke su radile u samoj štampariji, a druge obezbeđivale štamparski materijal i organizovale njegovo prenošenje. Ženama je bilo povereno i donošenje tekstova za štampanje i prenošenje gotovog materijala do određenih punktova. One su održavale vezu između PK KPJ za Srbiju i štamparije. Isto su tako održavale vezu između PK i okružnih komiteta u unutraš-

[1]) Izveštaj IV kvarta, br. 4780 od 27. jula 1941. godine.

njosti Srbije. Samo na ovom zadatku bilo je angažovano 13 drugarica kurira PK, koje tu vezu održavaju za sve vreme rata. Mnoge od njih su na ovom zadatku uhvaćene od neprijatelja i zverski umorene. Pale drugarice zamenjivale su nove i uvek ih je bilo onoliko koliko je bilo i okružnih komiteta Partije. Daleko je veći broj žena održavao kurirske veze sa partizanskim odredima širom Srbije i brojnim partijskim ćelijama u samom gradu.

Žene su pretežno bile i zakupci partijskih stanova u kojima su izgrađivana skloništa za smeštaj partijske arhive i za skrivanje ilegalaca. Ovi stanovi i mnogi drugi, koje su Partiji stavljali na raspolaganje njeni članovi i simpatizeri, predstavljali su veliku »slobodnu teritoriju« u okupiranom Beogradu.

U partijskoj organizaciji Beograda žene su imale odgovorne funkcije za sve vreme rata. U provalama, kojih je bilo više, mnoge su pale, ali su druge stupale na njihova mesta i nastavljale rad.

Žene Beograda su učestvovale i u oružanoj borbi. Već u vreme formiranja partizanskih odreda u leto 1941. g. u njihove redove stupilo je preko 50 drugarica. — Na istim zadacima na kojima su radile žene Beograda radile su i žene Zemuna. Posebne teškoće u koordiniranju akcija dolazile su otuda što je Beograd i Zemun, kao delove jednoga grada, odvajala reka Sava i posebno obezbeđena granica od NDH, koju je osnovao okupator. Uprkos tome, Partija je ovu prepreku znala da iskoristi za svoje ciljeve. Ona je iz Beograda prebacivala na partijski rad u Zemun kompromitovane članove Partije i obratno i time smanjivala opasnost prodora neprijatelja u njene redove. S druge strane, zamenom kadrova održavan je kontinuitet rada i akcija i u Beogradu i u Zemunu.

UŽA SRBIJA

Slični procesi kao u Beogradu odigravali su se sa ženama u unutrašnjosti Srbije. U okupiranim gradovima formiraju se pod rukovodstvom partijskih organizacija aktivi i grupe žena koje na raznim osnovama razvijaju aktivnost. Aktivi i grupe izvršavaju najrazličitije zadatke — od objašnjavanja karaktera ustanka do organizovanja sanitetskih kurseva, prikupljanja priloga za NOF, deljenja propagandnog materijala, obaveštenja o kretanju neprijatelja, obavljanja kurirske dužnosti i dr. Preko njih se širi uticaj KPJ na mase žena koje se postepeno uključuju u NOP i počinju izvršavati konkretne zadatke. Aktivi i grupe žena se organizuju i po selima, u početku na teritoriji gde su formirani partizanski odredi, a kasnije po celoj Srbiji, sa prvenstvenim zadatkom da prikupljaju hranu i odeću za partizane, ali su angažovani i za izvršavanje mnogih drugih zadataka.

Aktivi su formirani po mnogim selima kosmajskog, mladenovačkog, oplenačkog, orašačkog, lepeničkog, požarevačkog, timočkog, zaječarskog, niškog, leskovačkog, jablaničkog i drugih srezova, a samo u selima Toplice do septembra 1941. g. oformljena su 73 takva aktiva i grupe.

Sa razvojem ustanka, a osobito sa stvaranjem slobodne teritorije u Srbiji počinje potpunije angažovanje masovnijeg broja žena u raznim formama rada za NOP. Veliki broj ih odmah stupa u partizanske odrede, što nije bilo iznenađujuće s obzirom na revolucionarnu prošlost srpskih žena. Za masovno uključivanje žena zalagala su se i partijska rukovodstva. Tako PK u pismu OK Šabac avgusta 1941. godine naglašava:

»Drugarice mogu odlično koristiti u odredima ne samo na drugom poslu, nego, ako treba i s puškom u ruci. Ali bi sad bilo pogrešno izvući iz grada sve drugarice, a naročito nekompromitovane i poslati u šumu. Svaku ženu kojoj ne preti opasnost od hapšenja i sl. treba ostaviti u gradu ne samo radi održavanja veza između vas samih nego i između vas i nas. Kompromitovane privući bliže partizanima i upotrebiti ih za kurirsku službu, negu bolesnika i ranjenika po seoskim kućama, preobučene u seljačko odelo one mogu uspešno obavljati pomenute zadatke.«

Ženske radionice kao svojevrsna forma rada

Sa jačanjem rada Partije u narodu jačao je i rad među ženama i rezultat je bio taj da su u leto 1941. godine, pored narodnooslobodilačkih odbora, novih organa vlasti, već bili oformljeni odbori žena za pomoć frontu i aktivi žena, koji su u najtešnjoj saradnji sa NOO preuzeli skoro celokupnu organizaciju ishrane i opreme boraca.

Sve akcije za pomoć frontu išle su preko partijskih organizacija, narodnooslobodilačkih odbora i odbora žena za pomoć frontu, a omladina i žene su ove akcije proširivali na svaku kuću. U sabirnim akcijama koje su sprovodili odbori žena za pomoć frontu dobijene su velike količine platna, vune, ubrusa, košulja i drugog materijala od koga je zatim šiveno rublje ili su pletene čarape, šalovi i druga oprema za partizane. Žene bi donele nekoliko šivaćih mašina na jedno mesto u selu i tu zajednički počele krojiti i šiti. Tako su nicale partizanske radionice.

Prva radionica je osnovana u Petkovici, sredinom avgusta pri Mačvanskom odredu. Drugarice koje su radile u njoj bile su pripadnici odreda, polagale su partizansku zakletvu kao i svi borci i bile su potpuno odvojene od svojih kuća. One su organizovale prikupljanje materijala za radionicu i rad žena za odred van radionice (šivenje, pranje, mešenje hleba itd.) kod svojih kuća.

Žene mačvanskih sela i varošica masovno su prilazile Narodnooslobodilačkom pokretu. Mnoge među njima pamtile su zverstva Švaba iz prvog svetskog rata — popaljeni Prnjavor, krečane u koje je neprijatelj bacao žive ljudi, obešene i postreljane u Lješnici — a sada su dočekivale u svojim selima izbeglice iz Bosne, Hrvatske, Makedonije, Vojvodine i prihvatale Jevreje koji su bežali ispred tog istog neprijatelja. Drina i Sava su pronosile jezivo unakažene leševe, svedočanstva nemačkih i ustaških zverstava. Ogorčene, rodoljubive žene Mačve opredelile su se za one koji su davali otpor neprijatelju.

Iskustvo radionice u Petkovici pokazalo je da život

i rad u kolektivu revolucioniše mase žena i vezuje ih još čvršće za narodnooslobodilačku borbu. Brzi porast odreda iziskivao je stvaranje novih radionica, a opšte raspoloženje žena i masovno priključenje ženske omladine odredu omogućavalo je širenje mreže radionica. Nekoliko drugarica iz radionice u Petkovici upućeno je da organizuju radionice u drugim selima i da rukovode njihovim radom.

U selima gde je bilo predviđeno da se osnuje radionica prethodno su sazivane konferencije žena. Za nepunih petnaest dana osnovano je desetak radionica u selima Mačve sa 40 mašina za šivenje i oko 120 žena koje su bile stalno angažovane na izradi rublja za partizane, a oko njih su se još okupljale žene i omladinke koje su pripremale zavoje, prele, plele itd. Radionice su osnovane: u Bogatiću, Prnjavoru, Lipolistu, Petlovači, Zminjaku, Štitaru, Glušcima, Ribarima i Tabanoviću.

Ove radionice organizovane su nešto drukčije nego što je bila organizovana centralna radionica u Petkovici. One, pre svega, nisu bile u sastavu odreda, a žene i omladinke, koje su ceo dan provodile u radionici i unosile svoje mašine, ostajale su u svojoj porodici i kod kuće. Ubrzo se pokazalo da je ovaj tip radionice pogodniji i prihvatljiviji za seoske žene i da se preko njih može privući još veći broj žena u Narodnooslobodilački pokret.

U radionicama je organizovano takmičenje i pohvaljivanje najboljih drugarica. Pri svakoj radionici postojao je aktiv žena koji je rukovodio sabirnim akcijama i radio politički sa ženama u radionici i u selu. Aktiv je organizovao séla na koja je dolazio veliki broj seoskih žena i omladine.

Na prelima i sélima pevane su pored poznatih revolucionarnih pesama i mnoge koje su tada ponikle u narodu. Ovu pesmicu o ženama i njihovoj pomoći ustanicima uneo je u svoj dnevnik Sele Jovanović, sekretar MK SKOJ-a za Šabac i borac Mačvanskog odreda. Ispod pesmice je zabeležio: »Pesmica se dosta peva na prelima. Uklopili su ove reči u jednu lepu narodnu melodiju.«[1])

Sad se ceo narod trudi
da se sruši Hitler ludi.
Pa i žene kako mogu
hoće borbu da pomognu.

One žure na sve strane,
i gde sretnu partizane
pružaju im pomoć svaku
da im borbu stvore laku.

Malo sira, malo hleba
pa i konak kada treba,
čanak mleka, voća torbu,
to će pomoć' našu borbu!

Svaka druga naša snaša
pozna petokolonaša.
Tad je ona Srbin pravi
kad ga nama odmah javi.

Baš i ovde, sad na prelo
sastalo se celo selo
i čarapa dosta plete
za junačke naše čete.

Tu se, eto, radi, zbori
i drugarska s' pesma ori.
Tu se pomoć sprema rodu
koj' se bori za slobodu.

A sad zbogom, sestre naše,
odužite što je vaše.
I uz pomoć žena sviju
branićemo mi Srbiju.

Radionice su formirane i u mnogim drugim krajevima Srbije. Tako je, na primer, Posavski partizanski odred sredinom septembra formirao krojačku radionicu u Banjanima i u nju povukao iz odreda 15 drugarica krojačkih radnica. Radionica je imala oko 20 šivaćih mašina i dosta materijala. Život i rad u radionici bili su organizovani kao u odredu: drugarice su ustajale i legale u određeno vreme, hranile su se sa vojskom. Pored predanog rada za mašinama, radile su i na svom političkom obrazovanju i učestvovale u sélima i priredbama koje je kulturna ekipa odreda davala za narod. Radionica se pomerala usled nadiranja neprijatelja, da bi u Užicu, krajem novembra, bila rasformirana, a drugarice vraćene u čete kao bolničarke.

I Valjevski partizanski odred je septembra meseca organizovao krojačke radionice na slobodnoj teritoriji u Krupnju, Osečini, Kamenici i Bukovcu. U radionici u Osečini radila je 21 omladinka a u radionici u Kamenici oko 30.

Sa proširivanjem slobodne teritorije, a posebno sa oslobođenjem gradova u zapadnoj Srbiji i ostvarenjem Užičke Republike, učešće žena u NOP-u postalo je još masovnije, a njihova aktivnost sve značajnija. Žene su se prihvatile teških i odgovornih zadataka. Svesrdno su prihvatile poziv »Sve za front — sve za pobedu«, koji je predstavljao nerazlučno jedinstvo fronta i pozadine. I pregle su na posao. Organizovale su ženske krojačke radionice u Užicu i drugim mestima. U Užicu su postojale četiri radionice. U centralnoj radionici koja je bila smeštena u zgradi Bugarske osnovne škole krojen je materijal za druge radionice kao i za žene koje su radile u svojim kućama. U radionicama je pored profesionalnih krojačica radio i veliki broj domaćica, koje su na taj način davale svoj prilog narodnooslobodilačkoj borbi. Iako je u radionicama bio nedovoljan broj mašina, rad je bio dobro organizovan, bilo je posla i za devojčice od 12—13 godina. One su namotavale konac, čistile prostorije, ložile vatru, donosile vodu i slično. U radionicama se radilo gotovo bez predaha. Prvih dana se šilo oko 100 pari veša. Krajem novembra šilo se i do 1000 pari dnevno. Od mašina se odvajalo samo za vreme zajedničkog obeda ili nadletanja neprijateljskih aviona.

U Bajinoj Bašti, u radionici koja je imala 20 mašina radilo je oko 50 drugarica. Pri radionici je bila organizovana i grupa za pletenje. Plelo se dnevno po 15 pari čarapa, rukavica i šalova.

1) Pesma je objavljena u 2. nastavku dnevnika Selimira Sela Jovanovića u »Borbi« od 27. maja 1961.

U radionici u Arilju radilo je oko 20 učenica ženske zanatske škole i žena Arilja i izrađivalo dnevno 60 pari rublja.

Krojačka radionica je postojala i u Požegi i raspolagala je sa više od 30 mašina. Oko nje je bio okupljen veći broj omladinki i žena. Dnevno je izrađivano nekoliko stotina pari rublja. Radilo se u više smena, pa i noću. Pri radionici, a i van nje, bilo je organizovano pletenje čarapa i džempera.

Sa platnom i drugim materijalom radionice je snabdevala uglavnom Tkačnica u Užicu kojom je rukovodio odbor radničkih poverenika na čijem je čelu bila Cveta Dabić. U Tkačnici je bio uveden rad u dve smene. Platno i drugi materijal proizvedeni u ovoj Tkačnici, u kojoj su uglavnom bile zaposlene žene, slati su kako krojačkim radionicama na području užičkog i čačanskog okruga, tako i partizanskim jedinicama u Sandžaku i Bosni.

I u drugim mestima gde nije bilo organizovanih radionica žene su šile i plele kod svojih kuća. Seljanke su na prelima do duboko u noć prele i plele za borce. Na préla je dolazilo od 100 do 400 žena i omladinki.

Oktobra 1941. godine u oslobođenom Čačku organizovana je radionica za šivenje rublja. Prikupljeno je oko 30 šivaćih mašina. U početku je radionica izrađivala po 50 pari rublja dnevno, a u vreme takmičenja sa Užicem i preko 100 pari. Radilo se i po kućama. Broj žena koji je želeo dobrovoljno da radi svakim danom se povećavao, pa se proširivao i broj radionica. Narodni odbor rekvirira kuće građana za njihov smeštaj. U delovodnom protokolu NOO u Čačku od 24—27. novembra 1941. godine zaveden je i akt: »Ovaj odbor donosi odluku da se kuća Mihaila Đorđevića u Čačku rekvirira za smeštaj ženske vojne radionice.«

Radionice su ujedno bile i centar političkog i kulturnog rada sa ženama i omladinom. Posle završenog rada održavane su političke i radne konferencije i priredbe sa kulturno-zabavnim programom. Horovi pri radionicama su pevali revolucionarne pesme.

Značajniji primeri angažovanja žena na slobodnoj teritoriji 1941. godine

Aktivnost žena se nije svodila samo na rad u radionicama. One su izvršavale i sve zadatke koje su pred njih postavljali Partija i narodnooslobodilački odbori. Navešćemo samo nekoliko primera koji ilustruju njihovu visoku političku svest i odgovornost.

Krajem septembra 1941. g. izdato je naređenje da se prikupe žito, stoka i drugi poljoprivredni proizvodi i da se evakuišu ispred neprijatelja. Tada je narod Mačve, u ogromnoj većini žene i omladina, za dva dana i dve noći izvukao za Krupanj i Pecku oko 500 vagona pšenice, kukuruza, pasulja, masti i drugih namirnica. Žene su neumorno išle dan i noć uz volovska kola, prelazeći više desetina kilometara. Ove ogromne zalihe poslužile su kasnije za hranu odredima i narodu na oslobođenoj teritoriji. O ovoj akciji drug Tito je u političkom izveštaju na V kongresu KPJ rekao:

»Prva značajna mjera koju je CK KPJ, odnosno Vrhovni štab, sproveo preko Narodnooslobodilačkih odbora bila je u tome što je ... iz čitave Posavine, Mačve i Pocerja, dakle iz najplodnijih djelova zapadne Srbije, prije početka njemačke ofanzive izvučeno u ogromnoj količini žito i ostale namirnice u planinska sela oko Krupnja, Pecke i dalje prema Užicu. Danima i noćima prolazile su nepregledne povorke kola natovarenih žitom i raznim drugim namirnicama. Seljaci su gonili stoku i sve što bi moglo poslužiti Nijemcima. Kad je otpočela Prva ofanziva, već je uglavnom bila izvezena većina životnih namirnica i žita iz tih krajeva, tako da su se Nijemci i kvislinzi ljuto prevarili u računu da će moći naći bogat plijen, a to je i bio jedan od glavnih razloga da su požurili sa ofanzivom.«

Žene slobodnog Užica radile su i u industriji naoružanja. U fabrici oružja je dobrovoljno radilo na desetine žena i omladinki. Zbog stalne opasnosti od uništavanja iz vazduha, u drugoj polovini oktobra 1941. g. demontirano je i preseljeno u trezore Narodne banke nekoliko pogona ove fabrike. Neprijatelj je ovaj objekat stalno imao na oku. I uspeo je da 22. novembra u 14 časova izazove eksploziju u trezorima Narodne banke. U strahovitoj eksploziji za svojim mašinama ugušeno je dimom ili izgorelo u plamenu, pored mnogih radnika, i 19 radnica. Sve su one toga dana radile u prethodnoj smeni. Dobrovoljno su se prihvatile da radom i u sledećoj smeni zamene omladince-radnike koji su otišli u obližnje selo radi učestvovanja na priredbi.

Žene su organizovale i narodne kuhinje i menze. U Užicu su bile tri, a u ostalim mestima po dve ili jedna takva kuhinja. Samo u Užicu u njima se hranilo oko 3.500 lica.

U Užicu je bio organizovan i dom u kome je bilo smešteno nekoliko desetina izbegličke dece, o čijem se izdržavanju starao Gradski narodnooslobodilački odbor. A o njihovom prihvatanju, smeštaju, o organizaciji života u domu brinule su žene Užica.

Gotovo sve aktivnosti žena Čačka bile su usmerene ka zadacima koje su imali narodnooslobodilački odbori. To ilustruje i delovodni protokol NOO u Čačku koji je vođen do 27. novembra 1941. godine. Pod rednim brojem 1 7. oktobra 1941. g., zabeleženi su i ovi redovi upućeni Odboru žena: »Komanda mesta Čačak traži da se otvori jedna kuhinja za ishranu siromašnog stanovništva u Čačku i okolini.« Tada je organizovana kuhinja za ishranu porodica sa oskudnim sredstvima i boraca koji su dolazili sa položaja.

Formirane su i prve omladinske radne brigade sa zadatkom da saberu letinu inokosnim partizanskim porodicama i da na vreme obave jesenju setvu. One su istovremeno predstavljale i mesta za organizovano okupljanje napredne omladine i njeno političko vaspitanje. U sastavu ovih brigada bilo je mnogo omladinki. Užička omladinska brigada je samo na sabiranju letine u selu Dobrunu ostala 11 dana. Čačanska omladinska brigada se posebno istakla u fabrici oružja, a omladinska brigada iz sela Donje Gorevnice kod Čačka je, pored toga što je sabrala svu letinu partizanskim

porodicama, izvadila potopljenu municiju iz Morave kod Grdice u okolini Kraljeva. Na dnu Morave ležali su sanduci sa puščanim i mitraljeskim mecima. Omladinci su ronili i konopcima vezivali sanduke pa ih izvlačili na obalu. Omladinke su prihvatale sanduke, vadile iz njih municiju i rasprostirale je da se suši, a zatim su je zajednički čistili i odnosili u odred. Tada je očišćeno pet kola municije.

Posebno treba istaći to da je na oslobođenoj teritoriji više žena radilo na organizovanju političkog i kulturnog života, na agitaciji i štampi, po redakcijama listova: »Borba«, »Vest«, »Omladinska borba«, zatim u novoootvorenoj knjižnici i u umetničkoj četi.

Pored više sastanaka, predavanja, kurseva, prela i priredbi, organizovane su i posebne konferencije žena koje su bile masovno posećene. U Čačku je, na primer, na jednoj masovnoj konferenciji formiran Odbor žena u koji su ušle predstavnice iz svih društvenih slojeva. Ovaj je Odbor koordinirao akcije žena u Čačku. On je između ostalih akcija novembra 1941. g. pokušao da utiče na četnike da prekinu bratoubilačku borbu. U tom cilju je organizovao veliki miting na trgu u centru grada na kome su pozvane žene da dođu pred artiljerijsku kasarnu, gde su se nalazili zabarikadirani četnici, da traže od njih prekidanje neprijateljstva. Ogroman miting se pretvorio u dugačku povorku žena (90% žena grada bilo je u povorci). Na čelu povorke nošen je transparent na kome je pisalo: »Mi majke, žene i sestre, tražimo od vas da prekinete bratoubilačku borbu.« Kada je čelo povorke stiglo pred kasarnu, četnici su ga dočekali izazovno. Žene su bile ozlojeđene njihovim držanjem i napustile su kasarnu bez rezultata. Četnici su izazivali masu i pokušavali da je zaplaše. Pucali su preko glava, ali su i pored toga ranili jednu ženu.

Rad žena u partizanskim bolnicama na slobodnoj teritoriji 1941. godine

Sa stvaranjem slobodnih teritorija formirane su i prve partizanske bolnice i ambulante. Njihov raspored je bio uslovljen operativnim planom rukovodstva NOP-a, a celokupan teret rada u njima pao je uglavnom na žene.

Prva partizanska bolnica Mačvanskog odreda formirana je u leto 1941. g. na legendarnom Ceru, a glavna partizanska bolnica za ovo područje bila je smeštena u manastiru Čokešini kod Petkovice, sa stalnim bolničkim personalom od desetak drugarica osposobljenih na sanitetskim kursevima u Šapcu, Belotiću, Prnjavoru i Štitaru. Bolnica je imala 35 postelja i u njoj su lečeni teški ranjenici.

Aktiv žena u Petkovici je okrečio manastirsku zgradu, prikupio postelje i postelijnu, organizovao bolničku kuhinju, pranje rublja i održavanje čistoće. Žene su dolazile u grupama od po 10—15 njih, ostajale na radu preko celog dana, a onda ih je smenjivala druga grupa.

Osim bolnica, formirane su i tri ambulante u Majuru, Štitaru i Tabanoviću. U njima su lečeni lakši ranjenici, a članice aktiva žena iz ovih sela su na smenu kuvale kod svojih kuća i donosile hranu u ambulante.

Posle oslobođenja Krupnja, septembra 1941. g., formirana je još jedna bolnica i smeštena u osnovnoj školi pošto je zgrada mesne bolnice, u kojoj su se bili zabarikadirali Nemci, jako oštećena u borbi. U ovoj je bolnici bilo oko 70 ranjenika, od toga najviše zarobljenih Nemaca. Na ovom primeru lečenja ranjenika neprijatelja, koji u razdoblju od četvrt veka po drugi put porobljava i razara slobodarsku Mačvu, najbolje se ogleda humanost naroda koji se pod rukovodstvom KPJ digao u borbu za oslobođenje.

Na istom su principu formirane bolnice i ambulante pri drugim partizanskim odredima: Valjevskom, Posavskom, Kraljevačkom i Pomoravskom. I aktivi žena iz sela gde su bile ove bolnice na isti način su se angažovali oko njih kao što su to radili i aktivi žena u Mačvi.

Bolnica Kragujevačkog partizanskog odreda nastala je na taj način što je u jednoj akciji odreda sa teritorije koju je držao neprijatelj kompletna bolnica iz Ravnog Gaja kod Kragujevca prebačena na slobodnu teritoriju u selo Dulene. Pod zaštitom odreda, u toku noći, kolona od 40 volovskih kola prevezla je celokupnu opremu bolnice sa 60 kreveta. Nešto kasnije bolnica je prebačena u Toponicu i smeštena u osnovnu školu. U njoj je radilo oko 30 drugarica iz odreda. U bolnici su se lečili ne samo partizani nego i meštani.

Aktivi žena iz okolnih sela, a i iz samog Kragujevca, organizovali su prikupljanje hrane za bolnicu. Na putevima prema bolnici svakodnevno su hitale žene sa prepunim korpama hrane i drugim darovima za ranjenike. Pored hrane, odeće i obuće, žene su prikupljale i novčanu pomoć ne samo za bolnicu nego i za odred. U ovu su akciju bili uključeni svi aktivi žena na teritoriji koju je obuhvatao odred.

U toku I neprijateljske ofanzive, usled nadiranja neprijatelja, bolnica je sa oko 100 ranjenika, 20 bolesnih partizanki, oko 30 starijih ljudi i žena i celokupnim bolničkim inventarom 27. novembra evakuisana prema Čačku. Kolonu od preko 50 kola pratilo je 30 bolničarki a obezbeđivao bolnički vod. U Čačku je bolnica ukrcana u kompoziciju voza i evakuisana u Užice, a zatim na Zlatibor.

Oktobra 1941. g. u oslobođenom Čačku organizovana je zdravstvena služba. Preuređena je i proširena postojeća bolnica, koja je bila van grada, a u samom su gradu adaptirane dve zgrade, od kojih je jedna služila kao prihvatna ambulanta. Na prikupljanju inventara i opremanju ovih ustanova mnogo su se angažovale žene Čačka. One su radile i na bolničarskim poslovima. Tako na primer, bolničko osoblje u glavnoj bolnici sačinjavalo je 13 profesionalnih i 15 dobrovoljnih bolničarki. One su stanovale u bolničkoj zgradi i živele su vojničkim životom. Jedna bolničarka je imala da se stara o 30 ranjenika. Pri bolnici je radio i stalni sanitetski kurs, te su i omladinke koje su ga pohađale pomagale oko ranjenika i bolesnika.

U centralnoj bolnici u Užicu, u bolnici otvorenoj u zgradi Crvenog krsta, u bolnici u Sevojnu i u

ARHIV SRBIJE NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR SARAJEVO

ambulanti danonoćno je radilo preko 50 žena Užica.

Sem u Užicu, bolnice su postojale u Požegi, Arilju, Bajinoj Bašti i Ivanjici, a ambulante u Čajetini, Kosjeriću i Rači. U svim ovim bolnicama radile su žene.

Sanitetski materijal je dobavljan preko organizovavane kurirske službe iz gradova, osobito iz Beograda, a prilikom zauzimanja varošica, uzimano je sve što se našlo u tamošnjim apotekama i ambulantama.

Sve partizanske bolnice koje su se zbog nadiranja neprijatelja morale povlačiti, stekle su se u Užicu, gde su brigu o njima, pored drugarica koje su u njima radile kao bolničarke, preuzele i žene Užica, a kada je nastao pokret prema Zlatiboru, opet su se žene istakle svojim samopožrtvovanjem prilikom evakuacije ranjenika i prenošenja sanitetskog materijala. Mnoge su od njih poginule spasavajući ranjenike.

Govoreći o humanosti koju su žene unosile oko nege i lečenja ranjenika drug Tito je rekao: »Žene su unosile humanost u našu borbu i ona se prenosila i na naše borce. Tako je u toku rata čuvanje i spasavanje ranjenika predstavljalo moralnu obavezu svakog našeg borca. A nju su baš žene unijele među nas. Taj humani elemenat odigrao je ogromnu ulogu u jačanju borbenog morala, jer su naši ljudi znali da će, ako budu ranjeni, biti učinjeno sve da se spasu.«[1])

I neprijateljska ofanziva i teror

Neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju otpočela je krajem septembra 1941. godine. Pod pritiskom daleko nadmoćnijih okupatorskih snaga potpomognutih ljotićevcima, nedićevcima i četnicima, partizanski odredi su se morali povlačiti. Sa njima su se masovno povlačile i žene koje su radile u partizanskim radionicama i aktivima žena, kao i žene i deca boraca. Kako je veliki broj žena i dece otežavao pokrete partizanskih jedinica, to je odlučeno da se oni vrate kućama, na teritoriju koju je neprijatelj ponovo zaposeo. Većina ih je tada uhvaćena.

Drugarice koje su se povukle sa partizanskim jedinicama za Sandžak ušle su u sastav novoformiranih jedinica. Sa proleterskim brigadama I, II i III sandžačkom i ostalim jedinicama one su prošle slavni put naših brigada i borile se na svim bojištima Jugoslavije šireći bratstvo i jedinstvo. Samo u sastavu I i II proleterske brigade prilikom njihovog formiranja bilo je preko 100 žena boraca iz Srbije, od kojih je skoro polovina izginula. Među njima je i nekoliko žena narodnih heroja.

U vanredno teškim prilikama, koje su nastale posle povlačenja glavnine partizanskih snaga, žene su se našle na najisturenijim pozicijama. I na njih se sručio sav bes udruženih neprijateljskih snaga. U toj neravnopravnoj borbi sa okupatorima i domaćim izdajnicima pale su kao žrtve hiljade žena, omladinki i dece Srbije. Mnoge žene su ubijene i poklane već u prvom naletu, a mnoge su oterane u razne logore da bi tamo najvećim delom bile streljane.

Nemačka kaznena ekspedicija je za nepune dve nedelje oktobra 1941. g. u Jadru, Tamnavi i Rađevini ubila 350 žena i 220 maloletne ženske dece, od kojih je 101 bilo ispod 10 godina, jedno novorođenče od tri dana i jedno od mesec dana; u Velikom Selu su ubijene 43 žene, u Korenici 96, a u Cikotama 194. U selu Jarebici ubijeno je jednog dana 700 ljudi, žena i dece.

Za vreme pokolja u Kragujevcu u masi od oko 7000 ljudi streljano je i 13 žena, 12-toro dece, malih čistača cipela i oko 300 đaka. U grupi đaka bilo je i jedno odeljenje V razreda, odeljenje 15-godišnjih dečaka.

U opkoljenom Kraljevu, nemoćan da probije partizanski obruč, okupator se kukavički i osvetnički poneo prema neboračkom stanovništvu grada. Zaveo je vanredno stanje sa prekim sudom i za četiri dana streljao oko 5000 građana, među kojima i 25 žena. Neprijateljska komanda je svoj zločin ovako motivisala 15. oktobra 1941. godine: »...izazvana zajedničkim radom građanstva sa partizanima, kojima se daje dobrovoljno mogućnost, da se uvuku u kuće u gradu i da iz tih kuća otvore paljbu na nemačke vojnike, izazvana potpomaganjem prenosa municije i oružja partizanima od strane građanstva, Nemačka oružana sila... će objavljenu meru za jednog ubijenog nemačkog vojnika streljanje 100 Srba od danas biti sprovedeno. Daje se dalje na znanje, da današnjim danom za narod ovih krajeva stupa na snagu zakon najtežih represalija, tj. neće biti samo streljano 100 Srba za jednog Nemca, već i uništenje porodice i imovine...«

Sumanuta odluka okupatora da za svakog poginulog nemačkog vojnika strelja 100 Srba, a za ranjenog 50 primenjivana je za sve vreme okupacije na celoj teritoriji Srbije. Sa poznatom pruskom upornošću ta je odluka dosledno sprovođena u delo, a često je i premašivana.

Padom Užičke Republike krajem novembra 1941. g. za tamošnje stanovništvo nastali su teški i neizvesni dani. Svaki dan je počinjao i završavao se mitraljeskim rafalima. Već 5. XII 1941. g. u Krčagovu je streljana veća grupa uhvaćenih partizana. Istoga dana nemački vojni zapovednik u Srbiji uputio je zapovedniku oružanih snaga na Jugoistoku izveštaj u kome, pored ostalog, stoji: »Nameravamo da se tokom zime preko specijalnih komandi, uz sadejstvo trupa izvrši proveravanje celokupnog stanovništva u predelima ustanka. Biće streljan svaki onaj za koga se utvrdi da je učestvovao u ustanku. Još se proučava pitanje žena i dece ustanika. Izgleda da nije celishodno da ovi ljudi ostanu u Srbiji južno od Dunava...«[2]) Nemački general Beme i general Nedić tada naređuju svaki svojim snagama da ne smeju imati nikakve sentimentalnosti prema onima koji su bili aktivni u ustanku ili se pak sumnja da su učestvovali ili ma čime pomagali ustanak.

Nemci su samo na području užičkog kraja tokom prve okupacije (do 24. septembra 1941. g.) i posle zauzimanja slobodne teritorije (krajem no-

[1]) Žene Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi, Komunist, br. 209. od 27. IV 1961. godine.

[2]) Zbornik VII, tom I, knjiga 1, str. 624.

vembra) masovno ubijali ne samo uhvaćene partizane već i žene i nedužno stanovništvo. Iz njihovog dokumenta K. 5-a 13/18[1]) vidi se da su u Užicu i okolini streljali, povešali ili poslali u logore 1134 lica. (Ovaj dokumenat obuhvata samo period do kraja decembra 1941. godine). Preko 200 uhvaćenih devojaka i mladića krajem decembra oterano je na Banjicu, gde su neke streljali, neki su kasnije izgubili živote u drugim koncentracionim logorima, a samo je mali broj doživeo slobodu.

Sa ponovnim dolaskom Nemaca u Čačak nastala su strahovita mučenja kojima su bili izloženi borci za slobodu. Mnoge su žene tada hvatane, saslušavane, prebijane i odvođene u zatvore. Nemačka ortskomanda je odmah organizovala logor i sprovela racije u čitavom čačanskom okrugu. Kroz preki sud, koji je formiran odmah po ulasku Nemaca u Čačak, prvih dana je prošlo 320 lica, od kojih je većina osuđena na smrt ili upućena u koncentracione logore.

Pored nemačkog logora i četnici su imali svoje zatvore u svim selima gde su bile njihove čete. Ovaj zajednički teror je trajao sve do kraja marta 1942. g., kada se nešto stišao da bi ponovo buknuo 1943. godine. Samo u toku 1941. g. u ljubićkom i trnavskom srezu Nemci i njihove sluge ubili su više od 300 muškaraca, žena i dece.

Ali ni ovaj nezapamćeni teror nije slomio otpor naroda, u kome su značajnu ulogu imale žene. One su i pod najvećim terorom nastavile borbu i postajale nosioci partijskog rada i rada za NOP u mnogim mestima.

Aktivnost žena posle gubljenja slobodne teritorije

U vreme najstrašnijeg terora koji je neprijatelj sprovodio u toku zime 1941/42. g. i kasnije, žene i omladinke iz svih krajeva Srbije, uključujući i zapadnu, koja je posebno bila na udarcu svim neprijateljskim snagama, prihvatale su partijske radnike i partizanske borce, brinule se o njima, donosile im hranu, odeću i obuću, sanitetski materijal i lekove, negovale ranjene i bolesne partizane bile obaveštajci i kuriri, rasturale propagandni materijal, uništavale neprijateljske plakate i letke i bile glavni oslonac partijskim radnicima i borcima.

Smelo možemo reći da se NOP u Srbiji, u ilegalnim uslovima, u prelomnim godinama oslobodilačkog rata održao dobrim delom zahvaljujući masovnom učešću žena, njihovoj snalažljivosti i prilagodljivosti najtežim uslovima. Značajnu ulogu pri tome odigrao je veliki broj žena sa sela, čije su kuće i pojate bile sigurna utočišta partijskim radnicima i borcima. Hiljade takvih žena borile su se na ovaj način protiv okupatora i izdajnika i zahvaljujući njima sačuvan je veliki broj partijskih skloništa i tehnika, koja je neprekidno radila, dizala moral i hrabrila narod da istraje u borbi do konačne pobede.

Bezbrojni su primeri požrtvovanja žena, pa i onih u poodmaklim godinama. Beskrajan je broj anonimnih žena-junaka za čije se podvige nikad neće saznati. Jedna baba-Mika iz Niške Kamenice ili baba-Jevra iz požarevačkog sela, koje prihvataju borce i ranjenike, kriju ih, hrane i peru, postaju njihovi kuriri i vodiči, a znaju da se za takav rad ide u logor, na streljanje ili pod četničku kamu — i preovlađuju strah. Majke troje, četvoro i više dece bore se sa puškom u ruci kao što to čine Persa Lazarević iz Puste Reke i Vlahinja Kruna Lazarević iz Ranovca i mnoge druge žene. Devojčica Vukica Stanković iz Požarevca, posle pogibije starije sestre Vide, ne odaziva se majci koja se razbolela od tuge, jer zna da ne bi više smogla snage da se vrati u odred, i uskoro gine u obruču neprijatelja, ubija se poslednjim metkom. Ne gine tako samo Vukica, ili narodni heroj Radmila Trifunović, ili Radmila Kovačević i Danica Lala Nikolić kod Niša — tako ginu na desetine, stotine i hiljade devojaka i žena. Marija Vasiljević iz Prokuplja nije htela da napusti teške ranjenike koje je negovala, pa su je četnici streljali zajedno sa njima. Tako je u Rađevini zajedno s ranjenicima poginula Jelka Tepavčević, tako je u borbama u Jadru »nestala« medicinska sestra Detela, Slovenka. Seljanka Darinka Radović iz Rajkovca imala je u svojoj kući zemunicu za ranjene partizane. Ni blesak četničke kame nad glavama njenih kćeri Radmile i Stanke nije je pokolebao da oda ranjenike. I ona je zaklana. Ovako je prošla i seljanka Sofija Ristić iz Manojlovca, ispod Rudnika, na čijem su imanju iskopane tri zemunice za ranjenike. Iako je imala petoro dece o kojima je sama brinula, jer su joj muža četnici ranije zaklali, nije htela da prizna da bilo šta zna o partizanima i herojski je dočekala četničke kame. Jana Kocić iz Bučumeta je obešena o verige u odžaku kad nije htela da otkrije sklonište u kome su bili ranjenici, a Ljubicu Ljubić iz Ivanja, u čijoj je kući bila bolnica, četnici su streljali, a zatim mrtvu iskasapili, jer ni ona nije htela ništa da kaže. Ovako je ginulo bezbroj žena širom Srbije. I pored toga rad je i dalje nastavljan. Jedne su ginule, druge su stupale na njihova mesta i u većini krajeva je postojao kontinuitet u radu.

Za centralnu Srbiju je karakteristično to što su se na ovoj teritoriji obnavljali i održali partizanski odredi za sve vreme rata. Na ovom su terenu obnovljeni I šumadijski i Kosmajski partizanski odred u koji je odmah stupilo i nekoliko žena, a kasnije ih je bilo sve više, jer su iz Beograda i drugih ugroženih krajeva svi kompromitovani ljudi slati uglavnom u ove odrede. Pošto nije bilo slobodne teritorije, na ovom su terenu pravljene zemunice za ranjenike i tehniku, pa je Aranđelovac sa okolinom bio poznat po bazama, u kojima su se pred nosom okupatora i četnika održavali partijski kursevi i za sve vreme rata radila partijska tehnika, koja se prema potrebi selila iz sela u selo. I pored toga što je partijska organizacija Kragujevca bila desetkovana i uprkos ljotićevskom teroru koji je u ovom kraju besneo, preostali partijski radnici, u većini žene, nastavili su rad ne samo u gradu nego i u selima kragujevačkog sreza koji se nije prekidao do kraja rata i pored brojnih hapšenja i stradanja od četničkog terora.

Za Požarevac je karakteristična rukovodeća uloga

[1]) Dokumenat je u Muzeju ustanka 1941. g. u Titovom Užicu.

omladine, osobito radničke, u organizovanju rada sa ženama. Tim radom su bile obuhvaćene i medicinske sestre i bolničarke koje su snabdevale odred sanitetskim materijalom i lekovima. U Požarevačkom odredu se od početka borilo oko 60 partizanki, od kojih su se mnoge istakle ličnom hrabrošću.

Iako je krajem 1941. g. teritorija Pomoravlja ostala bez partizanskih jedinica, rad žena u pojedinim krajevima razvijao se i dalje, mada u skromnijem obimu. Žene i omladinke Ćuprije i Ravne Reke su se posebno angažovale na prikupljanju hrane, odeće i sanitetskog materijala. One su organizovale i prebacivanje prikupljenih priloga na Juhor, gde se bio povukao jedan broj boraca iz Pomoravlja, a isto tako i za Ozrenski odred.

Na teritoriji zaječarskog okruga rad žena se kontinuirano razvijao. Žene su posebno bile angažovane oko negovanja ranjenih i bolesnih boraca. U nekim su selima postojale stalne baze, gde su smešteni teški ranjenici. Iako je čuvanje ranjenika predstavljalo veliku opasnost, mnoge žene i omladinke su spremno prihvatale ovaj zadatak, pa su i na taj način ispoljile svoju privrženost borbi koju je vodila KPJ.

Posle odlaska partizanskih jedinica iz zapadne Srbije u Kruševcu nije prestajao partijski politički rad iako je u njemu bio pored nemačkih i bugarskih vojnika i veliki broj nedićevaca, ljotićevaca i četnika. Međutim, rad partijskih i skojevskih organizacija više je bio usmeren ka gradu, manje se radilo na selu, što je tokom 1942. g. ispravljeno. Pored članova Partije iz grada koji su pošli na partijski rad u sela, i Rasinski odred je sve više razvijao političku delatnost održavanjem zborova i konferencija po selima. Tokom 1943. g. na terenu je radio veći broj članova Partije koji je razvio veoma živu aktivnost na formiranju narodnooslobodilačkih odbora, partijskih organizacija i uporišta. U Partiju je tada primljeno oko 40 kandidata i kandidovano 25 saradnika, a od toga jedan broj žena. Prišlo se i široj organizaciji rada sa ženama. Pošlo se od grupa sa 4—5 i više žena u kojima je bio organizovan politički rad, ali su žene bile angažovane i na drugim zadacima.

Niš je i pre rata, a i za vreme okupacije, imao široko razvijen pokret žena. Celokupnim radom za NOP u niškom okrugu rukovodio je OK KPJ za Niš, a u samom gradu MK KPJ Niša. Početkom 1942. g. u Nišu je došlo do velike provale u partijskoj organizaciji, ali je i pored toga rad i dalje tekao preko skojevske organizacije, koja je bila jedna od najznačajnijih snaga u Nišu za sve vreme rata. U skojevskim aktivima je bio veliki broj omladinki, i sve su one izvršavale raznovrsne zadatke.

Za razliku od gradova, rad među ženama na selu nije bio mnogo razvijen, ali je prisustvo odreda na pojedinim terenima imalo odlučujuću ulogu u vezivanju žena seljanki za NOP. Sa ženama na selu radile su drugarice iz odreda i taj se rad nesmetano razvijao sve do aprila 1942. g. jer je do tog vremena teritorija belopalanačkog, svrljiškog i zaplanjskog sreza bila slobodna teritorija.

U selu Veliki Krčimir nalazio se štab Svrljiškog odreda od januara do marta 1942. godine. Za sve to vreme žene i omladinke su vodile brigu o ishrani partizana, prale su im rublje, krpile odeću, negovale ranjene i bolesne borce. One su isto tako bile i redovni posetioci priredbi, zborova i konferencija, a bile su i polaznice analfabetskog tečaja, koji je posebno za njih bio organizovan. U najtežim danima za odred, marta 1942. g., kada je otpočela ofanziva na slobodnu teritoriju, žene ovoga sela su pokazale visoku svest. Dok su partizani vodili borbu, žene su ceo dan i celu noć iznosile hranu na položaj, a omladinke, članovi SKOJ-a u rancima su nosile municiju puškomitraljescima. Zahvaljujući njihovom zalaganju partizani su mogli da zadrže neprijatelja dok iz sela nisu evakuisani bolesni i ranjeni borci.

U manastiru Sv. Stevana u Lipovcu kod Aleksinca bio je punkt za vezu s odredom, a tu je bio smešten i deo partijske tehnike. U manastiru je montirana i mala električna centrala da bi se slušale radio-vesti, a kaluđerice su išle u sanatorijum na Ozren da pune akumulatore. Pored toga, one su vršile kurirsku i obaveštajnu službu, negovale su u manastiru ranjenike i prale odredsko rublje. Neke od njih su 1944. g. stupile u partizanske jedinice kao bolničarke.

Rad sa ženama u 1941. g. doživeo je svoj procvat u zapadnoj Srbiji, a od kraja 1941. g. i za sve vreme rata on dolazi do punog izražaja u južnoj Srbiji.

Postojanje slobodne teritorije u većem delu Toplice omogućilo je snažan razvitak partijske organizacije, a time i širok rad na masovnom pridobijanju naroda, omladine i žena za uključivanje u NOP. Po selima Toplice su organizovane mesne ili pomoćne desetine u kojima je bilo najviše omladinaca i omladinki. Održavane su konferencije i zborovi kojima je prisustvovao i veliki broj žena. Stvarane su organizacije omladine, odbori NOF-a, NOO i grupe žena i razvijan neprekidan politički i kulturno-prosvetni rad. Zahvaljujući takvom radu svaka je kuća bila uporište NOP-a. Toplica je dala veliki broj žena političkih radnika, boraca i bolničarki. Mnoge su žene bile veliki oslonac Partije i Topličkog odreda.

I u Prokuplju i Kuršumliji rad se neprekidno razvijao u raznim oblicima.

Jedna od specifičnosti rada žena u Leskovcu jeste u tome što organizatori rada za NOP nisu bile omladinke kao u mnogim krajevima Srbije nego žene radnice, prekaljeni borci jednog od najvećih industrijskih centara u Srbiji, sa dobro organizovanim, jakim sindikalnim pokretom. Iste te žene koje su se pre rata isticale u radničkim štrajkovima organizuju u ustanku aktive žena u fabrikama sa zadatkom da sabotiraju proizvodnju, kvare mašine, iznose iz fabrike tekstil, vunu i mašinsko ulje za partizane.

U Leskovcu je bila i tehnika OK za koju su bile odgovorne žene članovi Partije. Tehnika je prema potrebi premeštana u okolna sela. Čim bi se posumnjalo da bi mogla biti otkrivena, mašina i šapirograf bi bili rasklopljeni u delove i sklanjani po stanovima članova Partije ili pouzdanih simpatizera. Krajem 1942. g. tehnika je iz Leskovca prebačena na teren i ostala je neotkrivena do kraja rata.

U četiri odreda koji su formirani na leskovačkom terenu stupilo je preko 200 žena. Tu su, na prvom mestu, bile žene članovi Partije i SKOJ-a i aktivistkinje koje su se ispred progona domaćih izdajnika i okupatora sklanjale u odred; većina ih je radila politički i u odredu i na terenu na kome se odred kretao; mnoge su bile u sanitetu, a neke — borci sa puškom u ruci.

Prva partizanska bolnica formirana je novembra 1941. g. i smeštena u školskoj zgradi u Obraždi, selu ispod Radan-planine. Bolnica je imala 20 postelja za teže ranjenike, posebno odeljenje za lakše ranjenike i posebno odeljenje za operacije. Bila je dobro snabdevena svim sanitetskim materijalom, instrumentima i lekovima, pošto je gotovo cela apoteka iz Lebana preneta u Obraždu. Osim toga, stalno je prikupljan i donošen sanitetski materijal iz Leskovca i drugih mesta. U bolnici je radilo 10 drugarica.

Februara 1942. g., kada su počele akcije združenih domaćih fašista i okupatora protiv partizana, bolnica je iz Obražde premeštena u Dobru Vodu; zadržani su samo teški ranjenici, a lakši su smešteni po kućama. Početkom marta bolnica je premeštena u Slišane; tada je imala oko 60 ranjenika, pa je ponovo vraćena u Dobru Vodu, odakle su ranjenici i bolničko osoblje zbog nadiranja neprijatelja prebačeni na Pasjaču i Vidojevicu i tamo smešteni po kućama. Ali i posle odlaska bolnice na drugi teren, žene su i dalje primale u svoje kuće ranjenike, negovale ih i brinule o njima. Najteži ranjenici, kojima je bila neophodna lekarska pomoć, prebacivani su u sam Leskovac i smeštani u kuće članova Partije i aktivista, gde su ih lečili lekari i medicinske sestre, koji su omogućavali da se u bolnici prikriju teško ranjeni partizani.

U selima leskovačkog okruga, u prvim danima ustanka, na okupljanju žena i omladinki radile su uglavnom drugarice iz odreda. U mnogim su selima već u jesen 1941. i početkom 1942. g. formirani aktivi SKOJ-a i aktivi žena. Tako je u aktivima SKOJ-a u Crnoj Travi, koji su počeli da se formiraju krajem 1941. g, bilo preko 50 skojevki.

Teror okupatora i domaćih izdajnika

U svom nemoćnom besu da potpuno iskorene NOP u Srbiji, okupatori su često slali svoje kaznene ekspedicije na teritorije gde se pokret obnavljao i širio, a na jugu Srbije, gde su postojale slobodne teritorije koje su branili partizanski odredi, preduzimali su ofanzive. U tome su im punu pomoć pružali domaći izdajnici.

Februara 1942. g. jedan odred bugarske fašističke vojske, uz pomoć Nemaca, nedićevaca i četnika, preduzeo je ofanzivu na slobodnu teritoriju Jablaničkog partizanskog odreda. Na tome su pohodu počinili nečuvena zverstva, a među najteže spada pokolj u Bojniku. »..., Bugari su, kao što vam je poznato, zapalili, porušili selo Bojnik i postreljali skoro sve odrasle seljake...«[1]) piše instruktor Pokrajinskog povereništva KPJ za Niš 21. aprila 1942. g. Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

Na položaju kod sela Bojnika, 17. februara, Jablanički partizanski odred je dočekao jedan bataljon Bugara i naneo mu velike gubitke, ali se ispred jačeg neprijatelja morao povući. Bugari su istoga dana blokirali selo, upali u kuće i oko 500 ljudi — staraca, dece i žena, među njima i nekoliko bremenitih — saterali u školsko dvorište, u sneg i vodu, i zahtevali od njih da im kažu gde su partizani. Uzalud su vikali i pretili, niko ni reči nije rekao. Tada su pristupili mučenju. Muškarce su boli kamama i udarali gvozdenim polugama, stavljali ih na žeravicu, pa opet ni jedan nije progovorio. To je trajalo do mraka, a grupe vojnika su za to vreme pljačkale i palile domove. Posle višečasovnog mučenja poterali su iznemogle ljude na Bojničko polje. Saterali su prvo muškarce u poluzaleđenu baruštinu i pred očima žena i dece izboli ih bajonetima a zatim pokosili vatrom iz mitraljeza. U tom su trudnicu Vidosavu Kostić savladali porođajni bolovi. Bugarski komandant je presudio: ako rodi žensko dete, oprostiće život i majci i ćerci, a ako rodi muško, streljaće i nju i njeno partizansko kopile. Vidosava je rodila kćer i tako se spasla. Ostale žene i deca poterani su u baru, gde su već ležali postreljani muškarci i gde su ubrzo pod mitraljeskim rafalima i oni pali jedni preko drugih. One koji nisu bili na mestu mrtvi, vojnici su dotukli kundacima i mecima iz pušaka.

Ovom su prilikom ubijene 92 žene i šestoro dece iz Bojnika, a iste noći streljano je na Bojničkom polju još 45 žena i jedno dete iz Dragovca.

Posle ove surove odmazde, u narodu ovoga kraja ponikla je pesma, koja opeva ovaj stravični događaj.

BOJNIK

Narodna pesma posvećena pokolju u Bojniku počinjenom 17. februara 1942. godine

U hiljadu devetoj stotini
Četrdeset i drugoj godini,
Jednog snežnog februarskog dana
Zatužila vila sa Gajtana.
Ljuto cvili nikom se ne mili.
Da l' je vila sagorela krila,
Il' je mnogo Srba izgubila?
Rano jutrom iz Radan-planine,
Glas se čuje dole u nizine.
Žalno plače, a tužno nariče,
Pustoj Reci žalosno doviče:
»Pusta Reko, Jablanice seko,
Ti još nisi od cilja daleko,
U vas dvema nikad mira nema,
U vas dvema sve se nešto sprema.
Sve se sprema i mora uspeti
Makar Srbi i morali mreti.
Crni vrani al' ste razdragani
Vi nijeste oskudni u hrani.
Gaču crni vrani na sve strane
Iznad puste Bojničke crepane.
Bojnik selo, ti si opustelo,
Još si živom vatrom sagorelo.

[1]) IRPS br. 1492. — Zbornik VII, I, 3, str. 179—189.

Tebe jeste pomorila kuga,
Dušmanska te pokosila ruka.
Pokosila i staro i mlado,
Rastavila i milo i drago,
Od Kaina podlog Bugarina,
Verne sluge Rima i Berlina,
Što ih veže njina osovina
za Hitlera i za Musolina.
Sve što kapu i maramu nosi,
Sve bugarski mitraljez pokosi.
Sad Bojnikom sve crni barjaci,
Pusti dvori, krvavi sokaci.
Nema kuće, nema domaćina.
Nema oca, majka nema sina,
Nema dece ni starijih baka,
Ni unuka, mlađanijeh đaka.
Sad za dugo u to pusto selo
Neće biti igranka ni prelo.
Nema svadbe, nema ni udadbe,
Ni ženidbe ni cura prosidbe.
Jablanica krvava je bila,
Kraj Leskovca krv je prenosila
I Ibar je potekao prvi
I poneo iz Kraljeva krvi.
I sve reke kroza Šumadiju,
Svaka kaže da se Srbi biju,
Pa odlaze Dunavom u more,
Gde se Rusi sa Nemcima bore.
Dunav teče, krvava je pena,
Krv je ovo od Jugoslovena.
Ovo jeste borba za slobodu
Smrt fašizmu, sloboda narodu.
Pusta Reko, i ja ću te kleti
Ako Bojnik niko ne osveti.

Ovo nije bio jedini zločin bugarskog okupatora na ovoj teritoriji. I ne samo na ovoj. Svuda gde su bile bugarske okupacione snage na ovakav su se način obračunavale sa stanovništvom.

Za nemačkim i bugarskim okupatorima nisu zaostajali ni domaći izdajnici. I oni su verno podržavali svoje gospodare. Još u vreme postojanja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i sporazuma između partizana i četnika Draže Mihailovića o zajedničkom vođenju akcija protiv okupatora četnici su krenuli putem izdaje. Početkom novembra 1941. godine mučki su ubili u selu Brajićima grupu partizanskih ranjenika i partizanki koji su sa teritorije koju je držao Kosmajski partizanski odred bili upućeni na slobodnu teritoriju. U grupi je bilo 33 druga i drugarice. Iz grupe streljanih spasla se samo jedna drugarica koja je bila ranjena i pritajila se, a kad su četnici otišli, izvukla se i priključila partizanima.

Posle gubljenja slobodne teritorije četnici su, pod okriljem okupatora, sistematski sprovodili teror u svim krajevima Srbije i za sve vreme okupacije. Njihove po zlu čuvene »crne trojke« sejale su smrt i pustoš. Kao primer navodimo samo njihovo zverstvo u Posavini. U noći između 20/21. decembra 1943. g. četnici su izvršili svirep pokolj u selu Vraniću; 69 stanovnika ovoga sela, saradnika NOP i članova njihovih porodica, među kojima je bilo dece i staraca, izgubilo je život u stravičnom četničkom mahnitanju. U toj jezivoj noći ubijene su 32 devojke i žene od 16—90 godina i devetoro dece od 5 meseci do 12 godina.

Podeljeni u tri grupe, četnici su sistematski obavljali svoj krvavi posao. Čitave porodice bile su uništene a kuće opljačkane. Najbliži rođaci su sa užasom gledali kako na njihove oči ubijaju njihove najdraže dok i sami ne bi došli pod četničku kamu. Malo se ko spasao od onih koji su te noći bili određeni da umru. Jedno pored drugog padali su: deca, starci, mlade devojke i žene.

Četnici su se na ovakav način razračunavali i sa svim aktivistima i simpatizerima NOP-a, ali je nemoguće u jednom ovakvom napisu zabeležiti sve njihove zločine.

Ovo nije bio jedini način obračuna sa narodnim borcima. Okupator je još u početku ustanka organizovao koncentracione logore sa ciljem da hapšenjem poznatih komunista spreči razvoj NOP. Među prvim takvim logorima nastao je 10. jula 1941. g. logor na Banjici. Od formiranja logora pa do njegovog rasformiranja 3. oktobra 1944. g., kroz logor je prošlo oko 3.000 žena, od kojih je, prema zvaničnim podacima, streljano preko 500. Međutim, ovaj broj sigurno nije konačan, jer ne postoje ni potpuni spiskovi zatvorenika, ni tačna evidencija o izvršenim streljanjima. Često se dešavalo da se u toku noći dovede u logor grupa zatvorenika i sutradan odvede na streljanje, a da se to nigde ne zabeleži. Osim toga, jedan je deo logora bio pod upravom Gestapoa, a drugi pod upravom Specijalne policije, koji su vodili zasebne evidencije.

Prvo streljanje žena iz logora na Banjici izvršeno je 19. septembra 1941. godine. Od toga dana u svakoj grupi izvedenih na streljanje bilo je i žena. Poslednje grupe žena streljane su 7. i 11. septembra 1944. godine.

Drugarice u grupi koja je streljana 11. septembra napale su, po dogovoru, posle prozivke stražare i agente koji su došli da ih povedu. Nastalo je gušanje u hodniku, dok jedan od napadnutih stražara nije uspeo da oslobodi ruku i opali iz revolvera. Tada su dojurili drugi stražari i u hodniku su se razlegli pucnji. Nije moglo da bude utvrđeno koje su drugarice u toj tuči ubijene; zna se samo da je organizator ovog napada bila Radmila Milanović-Šnajder. U kamion su ubačene i žive i mrtve žene, i na Jevrejskom groblju su neke streljane, a neke dotučene i bačene u zajedničku raku.

Sem na Banjici, u okupiranoj Srbiji je bilo i drugih koncentracionih logora, među kojima su najveći bili logor na Sajmištu, na levoj obali Save kod Beograda, logor na Crvenom krstu u Nišu, privremeni logor u Šapcu, a bilo je još nekih manjih logora.

Antifašistički front žena

Sve masovnije učešće žena u svim oblicima narodnooslobodilačke borbe nužno je dovelo i do stvaranja Antifašističkog fronta žena. Među organizatorima I konferencije AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu bile su i žene Srbije, one koje su se borile u proleterskim brigadama. Referat o organizacio-

nim pitanjima i zadacima AFŽ-a podnela je Spasenija Cana Babović, a uvodnu reč je dala Mitra Mitrović. U Centralni odbor AFŽ-a, koji je izabran na konferenciji, pored Cane Babović i Mitre Mitrović ušle su još Judita Alargić i Nada Marković.

Iako u Srbiji, zbog specifičnih uslova borbe, nije postojao AFŽ u onom smislu kakav je bio u drugim krajevima Jugoslavije, gde su postojale veće oslobođene teritorije, ipak su organizacije AFŽ-a stvarane gde god je bilo uslova za to — kako na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji, tako i na neoslobođenoj.

Prve organizacije AFŽ-a formirane su već krajem 1942. g. u desetak sela Toplice, a od maja 1943. g. nastaje period masovnijeg formiranja AFŽ-a u svim selima na ovoj teritoriji. Odbori su birani na konferencijama kojima je prisustvovao veliki broj žena. Tako je, na primer, u MO AFŽ-a u selu Jugovcu radilo 30 žena, a MO AFŽ-a u Bublici, koji je brojao 11 odbornica, obuhvatao je radom još oko 70 članica AFŽ u selu.

U drugoj polovini 1943. g. organizovani su politički kursevi za članice AFŽ-a na Pasjači. Jedan takav kurs je održan u Starom Momčilovu i trajao je 30 dana. Pored političkih kurseva održavani su i analfabetski tečajevi u mnogim selima Toplice.

U jesen 1943. g. formirani su na ovoj teritoriji opštinski i sreski odbori AFŽ-a, a krajem godine i Okružni odbor AFŽ za Toplicu.

Najveći broj organizacija AFŽ-a na teritoriji leskovačkog okruga formiran je u toku 1943. godine. Odziv žena i njihovo učešće u radu odbora AFŽ-a bilo je tako razgranato u celom okrugu, da se u drugoj polovini 1943. g. moglo pristupiti stvaranju organizacija na širem terenu: oformljeni su prvo opštinski odbori AFŽ-a, a zatim i sreski, u koje su ušle najaktivnije članice mesnih odbora. Formirani su opštinski odbori za Slišane, za Prekopčelicu i za Crnu Travu; zatim je krajem avgusta u Vujanovu formiran SO AFŽ-a za Pustu Reku; oktobra su formirani SO AFŽ-a za Jablanicu i za Vlasotince, a krajem godine SO AFŽ-a za Crnu Travu i za Leskovac.

Prvi GO AFŽ-a Leskovca formiran je marta 1944. godine. U to su vreme formirani i SO AFŽ-a za krivopalanački i pčinjski srez. Okružni odbor AFŽ-a za Leskovac formiran je prvom polovinom godine. Ovaj je odbor pokrenuo svoj list »Jablaničanka u borbi«, čiji je prvi broj odštampan u tehnici OK KPJ u Lebanu.

Osim toga što su sa najvećim trudom izvršavali svoj osnovni zadatak — mobilizacije žena na pomoći narodnooslobodilačkoj borbi — odbori AFŽ-a su obratili posebnu pažnju prosvećivanju i političkom vaspitavanju žena; organizovani su analfabetski tečajevi i čitalačke grupe, politički tečajevi i seminari za aktiviste. Analfabetski tečaj u Svinjarici 1943. g. pohađalo je 17 žena, u Slišanu 10 žena, a na tečaju u Gornjim Garama bilo je 15 polaznica. Broj analfabetskih tečajeva još se povećao u 1944. godini; prema nepotpunim podacima, tečajeve u Suvom Polju, Oranu, Lapotincu i još nekim selima Jablanice pohađalo je i završilo 213 žena. Čitalačke grupe su u mnogim selima održavane po mahalama i kućama; organizovanjem i vođenjem ovih grupa bila je zadužena po jedna drugarica iz odbora AFŽ-a, a docnije, posle oslobođenja, ovaj su rad u mnogim mestima preuzeli prosvetni radnici.

Na inicijativu i uz pomoć partijskih organizacija, AFŽ je 1943. i 1944. g. organizovao više političkih kurseva za svoje aktivistkinje. Desetodnevni kursevi sa po 20—25 polaznica održani su u Donjem Konjuvcu, Oranu, Slavniku, Brestovcu, Crkvici, Darkovcu i drugim selima. Za sve je polaznice bio obezbeđen smeštaj i hrana. Pre podne su držana predavanja, po podne konsultacije, a uveče su održavane konferencije po mahalama na kojima su govorile polaznice tečaja. Pojedine su drugarice, pored ovoga, pohađale partijske kurseve i seminare.

Tokom 1943. g. formirani su odbori AFŽ-a i u drugim krajevima. Na teritoriji Kruševca formirano je nekoliko MO AFŽ-a, a na teritoriji niškog okruga grupa od 17 žena aktivista iz Huma prerasla je u odbor AFŽ-a. U Niškoj Kamenici je oko odbora AFŽ-a bilo okupljeno preko 60 žena. Tu je iste godine organizovana radionica za pletenje čarapa i džempera za partizane u kojoj je radilo 50 žena.

U proleće 1943. g. dolazi do formiranja prvih odbora AFŽ-a i u centralnoj Srbiji. Krajem marta formiran je SO AFŽ-a za kosmajski srez, koji je imao zadatak da u selima formira mesne odbore. No usled strahovitog terora Specijalne policije i četnika, u srezu je formiran krajem godine samo MO AFŽ-a u Parcanima. U mladenovačkom srezu je maja 1943. g. formiran MO AFŽ-a u Senaji, a zatim u Međulužju, Vlaškoj i Kovačevcu. U jasenićkom srezu je prvi odbor AFŽ-a formiran novembra 1943. g. u Selevcu.

Juna 1944. g. formiran je Okružni odbor AFŽ-a za Mladenovac, a ubrzo zatim i SO AFŽ-a za mladenovački srez i mesni odbori AFŽ-a u Granicama, selu Mladenovcu, Jagnjilu i Šepšinu.

Septembra 1943. g. formiran je GO AFŽ-a za Aranđelovac i mesni odbori u nekim selima kolubarskog sreza: Darosavi (sada Partizani), Šopiću, Rudovcima i Sakulji.

Na teritoriji požarevačkog okruga mesni odbori AFŽ-a su formirani uglavnom tokom 1943. godine.

U leto 1943. g. formiran je GO AFŽ-a za Negotin, a nešto kasnije i SO AFŽ-a. U izveštaju OK KPJ za zaječarski okrug PK KPJ za Srbiju iz 1943. g. u poglavlju 6. kaže se: »Rad sa ženama do partijske konferencije (održana juna 1943) bio je potpuno zapostavljen... Danas imamo preko 200 žena obuhvaćenih radom po raznim pitanjima. Postoji više seoskih odbora, jedan gradski odbor AFŽ a i sreski odbor je u projektu. Na ovom sektoru oseća se nedostatak materijala i iskustva. Zbog toga bi nam trebalo uputstvo o radu AFŽ... Odbori AFŽ imaju redovno sastanke, na kojima podnose izveštaje o radu i postavljaju sebi nove zadatke.«

U Sandžaku je rad na stvaranju organizacija AFŽ-a počeo u proleće 1943. godine. Osobito se intenzivan rad sa ženama Sandžaka razvijao u drugoj polovini godine, kada je organizovano više konferencija, čitalačkih grupa, analfabetskih tečajeva i dr.

Početkom oktobra 1943. g. formiran je Inicijativni oblasni odbor AFŽ-a za Sandžak, koji je delovao na teritoriji mileševskog, bjelopoljskog, novovaroškog i pribojskog sreza. Zadatak ovog Odbora je bio da proširi rad sa ženama na teritoriji gde ga dotada nije bilo. Oblasni odbor je pokrenuo i svoj list »Nova žena«, koji je za kratko vreme koliko je izlazio odigrao značajnu ulogu u privlačenju žena i njihovom uključivanju u rad za NOP.

Jedan od zadataka Oblasnog odbora bio je i osposobljavanje žena-aktivista za ideološki rad sa ženama na terenu. U tom je cilju novembra 1943. g. organizovan politički kurs, koji je pohađalo oko 40 žena i omladinki.

Tokom 1944. g. organizuju se odbori AFŽ-a gotovo na celoj teritoriji Srbije, sem u zapadnoj Srbiji, izuzev Valjeva, gde je još jula 1943. g. na konferenciji žena izabran GO AFŽ-a, koji je radio do oslobođenja.

Sa dolaskom glavnine partizanskih jedinica u Srbiju i oslobađanjem pojedinih krajeva odmah se formiraju organizacije AFŽ-a, koje pružaju veliku pomoć frontu i razvijaju raznovrsne akcije (briga za ranjenike, rad u bolnicama, zbrinjavanje dece, obrada zemlje i drugo).

Prva okružna konferencija AFŽ-a u Srbiji održana je u oslobođenom Lebanu 10. septembra 1944. godine. To je u stvari bio veliki okružni narodni zbor, na koji je došlo preko 3.000 žena iz najudaljenijih sela, pešice, sa zastavama i transparentima. Na ovoj je konferenciji izabran novi, prošireni Okružni odbor AFŽ-a. Posle toga se održavaju sreske i okružne konferencije u drugim krajevima Srbije. Januara 1945. g. održan je miting žena Srbije, na kome je izabran Glavni odbor AFŽ-a za Srbiju. Na mitingu je drug Tito u pozdravnoj reči odao priznanje ženama Srbije za njihovo učešće u NOB-u, za sve žrtve i napore koje su podnele u toku narodnooslobodilačkog rata. Sa materijalom sa I mitinga žena pojavio se i prvi broj lista »Zora«, organa AFŽ-a za Srbiju.

VOJVODINA

Sa ulaskom okupatora u našu zemlju Vojvodina je bila podeljena na tri dela: Bačku i Baranju nacistička Nemačka dala je Hortijevoj Mađarskoj, Banat je pripojila Srbiji i stavila ga pod upravu kvislinga Nedića, a Srem je pripao tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Okupator je išao za tim da iskoristi nacionalne i druge suprotnosti i da raspiri mržnju među narodima i narodnostima koji su naseljeni u Vojvodini.[1]) U takvim uslovima bilo je veoma teško organizovati jedinstven otpor okupatoru. To je konstatovano i na majskom savetovanju CK KPJ u Zagrebu. »Zato komunisti Vojvodine... imaju tu veliku zadaću da suzbiju sijanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u borbi protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda...« U istom duhu PK KPJ za Vojvodinu izdao je proglas koji je izišao početkom juna 1941. godine.

U pripremama za ustanak u Vojvodini, pored zadataka na koje je ukazivao proglas — a ti su zadaci bili od prvorazrednog značaja za celo vreme narodnooslobodilačke borbe u Pokrajini — rukovodstvo Partije našlo se pred drugim teškoćama koje su proizlazile iz posebnog geografskog i strategijskog položaja Vojvodine: ravničarski kraj, ispresecan rekama i komunikacijama, bogat poljoprivredni rejon potreban okupatoru za ishranu vojske, složeni nacionalno-politički i društveno-ekonomski problemi.

Zbog takvog značaja Vojvodine okupator je bio primoran da za ovaj teren veže jake snage — vojne i policijske — koje su od prvih dana okupacije, osobito u Bačkoj, masovnim zločinima i iseljavanjem srpskog stanovništva nastojale da uguše svaki otpor porobljenog naroda.

Sve je to uslovilo da se ustanak 1941. g. u Vojvodini od samog početka nije u svim krajevima ravnomerno razvijao niti je u svim fazama bio istog intenziteta. Ustanak je najpre počeo u Banatu, gde je u prvo vreme bio dosta masovan. I u Bačkoj je ustanak počeo dosta rano i po masovnosti nije mnogo zaostajao za onim u Banatu. Ali već početkom 1942. g. i u Banatu i u Bačkoj ustanak je malaksao. Masovnim ubijanjima, »racijama« (u Bačkoj), brojnim hapšenjima i ubijanjem članova KPJ, SKOJ-a i najboljih simpatizera okupator je uspeo da privremeno dođe do oseke u NOP-u Bačke i Banata. Tome je doprinela i činjenica što su partijski i skojevski kadrovi, pretpostavljajući da će rat između SSSR-a i Nemačke biti kratkotrajan, najvećim delom sami nosili teret ustanka. Ali, i pored privremene oseke i neprekidnog terora, narodnooslobodilački pokret u Bačkoj i Banatu nije prestajao za celo vreme rata. Slabljenjem NOP-a u Bačkoj i Banatu u zimu 1941—42. g. težište borbe prenosi se u Srem, koji do kraja rata ostaje žarište ustanka u Vojvodini.

Vidnu ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu Vojvodine, od njegovog početka pa do kraja, imale su žene ove pokrajine.

U vreme ulaska okupatora u Jugoslaviju partijskom organizacijom u Vojvodini rukovodio je Pokrajinski komitet izabran na VI pokrajinskoj konferenciji septembra 1940. godine. U svih šest okruga postojali su okružni komiteti (dva u Banatu, tri u Bačkoj, jedan u Sremu), a u većini srezova — sreski komiteti. U organizacijama Partije i SKOJ-a bilo je ženskih članova, a isto tako i u nekim komitetima.

Na majskom savetovanju u Zagrebu učestvovao je i Žarko Zrenjanin »Uča«, sekretar PK KPJ za Voj-

[1]) Odmah posle okupacije zaveden je u sva tri dela okupirane Vojvodine najsuroviji teror prema slovenskom življu, posebno prema Srbima — ratnim dobrovoljcima i kolonistima koji su se posle I svetskog rata naselili u Vojvodini. Nemački i mađarski fašisti, kao i Pavelićeve ustaše, takmičili su se u pljačkanju, ubijanju i proterivanju kolonista sa njihovih ognjišta.

vodinu. Posle njegovog povratka, PK KPJ za Vojvodinu počeo je sa pripremama za ustanak u duhu zaključaka ovog savetovanja. U sprovođenju zadataka pored drugova-članova Komiteta Partije i SKOJ-a učestvovale su i drugarice koje su se još pre rata isticale kao partijski i skojevski rukovodioci i aktivisti. Među organizatorima ustanka u Vojvodini bila je i Sonja Marinković, član PK KPJ za Vojvodinu.[1])

U duhu zaključaka majskog savetovanja organizovan je preko vaspitnih grupa širok političko-propagandni rad na objašnjavanju uzroka propasti bivše Jugoslavije i okupacije. Data je direktiva za prikupljanje oružja i stvaranje desetina, za održavanje sanitetskih tečajeva, prikupljanje sanitetskog materijala, novca i drugih stvari. Na okružnim partijskim savetovanjima diskutovalo se o jednom važnom zaključku Majskog savetovanja — da se partijske organizacije proširuju primanjem novih članova. Rezultat sprovođenja ove direktive bio je da su se partijske organizacije u Vojvodini skoro udvostručile.[2]) Među novim članovima Partije i SKOJ-a bilo je dosta žena i omladinki. Ali broj žena i omladinki na koje je KPJ u to vreme vršila uticaj i koje su bile na neki način obuhvaćene radom (čitalačke grupe, sanitetski tečajevi, sabirne akcije, rad na tehnici) bio je znatno veći.

Odmah posle napada fašističke Nemačke na SSSR, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu održao je u Petrovgradu (danas Zrenjanin) sastanak na kome je donesena odluka da se ubrzaju pripreme za oružani ustanak, da se formiraju partizanski odredi i da se počne sa diverzantskim akcijama protiv okupatora. Krajem juna formiran je Štab partizanskih odreda za Vojvodinu.

Banat

Prvi partizanski odredi formirani su u severnom Banatu još u toku jula 1941. g. od pripadnika mesnih desetina iz onih mesta gde je KPJ imala jaka uporišta još pre rata (Kumane, Melenci, Petrovgrad, Dragutinovo, Kikinda, Mokrin, Karađorđevo, Aleksandrovo). Odredi su vršili razne diverzantske akcije. Aktivnost odreda u letnjim mesecima najviše je bila usmerena na paljenje žita na prostranim banatskim poljima kako bi se onemogućilo da ono posluži za ishranu okupatorskoj vojsci. Iako u ovim prvim odredima gotovo nije bilo žena i omladinki, njihova aktivnost je bila vrlo zapažena na agitaciono-propagandnom radu, na prikupljanju narodne pomoći, na tehnici, u organizovanju i svršavanju sanitetskih tečajeva, u vršenju kurirskih dužnosti, a bilo ih je dosta i u mesnim desetinama, osobito omladinki. Posebno su žene bile korisne u pružanju utočišta i skrivanju ilegalaca. U svakom mestu koje je bilo obuhvaćeno narodnooslobodilačkim pokretom bilo je na desetine kuća koje su primale ilegalce — partijske i skojevske rukovodioce i aktiviste, o kojima su se uglavnom brinule žene. Tako je bilo i u samom Petrovgradu, koji je u početku ustanka bio sedište PK i OK Partije i SKOJ-a i gde su najviše boravili organizatori ustanka i drugi aktivisti, koji su se posle 22. juna povukli u ilegalnost. S druge strane, Petrovgrad je bio centar neprijateljskih snaga za taj kraj. Zbog toga je bilo veoma važno imati sigurne kuće, »baze«, za sklanjanje partijskih rukovodilaca i aktivista, za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, za smeštaj oružja, tehničkog, propagandnog i drugog materijala. U tu svrhu angažovane su kuće članova KPJ i SKOJ-a ili odanih simpatizera — na periferiji grada, u radničkim predgrađima, u seljačkom kraju ili na salašima i u vinogradima izvan grada. Svu brigu oko ilegalaca primile su na sebe uglavnom žene, koje su bile i najpouzdanija veza između pojedinih ilegalaca. Žene i omladinke bile su angažovane i u radu na tehnici, gde se umnožavao propagandni materijal, na prvom mestu partijski proglasi koji su takođe prevođeni na mađarski jezik.[3])

Ilegalni sanitetski tečajevi održavali su se u sva četiri rejona u gradu. Na njima se i politički radilo sa polaznicima. Samo u julu i avgustu kroz ove tečajeve prošlo je oko 40 drugarica. Tada je došlo do hapšenja, pa su uhapšene i neke polaznice sa lekarom koji je rukovodio čitavim radom.[4])

Prema nekim podacima, prvih meseci ustanka raznim aktivnostima u Petrovgradu je bilo obuhvaćeno oko 300 žena i omladinki. Međutim, onih koje su davale priloge za narodnooslobodilački fond bilo je mnogo više. Prikupljanje priloga za partizane i ilegalce od naroda, kao način pridobijanja i vezivanja za NOP, bila je vrlo raširena forma rada u Vojvodini. U tome su prednjačile žene. Radom NOF-a rukovodila je Sonja Marinković, jedan od organizatora ustanka u Vojvodini. Na tom poslu, kao i na drugim zadacima, bila je neumorna i neustrašiva sve dok nije krajem jula pala fašistima u ruke. Streljana je 31. jula 1941. g. u grupi od 90 komunista i rodoljuba Banata. Na streljanju nije dopustila da joj pucaju u leđa. Okrenula se i doviknula nacističkim zločincima: »Pucajte, ovo su komunističke grudi.«

Narodnooslobodilačkim pokretom bila su obuhvaćena i druga mesta severnog Banata u prvim mesecima ustanka. Takva su mesta bila Kikinda, Mokrin, Bašaid i druga, gde su žene na sličan način radile. Posebno su se isticala sela Melenci i Kumane, koja su imala dugu revolucionarnu tradi-

1) Pored Sonje Marinković kao članovi partijskih ili skojevskih komiteta radile su: u severnom Banatu **Ruža Šulman, Klara Feješ** i druge; u južnom Banatu **Lidija Aldan, Jelisaveta, Dragica i Olga Petrov, Lukrecija Ankucić;** u Sremu **Stanka Munćan-Veselinov** i druge; u Novom Sadu **Livija Bem;** u Subotici **Laura Lola Vol** i druge.

2) Uoči izbijanja ustanka broj članova KPJ u Vojvodini iznosio je oko 1200 prema 650 — koliko ih je bilo u vreme održavanja VI partijske konferencije za Vojvodinu septembra 1940. godine.

3 U radu na tehnici bile su angažovane Klara Feješ i Ruža Šulman, koja je uhapšena na jednom salašu u okolini grada gde su dan ranije partizani spalili žito i streljana 26. jula 1941. godine.

4) Tada je uhapšena i omladinka Ljubinka Vukov koja je streljana 7. septembra 1941. godine. Nešto docnije uhapšene su takođe Olga Ubavić i Jovanka Dobrosavljev koje su rukovodile radom omladine. Streljane su januara 1942. godine.

ciju, čiji počeci sežu do socijaldemokratskog perioda. Ustanak su ova mesta dočekala sa jakim partijskim i skojevskim organizacijama koje su u svom radu imale veliku podršku u ženama a osobito omladinkama. Uskoro se organizacija SKOJ-a omasovila, tako da je npr. u Kumanu imala oko 150 članova, među kojima je bilo oko 30 omladinki. U Melencima ih je bilo znatno više, pošto je i selo veće. Sa omladinom se radilo po sistemu vaspitnih grupa, tako da je svaki član SKOJ-a imao svoju grupu sa kojom je čitao propagandni materijal i od koje je prikupljao priloge za NOF. Za rad sa ženama i ženskom omladinom bila je zadužena u Okružnom komitetu Ljubica Odadžin, beogradska tekstilna radnica, dugogodišnji partijski aktivist, rodom iz Kumana, koja je ovamo došla na početku ustanka. — Radom vaspitnih grupa bile su obuhvaćene i žene. Računa se da je u svakom mestu bilo po dvadesetak takvih vaspitnih grupa. Ali broj onih žena koje su davale pomoć za partizane i za porodice drugova u odredu ili u logoru bio je mnogo veći. Preko vaspitnih grupa prikupljane su stvari za NOF (odeća, hrana, sanitetski materijal), ali se na sastancima radilo i na političkom uzdizanju: čitale se vesti o stanju na frontovima umnožavane u odredu i drugi propagandni materijal do koga se moglo doći. Žene i omladinke izvršavale su i druge zadatke koje je pred njih postavljala partijska organizacija i NOF. Tako je početkom septembra odbor NOF-a u Kumanu predao ženama dvoja kola platna, koje je Odred zadobio u jednoj akciji, da bi se od toga sašilo rublje za borce. Šivenje rublja trajalo je nekoliko dana. — Omladinke i mlađe žene pohađale su i sanitetske tečajeve jer je to spadalo u njihovu obavezu.

U blizini Kumana i Melenaca operisao je Kumanačko-melenački partizanski odred, čiji su borci uglavnom bili regrutovani iz ova dva sela. Danju je odred bio stacioniran u kukuruznim poljima, koja su u ovom ravničarskom kraju predstavljala jedini zaklon, a noću je odlazio u akcije. Brigu o snabdevanju odreda preuzela su oba sela. Oko 80% stanovništva, obuhvaćeno narodnooslobodilačkim pokretom, pružalo je svome odredu svesrdnu i punu pomoć. Snabdevanje odreda hranom, odećom i lekovima bilo je vrlo dobro organizovano. Sakupljan je novac, zatim odeća, obuća. Sve je smešteno u pojedinim kućama koje su služile kao sabirni magacin do određenog dana kada je iznošeno iz sela i predavano partizanima na ugovoreni način. Skuvana hrana koju su žene po redu pripremale iznošena je takođe kolima u polje, pošto ovaj odred nije imao organizovanu kuhinju. Ovo bi nedeljom dobilo čak i svečani izgled: po nekoliko desetina kola, natovarenih jelima, čistom preobukom i drugim stvarima kretala su se u povorci usred dana prema hataru. Svaka kuća trudila se da što više da za partizane, a svaka domaćica da im pripremi što bolja jela, jer je bilo organizovano i takmičenje između rejona, ulica i pojedinaca. Za lepih letnjih večeri, a osobito nedeljom, u partizanski logor dolazilo je i po stotinu omladinaca i omladinki da čuju vesti, politička predavanja ili da uče da pevaju borbene pesme. — Sve se to događalo u blizini Petrovgrada i Novog Bečeja, gde su bile stacionirane znatne fašističke snage, i u ravnici, gde je kukuruzna »šuma« bila jedini zaklon. Naravno da se pri ovakvom javnom masovnom angažovanju stanovništva u radu za NOP nije mogla održati potrebna konspiracija toliko nužna u ilegalnom radu, što će se nešto kasnije jako osvetiti narodu ovog kraja.

Jedan od glavnih zadataka partijskih organizacija u oba sela bio je da se za smeštaj ilegalaca obezbede kuće sa izgrađenim skloništima — »bazama«. Pitanje baza postalo je još akutnije kada su se u kasnu jesen 1941. g. severnobanatski odredi posle neuspelog prelaska u Srem morali vratiti na svoj teren i »bazirati« u selima. Veliki deo poslova u okviru NOF-a i brigu za partizane, smeštene po bazama u selu, uzele su na sebe žene. Ako se ima u vidu da je u svakom od ova dva sela bilo po nekoliko desetina kuća koje su imale baze, a da je dvaput veći bio broj onih kuća koje su se brinule da partizani i ilegalci budu snabdeveni svim potrebama, onda se može zamisliti koliki je bio broj žena i omladinki koje su bile angažovane na ovom poslu.

Ovakav rad partijskih i narodnooslobodilačkih organizacija u Kumanu i Melencima nije ostao nezapažen. Nacistička policija preko svoje obaveštajne mreže budno je pratila rad NOP-a u oba sela i čekala pogodan momenat da mu zada težak udarac. Okupator je odlučio da iskoristi zatišje u odredu kao i oštru zimu i veliki sneg početkom 1942. g., te je u toku februara sa jakim snagama izvršio dve blokade Kumana. Opkolio je selo obručem vojske i policije i sproveo pretres po kućama. Rezultat blokade, koja je trajala oko 20 dana, bio je poražavajući za NOP ovog sela: otkriveno je oko 40 skloništa, pohapšeno oko 200 ljudi, žena i omladine, od kojih je uskoro streljano blizu stotinu; poginula je ili uhapšena većina kumanačkih partizana i partijskih i skojevskih rukovodilaca. U jednoj bazi pronađeni su dugogodišnji komunista Ivan Knežić Cota i Ljubica Odadžin. Pre nego što će se sam ubiti, Knežić je hteo da ubije i Ljubicu, ali mu je ona rekla: »Neću da me ubiješ, hoću da prkosim fašistima.« I prkosila im je; i pored strahovitih mučenja, nije ni reči rekla. Umrla je smrću heroja.

Posle dva meseca okupator je blokirao i Melence. I tom prilikom uhapšeno je oko 250 aktivista i simpatizera NOP-a, među kojima je bilo dosta i žena. Za vreme same blokade obešeno je 13 rodoljuba koji su se držali vanredno hrabro. Međutim, u ovoj blokadi stradalo je malo partizana Melenčana, tako da je jezgro Kumanačko-melenačkog odreda sačuvano. — Iako se okupator posle odmazde hvalisao da je srušena »tradicionalna kula komunista« u Banatu, to nije bilo tačno. Posle nekoliko meseci narodnooslobodilački pokret u ovom kraju počeo se oporavljati da bi u 1943. g. ponovo dobio svoj puni zamah.

I u drugim selima severnog Banata: Aleksandrovu, Karađorđevu, Višnjićevu, Banatskom Dvoru, mahom naseljenim kolonistima posle I svetskog rata, ustanak je počeo 1941. godine. To su u pravom smislu bila ustanička mesta, gde je narodnooslobodilačka borba, bez većih zastoja i kriza, i po-

red velikih hapšenja i streljanja pripadnika NOP-a trajala do kraja rata. Što se NOR više razvijao, sve je više žena bilo angažovano u radu, tako da je u jesen 1943. g., kada je u ovim mestima počeo rad na formiranju Antifašističkog fronta žena bilo 80% učlanjeno u ovu organizaciju. Mnoge omladinke — skojevke i druge — kao i mlađe žene otišle su u odred odakle ih se dosta nikada nije vratilo. Za ova sela karakteristično je to što su NOP-om bile obuhvaćene i čitave porodice, među kojima i majke sa više dece. Evo nekoliko primera iz Karađorđeva: Manda Agbaba, udovica, sa sedam kćeri učestvovala je u radu za NOP od prvih dana ustanka (dve su joj kćeri poginule, četiri bile s majkom u logoru); njena najstarija kći Milka bila je organizator omladine u selu; zatim, Smilja Milošević majka petoro dece, imala je jednu od najsigurnijih baza u selu koja nikad nije otkrivena; Pera Kovačević, majka četvoro dece, radila je za NOP od prvih dana ustanka da bi 1944. g. ostavila decu i otišla u odred. — Takvih i sličnih primera bilo je mnogo.

I u južnom Banatu ustanak je počeo 1941. g. da bi zbog velikog terora i pogibije mnogih rukovodećih kadrova u proleće 1942. g. dospeo u krizu. Što je kontinuitet NOP-a ipak postojao do 1944. g., kada se opet rasplamsao, zasluga je Južnobanatskog odreda koji se, uz mnoge teškoće i vanredne napore, održao do kraja rata. Narodnooslobodilački pokret razvijao se oko dva žarišta — Pančeva i Vršca, u čijoj su okolini mesta sa tradicijom naprednog pokreta (Izbište, Kruščica, Bela Crkva i dr.). U Vršcu i okolini delovao je još pre rata Žarko Zrenjanin. Zahvaljujući ovoj okolnosti, tu je izrasla brojna omladina čija je aktivnost bila vrlo zapažena još pre rata. Među njima isticala se porodica Petrov sa Borislavom, Jelisavetom, Dragicom i Olgom Radišić-Petrov. Svi su bili među organizatorima ustanka u južnom Banatu i članovi komiteta Partije i SKOJ-a. Na žalost, njihova aktivnost, kao i njihov život, bili su kratki: do marta 1942. g. svi su pali. Prva je uhapšena Dragica (septembra 1941), a za njom njena snaha Olga. Obe su oterane u logor na Banjici (kod Beograda), odakle su 9. maja 1942. g. sa grupom Vršćana izvedene i ugušene u gasnom automobilu. Obe su imale odlično držanje. Olga je na strahovita mučenja i ispitivanja gestapovaca ostala nema da bi im samo rekla: »Možda ja neću živeti, ali će moj narod pobediti.« Na zidu zatvorske ćelije iza nje je ostao zapis: »Ponosno umirem za KPJ.« — Proglašena je za narodnog heroja. — Jelisaveta Petrov i njen brat Borislav, kao članovi komiteta za južni Banat, bili su otkriveni i opkoljeni sa još nekim drugovima u jednoj kući na periferiji Pančeva. Nisu se hteli predati već su pružili otpor fašističkoj policiji. Borba je trajala nekoliko časova. Kad su se pucnji s tavana kuće utišali, policija je upala tamo i našla mrtvog Borislava, a ostale teško ranjene. Na podu je ležala ceduljica sa ispisanim rečima: »Umiremo za slobodu svoga naroda.« Teško ranjena Jelisaveta odnesena je u bolnicu, gde je uskoro podlegla ranama. — Sličan borbeni put i sličan životni kraj imale su i druge omladinke južnog Banata. Lidija Aldan, rukovodilac omladine u okrugu, poginula je aprila 1942. godine. Lukrecija Ankudžić, takođe član OK SKOJ-a, uhvaćena je još jula 1941. godine. U zatvoru je ostala do oktobra 1942. g. kada je s grupom drugova i drugarica odvezena u selo Samoš i obešena. U smrt je pošla povezana crvenom maramom i celim putem u kamionu izbacivala parole i pevala borbenu pesmu: »Padaj, silo i nepravdo...«

Među brojnim ženama južnog Banata koje su dočekivale partizane i ilegalce i brinule se o njima treba pomenuti Zorku Radovančev iz Idvora. Još pre rata je učestvovala u naprednom pokretu i izvršavala poverljive partijske zadatke. Svoju kuću, u kojoj je držala gostionicu, stavila je na raspolaganje ilegalcima od prvog dana ustanka. Zbog svoje odanosti i požrtvovanosti u radu uživala je veliki ugled među pripadnicima NOP-a, a njena materinska briga za borce i ilegalce doneli su joj opšti nadimak »Mama«. Uhapšena je polovinom 1942. g. i obešena u Gaju.

U malom selu Hrvatskoj Neuzini kod Alibunara živeli su Draginja i Milan Stefanović, čija su četiri sina bili aktivisti NOP-a. Pored dece i roditelji su radili. U njihovu kuću dolazili su ilegalci o kojima se Draginja svesrdno brinula kao o svojoj deci. Jednoga dana marta 1942. g. u kuću je stigao najstariji sin Momčilo s jednim drugom-ilegalcem. Dok su čistili oružje, u kuću su upala dvojica fašista i ustremila se na Momčila. Dok se jedan fašista gušao s Momčilom, Draginja mu je zarila nož u leđa. Momčilo je uspeo da pobegne, a Draginja je s mužem odmah uhapšena i uskoro su oboje streljani. I sva četiri njihova sina pala su hrabro za slobodu svoga naroda. Dvojica starijih su uhapšeni i streljani, treći — Strahinja, kao sekretar OK KPJ za južni Banat, herojski je poginuo sa sekretarom PK KPJ Žarkom Zrenjaninom, a najmlađi Relja hrabro je pao kao komesar Južnobanatskog odreda. — Tako se ugasio dom Draginje i Milana Stefanovića.

Bačka

Ustanak u Bačkoj razvijao se u još težim uslovima nego u Banatu. Da bi osigurali svoje pozicije i da bi se pred Mađarima u Bačkoj predstavili kao »oslobodioci«, mađarski okupatori su u samom početku zaveli masovan teror koji je u prvom redu bio uperen protiv srpskog dela stanovništva, osobito protiv kolonista i dobrovoljaca iz I svetskog rata. Ubijanje, deportovanje i odvođenje u logore kolonista: ljudi, žena, dece — bilo je na dnevnom redu prvih dana okupacije.[1]) Okupator je hteo da u samom početku uguši svaku pomisao na otpor.

I pored ovakvih objektivnih teškoća, partijska organizacija u Bačkoj pripremala je ustanak u duhu proglasa CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu. Partijsko rukovodstvo smatralo je da je najvažniji

1) Računa se da je na taj način u Bačkoj ubijeno oko 8.500 civila, oko 10.000 maltretirano i opljačkano, a oko 15.000 proterano u Srem, Banat i druge krajeve. U logore je oterano preko 20.000 osoba, među kojima je bilo i mnogo dece. Samo u logoru u Šarvaru bilo je oko 1.200 dece.

zadatak otupiti oštricu mržnje koju su okupatori sejali među narodima i narodnostima u Vojvodini i boriti se za njihovo jedinstvo i zajednički otpor protiv nemačkih i mađarskih fašista.

Partijska organizacija u Bačkoj imala je najjače uporište u Novom Sadu, gde je na početku ustanka bio jedan deo Pokrajinskog komiteta i Okružni komitet za novosadski okrug. To je i razumljivo, jer je Novi Sad imao dugu slobodarsku tradiciju i revolucionarni radnički pokret koji su, pod rukovodstvom KPJ, dvadeset godina izgrađivali radnici — Srbi, Mađari, Nemci i Slovaci. Među 80 partijaca i oko 200 skojevaca bilo je članova svih narodnosti. Otprilike jedna četvrtina toga članstva u KPJ i SKOJ-u bile su žene i omladinke. Neke od njih sa iskustvom iz predratnog perioda postale su članovi komiteta Partije i SKOJ-a.[1])

Članice KPJ i SKOJ-a bile su uključene u sve forme rada NOP-a. Dosta ih je radilo u agitaciono-propagandnom aparatu i u tehnici koja je bila organizovana pri PK-u. Hvatane su vesti radio-emisija o oslobodilačkoj borbi naroda Evrope i o našem NOB-u, zatim su prekucavane i umnožavane na geštetneru. Ovaj način obaveštavanja poštene javnosti pokazao se vrlo pogodan, a Vesti su postale vrlo popularne i tražene među simpatizerima NOP-a. Izlazile su 2-3 puta nedeljno u tiražu od 1.500 primeraka, a prevođene su i na mađarski jezik. Na ovom poslu bilo je angažovano dosta drugarica: jedne su radile na tehničkoj strani posla, druge su držale vezu sa kuririma koji su Vesti raznosili po celoj Bačkoj. Često su i one same bile kuriri.[2]) Sem Vesti, u tehnici su umnoženi proglasi CK i PK, tri broja Biltena Vrhovnog štaba i jedan broj Borbe.

Narodna pomoć (docnije Narodnooslobodilački fond) bila je forma rada u Novom Sadu, a i u drugim mestima Bačke, gde su postojale organizacije NOP-a, kojom su najviše bile obuhvaćene žene. Ona je funkcionisala od prvih dana ustanka. Za organizaciju Narodne pomoći i za njeno postavljanje na najširu osnovu u Pokrajini bila je zadužena Sonja Marinković. U odborima Narodne pomoći bile su mahom žene. Stvorena je čitava mreža poverenika čiju su većinu opet sačinjavale žene i omladinke. Prikupljena sredstva — novac, namirnice, odeća, lekovi — namenjeni su za slanje paketa zatvorenicima i logorašima, za pomoć ilegalcima, za plaćanje advokata prilikom suđenja zatvorenicima. Organizacija Narodne pomoći brinula se za pronalaženje stanova za ilegalce, za smeštaj prikupljenih namirnica i odeće, kao i tehničkih sredstava za izvođenje diverzija. O takvim stanovima uglavnom su se brinule žene.[3]) U okviru narodne pomoći održavani su sanitetski tečajevi. Organizovanje ovog posla primile su na sebe žene-članovi Partije, a tečajeve su pohađale uglavnom skojevke. Do polovine septembra ove tečajeve završilo je oko 50 Novosađanki.

U vreme priprema za ustanak i na početku ustanka organizovane su vojne desetine i udarne grupe. Njihov je zadatak bio da prikupljaju oružje, da se vojnički obučavaju i da budu spremni za izvođenje diverzantskih akcija. Takvih vojnih desetina bilo je u Novom Sadu oko 40, većinom na periferiji grada, a bilo ih je i u drugim mestima Bačke. Kad je jula meseca dato uputstvo da se počne sa diverzantskim akcijama, drugarice — većinom omladinke — imale su zadatak da učestvuju u njihovim pripremama, a i u samim akcijama. One su prikupljale podatke o okupatorskoj vojsci, o stanovima oficira, o stražama kod pojedinih vojnih objekata. Neposredno pred izlazak prvih vojnih desetina u polje radi paljenja žita, omladinke su izviđale ima li straže u polju i kakvo im je naoružanje. Drugarice su učestvovale i u ispisivanju parola koje su jednog septembarskog dana osvanule na svim važnijim zgradama u centru Novog Sada.[4])

Među omladinkama-skojevkama, koje su u godinama okupacije svoja mladalačka maštanja i devojačke snove podredile borbi protiv okupatora bile su i Grozda Gajšin i Natalija Stankov. Volele su svoj grad i gorele od želje da se svete fašistima za sva njihova nedela. Pripadale su jednom skojevskom aktivu, ali u izvršavanju sitnih akcija nisu čekale direktive. Grozda je sama pokušala da zapali flašom benzina jedan kamion, posipala je kolovoz klinastim ekserima, »ježevima« da bi se neprijateljskim vozilima izbušile gume; Nata je pomagala svome bratu Timi pri prenošenju oružja. Kad je njihov aktiv zbog hapšenja prestao da radi, njih dve su rešile da same izvedu neku veću akciju. Pala je odluka da 19. septembra uveče ubace eksploziv u izloge dve trgovačke radnje u centru grada, čiji su vlasnici bili predsednik i sekretar Kulturbunda. Nisu mogle gledati Hitlerove slike koje su »ukrašavale« ove i druge izloge. Grozda je uhvaćena pri samom izvođenju diverzije, a Natalija je nešto docnije uhapšena. U policiji su ih strašno mučili, naročito Grozdu, koja je posle šestočasovnog mučenja bila sva krvava i unakažena. Izvedene su pred preki sud u Segedinu. Natalija je kao maloletna osuđena na 14 godina robije, a Grozda na smrt. U svojoj 21. godini hrabro i hladnokrvno stala je ispod vešala. U smrt je otišla sa parolom: »Živeo komunizam!«

---

1) Član PK KPJ bila je Gordana Ivačković (uhapšena početkom oktobra 1941. godine; u zatvoru postala izdajnik i nanela ogromnu štetu NOP-u Vojvodine). Član OK KPJ bila je Livija Bem.

2) Vesti radio-emisija hvatane su u kući Julije Cimer. Za tehničku stranu posla bila je zadužena Livija Bem, a njen saradnik bila je Milesa Brkić. Liviju je docnije zamenila Mila Čobanski. Vesti su umnožavane u kući Marije i Slobodana Kovačevića. Iz kuće ih je iznosila Marija dečjim kolicima ispod tek rođene ćerke Slobodanke i predavala ih kuririma na određenim mestima. Na mađarski jezik Vesti su prevodile Agnes Sas i Zora Rakoši.

3) Skladište hrane i drugog materijala (sanitetskog, tehničkog) bilo je u kući Vukice Bursać, čija je sestra Milica bila poznati aktivista. Utočište ilegalcima, pored drugih, davale su majke aktivista, kao što su: Vida Puškar, popularna »Majka Vida« (ćerka Danica bila skojevka), Ljubica Ranisavljević, zvana »Tehnička mama« (jer joj je sin, poznati omladinski rukovodilac pre rata kao učenik Tehničke škole, dovodio drugove kući, a »Mama« ih je izdašno gostila; i snaha joj je bila aktivna), Zorka Tucić, majka Duška Sućova i druge. Gotovo sve su prošle kroz zatvor i imale odlično držanje.

4) Na formiranju desetina i organizovanju diverzija radile su Milesa Brkić i Milica Bursać.

Rad partijske i skojevske organizacije budno je pratila okupatorska policija, koja je revnosno prikupljala podatke da bi u pogodnom momentu zadala NOP-u u Novom Sadu odlučujući udarac. U tome su joj išli na ruku i sami aktivisti koji su u priličnoj meri zapostavili pravila konspiracije i svoj rad učinili tako reći javnim, omalovažavajući i potcenjujući neprijatelja. Ta činjenica, a zatim nekoliko slabih i izdajničkih držanja pred policijom (Gordana Ivačković), prouzrokovalo je da su krajem septembra i početkom oktobra izvršena velika hapšenja. U novosadskom zatvoru, zloglasnoj »Armiji«, našli su se mnogi članovi KPJ, SKOJ-a i odanih simpatizera, među njima i dosta rukovodećih drugova i drugarica. Uhapšeno je preko 30 omladinki i žena, uglavnom partijki i skojevki. Hapšenja su se protegla i na organizacije u unutrašnjosti Bačke — na Bečej, Bački Petrovac, Kisač, Bačku Palanku i druga mesta, posle uspešno izvedenih akcija paljenja kudelje od strane skojevaca. U Bečeju je grupa skojevaca prilikom hapšenja pružila oružan otpor. Među njima je bila mlada Rusinka Irena Provči. Uspeli su da pobegnu u polje, ali su ih žandarmi gonili po krvavom tragu koji je ostao iza ranjenog skojevca Labuda Pejovića. Kad su ih uhvatili, vezali su ih bose za kola i oterali u žandarmerijsku stanicu. Hrabra Irena izdahnula je pod batinama, a nije ni reči rekla.

Pred prekim sudovima okupatora našli su se komunisti svih nacionalnosti Bačke — Mađari, Srbi, Jevreji, Slovaci, Rusini, Česi. U Novom Sadu osuđeno je na smrt i 25. novembra obešeno 11 članova SKOJ-a i partijskih i skojevskih rukovodilaca, među njima i Livija Bem, član OK KPJ.[1])

Mnoge majke komunista, koje su i same pomagale u radu svojoj deci, ostale su ojađene, ali i ponosne na držanje svoje dece prilikom izvršenja smrtne kazne. Ceo Bečej bio je zadivljen hrabrim držanjem bečejskih skojevaca koji su odbili da im se pred streljanje vežu oči, već su, pogleda uprtih u puščane cevi, klicali slobodi i Partiji. Na poslednjem viđenju mladi Bečejac Labud Pejović rekao je majci:

»Mama, ako ti danas vidim suzu, nemoj više nikad govoriti da si moja majka. Teško ću poći u grob ako ti budeš plakala. Fašisti ne smeju da vide naše suze, budi hrabra, mama. Vi ćete brzo biti oslobođeni. Mama, tada napravi zastavu, veliku crvenu zastavu sa srpom i čekićem i zvezdom petokrakom... I kada dođe sloboda, istakni je, mama, u centru Bečeja.«

Majka Gotfrida Hovea nije stigla na oproštaj sa sinom, pa je Gotfrid prišao majci svoga druga Labuda i rekao joj:

»Ljubice, neni, pozdravi moju mamu i reci joj da me ne sahrani u našem groblju, nego zajedno sa ostalima, jer mi svi ginemo za istu ideju koja ne razlikuje veru i naciju.«[2])

Hapšenja komunista i rad prekih sudova u Novom Sadu i drugim mestima Bačke[3]) trajao je do kraja decembra 1941. godine. A tada se okupator sa velikim snagama ustremio na mali Šajkaški partizanski odred, koji je bio na salašima uz Tisu između Žablja i Čuruga, i s natčovečanskim naporima odolevao daleko nadmoćnijoj neprijateljskoj sili i žestokoj zimi. Gonjeni su kao zveri po tiskim zaleđenim močvarama. Najzad je odred bio razbijen. Većina je poginula, a malobrojni ostaci povukli su se s ranjenicima u okolna sela. S njima je bila i jedina žena i bolničarka Odreda teško ranjena Kata Čelović (kroz nekoliko dana ubijena je u raciji).

Da bi pokazao kako je ugrožen od partizana, okupator je svoje uspehe udario na velika zvona. I odmah posle toga, 9. januara 1942. g., organizovao zloglasnu raciju, masovno ubijanje mirnog stanovništva sela Šajkaša. Priređeni su čitavi pogromi. Izvođeni su na Tisu, ubijani i bacani pod led muškarci, žene, deca, starci. Posle desetak dana racija je proširena i na Novi Sad, a zatim na Bečej i druga mesta. Krajem januara sveden je krvavi bilans: ubijeno je preko 3.500 osoba — najviše Srba i Jevreja, ali i pripadnika drugih narodnosti.[4]) Među ubijenima bilo je oko 750 žena, oko 150-toro dece i oko 300 staraca. — Ove racije samo su pojačale mržnju slovenskog življa prema okupatoru, a kod poštenih Mađara izazvale su gnušanje i osudu.

Posle velikih gubitaka krajem 1941. g., NOP u Bačkoj, iako nije bio uništen, početkom 1942. g. bio je primoran na povlačenje. Preostali partijski i skojevski kadrovi prikupljeni su i raspoređeni u druga mesta Bačke sa zadatkom da za NOP pridobijaju nove snage i da se povezuju s najširim masama. Sve veću važnost su dobijala uporišta NOP-a po selima, koja su i odranije postojala, a stvarana su i nova (osobito u selima bačkopalanačkog i žabaljskog sreza, zatim u Vrbasu, Kuli, Turiji i drugim mestima). Velika sela i prostrana bačka polja sa salašima postajala su sve sigurnije utočište aktivistima NOP-a i partizanima, osobito posle formiranja Bačko-baranjskog odreda, u jesen 1943. godine. Kuće koje su ih primale i omogućavale im delovanje nazvane su popularno »baze«.[5]) Većina je imala izgrađena skloništa (takođe nazvana »baze«) u kojima su se za vreme policijskih pretresa i blokada krili ilegalci, a koja su redovno služila za smeštaj propagandnog materijala, oružja i vojničke opreme, a nekad je u njima bila smeštena cela tehnika. Domaćini su bili ili članovi KPJ ili pouzdani simpatizeri, a često samo rodoljubi. Oni su uzimali na sebe

---

1) Ostali su osuđeni na dugogodišnju robiju. Žene su kaznu izdržavale u zatvorima u Mađarskoj i nemačkim zloglasnim logorima Dahau, Bergen-Belzenu i drugim, odakle se neke nisu vratile. Tako je u logoru Ravensbrik spaljena Vera Pavlović, istaknuti partijski i omladinski rukovodilac Novog Sada.

2) Citati iz knjige Đorđa Vasića »Hronika o oslobodilačkom ratu južne Bačke«.

3) U Subotici je oktobra 1941. godine obešena Laura Lola Vol, član OK KPJ. Hrabro je stala ispod vešala, a dželatu je rekla: »Što drhtite, ne vešaju vas!«

4) Među nastradalima najmanje je bilo komunista.

5) Baze su postojale u svim krajevima Vojvodine gde god je bilo NOP-a. Izgleda da su one nastale spontano iz potreba narodnooslobodilačke borbe i nikle su istovremeno u Banatu, Sremu i Bačkoj, mada svaka od ovih oblasti smatra baze svojom specifičnošću.

veliki rizik, jer je prilikom upada fašističke policije od njihove hrabrosti i snalažljivosti zavisio ne samo život ilegalaca već i opstanak njihove, u većini slučajeva, brojne porodice. Ilegalcima su u radu pomagali svi članovi porodice. I najmlađa deca imala su svoje zadatke: da čuvaju stražu, da prenose poruke i propagandni materijal, da pomažu u tehnici. Tako je u Vrbasu, u kući Dragutina i Danice Radanov bila baza zvana »Centar«, koja je ostala neotkrivena kroz ceo rat. Iako su imali šestoro dece, koja su sva radila za NOP, u njihovoj kući je uvek bilo ilegalaca.[1]) Tu je radila i tehnika PK, u kojoj su umnožavane vesti, a spremljen je i umnožen jedan dvobroj »Slobodne Vojvodine.« — Novi Vrbas je bio čisto nemački deo varoši. Pa i tu je bilo nekoliko baza. Najpoznatija je bila kod Ludviga Hengla (učesnika u oktobarskoj revoluciji). Njegova skromna žena Kristina nije se mnogo »razumevala« u politiku, ali je zato njihova baza spasla rukovodioce pokreta ovoga kraja u mnogim kritičnim situacijama. Zbog Kristinine odanosti NOP-u i socijalističkim idejama i zbog njenog poštenog, čovečnog odnosa, drugovi su ovu bazu nazvali »Socijalizam«.

Teško je nabrojati i evidentirati sve baze u Bačkoj. Ali jedna će istina ostati zapamćena: da su glavnu brigu oko ilegalaca i partizana u bazama nosile obične žene — domaćice. One su ih dočekivale i ispraćale, pripremale im hranu i prale preobuku. Ali su one isto tako, češće nego njihovi muževi, pri nailasku fašista u selo, sakrivale drugove i kompromitujući materijal u sklonište, pazeći budnim okom da nešto ne ostane napolju, a onda bi hrabro i na izgled hladnokrvno stale pred policajce tvrdeći da nemaju pojma šta su to partizani. Česti su slučajevi da su baze bile u kućama samohranih žena, udovica ili onih čiji su muževi bili u ropstvu, u logoru ili na prisilnom radu. Njihova hrabrost, snalažljivost i lukavstvo za vreme policijskih pretresa izazivali su divljenje. A njihova materinska briga za drugove, koje su nazivale svojom decom, toplina i ljubav kojom su ih obasipale još i danas žive u sećanju preživelih boraca.

Svi oni koji su prošli kroz bazu nazvanu »Dobro srce« u bačkom selu Parage ne mogu nikad zaboraviti njenu vlasnicu Jelku Popov, zvanu i »Majkica«. Mnoge je ilegalce dočekala i ispratila, ali ni ona ni njeni gosti-ilegalci nisu nikad zaboravili 18. oktobar 1943. godine. Toga dana trebalo je da se u njenoj kući održi sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Bačku. Drugovi su stigli dva dana ranije da bi iskopali bazu za slučaj upada fašista. Baza još nije bila gotova kada je javljeno da veliki broj žandarma i vojnika blokiraju selo. Naređeno je da se otvore kapije na svima dvorištima. I pored više opomena, »Majkica« je kapiju otvorila tek kad su drugovi ušli u dovršenu bazu. Za vreme ove blokade otkrivene su mnoge baze u selu i pohapšeno preko 30 ljudi i žena.[2]) Ali je »Majkica« svoje drugove sačuvala.

Grupa boraca Bačko-baranjskog odreda bila je 12. novembra 1943. g. stacionirana u Bačkoj Palanci. Borci su bili razmešteni u tri kuće. Štab Odreda sa nekoliko boraca i aktivista ovog sreza bio je smešten u kući Lazara i Kate Stojaković, koji su imali sedmoro dece. Među borcima bila je i Lepa Andrić, bolničarka Odreda. Toga jutra u kuću je stigla i Klara Feješ sa važnim porukama za Odred od Oblasnog komiteta. Nije mnogo potrajalo od njenog dolaska kad je ćerka domaćinova viknula da je pun kamion žandarma opkolio kuću. Ilegalci su se na brzinu potrpali u dva skloništa koja su bila u dvema prostorijama. U jedno su ušli Klara, Živko Popović, sekretar SK KPJ i jedan ranjeni borac, u drugo — Lepa Andrić sa još dva druga-aktivista i najstariji sin domaćinov, inače zamenik komandanta Odreda. On je doviknuo Živku da je zaboravio pištolj na krevetu. Dok se Živko vraćao po pištolj, žandarmi su ga primetili i odmah počeli pucati. Drugovi su odgovarali vatrom, bacili su i bombu od koje je poginuo jedan žandarm. Uskoro je pao i ranjeni borac kad je pokušao da pobegne kroz prozor. Klara i Živko branili su se do poslednjeg metka. Najzad su preostalom bombom usmrtili sebe. — Tako je pala Klara Feješ, član Oblasnog komiteta SKOJ-a, neustrašivi i neumorni borac. Pošto je pucnjava prestala, ilegalci iz druge baze jedva su se izvukli ispod gomile nameštaja koje je domaćica Kata, prilikom pretresa kuće nabacala da bi što bolje kamuflirala ulaz u bazu. To je i spaslo drugove. Kad su izišli napolje, naišli su na strašan prizor: između razbacanih stvari ležalo je nekoliko leševa. Domaćina nije nigde bilo — njih i njihova dva sina odveli su fašisti.

Još dok je trajala pucnjava, domaćinov sin mali Perica neopaženo se izvukao iz kuće i otrčao da o blokadi obavesti druge dve kuće u kojima su bili sklonjeni drugi borci iz Odreda. Ovi su odmah ušli u skloništa, a domaćice Živka Ristić i Mica Šijakov su ih zatvorile i sačekale žandarme. I jedna i druga su tvrdile da u kući nikoga tuđeg nemaju mada su žandarmi bili u stanju na samim bazama i čak pokušali da kopaju zemlju. Partizani u bazama držali su odšrafljene bombe i napeto iščekivali najgore. Najzad je nastupila jeziva tišina.

»Tada smo rešili da izađemo napolje — priča jedan borac iz baze Šijakovih. — Žarko sam želeo da poginem na vazduhu i suncu. Meni, kao fizički najjačem palo je u deo da dignem vrata (od baze). Bila su vrlo teška i kad sam konačno uspeo, promolio sam glavu: u štali nije bilo nikoga. Provirio sam kroz vrata — i dvorište je bilo prazno. Onda sam ugledao na pragu kuće strina-Micu. Bila je ogrnuta vunenim šalom. Sačekali smo da dođe do štale. Upitala nas je da li smo gladni i pružila nam svakom po komad hleba. U toj teškoj situaciji osetio sam grč u grlu. Junaštvo boraca

[1]) Ovde su bili »bazirani«: Svetozar Marković, sekretar PK KPJ, Nikola Petrović, Pal Soti, Geza Tikvicki — članovi PK; zatim: Klara Feješ, Đurica Jojkić, Mila Čobanski, Katica Sekicki, Mara Petrović pa i Englez »Stiv« Devidson, član savezničke Vojne misije, kad je boravio u Bačkoj.

[2]) Tada je uhapšena i odana »bazadžika« Roksa Sremac sa sinom Milošem. Odvedeni su u logor gde su izgubili živote.

bledelo je pred herojstvom ove žene koja je imala punu kuću sitne dece«.[1])

Ovakvih i sličnih primera bilo je mnogo i u drugim selima Bačke.[2])

Iako su bačke žene zbog neprekidnog terora i teških uslova u kojima se razvijao NOP na ovom terenu uspele da stvore svoju organizaciju AFŽ tek posle oslobođenja, one su ipak bile velika pomoć aktivistima na raznim zadacima: na prikupljanju priloga za NOF, u tehnici, na obavljanju kurirskih zadataka i sl. Ali su kao »bazadžike« bile najkorisnije i najdragocenije. Mnoge su zbog toga bile maltretirane, hapšene, suđene, odvođene na robiju i u logore, pa i ubijane. Njihova deca, omladinci i omladinke — učesnici NOP-a, takođe su masovno hapšena. Neki od njih uspeli su da se prebace u sremske odrede i vojvođanske brigade, gde su postali primerni borci. Katkada su i majke pošle za njihovim primerom. Tako su iz slovačkog sela Kisača, gde je od prvih dana ustanka radila porodica Kardelis, novembra 1943. g. prebačene u Srem Zuzana Kardelis, sa dve kćeri i Marija Kardelis. Sve četiri su stupile u sremski odred i borile se do kraja rata.

Srem

Pripreme za ustanak u Sremu tekle su nešto sporije nego u Banatu i u Bačkoj, ali su zato bile temeljitije. Presudan značaj za razvoj ustanka u Sremu imalo je oslobođenje trideset dvojice komunista — političkih zatvorenika iz kaznione u Sremskoj Mitrovici koji su, sa grupom sremskih aktivista, pokrenuli ustanak u Sremu.[3]) Prvi partizani pojavili su se u Fruškoj gori, a zatim i u podunavskim i posavskim selima. Do leta 1942. g. na teritoriji istočnog Srema operisala su tri odreda: Fruškogorski, Podunavski i Posavski, a uskoro je u zapadnom Sremu formiran Bosutski odred. Partizani su vršili brojne akcije, a glavni oslonac i podršku imali su u narodu sremskih sela, uglavnom kod srpskog življa. O partizanima su se brinule organizacije NOF-a. Rezultat partizanskih akcija bio je taj da je u leto 1942. g. iz oko 40 sela u Sremu proterana okupatorska vlast. Nju su zamenili narodnooslobodilački odbori koji su izrasli iz Narodnooslobodilačkog fronta. Ova sela postala su partizanska uporišta odakle su partizani odlazili u akcije i kuda su se iz akcija vraćali.

Ustankom je rukovodio Okružni komitet KPJ za Srem koji je, sprovodeći opštu liniju CK KPJ, uspeo da omasovi partijsku i skojevsku organizaciju, tako da je do kraja 1942. g. u Sremu bilo oko 300 članova KPJ i oko 600 članova SKOJ-a, među njima znatan broj žena i omladinki. Oni su se u radu oslanjali na narod sremskih sela, koji se sve masovnije povezivao sa oslobodilačkom borbom. — Sve je to doprinelo da je još u toku 1942. g. ustanak na ovom geografski i strategijski ne baš povoljnom terenu dobio opštenarodni karakter, a Srem postao centar ustanka u Vojvodini.[4])

U ustanak su se sve više uključivale i žene sremskih sela. U početku njihov rad se ograničavao na pomoć ilegalcima i prvim partizanima, i imao je karakter spontanosti i rodoljublja. Ukoliko su odredi rasli, i njihova aktivnost postajala je raznovrsnija. Partijske organizacije sve su više posvećivale pažnju radu sa ženama, pa su zaduživale pojedine članove, uglavnom aktivistkinje, da rade sa ženama.[5]) Gde nije bilo žena — članova KPJ, ta zaduženja dobijali su muškarci. U početku se radilo po manjim grupama žena da bi se ubrzo prešlo na šire forme udruživanja.

Uslovi za formiranje organizacije žena sazreli su sredinom 1942. g., kada je ustanak u Sremu bio u poletu. Zato je OK KPJ za Srem 22. juna izdao uputstvo sreskim komitetima da pristupe stvaranju Antifašističkog fronta žena. U uputstvu[6]) stajalo je da u AFŽ »mogu ući sve žene i devojke koje su protiv okupatora i njegovih slugu i koje su voljne da na bilo koji način pomognu narodnooslobodilačku borbu. Preko AFŽ treba ostvariti borbeno jedinstvo svih rodoljubivih žena Srema: Srpkinja, Hrvatica i drugih. AFŽ treba da obavlja poslove: pružanja pomoći partizanima, skupljanje hrane, odela, šivenja, pranja veša, pletenja čarapa ... U AFŽ-u treba organizovati bolničke kurseve ... žene uvlačiti u partizanske odrede ...«

Uskoro se pristupilo osnivanju mesnih odbora AFŽ, osobito u selima iz kojih je proterana okupatorska vlast. Tu su organizacije žena ubrzo postale glavni oslonac i pomagač mesnim narodnooslobodilačkim odborima. Do kraja 1942. g. u svima tim selima postojale su organizacije AFŽ-a. I ne samo u njima. AFŽ-i su stvarani i u mestima gde je postojala fašistička vlast i gde se moralo raditi strogo konspirativno (na primer Zemun, gde je još 1941. g. bilo 100 prilagača za NOF, Stara Pazova, gde je krajem 1942. g. pored AFŽ-a u srpskom kraju, formiran pododbor AFŽ-a od Slovakinja). Čim su u većini sela jednog sreza formirani mesni odbori, pristupilo se održavanju sreskih konferencija i biranju sreskih odbora AFŽ-a. Tako su do maja 1943. g. sreski odbori izabrani u većini srezova Srema: u zemunskom rumskom, pazovačkom, mitrovačkom, iriškom, karlovačkom.

---

1) Citat iz knjige Đorđa Vasića »Hronika o oslobodilačkom ratu južne Bačke«.

2) Nemoguće je pobrojati sve »bazadžike« u Bačkoj, pa zato evo samo nekih: u Somboru Milanka i Nada Buzadžić, Zagorka Pušin; u Sivcu Nevenka Sadžakova, Olga Rajić; u Tovariševu Sofija i Milka Radonić; u Čurugu (60 baza) Sofija Stojkov, Jeca Šeguljev, Mica Mulić, Sofija Sačin, Anka Čupić, Desanka Dolovac, Jovanka Glavić, Milena i Jelena Čekić; u Gospođincima Dobrila i Smilja Popov; u Begeču Fema Šukić, u Bečeju Persa Burgijašev, Kata Ćurkić, Vuka Vrebalov; u Turiji (30 baza) Danica Sofronić.

3) Bekstvo iz kaznione izveli su noću između 21. i 22. avgusta 1941. godine sami robijaši prokopavši kanal ispod zatvorske zgrade i kaznionskog zida. Prihvatila ih je grupa sremskih komunista, uglavnom članova OK SKOJ-a, među kojima su bile Stanka Veselinov i Rosa Vilić.

4) Geografski, Srem predstavlja uzanu teritoriju, obgrljenu dvema velikim rekama Savom i Dunavom, ispresecanu putevima i železničkim prugama, gusto naseljenu mešovitim nacionalnostima i sa nekoliko jakih neprijateljskih uporišta za vreme rata.

5) Među prvim aktivistkinjama koje su radile sa ženama bile su predratne komunistkinje Draginja Nikšić (poginula marta 1942) i Zora Potiparski koja je zbog komunizma pre rata bila osuđena na tri godine robije.

6) Uputstvo je pisano prema direktivnom članku u listu »Proleter« br. 14—15. za mart—april 1942.

Tada je Okružni komitet dao zadatak jednoj grupi aktivistkinja da izvrši pripreme za konferenciju žena Srema.

Okružna konferencija AFŽ-a za Srem održana je 31. maja 1943. g. u ustaničkom selu Miškovcima, na poluoslobođenoj teritoriji, u tadašnjem rumskom srezu. Konferenciji je prisustvovalo oko 20 delgatkinja iz svih srezova Srema. Neke od njih morale su se, uz veliki rizik, provlačiti kroz neprijateljske zasede i pored fašističkih uporišta dok nisu stigle na konferenciju. Posle referata o dotadašnjem radu organizacija žena razvila se diskusija u kojoj su učestvovale sve delegatkinje. »Jednostavne žene, seljanke — a njih je bilo većina — koje su do juče bile zapostavljene i nisu znale ni za šta drugo sem za kuću, za decu i za ropski rad, govore slobodno u ime svojih organizacija[1]) ... Iznose sa koliko pažnje žene zbrinjavaju naše borce ..., kako se hrabro drže kad padnu u ruke neprijatelju, sa koliko predanosti i volje proširuju i učvršćuju svoju organizaciju. Iz njihovih izveštaja u kojima su s ponosom podvlačile visoke cifre skupljenih priloga ... i isticale broj organizovanih žena u pojedinim srezovima i selima — videlo se koliko sve teže jednom cilju: ne ostaviti ni jedno mesto bez organizacije, ni jednu ženu van organizacije ...« kaže se u jednom članku o ovoj konferenciji.[2])

Iz dalje diskusije videlo se koliko je već u to vreme organizacija AFŽ-a bila masovna. »U našem srezu, i pored čestih upada fašista, ima nekoliko mesta u kojima su sve žene organizovane. Samo u jednom selu naša organizacija broji preko 600 žena ...« izjavila je jedna delegatkinja i dodala: »U jednoj akciji skupile smo veša i namirnica za jednu partizansku četu.« U drugom selu, posle mitinga o 1. maju žene su isekle trube platna i iskitile kolonu partizana. U nekim fruškogorskim selima, posle neprijateljske ofanzive ujesen 1942. g. ostale su bezmalo same žene, deca i starci, jer su muškarci ili otišli u partizane ili su oterani u logore. Ipak ta sela nisu zaostajala u radu iza drugih. »Mi imamo sela u kojima ne samo našu organizaciju već i mesne odbore drže same žene« rekla je delegatkinja iz toga sreza.

Na konferenciji je posebno istaknuto hrabro držanje žena u neprijateljskim naletima i svetli primeri drugarica koje su poginule a fašistima nisu ni reči rekle o svome radu niti su druge izdale. Usvojena je i rezolucija u kojoj su izneseni uspesi u radu AFŽ-a, ali i nedostaci koji su se odnosili na srazmerno mali broj obuhvaćenih žena iz redova Hrvatica, Slovakinja, Mađarica. Isto tako podvučeno je da treba pojačati politički i kulturno-prosvetni rad među ženama. Rezolucijom su obuhvaćeni zadaci u tom smislu, a usvojen je i predlog da se pokrene list za žene. — Sa oduševljenjem su prihvaćeni pozdravni telegrami Centralnom odboru AFŽ-a i vojvođanskim brigadama.[3]) Na kraju je izabran Okružni odbor Antifašističkog fronta žena za Srem.[4])

U leto 1943. g. ustanak u Sremu dostigao je svoj puni razmah. Ustankom je tada rukovodio Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu i okružni komiteti za istočni i zapadni Srem.[5]) Obrazovana su pokrajinska omladinska rukovodstva i Pokrajinski NOO. Formiran je Glavni štab NOV i PO Vojvodine, a u istočnoj Bosni XVI vojvođanska udarna divizija. U Sremu su operisala dva partizanska odreda koja su vršila neprekidne akcije i borbe. Većina srpskih sela bila je oslobođena, a oslobodilački pokret postojao je i u selima sa mešovitim stanovništvom, pa i u fašističkim uporištima, koja su predstavljala oaze okružene slobodnom partizanskom teritorijom. Fašisti su vršili povremene upade u slobodna sela praćene blokadama, pljačkom, ubijanjem, paljenjem kuća, pa i bombardovanjem. Jedini zaklon predstavljala su u takvim danima kukuruzna polja i čuvene sremske »baze«. A kad sve to prođe, narod se vraćao svome »redovnom« poslu. Sve oslobodilačke organizacije, od kojih je svaka znala svoje zadatke, nastavljale su da rade užurbano svaka na svome sektoru. A posla je bilo isuviše: na prvom mestu briga za odrede; tim poslom su rukovodili mesni odbori, a ženske i omladinske organizacije bili su im glavni pomagači; zatim, borba za letinu pod parolom: »Ni zrna žita okupatoru«, koju su sprovodili odredi uz pomoć omladinskih i ženskih udarnih grupa: rad u bolnicama,[6]) radionicama.[7]) — Takav Srem »u kome je vrilo kao u košnici,« bio je »ne samo snažno i neugasivo žarište (ustanka) nego i primer monolitnog jedinstva naroda i masovnosti oslobodilačkih organizacija, primer snage i čistote narodnooslobodilačkog pokreta i raznovrsnih oblika otpora okupatoru i domaćim izdajnicima... Kao što su se u oružanim jedinicama borili naši borci, tako su se junački držali i njihovi kod kuće ... »Pozadina« nije bila samo baza fronta, ona se aktivno borila ... U »pozadini« se ginulo kao

1) Među njima bile su i: Milica Lukač Anča iz Novih Karlovaca (Sasa), prva žena koja se uključila u NOP u ovom ustaničkom selu; zatim Zagorka Grujić Ujna iz Vojke, Ljubica Koldžić-Fatima iz Miškovaca, Vukosava Peinović Žedna iz Fruške gore, Jelena Stanivuković Šilja iz Šida, koja je prva počela da radi sa ženama u šidskom srezu.

2) List »Istina« br. 21, od 10. VI 1943.

3) Aprila 1943. godine na Majevici u istočnoj Bosni formirane su I i II vojvođanska brigada. Osnovu ovih brigada činili su sremski bataljoni koji su se u jesen 1942. godine prebacili u istočnu Bosnu.

4) Za predsednicu OO AFŽ-a izabrana je Mileva Savić Olga, a za sekretara Srbislava Kovačević Marija. Nekoliko dana posle konferencije poginula je Mileva Savić, a na njeno mesto došla je Mira Milošević, seljanka-prvoborac iz Iriga.

5) Radi lakšeg rukovođenja ustankom izvršena je podela Srema na dva okruga sa posebnim okružnim komitetima i rukovodstvima oslobodilačkih organizacija.

6) Prvi kursevi za bolničarke organizovani su u maju 1942. godine u Fruškoj gori. Vodila ih je Zora Potiparski. Uskoro je tu formirana i bolnica čiji je upravnik bio dr Dušan Savić Doda, a politkomesar Ružica Đarmati. Kad su osnovane komande područja, pri svakoj od njih bila je bolnica, smeštena u nekom od oslobođenih sela. Ranjenicima su stručnu pomoć ukazivale omladinke koje su završile bolničarske tečajeve. Prilikom fašističkih upada, ranjenici su sklanjani u baze ili nošeni kolima izvan sela. Ali nekad nije bilo vremena za to. Tada su ranjenici stradali a s njima i bolničarke koje ih nisu napuštale. Tako je u jednoj ofanzivi poginula Frida Anaf iz Zemuna, omiljena »Dunja«.

7) Radionice su takođe bile pod komandama mesta. Bilo ih je od svih zanata. Krojačke su obično držale žene. Jedna krojačka radionica bila je u ustaničkom selu Prhovu. Njome je rukovodila Jelena Grulović, popularna »Tetka«.

i na frontu . . .« piše Jovan Veselinov Žarko, tada sekretar PK KPJ za Vojvodinu.[1])

Sa stvaranjem rukovodstava pokrajinskih NOP organizacija, postavilo se i pitanje, pokrajinskog rukovodstva AFŽ-a. Ali pošto u Bačkoj i Banatu još nije bilo AFŽ-a, formiran je Inicijativni pokrajinski odbor AFŽ-a od dve drugarice. U vrlo povoljnoj ustaničkoj klimi uskoro je ceo Srem bio pokriven organizacijama AFŽ-a. Žene su zavolele svoju organizaciju. Članice odbora, najčešće seljanke, u početku nevične rukovođenju, brzo su izrastale u sposobne rukovodioce. O svome radu podnosile su redovno izveštaje mesnoj partijskoj organizaciji i mesnim odborima, a slale su ih i sreskim odnosno okružnim odborima AFŽ-a. U svojim izveštajima, pisanim neveštim rukopisom, iznosile su stanje u selu, rezultate koje je postigla njihova organizacija, tražile savete; u svojoj skromnosti više su podvlačile nedostatke nego uspehe iako su uspesi bili veliki. Podaci su se slivali u okružnim odnosno pokrajinskom odboru i kao opširni izveštaji dostavljani okružnim komitetima i PK-u KPJ za Vojvodinu.[2]) Članice sreskih odbora AFŽ-a stalno su obilazile mesne odbore; a članice okružnih i pokrajinskog AFŽ-a obilazile su sreske i mesne organizacije.

U jednom opširnom izveštaju PK-u za Vojvodinu i Centralnom odboru AFŽ-a za Jugoslaviju od novembra 1943. g. dat je cifarski pregled organizacija AFŽ-a u šest srezova istočnog Srema:

Broj organizovanih žena u celom okrugu	13.500
od toga nesrpskih narodnosti	500
Broj sreskih odbora	6
Broj članica sreskih odbora	51
Broj mesnih odbora	67
Broj članica mesnih odbora	435

Snabdevanje vojske bila je svakodnevna briga organizacija AFŽ-a. Da bi sabirnim akcijama dali još više poleta, OO AFŽ-a za istočni Srem i PO AFŽ-a organizovali su početkom septembra 1943. g. utakmicu u sakupljanju priloga za vojvođanske brigade u Bosni. Takmičenje, koje je trajalo 10 dana i obuhvatilo svih šest srezova, snažno je zatalasalo ne samo AFŽ već i omladinske i druge organizacije i dalo gotovo fantastične rezultate, iako je sprovedeno na terenu gde su stalno bile partizanske jedinice i gde su fašisti često pljačkali. Pre ovog takmičenja, popularno nazvanog »kampanja«, izvršene su pripreme. OO AFŽ-a izdao je proglas u kome je pozvao Srpkinje, Hrvatice, Slovakinje, Mađarice da se ujedine u takmičenje »ko će više priložiti, ko će više sakupiti za našu vojsku« pod parolom »Svi za vojsku, sve za vojsku!« Uoči takmičenja u svim mestima održani su sastanci i konferencije o organizovanju cele akcije. I utakmica je počela. Takmičio se srez sa srezom, selo sa selom, grupa sa grupom žena. Mada je nemoguće opisati sav polet koji se ispoljio u takmičenju i navesti sve primere, evo bar približne slike jednog dana ove akcije u dva ustanička sela — Mihaljevcima i Karlovčiću (b. zemunski srez) koja su bila među najviše stradalim selima u Sremu:

»Malo sresko selo M. danas je vrlo živo. Pored bombama i mitraljeskim rafalima unakaženih kuća, koje ostavljaju tužnu sliku stradanja i patnji, promiču žurno ženske prilike, većinom u crnini. Svaka od njih nosi neki zavežljaj, korpu ili vreću. Druge, sakupljene u grupi, prepiru se oko nečeg. Treće, opet, neveštim, grubim ciframa, beleže neke rezultate. Otkuda ova užurbanost? Pa danas počinje takmičenje u prikupljanju priloga za našu vojsku . . . Na raskršću, na vidnom mestu, već su istaknuti rezultati današnjeg takmičenja. Tu je naročito živo, čuje se prepirka: »Naš sokak je danas pobedio! Vidi, koliko kod nas ima čarapa, košulja, pa lekova. Gde li samo nađoše ovolike injekcije? Ali čekaj, da vidiš šta će sutra naš sokak dati! Zar mi da izostanemo, to ne možemo nikako dozvoliti!« — »Ja ću sutra dopuniti rubriku žito«, govori postariji seljak. — »A ja sam se pogodila da tri dana vadim krompir kod Nikole i sve što zaradim, daću za naše borce«, — kaže siromašna starica čija su dva sina u narodnoj vojsci. — »A ja ću doneti još jedan ćilim, još koju košulju. Mi moramo na kraju pobediti, videćete samo!« — samouvereno uzvikuje jedna omladinka.

A u selu K. ista užurbanost. Na sve strane organizuje se kolektivno kuvanje pekmeza. Sakupile se žene po grupama, podelile posao, pa se takmiče koja će više skuvati pekmeza, čiji će biti bolji. Omladina pomaže da sve bude što pre gotovo, i svi zajedno pevaju, ori se celo selo. Jedna noć veselog kolektivnog rada, a sutradan preko 300 tegli gusto skuvanog pekmeza gotovo je da se šalje borcima.

Na drugoj strani dežurne preko celog dana primaju i upisuju priložene stvari, uveče sabiraju, a ujutru osvanu rezultati. I opet nastaje prepirka i još jače takmičenje . . .[3])

U završnom delu utakmice održani su mitinzi za jedno ili više sela na oslobođenoj teritoriji i konferencije u neoslobođenim mestima. Među govornicima na mitinzima bilo je i seljanki, koje su sa radosnim uzbuđenjem i ponosom iznosile rezultate svoje »kampanje«, kojima su dokazale koliko vole narodnu vojsku. To su bile prave svečanosti praćene veseljem i pevanjem borbenih pesama. Najviše se pevala pesma: »Vojvođanska brigada ide na juriš, napred . . .« Posebno je bilo svečano u selima zemunskog sreza, jer je to bio srez-pobednik u takmičenju.

Skupljene stvari — među kojima je bilo namirnica svih vrsta, zatim odeće, obuće, rublja, platna, vune, ćebadi, ćilimova, sapuna, duvana, zavo-

---

1) Iz predgovora knjizi Žarka Atanackovića »Srem u NOP-u i socijalističkoj revoluciji«.

2) Kad je u leto 1943. godine uspostavljena veza sa Vrhovnim štabom, Inic. pokrajinski odbor AFŽ-a slao je izveštaje CO AFŽ-u i od njega dobijao savete i propagandni materijal (»Ženu danas« i drugo). Član CO AFŽ-a Mira Morača provela je mesec dana u obilasku organizacija AFŽ-a u Sremu.

3) Članak »iz kampanje« koji je napisala Jela Stojanović član OO AFŽ, štampan je u prvom broju lista »Vojvođanka u borbi«.

ja, raznih lekova, pa do pribora za jelo i četkica za zube — predate su narodnim odborima. Rezultati akcije, iskazani u ciframa po srezovima, prikazani su u posebnoj brošuri. Uskoro su povorke kola sve što je bilo prikupljeno nosile već ustaljenim partizanskim putevima brigadama u Bosnu. Mnogi borci bili su obradovani ne samo poklonima već i pismima koja su našli među darovima sa adresom: »Nepoznatom borcu«. — Ovakve i slične akcije učvršćivale su još više bratstvo između naroda Srema i onoga u Bosni gde su se vojvođanske brigade borile zajedno sa bosanskim brigadama.[1])

Svakodnevna praktična aktivnost žena bila je protkana političkim i kulturno-prosvetnim radom u okviru AFŽ-a. Svaki sastanak, pored praktičnog dela, imao je i svoj politički deo. Čitani su partizanski listovi i diskutovano o događajima na frontu. Žene su učestvovale na priredbama povodom praznika 1. maja ili proslave oktobarske revolucije, a za 8. mart spremale su same program. Neka sela imala su svoje ženske horove, a neke žene glumile su u komadima.[2]) Nepismene su, pored svih poslova, nalazile vremena da svršavaju analfabetske tečajeve koje su držale učiteljice partizanskih škola. Učile su da bi mogle pisati svojim sinovima koji su otišli u »redove« (partizane). Jedna seljanka tek što je naučila slova nevešto je napisala svoj prvi sastav: »Ja sam žena od pedeset leta, pa se mučim, prvi razred učim.«

Političkom uzdizanju žena Srema mnogo je doprinela partizanska štampa. U Sremu je izlazilo nekoliko listova (»Istina«, »Naša borba«, »Slobodna Vojvodina«, »Glas omladine«) koji su donosili i priloge o ženama i njihovoj organizaciji. Najpopularnija i najčitanija bila je »Istina« koja je jedanput nedeljno izlazila od 1942. g. do kraja rata. Pored toga, stizala je »Borba«, a iz Hrvatske »Žena u borbi« i slavonska »Udarnica«. Osobito interesovanje kod žena izazvali su materijali sa I konferencije žena Jugoslavije održane decembra 1942. g. u Bosanskom Petrovcu i obnovljena »Žena danas«. Sve te materijale žene su prorađivale na svojim sastancima. Ali, mada je propagandnog materijala bilo dosta, one su priželjkivale svoj list. Tu želju izrazile su još na Okružnoj konferenciji.

Pripreme za pokretanje lista za žene počele su kad je obnovljen NOP u Banatu i Bačkoj, jer je list trebalo da ima vojvođanski karakter. Pripremne poslove uzele su na sebe članice Inic. PO AFŽ-a i OO AFŽ-a. List je dobio naziv »Vojvođanka u borbi«. Prvi broj izašao je januara 1944. g. i dočekan je sa velikim simpatijama. Osim ovoga, izašla su do polovine 1944. g. još tri broja.[3]) U sva četiri broja objavljeno je više članaka, reportaža, nekoliko pripovedaka i pesama, dosta vesti i kratkih dopisa — o borbi žena za slobodu i ravnopravnost. Preštampavan je i pogodan materijal iz drugih listova (»Žene danas«, »Glasa omladine« i dr.). Bilo je dopisa iz Banata i Bačke, a i nekoliko priloga na slovačkom jeziku namenjenih ženama slovačke narodnosti.

Pored drugarica iz redakcije, saradnici u listu bili su: Jovan Popović, književnik (tada urednik »Slobodne Vojvodine«), koji je urednicama mnogo pomagao svojim savetima; zatim: Stanka Veselinov, Geza Tikvicki, Anka Kmezić, i drugi. Posebnu brigu listu posvećivao je Jovan Veselinov Žarko, politički sekretar PK KPJ za Vojvodinu. — U tehničkom uređivanju lista redakciji je pomagao Vojislav Nanović Joca, urednik »Glasa omladine«. List je izlazio u 1000 primeraka, a umnožavan je u tehnici »Istine«.[4])

Još u toku pripremanja prvog broja lista redakcija se obratila članicama AFŽ-a da preko svojih organizacija šalju dopise. Već za prvi broj stiglo je mnogo dopisa od drugarica sa terena, među kojima je bilo dosta pisanih neveštom rukom seljanki, ali napisanih iskreno i toplo, često u stilu »na narodnu«. — Evo nekih odlomaka iz tih dopisa: »Već je pune dve godine kako sam upoznala ovu borbu — piše seljanka Milica. — Skupljale smo se u jednoj kućici, provodile tu cele noći, slušale vesti koje nam govore kako se bori Crvena armija, kako se bori naša vojska sa fašistima, koji nemilosrdno ubijaju našu decu, videla sam to svojim očima« ... »Meni su fašisti ubili ono što mi je najmilije, moga jedinoga sina — piše jedna majka i nastavlja: »A ponosna sam što sam majka ćerke koja je pošla da osveti brata. Otišla je u Bosnu, ukrala se...« Druga piše u stihovima: »Na osvetu stalno mislim, na pobedu partizana...

---

1) To bratstvo ni do danas nije ostalo fraza. Potiče ono još od jeseni 1942. godine, kada je na terenu Srema kratko vreme boravila VI udarna bosanska brigada. Pri povratku VI brigada je u svom sastavu imala i dva bataljona sremskih boraca koje je povela sa sobom u Bosnu. Narod je svečano ispratio brigadu. Tada je nastala ona i danas popularna pesma:

»Kad su Sremci krenuli iz te Fruške gore
Pa odoše za Bosnu tamo da se bore...
Oj ti Bosno ponosna, visokih bregova,
Evo tebi u pomoć sremačkih sinova...«

Posle oslobođenja neka sremska sela »pobratila« su se sa bosanskim selima i uzajamno se posećuju. Tako se selo Golubinci pobratilo sa Šekovićima u istočnoj Bosni, gde je sahranjeno preko 30 poginulih boraca Golubinčana. Svake godine po stotinu meštana, najviše majki i sestara poginulih, idu u Šekoviće, a ovo selo im uzvraća posete.

2) Zora Filipović iz Novih Karlovaca (Sasa), tada već starija seljanka, igrala je u komadu »Mati« od Čapeka, a Jovanka iz Ležimira, »Crnka Fruškogorka«, napisala je pozorišni komad i igrala u njemu.

3) Urednik je bila Srbislava Kovačević Marija, a članovi redakcije: Dušanka Jovanović Branka, Jela Stojanović, Jelena Popović Marica, Dara Stefanović Vida i Edita Pisker Mila; sve su one i pisale u listu.

4) »Tehnika« je funkcionisala za celo vreme ustanka u Sremu. Najpre je to bila samo pisaća mašina i ciklostil, odnosno gešteter za umnožavanje. U takvim »tehnikama« najviše su radile žene. Tako je u Zemunu bila »tehničar« Margita Vuk (za celo vreme rata); u »Istini« su radile Draginja Nikšić (dok nije poginula), Edita Pisker Mila (dok nije prešla na rad u OO AFŽ-a). — Docnije su stvoreni čitavi tehnički aparati pri organizacijama. U Okružnoj tehnici umnožavana je »Istina« i drugi okružni listovi. Od 1943. godine radila je mala štamparija u bazi na jednom salašu. Tu su štampani listovi »Naša borba« i »Slobodna Vojvodina«, a odštampano je i više brošura. Svi listovi su kurirskim vezama stizali u sve krajeve Vojvodine, pa i do Vrhovnog štaba. — »Vojvođanka u borbi« slata je redovno Centralnom odboru AFŽ-a, zatim oblasnim odborima Slavonije i istočne Bosne, s kojima je PO AFŽ-a održavao vezu.

Jer svi znate da ja imam jedinicu, ćerku milu, dobrovoljno otišla je s drugovima u »liniju« (partizane). — I tako dalje.

I za druge brojeve stizali su dopisi. Posebno su bile zapažene pesme Stane Petrović Nane iz sela Karlovčića, koje su izražavale neodnegovan, samonikli pesnički talenat ove seljanke. Evo jedne od njih štampane u »Vojvođanki u borbi«:

RASTANAK

Majko, zašto si tako zabrinuta, tužna?
Ponekad tvoje oči suze mute,
Pa usta, koja mi nežne reči govorahu,
Sad nemo ćute i ćute.
Na mene kradom topli pogled baciš,
Maštanjem tvojim sad daleko ti si.
I kao da mi nešto hoćeš da uskratiš,
A to nikad nisi . . .
Znam, moj odlazak je uzrok bola tvoga.
O, majko, nemoj da budeš tako slaba, nejaka,
Već hrabra, hrabra i kao bedem jaka,
Jer čovek u ova burna vremena
Treba da je tvrđi i od kamena.
Zar da nam i buduće pokolenje čami
Kô sužnji, u večnom ropstvu u tami?
Ja ću otići — jer svest me zove
Da damo zemlji nove plodove,
Ljudima svetlost umesto mraka.
Ne daj da ti zloslutna misô po glavi luta,
No reci: »Zbogom, sine, želim ti srećna puta!«
Al' nad njim sa strepnjom i žudnjom,
Bdila je ona dvadeset leta,
A za momenat može da padne
Od mrska zrna dušmanina kleta.
To majci pamet ometa,
Pa radost, želje i nade,
U dubok ponor odu.
Šta će joj tada svetlost? —
Ne mari ni za slobodu.
Ali te njene misli rečima i ne zbori,
Jer u njoj ljubav majke i svest visoka se bori.
Da je potrebno — ona saznaje —
Zbaciti lance ropstva vekovna,
Skinuti s lica tamne feredže . . .
I čedo — najveće blago — od sebe daje
U borbu svetu — bez suza, bez plača.
Jer svest visoka majčinu ljubav — nadjača . . .
»Za svetle ideale i za budućnost bolju,
Pođi mi srećno, sine, i imaj čvrstu volju!«

Iako je izlazio kratko vreme, list »Vojvođanka u borbi« odigrao je značajnu ulogu u buđenju žena Vojvodine i u njihovom mobilisanju u oslobodilačkom ratu.

Da bi se aktivistkinje AFŽ-a — članice mesnih i sreskih odbora što više osposobile za rukovođenje svojom organizacijom, održavani su kratki politički kursevi. Većina odbornica bile su seljanke koje su sa uspehom obavljale sve praktične zadatke, ali im je nedostajalo političko znanje o ciljevima i karakteru oslobodilačkog rata. Od jeseni 1943. do proleća 1944. g. održana su četiri takva kursa: dva za sreske, dva za mesne članice odbora AFŽ-a. Kroz sva četiri kursa prošlo je preko 60 odbornica, među njima 2—3 drugarice iz Bačke i Banata. Kurseve je organizovao PO AFŽ-a u OO AFŽ-a, a PK KPJ je pomogao u pravljenju programa i dao potrebnu literaturu. Za smeštaj i ishranu brinuo se Mesni odbor AFŽ-a onoga sela gde je kurs radio. Program je obuhvatao desetak tema,[1]) a predavači su se trudili da ga izlažu što pristupačnije s obzirom na sastav slušateljki. Posle predavanja sledilo je proučavanje teme po grupama, a zatim propitivanje. Vreme odmora prolazilo je u pravljenju zidnih novina, u zabavi i pevanju borbenih pesama. — Na kraju kursa održana je završna konferencija sa propitivanjem i ocenjivanjem kursistkinja, kojoj su prisustvovali članovi mesnog odbora i predstavnici drugih organizacija iz mesta. Posle toga priređena je skromna svečanost.

Opšti uspeh ovih kurseva za žene bio je iznad očekivanja s obzirom na uslove pod kojima se radilo (dva kursa omela je fašistička reakcija, ali su ipak završena) i na sastav kursistkinja, među kojima je bilo dosta seljanki. Ali i one su se, sa začuđujućom upornošću, trudile da savladaju program.

Kratki politički kursevi višestruko su bili od koristi organizaciji AFŽ-a. Učesnice kurseva prenosile su stečeno znanje na ostale žene u selima; zatim, one same osposobljavale su se za umešnije rukovođenje organizacijom i sticale samopouzdanje i uverenost u sopstvenu vrednost; najzad, život u kolektivu, drugarstvo i atmosfera koja je vladala među ženama ostale su im u trajnoj uspomeni.

I u zapadnom Sremu organizacije AFŽ-a razvijale su se slično onima u istočnom Sremu, mada nešto sporije. Okružna konferencija žena održana je 25. septembra 1944. g. u prisustvu oko 200 delegatkinja. Konferencija je imala manifestacioni karakter kao i sve konferencije tih dana u predvečerje oslobođenja. Izabran je Okružni odbor AFŽ-a od 19 drugarica, među kojima je, pored Srpkinja, bilo i Hrvatica, Rusinki i Slovakinja. Za predsednicu izabrana je Sata Milutinović, seljanka iz Molovina.[2])

Ovim prikazom nije bilo moguće obuhvatiti i druge aktivnosti žena Srema u oslobodilačkom ratu, na primer: rad u narodnooslobodilačkim odborima;[3]) straže, koje su žene držale na kraju sela budno pazeći da u selo ne uđe neko bez partizanske propusnice; obrađivanje »drugarskih« bašta i njiva (onih porodica čiji su svi članovi bili u partizanima); učešće u udarnim grupama u borbi za žetvu ili u raskopavanju puteva i rušenju mostova da bi se sprečili neprijateljski kamioni

[1]) Program je pravljen po ugledu na program za niže kurseve AFŽ-a i štampan u »Ženi danas« br. 32. Među temama bile su i: Žena kroz istoriju, O fašizmu, Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, Uloga žene u NOP-u, Antifašistički front žena. Predavači na kursevima bile su: Dušanka Jovanović Branka, Luna Koen Lela, Dušanka Jeremić Sofija, Edita Pisker Mila, Srbislava Kovačević Marija, Vida Mamužić Drinka i druge.

[2]) Referate na konferenciji držale su Mira Medić, član OK KPJ za zapadni Srem i Zora Potiparski. U pripremanju konferencije učestvovale su: Milka Bobinac, Jolan Levinger Mira i Luna Koen Lela, aktivistkinje na tome terenu.

[3]) U leto 1944. bilo je oko 300 žena u raznim narodnooslobodilačkim odborima.

da uđu u selo, i tako dalje. Teško je opisati sve napore i izneti sve opasnosti koje su vrebale žene-kurire, kakve su bile Ivanka Stojanović iz pazovačkog sreza, ili Jelena Najić iz zemunskog sreza, ili tetka Ljuba iz iločkog sreza. One su za celo vreme rata obavljale taj naporni posao. Persa Barać iz rumskog sreza, koji je vodila jedinice iz donjeg Srema u Frušku goru, nije ostala do kraja rata na toj dužnosti, jer je poginula od neprijateljske zasede zajedno sa sinom kada ga je vodila u partizane.

Izostavljen je i rad ženske omladine koja predstavlja zasebno poglavlje u oslobodilačkom ratu Srema. Njeni podvizi u pozadini bili su ravni podvizima omladine u jedinicama.

Zasebno poglavlje čini i učešće žena i omladinki Srema (i cele Vojvodine) u odredima i vojvođanskim brigadama, gde su bile ne samo požrtvovane bolničarke[1]) već i dobri borci i rukovodioci[2]) i ginule hrabro kao i njihovi drugovi kličući Partiji i Titu.

Bilo je žena i omladinki Srema koje su rukovodile partijskim i skojevskim radom u srezu odnosno u okrugu, kao što su: Stanka Veselinov Seka, Zora Krdžalić Zaga, Aleksandra Mladenović Zdenka, Anka Kmezić, Jovanka Petković Jelka, Ruža Đurđević Crna i druge. — Nemoguće je nabrajati dalje, a da se ne učini nepravda mnogima.

Celokupan rad žena, kao i NOB Srema uopšte, pratili su stalni fašistički naleti i reakcije. — Za vreme tzv. »Velike ofanzive« i akcije zloglasnog Viktora Tomića u jesen 1942. g. stradalo je oko 6000 lica, a oko 10.000 odvedeno je u logore. Među njima bilo je mnogo žena, omladinki i dece. Masovna streljanja izvršena su u Sremskoj Mitrovici i Vukovaru. Čitave kompozicije nosile su narod sremskih sela u Jasenovac i Staru Gradišku. Zatrte su čitave porodice, a neka sela ostala su skoro potpuno bez muškaraca u snazi (na primer, Grgurevci i Bukovac u Fruškoj gori), ali su žene u njima nastavile da rade i da se bore. Teško će se ikada znati tačne cifre koliko je žena stradalo u prošlom ratu. Ali se zna da u Sremu nije zabeležen ni jedan slučaj izdajstva ni slabog držanja žena pred fašistima.

Među prvim partizankama Srema bile su Jovanka Gabošec i Kaja Relić. Uhvaćene su u proleće 1942. g., a 6. maja sa grupom rodoljuba izvedene na streljanje u Sremskoj Mitrovici. Pre nego što su ih pogodili puščani meci, Jovanka je prišla ustaškom oficiru, pljunula mu u lice i uzviknula okupljenom narodu: »Braćo, mi ginemo samo zato što smo se borili za slobodu.« Zatim su obe klekle pored iskopane rake i zapevale: »Ustajte, vi zemaljsko roblje . . .«

U jednoj fašističkoj raciji uhvaćena je Danica Andrin, predsednica AFŽ-a u malom fruškogorskom selu Svilošu i majka troje dece. Iako su joj zapretili streljanjem, nije htela ni reči da kaže o svojoj organizaciji. Kada su je stavili pred puščane cevi progovorila je: »Gledajte, fašisti, kako umire žena koja voli svoj narod.«

Za vreme blokada sela fašisti su terali narod, većinom žene, decu i starce, u crkvenu portu i tražili da im se izdaju partizani i prokažu baze. Zagorka Gavrilović[3]) i Sofija Vesić iz Mihaljevaca nad iskopanim rakama ostale su neme iako su u kući imale partizane sakrivene u bazi. Dale su primer celom selu. — Omladinku Rajku Krunić, seljanku iz Prhova, ubili su fašisti u dvorištu njene kuće, jer je odbila da ide na rad u Nemačku. — Takvih primera bilo je mnogo i nemoguće je sve izneti, kao što je nemoguće opisati masovne pogibije ljudi, žena i dece u selima kao što su Bosut, Grk, Rača koja su tako reći bila opustela.

Posle oslobođenja Vojvodine žene su pregle na nove zadatke: rad u bolnicama, zbrinjavanje dece bez roditelja, pomoć porodicama čiji su članovi izginuli ili su bili u vojsci, skidanje letine i obrada polja i drugo. Najveći deo tih poslova obavljale su u svojim organizacijama koje su sada formirane u svakom mestu Pokrajine. Do kraja 1944. g. održane su i u svih pet okruga Bačke i Banata okružne konferencije i izabrani okružni odbori AFŽ-a. Najzad je 1. i 2. januara 1945. g. u Novom Sadu održana Pokrajinska konferencija uz učešće 650 delegatkinja — predstavnica svih naroda i narodnosti Vojvodine, seljanki, radnica, intelektualki. Posle pozdravnih govora i referata o ulozi žena Vojvodine u oslobodilačkom ratu razvila se diskusija u kojoj su učestvovale odbornice AFŽ-a, borci, bolničarke, majke koje su imale sinove i kćeri u jedinicama od kojih su mnogi izginuli. Majke je predstavljala Krista Badanjac iz sremskog sela Laćarka, koja je imala devetoro dece u borbi. Ona se na konferenciji obratila svim ženama i majkama Vojvodine:

»Drage drugarice, majke Bačke i Banata, ja kao majka iz Srema pozivam vas da stupite sa ostalim ženama Vojvodine u Antifašistički front žena i da aktivno pomažete našu Narodnooslobodilačku vojsku, koja tako hrabro goni neprijatelja zajedno sa Crvenom armijom. Drugarice, to je naša dužnost, dužnost kao majki, kao sestara da što pre nestane nemačkog fašizma. Drugarice, ja sam majka koja ima osmoro dece u partizanima i jedno u logoru, od kojih je četvoro palo za slobodu. Ja sam sa svojom decom rušila prugu kod Martinaca. Ja sam svoju decu izgubila, ali nisam klonula, jer znam da su pali za slobodu. Zato pozivam majke da budu hrabre i istrajne u ovoj teškoj ali slavnoj borbi.«

KOSOVO

Teritorija Kosova i Metohije aprila 1941. g. podeljena je na tri dela. Najveći deo pripao je italijanskom okupatoru u okviru »Velike Albanije« — Priština, Uroševac, Gnjilane, Prizren, Đakovica, Peć, Istok, Srbica, Orahovac, Suva Reka i Dragaš.

---

1) Poznate bolničarke bile su, na primer, Velinka Avramović i Živka Lazić iz Srema, pa Gordana Stankov iz Bačke i mnoge druge; rukovodilac saniteta pri Glavnom štabu bila je Anka Jovičić Beba.

2) Janja Dragojlović bila je komandant bataljona, Dušanka Jovičić Nađ komesar bataljona, a Anka Daus Crna zamenik politkomesara XI vojvođanske brigade.

3) Slučaj Zagorkin opisao je književnik Jovan Popović u jednoj od svojih legendi — »Kad je mogla Zagorka, i mi ćemo...«

Nemci su zadržali teritoriju kosovsko-mitrovačkog (zvečanskog), vučitrnskog i lapskog sreza (Podujevo). Bugarima su pripali Kačanik i neka sela gnjilanskog i uroševačkog sreza.

Prisustvo nemačkog i italijanskog okupatora, uz njih i bugarskih fašista, nedićevaca i domaćih albanskih plaćenika predstavljalo je prisustvo jakog, brojnog i organizovanog neprijatelja orijentisanog u prvom redu na borbu protiv KPJ i antifašističkih snaga iskorišćavajući postojeće nacionalne, verske i druge suprotnosti, raspirujući šovinističku mržnju i razdor među narodima u ovoj oblasti. Na taj način je stvarana izuzetno teška situacija za razvitak narodnooslobodilačke borbe. Iako u posebno teškim uslovima, razvoj narodnooslobodilačke borbe i svih vidova otpora fašizmu na Kosovu i Metohiji stalno je napredovao. U takvim uslovima i u sprovođenju zadataka koje su KPJ i njen Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju postavljali pred komuniste i rodoljube razvijao se antifašistički pokret u kome su mesto, uloga i aktivnost žena ovoga kraja bili od velikog značaja.

Ne priznajući okupatorsku podelu Oblasti, Oblasni komitet KPJ za Kosmet je stalno pozivao narode čitave Oblasti na bratstvo i jedinstvo i sa ostalim narodima Jugoslavije u jedinstvenu borbu i oružane akcije protiv fašističkog okupatora.

Partijska organizacija Kosmeta ušla je u ratne događaje sa preko 25 drugarica predratnih članova i kandidata KPJ. Od toga samo u partijskoj organizaciji u Peći, jednoj od najbrojnijih pre rata, bilo je 17 drugarica članova i jedan kandidat KPJ.

Neke drugarice su još 1941. g. otišle za Crnu Goru, neke su tokom rata hapšene ili odlazile u partizanske jedinice, a na njihovo mesto su dolazile nove. Prema razvoju i prodiranju NOP-a u pojedina mesta i sela i broj drugarica se povećavao. One su birane i u mesne i sreske komitete KPJ.

Drugarice su pod teškim uslovima živele, kretale se i partijski radile ilegalno. Mnoge od njih su išle sa feredžom, oblačile se u odeću baba, boravile u raznim kućama, spavale po dvorištima, menjale mesta, izvršavale partijske zadatke i organizovale omladinu i žene u gradovima i selima. Odlazile su na sastanke i u obližnja sela, stvarale punktove u njima. Prisustvovale su redovno i aktivno sastancima partijskih ćelija, aktiva SKOJ-a i organizovale konferencije žena koje su održavane u kućama aktivista i saradnika NOP-a u gradu i selima.

Oblasni komitet KPJ za Kosmet u svakoj prilici je isticao značaj rada sa ženama. Na februarskom savetovanju Oblasnog komiteta 1942. g., osuđen je sektaški odnos prema ženama i omladini, kao i u pogledu njihovog prijema u članstvo KPJ.

Pridobijanje albanskih devojaka i žena za NOP bio je poseban zadatak svih partijskih organizacija, a osobito drugarica članova KPJ i SKOJ-a. Ulagani su stalni napori pojedinačnim radom da se i one povežu i uključe u pojedine njima pogodne aktivnosti i akcije antifašističkh organizacija. Isticano je da učešće i pomoć NOB-u, pored doprinosa nacionalnom oslobođenju svih naroda ispod fašističkog jarma, ženi Albanki posebno donosi slobodu, prava i raskidanje okova ropstva u kojima su je feredža i običajne navike vekovima držale. Žene albanske narodnosti iz porodica članova KPJ, SKOJ-a i partizanskih porodica u Đakovici, Peći, Prizrenu, Kosovskoj Mitrovici i Prištini, među prvima su primljene u KPJ. Tako je krajem 1945. g. među 400 članova KPJ u Oblasti bilo i 7 žena albanske narodnosti.

Pretežan deo članova KPJ bio je mlad, nedovoljno iskusan. Zbog toga je i posebna pažnja posvećivana njihovoj teorijskoj izgradnji. Od kraja 1941. i osobito u 1942. g. organizovani su partijski kursevi iz teorije marksizma-lenjinizma na kojima su aktivno učestvovale i drugarice članovi KPJ. U Peći je održan kurs iz Osnova lenjinizma. U drugoj polovini 1942. g. organizovane su vaspitne grupe za kandidate KPJ. U Vučitrnu su članovi KPJ izučavali Istoriju SKP (b). U selu Vrelo (Priština) radio je partijski kurs na kome su obrađivani Istorija SKP (b) i Pitanja lenjinizma. U Prizrenu je organizovan partijski kurs sa temama iz Dijalektičkog materijalizma, Nacionalnog pitanja i Istorije SKP (b), a 1943. g. obrađena su pitanja o Partiji, NOB-u i osnovnim principima marksizma. I u drugim mestima održavani su slični kursevi kojima su prisustvovale i drugarice.

U nedostatku materijala za teorijsku izgradnju članova KPJ pribegavalo se njegovom umnožavanju (Istorija SKP (b), Osnovi lenjinizma i dr.). Zbog toga, kao i radi obaveštavanja članstva KPJ, SKOJ-a i ostalih pripadnika NOP-a o političkoj situaciji u svetu, našoj zemlji, Oblasti i gradu, o borbama na frontovima i partizanskim akcijama, organizovane su još od 1941. g. partijske tehnike u kojima je radio i jedan broj drugarica.

Još krajem juna 1941. g. partijska organizacija u Peći organizovala je slušanje, umnožavanje i raznošenje radio-vesti. U početku su prepisivane rukom, a kasnije kucane na mašini i izvlačene na presi. Rađene su svakog dana na srpskom i povremeno i na albanskom jeziku. Pored vesti Moskve, Londona, »Slobodne Jugoslavije« i dr. o situaciji na frontovima donosile su komentare o situaciji u našoj zemlji, posebno na Kosmetu i u gradu, upozoravale kada se priprema hapšenje itd. Po vesti je dolazio određen broj drugova i drugarica, uzimao ih i kamuflirane prenosio na punktove po rejonima, a odatle su ih drugi prenosili na čitanje u kuće pripadnika NOP-a. Čitane su svakodnevno članovima jedne ili više porodica na manjim ili većim skupovima ili pojedinačno. Za vreme tih skupova stražarili su omladina, žene i pioniri. Vesti su nošene i po selima, ponekad i za Plav i Gusinje. Prenošenje vesti uglavnom su obavljale skojevke, žene i pioniri organizovano, tačno i uredno. Na presi su rađeni i proglasi SK, umnožavane i pojedine glave Istorije SKP (b) i drugi materijal. Tehnika SK je imala i šapirograf na kome su umnožavani leci i proglasi. I pored velikog broja pretresa kuća i prebacivanja iz kuće u kuću ni tehnika ni njeni delovi za čitavo vreme rata u Peći nisu pali u ruke neprijatelju.

Partijska tehnika u Prištini radila je i pored čestih prebacivanja zbog terora i pretresa. U Prizrenu, Uroševcu i Kosovskoj Mitrovici takođe drugarice su slušale, umnožavale i prenosile radio-vesti u

HISTORIJSKI MUZEJ BIBLIOTEKA SARAJEVO

gradu i selima. Iz Đakovice su drugarice prenosile letke i u druge srezove, osobito u prvoj polovini 1942. g., kada je ovde bilo sedište Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Tehnika i njeni delovi povremeno su sklanjani i radili u pojedinim selima. I u najtežim danima u blokadama i racijama, u dubokoj ilegalnosti, zahvaljujući i brizi žena koje su je čuvale i obezbeđivale tehnika je radila.

U svakom mestu na Kosmetu gde je postojala partijska organizacija ogroman značaj imale su baze i skloništa po kućama, što je omogućavalo ilegalcima rad, održavanje sastanaka čuvanje prikupljenog materijala itd. Baze su doprinele da su se drugovi i drugarice ilegalci mogli duže ili kraće vreme održati i raditi u uslovima terora, neprekidnih progona i pretresa kuća. U svakoj od njih pored tehnike i njenih delova sklanjan je i drugi partijski materijal, oružje i drugo. Držane su u strogoj tajnosti, a vezu sa njima održavali su određeni drugovi i drugarice. Sa razvijanjem partijskih organizacija, odlaženjem drugova i drugarica u ilegalnost, proširivanjem NOP-a i okupljanjem sve većeg broja ljudi povećavan je i broj baza i skloništa u gradovima i selima. Ilegalci iz gradova prelazili su u sela i obratno. Dok su bili sklonjeni i boravili u bazama i skloništima, ilegalni partijski radnici su smatrani za članove porodice i više od toga. Iako u oskudici i nemaštini, te porodice su se brinule za ishranu ilegalaca, brinule za njihovu sigurnost i pomagale im u radu. Neke kuće su bile sigurne baze, skloništa i skrivnice za čitavo vreme rata. Nije bilo slučaja da je neka baza prokazana fašistima.

Gotovo nije bilo crnogorske i srpske kuće u Peći i Vitomirici u kojoj nije duže ili kraće vreme boravio koji ilegalni drug ili drugarica. Žene, skojevci i deca održavali su vezu između ilegalaca. Kada bi u jednoj usled pretresa bio nemoguć opstanak ilegalaca, odmah je stvarana nova baza i obezbeđivan smeštaj. Vitomirica je bila baza za ilegalne partijske radnike i iz Peći i okoline. U skrivnicama je bilo i oružje i sanitetski materijal. Bilo je vrlo malo kuća koje nisu imale skrivnicu u kojoj je moglo da se skloni oružje i drugi materijal.

U Đakovici, Prištini, Prizrenu, Kosovskoj Mitrovici, Uroševcu, Gnjilanu i mnogim selima veliki broj žena primao je i čuvao ilegalce. Kuće nekih žena bile su poznate kao baze i svratišta za ilegalce i kurire.

Održavanje veza između partijskih organizacija i ilegalnih partijskih rukovodstava i radnika, pored drugarica članova KPJ i SKOJ-a koje su se još legalno kretale, snalažljivo i sa uspehom obavljale su i žene i pionirke. Zahvaljujući njima radio-vesti i druga obaveštenja koja su svakodnevno izlazila dopirala su u određeno vreme u svaku kuću. O razvoju događaja, o svakoj novoj akciji koju je nameravao da preduzme okupator, o hapšenjima ili pripremama za njih, koliko se do njih moglo doći, o pretresima koji su gotovo svakodnevno izvršavani, svaka kuća je bila odmah obaveštavana. Zbog toga, iako su kuće blokirane i pretresane, ljudi hapšeni, materijal na vreme sklanjan nije padao u ruke neprijatelju. Ovo je bilo od velikog značaja za partijsku organizaciju Kosmeta. U selima su radi nesmetanog održavanja sastanaka organizacija, komiteta KPJ, SKOJ-a i drugih žene čuvale stražu, otkrivale neprijateljske špijune itd.

Pored održavanja veze između partijskih i drugih organizacija, obavljanja kurirskih zadataka u gradovima i selima u Oblasti i sa partizanskim odredima, održavane su veze i prenošen partijski materijal u Srbiju, Crnu Goru i Albaniju.

U oktobru 1941. g. na zadatku uspostavljanja veze između Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet grupa od 10 drugova, među kojima je bila i Draga Medenica, predratni član KPJ iz Vitomirice, poginula je u planini Hajli.

Žene Prizrena koje su obavljale kurirske zadatke često su znale sadržaj pošte koju su prenosile i u slučaju provale i opasnosti od neprijatelja mogle su ga preneti usmeno. Odigrale su veliku ulogu u prenošenju oružja i dr. u džakovima žita, vune, u slami, senu itd., pisanog materijala u hlebu, hrani i dr., pisama u vešu, čarapama, opancima itd.

Na Kosmetu je i pre rata bio razvijen rad KPJ među omladinom. Posebno je bila okupljena studentska i srednjoškolska omladina. Zavisno od rada i razvoja partijskih organizacija u gradovima i pojedinim selima razvijala se i organizacija SKOJ-a.

U organizacijama SKOJ-a pre rata bilo je dosta omladinki. U Peći, gde je još pre rata postojao i MK SKOJ-a, skojevska organizacija je bila jedna od najbrojnijih u Oblasti. U gradu i selima Vitomirica, Dubovik, Goraždevac i Zlokućane u aktivima SKOJ-a bilo je oko 80 omladinki. U Đakovici, Prištini, Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici je, takođe, u aktivima SKOJ-a pre rata bilo skojevki učenica, studentkinja i radnica. Od 1941. g. u ovim mestima je broj skojevki bio dvostruko veći nego pre rata. Stvaraju se mesni komiteti SKOJ-a, novi aktivi u koje je tokom rata primljen veliki broj omladinki, od kojih su neke radile ilegalno, sklanjale se u sela i tamo nastavljale rad, bile hapšene ili odlazile u partizanske odrede. U Uroševcu, Gnjilanu, Vučitrnu, Orahovcu i drugim mestima od 1942. g. stvarani su aktivi SKOJ-a, a osobito se razvio rad u selima gračaničkog sreza (Priština). U mnogim selima u aktivima SKOJ-a bio je veliki broj omladinki. U Đakovici je od 1942. g. i kasnije u aktivima SKOJ-a bilo više od 30 skojevki, a od toga 15 Albanki. I pored hapšenja skojevaca i razbijanja omladinskih organizacija broj članova SKOJ-a je u svim mestima stalno rastao. Tako je, na primer, krajem 1942. godine taj broj iznosio preko 2.000, među kojima je bio znatan broj omladinki.

Članovi SKOJ-a su u čitavoj oblasti bili organizovani u aktivima koji su bili ili mešoviti ili odvojeno ženski i muški.

Međutim, kasnije Oblasni komitet SKOJ-a za Kosmet je upozorio na nedostatke u organizacionom pogledu i radu SKOJ-a i istakao:

»Krupan nedostatak[1]) u osnovnim jedinicama je i neravnomernost u uzdignutosti između muških i

[1]) Iz zaključaka Oblasnog savetovanja SKOJ-a sredinom avgusta 1942. godine u Suvom Dolu — dok. br. 487, k. 27 u Zavodu za istoriju Kosova.

ženskih aktiva. Usled objektivnih teškoća u nekim mestima te jedinice nisu stvarane kao mešovite, a neke organizacije su shvatile da uopšte treba stvarati odvojene aktive i time još više pogoršale stvar. Ovo isto važi i za odvojene šiptarske aktive.

...Prekinuti sa praksom izdvajanja šiptarskih aktiva, kao i muških i ženskih i spojiti ih gde za to postoje uslovi.«

Zadaci ženskih aktiva SKOJ-a i svake skojevke ponaosob bili su osobito značajni u okupljanju ženske albanske omladine:

»Aktivi ženske omladine[1]) treba da ulože maksimalne snage da se — uporedo sa jedinstvom srpske i crnogorske omladine — ozbiljno pozabave pitanjem prodiranja među šiptarskom ženskom omladinom, da nju upoznaju sa današnjom borbom, da kod nje razviju interesovanje i da je uključe u borbu protiv fašizma.«

Aktivi SKOJ-a su u svim mestima bili organizovani prema rejonima koje su pokrivale i partijske organizacije. Na sastancima aktiva govoreno je o borbi i akcijama protiv okupatora, čitane su radio-vesti i diskutovalo se o političkoj situaciji, proraďivali su se proglasi i drugi partijski materijal, proučavali su »Razvitak društva«, »Osnove lenjinizma« i dr. Članovi SKOJ-a su učestvovali u aktivnostima i akcijama partijskih organizacija.

Od kraja 1941. i 1942. godine u svim mestima se formiraju jezgra SKOJ-a, sastavljena od sekretara aktiva i jednog broja uzdignutijih drugova i drugarica, koja su bila rukovodstva skojevskih organizacija po rejonima.

Avgusta 1942. g. u Suvom Dolu (Priština), u prisustvu sekretara Oblasnog komiteta KPJ Bore Vukmirovića, održano je oblasno savetovanje SKOJ-a kome su prisustvovale i drugarice iz Prizrena, Uroševca i Prištine. Na njemu je pored ostalih istaknut i zadatak većeg okupljanja ženske omladine.

Istovremeno sa formiranjem aktiva SKOJ-a stvarane su i vaspitne grupe u kojima je pored članova SKOJ-a okupljana i antifašistička omladina, kao i posebne grupe antifašističke omladine. Tako je sredinom 1942. g. počelo okupljanje sve antifašističke omladine. Svaki aktiv SKOJ-a imao je oko sebe po nekoliko vaspitnih grupa omladine. Na sastancima ovih grupa razmatrana je politička situacija, govoreno je o borbi protiv okupatora, o konspiraciji, bratstvu i jedinstvu itd. Čitane su vesti, marksističke knjige i druga literatura i najbolji omladinci i omladinke pripremani su i primani u SKOJ. »Kako se kalio čelik« i »Mati« bile su knjige koje su kružile među omladinom. Akcije omladine, sečenje bandera, prenošenje vesti, materijala, oružja, hrane, prikupljanje pomoći za NOB su bile masovne i organizovane. Omladinke su prikupljale materijalnu pomoć za NOP, sakrivale ilegalce, prebacivale oružje i drugi materijal, održavale vezu i radile na okupljanju žena i omladine za NOP. Formirale su i održavale sastanke čitalačkih grupa.

Skojevska organizacija se bavila i opismenjavanjem omladine. Zadatak je bio da se svi omladinci i omladinke nauče osnovnoj pismenosti. Organizovani su kursevi kroz koje su prolazili nepismeni omladinci i omladinke u gradu i selima.

Od kraja 1942. g. formiraju se i odbori antifašističke omladine u svim mestima, koji kasnije prerastaju u odbore USAOJ-a, u kojima je bilo na stotine omladinaca i omladinki.

Krajem 1944. g. na terenu Krume (Albanija) formiran je novi Oblasni komitet SKOJ-a za Kosmet u koji su ušle i drugarice. Novembra 1944. g. u oslobođenoj Đakovici je održana oblasna konferencija USAOJ-a za Kosmet na kojoj je izabran Oblasni odbor u kome su bile takođe zastupljene i drugarice.

Radu pionirske organizacije partijska organizacija Kosmeta je još od 1941. g. posvetila veliku pažnju i na svojim sastancima određivala zadatke članovima KPJ i SKOJ-a za rad sa najmlađima. U Peći, Prizrenu, Kosovskoj Mitrovici i drugim mestima formirane su grupe pionira i pionirki. Pionirke su prenosile radio-vesti, oružje, održavale veze i čuvale ilegalne partijske radnike, lomile sijalice kada se neki ilegalac prebacivao, za vreme održavanja partijskih i drugih sastanaka preko udaraca u bandere upozoravale na opasnost itd. Bile su poverljivi kuriri. U džepovima i nedrima nosile su poverljive materijale, bušile gume na neprijateljskim vozilima, sipale vodu u rezervoare benzina, razbijale čašice na telefonskim stubovima, otimale oružje, dinamit i dr., bile putokaz ilegalcima idući po dve ispred i dve iza njih, signalizirale opasnost, čuvale stražu, zviždukom, plačem ili pesmom objavljivale kretanje neprijatelja. Ovim grupama su rukovodili članovi SKOJ-a.

Još pre rata u Peći, Prištini, Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici jedan broj žena je aktivno učestvovao i pomagao akcije KPJ i radničkog pokreta. U ustanku bi ove drugarice predstavljale jezgro za okupljanje žena u narodnooslobodilački pokret. Uporedo sa formiranjem odbora Narodnooslobodilačkog fonda u jesen ove godine, u koje se uključuju i žene, formiraju se i grupe žena koje rade na zadacima NOF-a. U Đakovici su formirani aktivi žena. U Uroševcu je bio pojedinačan rad sa ženama. U jesen 1941. g. u Kosovskoj Mitrovici je formirano i Sresko rukovodstvo žena, a posle toga i pododbori u rejonima. Rad žena u Peći se u početku razvijao na konferencijama, a kasnije u jesen 1941. g. formirane su grupe prema teritoriji partijskih i skojevskih organizacija. Grupama su rukovodile drugarice članovi KPJ.

Oblasni komitet je, shvatajući značaj rada sa ženama, neprekidno upozoravao i insistirao na njihovom većem uključivanju u NOP, pogotovo što je bila u pitanju teritorija gde su vladala najpatrijarhalnija shvatanja u odnosu na žene gde je veliki broj žena nosio zar i feredžu i bio potpuno izolovan od svih društvenih zbivanja. Trebalo je pobeđivati vekovni konzervatizam i muškaraca i žena u odnosu na društvenu aktivnost žena, osobito kod stanovnika islamske veroispovesti.

---

[1]) Pismo mladim komunistima Kosova i Metohije od početka aprila 1942. godine — dok. br. 112. u Zavodu za istoriju Kosova.

U rezoluciji sa savetovanja Oblasnog komiteta KPJ se podvlači: »U radu među ženama[1]) isto tako sektaštvo i neznanje.

. . . .

4) Pojačati rad među ženama angažovanjem po svim stvarima što se tiče narodnooslobodilačke borbe.«

»Crni« — Boro Vukmirović je 23. marta 1942. g. pisao drugu Titu između ostalog i o ženama sledeće: »Sektaštvo i neshvatanje uloge žena. Tu se sasvim malo uradilo kod srpskih i crnogorskih, kod šiptarskih ništa. Pećka organizacija je nešto radila — konferencije.«

U Izveštaju sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet ističe se:

»Žene.[2]) Rad po toj liniji je potpuno sektaški. Bilo je izuzetaka kod pojedinih organizacija — održavanje konferencija koje su pokazale da se može imati velikog uspeha samo ako se pravilno shvati. Kod muslimanskih žena je vrlo teško prodreti, jer, kao što vidite, i kadrovi su nam mali.«

U Rezoluciji sa IV oblasnog savetovanja KPJ održanog krajem jula 1942. kaže se:

»6) Treba[3]) odmah pristupiti stvaranju ženskih odbora, koji bi bili organi žena za aktivno učešće u općenarodnoj borbi protiv fašističkog okupatora i njegovih slugu. Ti odbori bi preko konkretnih akcija: pletenje, šivenje, prikupljanje priloga itd. i političkih konferencija omogućili da se te žene privedu borbi. Treba pristi i upoznavanju žena sa rukovanjem oružja.«

Početkom 1942. g. formiran je u Peći Gradski odbor žena i odbori u rejonima i Vitomirici. Do kraja 1942. g. u svim mestima formiraju se odbori žena i ilegalni NOO-i kojima su žene pružile veliku pomoć i u koje su bile birane. — Grupe žena obuhvataju skoro sve gradove i mnoga sela, osobito u gračaničkom srezu. Na stotine crnogorskih i srpskih žena u gradovima i selima učestvuju na zadacima NOP-a. Pored učešća u skupljanju pomoći, pripremanju baza i sakrivanju partijskih radnika, prenošenju oružja i partijskog materijala, u rasturanju letaka, žene su od svojih skromnih sredstava plele čarape, pulovere, rukavice i šalove za partizane, pomagale su porodice partizana, zatvorenika i interniraca, kao i porodice odbegle sa sela, u odeći, obući, novcu i namirnicama, spremale su i nosile hranu zatvorenicima u zatvorima u Peći, Prištini, Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici i slale u Albaniju i Italiju. Samo u jednoj akciji prikupljanja namirnica u Prizrenu skupljeno je: 160 kg rezanaca, 1000 komada jaja, 14 koturova kačkavalja i više paketa drugih namirnica koje su porodice davale za zatvorenike u logorima u Puku i Prezi.

U vaspitnim i čitalačkim grupama za žene, koje su okupljale većinu aktivnih žena, prorađivani su razni partijski materijali, govoreno je o političkoj situaciji, bratstvu i jedinstvu naroda, čitane radio-vesti, »Proleter«, »Kako se kalio čelik«, »Mrtvo selo«, »Mati«, brošure o životu sovjetskih žena i drugi materijali koji su dobijani sa slobodne teritorije. Na sastanke su žene nosile ručni rad da bi u slučaju upada neprijatelja imale izgovor zašto su se okupile. Snalazile su se na razne načine i prilikom upada neprijateljskih vojnika ili agenata neka od njih, obično domaćica, bi se »smrtno razbolela«, a ostale kao da su došle da je obiđu. Održavane su priredbe sa programom, posela i proslave dana Crvene armije, 8. marta, 1. maja, oktobarske revolucije sa predavanjima i zabavnim delom, na kojima su uzimale učešća i žene i omladinke. Organizovani su i analfabetski tečajevi za žene.

Glavna baza za snabdevanje partizanskog odreda »Zejnel Ajdini« bila su sela oko Uroševca: Grbole, Sovtović, Ratkoser, Sazlija, Biba, Pojatište i Staro Selo. Žene iz ovih sela snabdevale su odred hranom, odelom, skrivale partizane i ilegalce, čuvale Oblasni komitet KPJ za Kosmet itd.

Za vreme priprema za oblasnu konferenciju i formiranje Oblasnog NOO-a u decembru 1943. g. žene Đakovice su prebacivale hranu, odeću i drugo za delegate. Na konferenciji su kao delegati učestvovale dve drugarice.

U toku 1943. i 1944. g. u gradovima i selima formirani su rejonski, gradski, sreski i seoski odbori AFŽ-a, koji su birani na konferencijama žena. Marta 1945. g. na oblasnoj konferenciji žena održanoj u Prištini izabran je i prvi Oblasni odbor AFŽ-a za Kosmet, koji je objedinio rad svih odbora AFŽ-a i pokrenuo akcije žena na obnovi zemlje.

Prve žene sa Kosova otišle su u partizanske odrede još jula 1941. godine. To su bile 4 drugarice iz Kosovske Mitrovice koje su stupile u Kopaonički odred.

Početkom oktobra 1941. g. u Peći je formiran Metohijski pozadinski partizanski odred sa 750 boraca u 5 bataljona: 3 pećka, 1 vitomirički i 1 dobruški. U vreme formiranja u odred nisu primane drugarice. Krajem godine sve drugarice članovi KPJ ušle su u sastav odreda, a u 1942. g. i skojevke, omladinke i jedan broj žena. Prve partizanske zakletve polagane su na skupovima u pojedinim kućama.

Za drugarice, osobito kada su postale borci Metohijskog pozadinskog partizanskog odreda, organizovani su teorijski i praktični kursevi vojne obuke na kojima su obrađivana ista pitanja vojne teorije kao i sa drugovima. Učile su rukovanje oružjem — puškom i pištoljem, raspored i kretanje jedinica na borbenom položaju, u maršu itd. Kroz ove kurseve prošle su sve drugarice pripadnice odreda. Ovaj odred izvodio je akcije u kojima su učestvovale i drugarice.

Od kraja 1941. g. i u Prištini i selima gračaničkog sreza formirane su pozadinske vojne desetine u kojima su takođe bile drugarice članovi KPJ i SKOJ-a.

U godinama 1943. i 1944. bio je osobito veliki priliv boraca u Ibarski, Šarplaninski i druge partizanske odrede, bataljone i brigade u Crnoj Gori, Ma-

---

1) Iz rezolucije sa savetovanja Oblasnog komiteta KPJ februara 1942. — dok. br. 144, k. 5 u Zavodu za istoriju Kosova.

2) Iz izveštaja sekretara Oblasnog komiteta KPJ CK KPJ od 23. III 1942. — dok. br. 4831 IRPS.

3) Dok. br. 129, k. 6 u Zavodu za istoriju Kosova.

kedoniji, Srbiji i Albaniji. Drugarice koje su se spasle iz zatvora i logora na Kosmetu i u Albaniji i veliki deo onih kojima je pretilo hapšenje sa terena odlazile su u partizane. Peć je dala najveći broj partizanki. Samo u I makedonsko-kosovskoj brigadi formiranoj novembra 1943. g. u Slivovu u Makedoniji, iz koje je kasnije nastala i I kosovsko-metohijska brigada, bilo ih je 27, najveći deo iz zatvora i logora u Albaniji, koje su posle kapitulacije Italije pobegle i odmah se pridružile kosovskim bataljonima formiranim iznad Tirane u Albaniji. U I makedonsko-kosovskoj brigadi bile su i Dara Dragišić, narodni heroj koja je bila ranjena u borbi kod Debra i poginula kod Peškopeje 1944. g., 16-togodišnja skojevka Zorka Beka Novaković, koja je poginula u borbi sa Bugarima na Kozjaku 21. novembra 1943. g., Milena Anđelić koja je bila ranjena u borbama na Karaormanu jula 1944. g. i umrla od zadobijenih rana, Mileva Vujačić poginula 1944. g. u borbama u Malesiji (Albanija), Danica Vujović, koja je poginula 25. maja 1944. g. kod Lokova u Makedoniji, Jovanka Brajović koja je umrla od tifusa 1944. g. u Makedoniji i druge. Po dolasku ove brigade na Kosovo, krajem 1944. g. veliki broj omladinki i žena stupio je u njene redove.

Iz Prištine i sela gračaničkog sreza, Prizrena, Kosovske Mitrovice, Uroševca, Đakovice, Gnjilana, Istoka, Orahovca i Kačanika veliki broj drugarica, osobito članova KPJ i SKOJ-a i omladinki u 1943. i 1944. g. stupio je u Kopaonički i Šarplaninski odred, u brigade u Crnoj Gori i Srbiji i brigade formirane na Kosovu u 1944. godini. Mnoge drugarice su u ovim jedinicama bile na raznim dužnostima, delegati vodova, komesari i zamenici komesara četa, bataljona i brigada, sanitetski referenti četa, bataljona i brigada, borile se hrabro, bile ranjavane i ginule.

Pre i uporedo sa formiranjem pozadinskih partizanskih odreda i desetina organizovani su sanitetski kursevi za omladinke i žene. U Peći je partijska organizacija organizovala ove kurseve od avgusta 1941. do proleća 1942. godine. Najpre je održan jedan kurs za oko 10 drugarica. Posle završenog kursa ove drugarice su prenosile stečena znanja na grupe omladinki i žena, u gradu, Vitomirici i Goraždevcu. Na završetku kursa polagan je teorijski i pratičan ispit. Ovi časovi su korišćeni i za politički rad. Sve drugarice članovi KPJ, gotovo sve skojevke, veliki broj omladinki i veći broj mlađih žena završile su ove kurseve.

U novembru 1941. g. su na terenu Kosovsko-mitrovačkog sreza organizovani preko skojevske organizacije sanitetski kursevi u Prvom Tunelu i Starom Trgu.

U Prištini i jednom broju sela su na sličan način bili organizovani sanitetski kursevi i kursevi za obuku rukovanja oružjem 1942. g. kao i 1943. i 1944. godine.

Krajem 1943. g. organizovan je sedmodnevni sanitetski kurs za omladinke u Prizrenu.

Stečena znanja na ovim kursevima drugarice su znale da praktično primene u partizanskim jedinicama i brigadama u Crnoj Gori, Makedoniji, Srbiji i Albaniji.

Pretresi kuća danju i noću, pljačka imovine, hapšenja, ubijanja, premlaćivanja i interniranja bili su svakodnevna pojava na Kosmetu čitavo vreme rata. Od svega toga nisu bile pošteđene ni žene ni omladinke.

Prva hapšenja drugarica počela su već 1941. g., da se još žešće i masovnije nastave u 1942. g. i traju sve do oslobođenja. Samo iz Peći u 1942. g. bilo je internirano oko 2.000 ljudi i žena. Veliki broj drugarica prošao je zatvore u Peći (»Šervemetovaču«), Prizrenu, Prištini, Kosovskoj Mitrovici i Tirani, logore u Albaniji — Burelj, Preza, Puk, Porto Romano, u Italiji — Ponza i Ustika, na Banjici, u Beču itd. Neke se nisu vratile, a neke su se na povratku uključivale u partizanske jedinice i brigade. Imale su dobro držanje, iako tučene i premlaćivane. Ne stigavši do internacije i logora neke su streljane u zatvorima. Ističemo samo neke. Među oko 40 komunista, od čega 8 drugarica, uhapšenih 19. maja 1942. g. u Kosovskoj Mitrovici bila je i Slovenka Silvira Tomasini, predratni član KPJ i profesor gimnazije. Mučena je i tučena svakog dana u zatvoru u Kosovskoj Mitrovici. Zbog svog herojskog držanja proglašena je za narodnog heroja. Sredinom marta 1943. g. u Kosovskoj Mitrovici je takođe uhapšena Jovanka Kica Radivojević, član KPJ od aprila 1941, studentkinja iz Prizrena. I ona je mučena i tučena, polomljenih ruku i nogu, herojski se držala i bila streljana od Gestapoa. I ona je proglašena za narodnog heroja. U martu 1944. g u Đakovici su vršena vešanja i streljanja. Među 12 obešenih bila je i 16-godišnja omladinka Ganimet Terbeši. Veliki broj žena Kosova dao je život za slobodu. Veliki je broj majki koje su izgubile po jedno, dvoje pa i troje i četvoro dece. One su se takođe herojski držale, stezale srce, gušile bol i suze, jer su znale da su ih dale za slobodu.

* * *

Masovnost učešća žena Srbije, Vojvodine i Kosova u narodnooslobodilačkom ratu pokazuju i ogromne žrtve koje su one dale. Mnoge su poginule kao borci, bolničarke, politički rukovodioci u jedinicama; mnoge su, izvršavajući zadatke Partije na terenu, uhvaćene a zatim streljane, obešene, ugušene ili zaklane. Ogroman broj žena odveden je u logore kojih je bilo u svim krajevima Srbije, Vojvodine i Kosova, pored mnogobrojnih van zemlje (u Nemačkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Italiji, Albaniji). Velika većina ovih drugarica nisu ostale žive već su posle strašnih mučenja i patnji postreljane ili umorene na razne druge načine. Ali besprimerni teror nije slomio njihov otpor. One su se u velikoj većini hrabro držale i na streljanje odlazile pevajući i uzvikujući parole Komunističkoj partiji i drugu Titu. Mnoge od njih umrle su mučeničkom smrću pod batinama u zatvorima ili logorima, bez reči priznanja.

U narodnooslobodilačkom ratu, pored ogromnog broja bezimenih žena koje su svakodnevno ginule, izrasle su i trideset i tri žene — narodni heroji u Srbiji, od kojih su dvadeset osam poginule.

Grupa učesnika na prvomajskoj proslavi u Topčideru (1904). U sredini levo Ljubica Ivošević Dimitrova.

Faksimil naslovne strane »Jednakosti« od 1. VI 1914.

ЈЕДНАКОСТ

Gleichheit ♥ L' Egalité

ОРГАН ЖЕНА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТА

Број 11. | Београд, 1. Јуна | „ЈЕДНАКОСТ"

Осакаћена недорасла деца и канемогле старице из лесковачких фабрика

Ко су злочинци?

Тако смо се питали до скора, а данас их знамо. *Ево горње слике, ево* Korpus delikti! Неће нас даље варати, њихово је злочиначко дело обелодањено! Они малишани су их судили и осудили, њихова је реч при- ведена у дело. Лесковачки злочинци, који су неч го- динама убијали и мрцварили нејаку дечицу, пеле- девојке, бремене жене, канемогле старице и клонуле старце, остали су без маске, и онај намучени и напа- ћени народ из њихових фабрика Првога Маја изрекао је своју осуду над њима. Ти су људи отимали ову не- јаку децу од њихових мајки, увидили их у фабричку тамницу, да ту скапавају на претешком послу за грош и ништа. Сакатили су их малишане, за које они нису ни- шта, за које не плаћају ни пореза, за које не дају ни- шта државној каси, за које не плаћају ни пореза, за које не дају ни- шта државној каси, за које не плаћају ни пореза, за које не дају ни- шта државној каси

Roza Keri-Marton, uhapšena u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu) 1929. godine i osuđena na 10 godina robije. Izdržala 8 godina u kaznenom zavodu u Požarevcu.

Olga Petrov, učiteljica iz Vršca, član KPJ, uhvaćena decembra 1941. i ugušena u gasnim kolima 9. V 1942. u logoru na Banjici. Narodni heroj.

Spasenija Cana Babović.

Vera Jocić, studentkinja iz Srbije. Učestvovala u narodnooslobodilačkoj borbi u Makedoniji, gde je i poginula. Na predlog Makedonije proglašena za narodnog heroja.

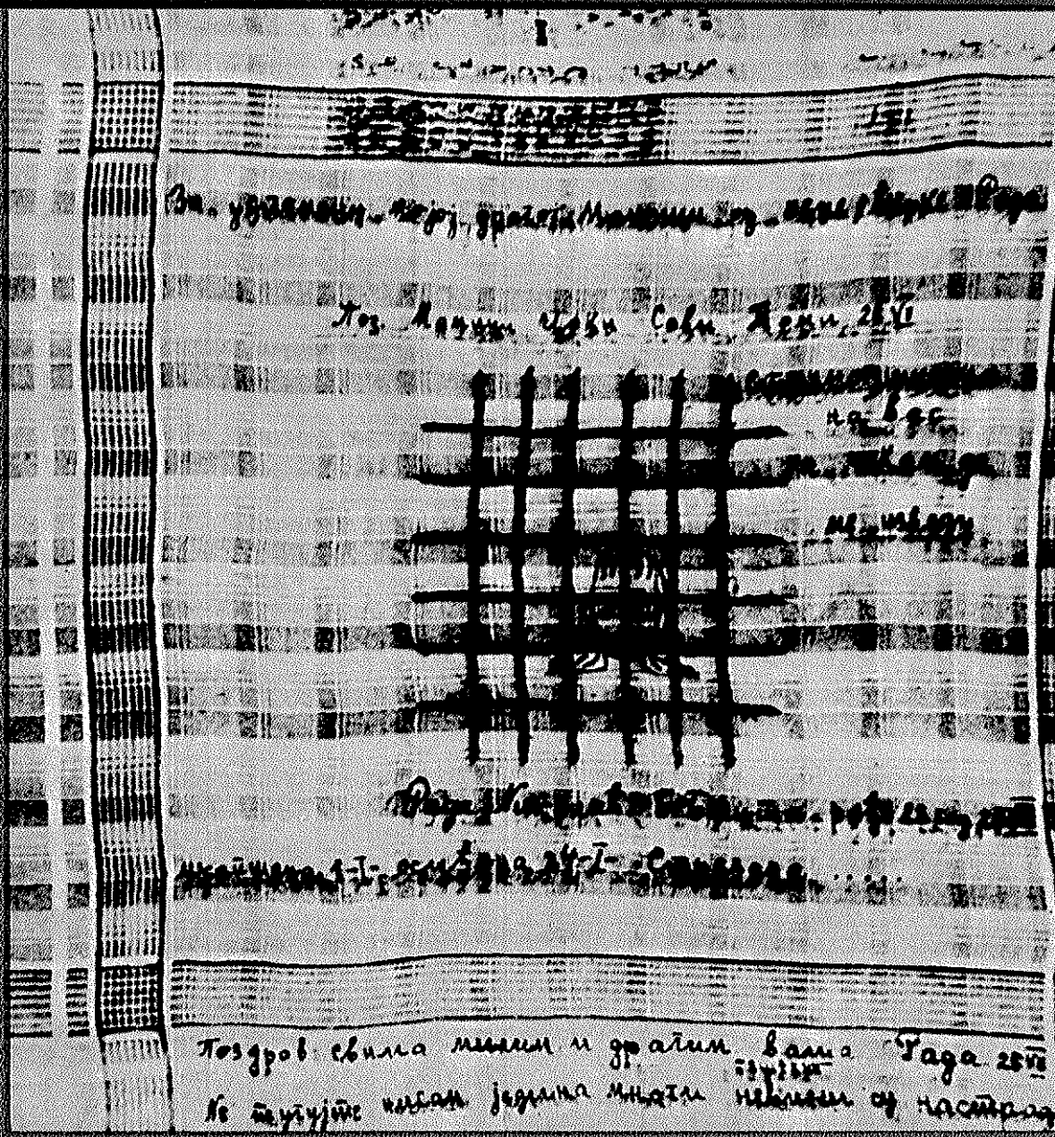

Ženska maramica koju je Rada Nikolić, partizanka iz Raline Rašte vezla u logoru na Ranjiću do pred samo streljanje. Na maramici su izvezena imena, prezimena i datumi streljanja Radinih drugova i drugarica, koji su pre nje streljani. Ostao je netaknutim samo datum njenog streljanja (20. VIII 1942).

Narodni heroj Sofija Ristić iz Manojlovaca. Njena je kuća od novembra 1942. bila sedište štaba Prvog šumadijskog odreda »Milan Blagojević« i prihvatilište partijskih rukovodilaca, kurira, boraca i ranjenika. Zajedno sa svojim mužem iskopala je u kući dve zemunice, a u štalici, nedaleko od kuće, još jednu. Od maja 1943. brinula se o ishrani i smeštaju ranjenika koji su upućivani u ova skrovišta. Njenog muža Radojicu zaklali su četnici decembra 1943, a nju su više puta hapsili, ali je ona uprkos svemu nastavila rad. Iako je bila majka petoro dece i udovica, ona je bez predomišljanja izvršavala svaki zadatak. Četnici su tadašnjem saznali da se u njenoj kući nalaze skloništa. Sofija je znala da joj preti velika opasnost, ali nije pobegla. Na dan pogibije podelila je hranu kuririma i ranjenicima i obavestila ih da će toga dana verovatno biti uhapšena, ali im je rekla i to da mogu biti spokojni, jer ih ona neće izdati. Marta 1944. četnici su upali u njenu kuću i naočigled dece su je strahovito mučili. Sve im je bilo uzaludno. Sofija ništa nije rekla i skloništa su ostala netaknuta. Na kraju, četnici su je zaklali.

Persa Lazarević iz Čukovca, Pusta Reka, majka petoro dece, od kojih najstarije ima deset godina, partizanka, nosilac Spomenice 1941. Na fotografiji su Persa i njena deca snimljeni 1944. Persa zdesna je četrnaestogodišnja devojčica iz porodice Lazarević.

Prvi antifašistički miting žena Srbije, održan u Beogradu 28. januara 1945.

REGISTAR

I

Aceva, Para — 168.
Aceva, Vera — 168.
Ačkova, Ilinka — 162.
Adžić, Desa — 91.
Adžija, Božidar — 121.
Agbaba, Manda — 245.
Ahmetović, Zora — 131.
Alargić, Judita — 241.
Albahari, dr Cila — 128.
Aldan, Lidija — 243, 245.
Alečković, Mira — 221.
Aleksandrov — 76.
Anaf, Frida — 250.
Andrić, Ivo — 35.
Andrić, Lepa — 248.
Andrijević, Milena — 166.
Andrin, Danica, — 254.
Anđelić, Desa — 92.
Anđelić, Ljubo — 72.
Anđus, Anđelka — 89.
Ankucić, Lukrecija — 243.
Ankudžić, Lukrecija — 245.
Anteva, Magdalena — 161.
Antolić, Mira — 123.
Apostolov — 166.
Aralica, Stojanka — 125, 126, 131.
Atanacković, Žarko — 251.
Avramović, Velinka — 254.

Baba-Jevra — 237.
Baba-Mika — 237.
Babić, Vlatka — 129, 130, 133.
Babović, Cana — 230.
Babović, Spasenija Cana — 241, 265.
Bachofen — 189.
Baćović, Anđa — 88, 91.
Badanjac, Krista — 254.
Bajda, Rosa — 127.
Bajrami, Nakija — 153.
Bakarić, Vlado — 129.
Bakić, Draga, — 126, 130.
Baletić, Joka — 91, 101.
Ban Rauch — 117.
Ban-Raduna, Mira — 132.
Band-Kun, dr Milica — 128.
Barać, Persa — 254.
Baranovska, Veska — 163.
Batinić, Katica — 131, 135.
Bedeković — 120.
Begović, Mehmed — 43.
Belač — 203.
Belič, Malči — 198.
Bem, Livija — 243, 246, 247.
Beme — 236.
Benić, Barka — 131.
Berus, Anka — 115, 121, 123, 126, 129, 130, 133, 141.
Bešić, Marija — 80.
Bevandić, Marija — 121.
Bičanić, Jela — 125, 126, 129, 130, 131.
Bidovec, dr Franja — 202.
Biroli, Pirci — 86.
Birt, Ljubica — 120.
Birt, Mileva — 120.
Bjelobaba, Milka — 127.
Blau, Marija — 120.
Blau-Francetić, Ruža — 128.
Blažaić, Gizela — 118, 119.
Blažević, Slavka — 128, 129.
Bobinac, Milka — 253.
Bočkaj, Zora — 123.
Bogdanović Čana — 126, 130.
Bogdanović, Milan — 83.
Bogevska, Ljubica — 166.
Bogunović, Milka — 130.
Bokan(ova), Nena — 56.
Bor — 203.
Borić, Tonča — 135.
Borozanovska, Dunavka — 166.
Bošković, Magda — 122.
Bošković, Spasa — 88.
Božić, Mileva — 134.
Božinović-Vidović, Neda — 88, 90.
Božović, Branko — 82.
Božović, Raško — 90.
Božović, Saša — 89.
Bračka, Marija — 130.
Brajević, Jovanka — 166.
Brest, Vida — 185.
Brestova, Vida — 203.
Brkić, Milesa — 246.
Brković, Ljubica — 130.
Brnčić, Nada — 131.
Brozović, Danica — 125.
Bubalo, Kata — 127.
Budak-Morović, Anka — 128.
Bujnova, Mara — 153.
Bukumirović, Srbislava — 218.
Bulajić, Jovan — 89.
Bulat, Dragica — 127.
Bulatović, Jasna — 88.
Burgijašev, Persa — 249.
Bursać, Marija — 29, 52.
Bursać, Milica — 246.
Bursać, Smilja, — 52.
Bursać, Vukica — 246.
Butnikošareva, Nada — 162.
Butorac, Anka — 119, 120, 121, 122.
Butorović, Marija — 135.
Buzadžić, Milanka — 249.
Buzadžić, Nada — 249.
Buzović, Danica — 125.

Cankar, Ivan — 194, 200.
Cazi, Danica — 124.
Celestin, Fran — 188.
Cerović, Anka — 90.
Cesarec, August — 119.
Cetkin, Klara — 189, 224, 225.
Cikota, Mira — 50, 56.
Cimer, Julija — 246.
Cvetković-Maček — 21, 22, 115, 123, 230.

Čakarević, Ljubica — 226.
Čalovska, Ljiljana — 168.
Čeč, Tončka — 202.
Čečeva, Tončka — 190, 192.
Čekić, Jelena — 249.
Čekić, Milena — 249.
Čelović, Kata — 247.
Černej, Anica — 202.
Čobanski, Mila — 246, 248
Čokorilo, Dara — 90, 91.
Čolaković, Rodoljub — 40.
Čučuk, Stana — 223.
Čudić, Dara — 125, 130.
Čudić-Vujnović, Dara — 126.
Čupić, Anka — 249.

Ćano — 86.
Ćetković, Jelena — 80, 82, 96, 99.
Ćetković-Očko, Slava — 128.
Ćetušić, Mileva — 133.
Ćopić, Branko — 11, 36, 52.
Ćopić, Soja — 52.
Ćopić-Rašeta, Smiljka — 52.
Ćorović, Radmila — 89.
Ćuk-Bojanić, Jela — 131.
Ćurkić, Kata — 249.

Dabić, Cveta — 234.
Dakić, Radoje — 91.
Daus, Anka Crna — 254.
Davičo, Oskar — 218.
Debeljak, Barica — 120.
Dedović, Branka — 90.
Dejanović, Draga — 224.
Delić, Ana — 117.
Dernovšek, Marija — 181, 203.
Devidson, „Stiv" — 248.
Dimova, Mara — 166.
Dimovska, Mara — 166.
Dinkova, Slavka — 153.
Dobrosavljev, Jovanka — 243.
Dolgan, Milena — 203.
Dolhar, Angela — 201.
Dolinarjeva, Elvira — 189.
Dolovac, Desanka — 249.
Domanji-Grlić, Eva — 131.
Dončević, Ivo — 131.
Došen, Seka — 130.
Dovč-Ocepek, Angela — 199, 200.
Dragan, Nada — 184.
Dragar, Rezka — 201.
Dragić, Dara — 166.
Dragišić, Darinka — 156, 166.
Dragneva-Jovanović, Stojanka Stanka — 224.
Dragojlović, Janja — 254.
Draksler, Marjana — 196, 199.
Drakulić, Nada — 131.
Drenovac, Nada — 128.
Duganova, Vaska — 175.
Dumbović, Kata — 123.
Durham (Dejm), mis — 77.
Duškova, dr Markovina — 128.

Džunova, Lenka — 167.
Džuverović, Jelisaveta — 226.

Đarmati, Ružica — 250.
Đerđa, Marija — 130, 131.
Đokić, Dunja — 88, 90.
Đorđević, Mihailo — 234.
Đukanović, Blažo — 92.
Đukanović, Vojo — 89.
Đukić, Ljubica, — 54.
Đurašević, Dragica — 90.
Đurašković, Bosa — 161.
Đurđević, Ruža Crna — 254.
Đurišić, Pavle — 91.
Đurović, Bosa — 80, 93.
Đurović, Vasilija — 80.

Ević-Krajačić, Beba — 122.

Fabković, Marija — 117.
Feješ, Klara — 243, 248.
Filipović, dr Dora — 129.
Filipović, Đorđe — 157.
Filipović, Filip — 225.
Filipović, Zora — 252.
Ficher-Sartorius, Teodora — 128.
Fišer, Ada — 123.
Franičević, Marin — 112.
Franko — 21.
Fridman-Hersard, dr Magda — 128.
Fusile, Ivana — 133.

Gabošec, Jovanka — 254.
Gajšin, Grozda — 246.
Gale, Ana — 183, 203.
Galvinov-Vasil — 153.
Gambara — 198.
Gašparac, Vera — 126, 130.
Gavrilović, Zagorka — 254.
Georgieva, Nevena — 161.
Georgieva, Nevena Dunja — 162, 171.
Gerlovič, Alenka — 203
Germ- Šegedin, Ruža — 202.
Gerovac, Ljubica — 127.
Gerzinić, Neda — 202.
Ginova, Mirka — 162.
Glavić, Jovanka — 249.
Glomazić, Stanica — 90.
Glumičić-Prilić, Marija — 125.
Goldzand, dr Judita — 128.
Gorki, Maksim — 80, 123.
Gostović-Grubor, Dušanka — 125, 126.
Govorušić, Kata — 122.
Gracioli — 198, 199.
Gregorić, Pajo — 129.

Grosmanova, dr Božena — 202.
Grujin, Zagorka Ujna — 250.
Grulović, Jelena — 250.
Gržetić, Anka — 120, 123.
Gržetić, Maca — 121, 124, 130, 133, 143.
Gutić — 48.

Habulin, Maja — 123.
Hadžiomerspasić, dr Rasija — 128.
Hadžipanzova, Rumenka — 156.
Handžeković, dr Nada — 128.
Hećimović-Kučišec, Manda — 127.
Hellenbach, dr Helena — 128.
Hengl, Kristina — 248.
Hengl, Ludvig — 248.
Herceg, Mila — 123.
Herceg-Zlatić, Lidija — 123.
Herkov, dr Božidar — 128.
Hitler — 21, 115, 230, 246.
Holik, dr Erna — 128.
Hove, Gotfrid — 247.
Hrešćak-Rebler, Vera — 203.
Hrženjak, Janja — 128.
Husar, dr Marta — 128.
Husmanova, Fani — 188.

Ilić, Milka — 133.
Ilić, Vlada — 227, 230.
Ivačković, Gordana — 246, 247.
Ivanova, Zoica — 153.
Ivanović, Bojana — 80.
Ivanović-Mašanović, Vukosava — 87, 99.
Iveva, Rodna — 162, 164.
Ivošević-Dimitrova, Ljubica — 224, 261.

Jajac, Pava — 128.
Jakac, Božidar — 203.
Jakopović, Kata — 131.
Jakšić, Pavka — 133.
Jambrišak, Marija — 117.
Jančić, Jelena — 131.
Janežić, Vilma Vida — 202.
Jankez, Maja — 131.
Janković, Rava — 55.
Jansa, Silva Darja — 202.
Jelena (Jefimija) — 204.
Jeremić, Dušanka Sofija — 253.
Jerin, Marija, Vajšl Darja — 202.
Jerina-Lah, Pavla — 202.
Jocić Vera — 167, 265.
Jojkić, Đurica — 248.
Josif II — 187.
Josifovska, Mara — 161, 162.
Josifovski, Kuzman Pitu — 168.
Jovanka iz Ležimira — 252.
Jovanović, Blažo — 91.
Jovanović, Dušanka Branka — 252, 253.
Jovanović, Lidija — 80, 83, 85, 87, 88, 90, 92, 93, 103.
Jovanović, Marica — 78.
Jovanović, Nada — 88.
Jovanović, Sele — 233.
Jovanović, Sofija — 226.
Jovičić, Anka Beba — 254.
Jovičić-Nad Dušanka — 254.

Kadriova, Anifa — 163.
Kajuh — 203.
Kamišova, Nonča — 162.
Kapčev, Trajko — 165.
Kapčeva, Kata — 165.
Karadžić, Vuk — 75
Karađole, Mila — 126.
Karamandi, Elpida — 162.
Karan, Dragica — 126
Karbeva, Mara — 168.
Kardelis, Marija — 249.
Kardelis, Zuzana — 249.
Kardelj, Edvard — 49, 198.
Kastratović, Mileva — 86.
Katić, Marija — 125.
Kendel, Maca — 131.
Keri-Marton, Roza — 263.
Keršovani, Otokar — 83.
Kesić, Juga — 126.
Kidrič, Boris — 196, 203, 223.
Kidrič, Zdenka — 193, 196.
Kipra, Evica — 161.
Kira — 153.
Kiseljevskaja, dr Natalija — 128.
Klašnja, dr Zora — 128.
Klaus, Lea — 123.
Klavora, Slava — 201.
Kljajić, Milenko — 127.
Kmet, Andreja Mila — 201.
Kmezić, Anka — 252, 254.
Knapova, M. — 191.
Kneginja Milica — 223.
Knežević, Anka — 91.
Knežević, Irina — 88, 89.
Knežević-Kovanjko, dr Irina — 128.
Knežić-Coto, Ivan — 244.
Kobek, Petar — 117.
Kocić, Jana — 237.
Kočevska, Fana — 166.
Koen, Luna Lela — 253.
Koldžić-Fatima, Ljubica — 250.
Končar, Naranča — 126.
Koneski, Blaže — 151.
Konjović, Ana — 131.
Kopitar, Marija — 133.
Kopitar, Silva — 133.
Kordić, Mara — 130.
Korporić, Galja — 123.
Korski, Ivan — 122.
Kos, Marija — 124.
Kosova, Poldka — 191.
Kosovarka, Mileva — 166.
Kostadinova, Cvetanka — 166.
Kostevska, Cvetanka — 166.
Kostić, Vasilija — 91.
Kostić, Vidosava — 239.
Koš, Erih — 82.
Košulčeva, Vasa — 168.
Kovač, Zorka — 125.
Kovačević, Danka — 80, 88.
Kovačević, Ljubica — 79, 88.
Kovačević, Marija — 246.
Kovačević, Nikola — 79.
Kovačević, Pera — 245.
Kovačević, Radmila — 237.
Kovačević, Slobodan — 246.
Kovačević, Srbislava Marija — 250, 252, 253.
Kovačević, Velika — 80, 90.
Kovačević, Vera — 85.
Kovačević, Vjera — 90.
Kovačević, Zora — 56.
Kovačić, Darinka — 196.
Kovačić, Ivan Goran — 110.
Kovačić, Ljubica — 133.
Kovačić-Kreačić, Olga — 129, 131.
Krajačić, Bosiljka — 131.
Krajger, Boris — 83, 198.
Kralj, Jelka — 129.
Kraljica Milena — 77.
Kranjc, dr Zdenka — 123.
Kraš, Josip — 123.
Krdžalić, Zora Zaga — 254.
Kreačić-Kovačić, Olga — 124, 126.
Kreps-Krajger, Ema — 202.
Krivic, Ada — 196.
Krleža, Miroslav — 109.
Krndelj, Ivan — 120.
Krstajić, Dara — 88.
Krsteva, Vesna — 161.
Krunić, Rajka — 254.
Krunić, Vera — 131.
Kucler, Marija — 202.
Kufrin, Milka — 127, 129, 133.
Kukoč, Dobrila — 126.
Kulenović, Skender — 38.
Kumić, Ruža — 130.
Kunc, Matija — 188.
Kušec, dr Vera — 128.
Kveder-Demetrović, Zofka — 118.
Kvedrova, Zofka — 189.

Lajović-Lalatović, Mileva — 90.
Laketić, Kosa — 72.
Lakić, Radojka — 50.
Lalić, Mihailo — 71.
Lasić, Milka — 126, 131.
Lazarević, Danica — 90.
Lazarević, Kruna — 237.
Lazarević, Persa — 237, 269.
Lazić, Živka — 254.
Lederer, Mira — 123.
Lederer, Ruth — 123.
Lekić, Olga — 80.
Lenjin — 189.
Levi, Sofija — 224.
Levinger, Jolan Mira — 253.
Libkneht, Karl — 154.
Linhart, Karel — 189.
Lombraso — 198, 199.
London, Džek — 80.
Lopičić, Milica — 80, 81.
Lozar-Novosel, Marijana — 122.
Lujak, Marija — 131, 135.
Lukač, Milica Anča — 250.
Lukić, Dragoje — 55.
Luksemburg, Roza — 154.

Ljubičić, Ljubica — 227, 228.
Ljubić, Ljubica — 237.

Maček — 21, 22, 114, 115, 121, 123, 230.
Maček, Olga — 122.
Maček-Kardelj, Pepca — 193, 196.
Maestro, Lenka — 123.
Maglajlić, Vahida — 50.
Majkić, Japra — 55.
Maksimović, Branko — 231.
Maksimović, Dana — 231.
Maksimović, Desanka — 217.
Malahovska, Marica — 202.
Maleševska, Ana — 153.
Malinska, Veselinka — 168.
Mamuzić, Drinka Vida — 253.
Mandić, Stanojka — 88.
Mandići — 76.
Marčelja-Zovko, Merika — 123.
Marić, Tonka — 123.
Marići — 76.
Marinković, Dragica — 127.
Marinković, Sonja — 243, 246.
Marinović, Danica — 85, 87, 88, 92, 93.
Marinović, Danica Dika — 90.
Marinović, Dika, — 83.
Marinovska, Tasa — 166.
Markelj, Breda, Franja —201.
Markova, Petra — 166.
Marković, Jokica — 78.
Marković, Marija — 77.
Marković, Nada — 241.
Marković, Stoja („Hajdučica Stoja") — 78.
Marković, Svetozar — 224, 248.
Marković, Vukašin — 78.
Markovska, Periklija — 166.
Marović, Neda — 123.
Marović-Stefanović, Ranka — 126.
Martinović, Stanko — 89.
Martinović (sestre) — 90.
Martinuzzi, Giusepina — 116, 117.
Marton, Roza — 228.
Marunić, Desa — 127.
Maslarić, Božidar — 119.
Mašanović, Marko — 79.
Mašković, Jelica — 90, 96.
Materić, Danica — 52.
Matošić, Marija — 123.
Mayer-Vinski, Dora — 122.
Meda, Pavla Katarina — 202.

Medaković, Milorad — 75.
Medan, Danica — 52.
Medenica, Draga — 256.
Medić, Mira — 253.
Menkova, Efka — 168.
Meštrović, Đuro — 89.
Metikoš, Draginja — 126.
Mezek, Milka — 200.
Mežudreška, Blaga — 163.
Mežudreška, Mara — 163.
Mičejeva, Rezika Jelka — 200.
Mićunović, Vukica — 90.
Mićunović, Vukosava — 96.
Mihajlova, Filimena — 161.
Mihajlova, Giga — 165.
Mihajlović, Draža — 197, 240.
Mihota, Anka — 119, 120.
Mihota-Supanc, Anka — 119, 123.
Mijanović, Vidna — 91.
Mijušković, Mila — 90.
Mijušković, Radoje — 89.
Mikačić, Smilja — 128.
Miklav, Katarina — 202, 203.
Mikušić, Milica — 88.
Milaković — 77.
Milanović-Snajder, Radmila — 240.
Milenić, Milka — 130, 132, 133.
Miletić, Stana — 126.
Miličković, Janica — 83.
Milićević, Bosa — 230.
Milišić, Makica — 78.
Milivojević, Olga — 230.
Milojević, Mileva — 125, 126.
Milošević, Mira — 250.
Milošević, Olga — 89, 128.
Milošević, Smilja — 245.
Milovanović, Lepa — 54.
Milović, Milka — 88.
Milun, Bosa — 135.
Milutinović, Ivan — 83, 91.
Milutinović, Sata — 253.
Miljanić, Mica — 130.
Mimica, Blaženka — 131.
Mirković-Balota, Mija — 122.
Mišigoj-Kozak, Dana — 199.
Mitrev, Dimko — 165.
Mitrova, Ljuba — 165.
Mitrović, Marija — 93.
Mitrović, Mitra — 241.
Mitrović, Vukica — 96.
Mladenović, Aleksandra Zdenka — 254.
Mladenović, Sofija — 155.
Moačević, dr Ivanka — 128.
Mokorel, Tončka — 202.
Monti, Antonjeta — 128.
Morača, Mira — 251.
Morgan — 189.
Mrzel, Lenčka — 202.
Mrazović, Karlo — 129.
Mrša, Milka — 126.
Muačević, Ivanka — 123.
Mugoša, Andrija — 91.
Muk, Katica — 80.
Mulić, Mica — 249.
Munćan-Veselinov, Stanka — 243.
Musolini — 87, 230.
Mustafova, Bitola — 163.
Mušikić, Milica — 85, 87, 90, 92.

Naceva, Mara — 168.
Najić, Jelena — 254.
Nasteva, Mirka — 166.
Nazim, Sahiba — 105.
Nazor, Vladimir — 25, 111.
Nedić — 236, 242.
Nedić, Hristina — 86.
Nedić, Radmila — 85, 87.
Nenadović, Ljubomir — 75, 76.
Nikolić, Danica Lala — 237.
Nikolić, Rada — 267.
Nikolić, Zora — 120.
Nikolova, Venda — 161, 162.
Nikšić, Draginja — 249, 252.
Ninković, Anka — 224.
Ninković, Milica — 224.
Nola, Katica — 133.
Novak, Marija — 126, 130, 131.
Novosel, Vanda — 124, 126.

Oberhofer-Šik, Tea — 128.
Obradović, Vinka — 90.
Ocepek, Angela — 198.
Ocepek, Angelca — 196.
Očko-Četković, dr Slava — 127, 128. 131.
Odadžin, Ljubica — 244.
Ogrizović, Slava — 124.
Ojdanić, Dobrila — 90, 92, 93, 96, 103.
Omanović, Razija — 52.
Opačić Dragica — 126.
Opačić, Kata — 126, 130.
Oreščanin, Bonka — 128.
Oreški, Jaga — 120.
Orlandić, Ivo — 91.
Orlandić, Milica — 91.
Orovčanec, Danica — 161.
Ostojić, Mladenka — 127.
Ovadža, Estreja Mara — 166.
Ovčareva, Mara — 162.

Pacić, Kosara — 226.
Pađen, Anka — 127.
Pajalić-Hrovat, Alenka — 128.
Pajević — 77.
Pajić, Nevenka — 130, 133.
Pajović-Mićković, Milosava — 80.
Palikuća, Ibe — 167.
Pap, Valerija — 131.
Pap, Marija Valika — 126.
Parović, Blagoje — 229.
Pataki, Marica — 123.
Paulin-Brina, Marta — 203.
Pavelić — 24, 48, 51, 242.
Pavelić, Ante — 23.
Pavić, Jovanka — 130.
Pavić, Vasa — 80, 83, 85.
Pavlek Miškina, Mihovil — 116.
Pavlović, Vera — 247.
Pavlović, Zaga — 85.
Pavošević, Adela — 119.
Pecarski, Milica — 120.
Peinović, Vukosava Žedna — 250.
Pejnović, Kata — 31, 125, 126, 129, 130, 131, 133.
Pejović, Bosa — 93, 103.
Pejović, Labud — 247.
Perelo, Zora — 202.
Perganova, Pavlina — 161.
Perović, Danica — 55, 56.
Peternelj, Minka Marta — 202.
Petković, Jovanka Jelka — 254.
Petrov, Borislav — 245.
Petrov, Dragica — 243, 245.
Petrov, Jelisaveta — 243, 245.
Petrov, Olga — 243, 263.
Petrović, Danilo — 76.
Petrović, Mara — 248.
Petrović, Nadežda — 226.
Petrović, Nikola — 248.
Petrović, Stana Nana — 253.
Petrović, Veljko — 223.
Petruševa, Olga — 168.
Pibernik, Julka — 202.
Pijade, Moša — 83.
Pirjevec, Ivica — 201.
Pirnat, Niko — 203.
Pisker, Edita Mila — 252, 253.
Plaveva, Rosa — 153, 154, 155.
Pleško-Štebi, Cirila — 202.
Podgoršek, Malčka — 202.
Pokrajac, Smilja — 125, 126.
Polak, Vera — 128.
Pop-Atanasov, Dime — 161.
Pop-Ivanova, Frosina — 153.
Pop-Ivanova, Malina — 155.
Pop-Jordanova, Viktorija — 164.
Popov, Dobrila — 249.
Popov, Jelka — 248.
Popov, Smilja — 249.
Popović, Dušan — 225.
Popović, Jelena Marica — 252.
Popović, Jovan — 252, 254.
Popović, Ljubica — 87, 88, 90, 96.
Popović, Smilja — 126.
Popović, Živko — 248.
Potiparski, Zora — 249, 250, 253.
Pravica, Dragica — 49.
Predojević, Draga — 224.
Predović, Jela — 126.
Pregarc, Vida — 201.
Prisaganka, Ilka — 166.
Prlja, Đina — 93, 103.
Prokop, Ana — 122.
Provči, Irena — 247.
Pucar, Đuro — 54, 82.
Puhar, Helena — 199.
Pustišek, Marta — 197.
Pušin Zagorka — 249.
Puškar, Vida — 246.
Putnik, Panta — 231.

Rabren, Jagoš — 90.
Rabren, Jela — 90.
Radanov, Danica — 248.
Radanov, Dragutin — 248.
Radić, Lepa — 52, 63.
Radić, Stjepan — 18.
Radišić-Petrov, Olga — 245.
Radivojević, Jovanka Kića — 259.
Radonić, Milka — 249.
Radonić, Sofija — 249.
Radosavljević, Vera — 156.
Radovančev, Zorka — 245.
Radović, Darinka — 237.
Radović, Ikonija — 72, 90.
Radović, Jelka — 166.
Radović, Milja — 72, 90.
Radović, Stanka — 72, 90.
Radulović, Danica — 126.
Radulović, Mara — 91.
Radulović, Veljko — 91.
Radusinović, Jana — 166.
Rais — 226.
Rajić, Olga — 249.
Rakar, Anica — 126.
Rakar-Magašić, Anica — 122, 131.
Rakoši, Zora — 246.
Raner, Lea — 133.
Raner, Nada — 133.
Ranisavljević, Ljubica — 246.
Rašković, Jula — 130.
Rašović, Vuka — 88.
Rauch, v. Ban Rauch — 117.
Ravnić, Štefanija — 133.
Ravnikar, Božena — 202.
Regancin-Dolničar, Zora — 202.
Relić, Kaja — 254.
Remark — 80.
Ribar, Ivan — 121.
Richtman, Terka — 121.
Rip, Ruža — 89, 91.
Rismondo, Ersilia — 133.
Ristić, Jela — 224.
Ristić, Radojica — 267.
Ristić, Sofija — 237, 267.
Ristić, Živka — 248.
Roje, Ana — 121.
Rožman (Biskup) — 199.
Rumena — 153
Rupena, Mara — 199.
Rupena, Zora Katja — 199, 202.
Rupnik — 201, 202.
Ružić, Ante — 134.

Sabo, Mileva — 168.
Sačin, Sofija — 249.
Sadovnik — 200.

Sadžakova, Nevenka — 249.
Sakić, Mika — 127.
Sakić, Saja — 127.
Saks, Mira — 123.
Sas, Agnes — 246.
Savić, Dušan Doda — 250.
Savić, Mileva Olga — 250.
Savić, Milunka — 226.
Savićević, Mito — 89.
Savićević, Olga — 88.
Sekicki, Katica — 248.
Selić, Evgenija — 89.
Selić, Julka — 88.
Sertić, Anka — 123.
Sestre Martinović — 90.
Sestre Radović — 72, 90.
Simić, Ida — 131.
Sirma — 153.
Sobol, Laura — 131.
Sofevska, Olga — 166.
Sofronić, Danica — 249.
Sokolova, Rajna — 165.
Somijer, Viale de — 75.
Sremac, Miloš — 248.
Sremac, Roska — 248.
Sremac, Nada — 131, 133.
Srzentić, Mirko — 81.
Staljin — 27.
Stamenković, Lepa — 231.
Stamenković, Vasilija Cica — 231.
Stanišić, Bajo — 92.
Stanivuković, Jelena Šilja — 250.
Stankov, Gordana — 254.
Stankov, Natalija — 246.
Stanković, Vukica — 237.
Stefanova, Periklija — 166.
Stefanović, Dara Vida — 252.
Stefanović, Draginja — 245.
Stefanović, Milan — 245.
Stefanović, Relja — 245.
Stefanović, Strahinja — 245.
Stefanovska, Olga — 166.
Steiner-Goldschmit, Zora — 128.
Stojaković, Kata — 248.
Stojaković, Lazar — 248.
Stojanović, Ivanka — 254.
Stojanović, Jela — 252.
Stojić, Desa — 127.
Stojkov, Sofija — 249.
Stritar, Josip — 188.
Strugar, Danica — 166.
Sukić, Marija — 119.
Sunarić, Adela — 50.
Svetina, Mira — 197.
Svilar, Slava — 134.

Šaban, Pepica — 125, 126.
Šantić-Matijašić, Sanda — 124.
Šarić, dr Suzana — 128.
Šarić, Vera — 128.
Šaulić, Jelena — 97.
Šeguljev, Jeca — 249.
Šegvić, Vesela — 126.
Šentjurc Lidija — 193, 197, 211.
Šijakov, Mica — 248.
Šilc, Majda — 209.
Šimić, Eliza — 42.
Škerović, Slobodan — 83.
Škorin, Marija — 126.
Šlander, Mica — 199.
Šlander, Vera — 202.
Šlezinger, dr Marija 128.
Šolaja, Milka — 125, 126.
Šoljaga, Marija — 85.
Šoljak-Kirigin, Nikica — 135.
Šoljan, Marija — 124, 131.
Šoljan-Bakarić, Marija — 135.
Šopov, Aco — 149, 167.
Šoti, Pal — 248.
Šperac, Katica — 133.
Špik — 203.
Špirić, Antica — 126.
Šprljan, Ilinka — 126.
Štebijeva, Lojzka — 190, 192.
Štimac, Smilja — 130.
Štoser-Marušić, Zlata — 123.
Šubić, Ive — 203.
Šućov, Duško — 246.
Šukić, Fema — 249.
Šulerova, Kristina — 203.
Šulman, Ruža — 243.
Šumanović, Vlada — 157.
Šuvan, Antica — 133.

Televski, Blagoje — 168.
Tasić, Savka — 228.
Taškova-Bavtirova, Lena — 164.
Teman-Kovač, Jožica — 197.
Tepavčević, Jelka — 237.
Terbeši, Ganimet — 259.
Terezija, Marija — 187, 188.
Tikvicki, Geza — 248, 252.
Tiler — 80.
Timotić, Miloš — 224.
Tišma, Boja — 128.
Tito, Josip Broz — 7, 9, 14, 20, 23, 25, 49, 51, 52, 53, 84, 119, 120, 147, 179, 229, 236, 254, 259.
Tocinovska, Kamka — 164.
Todorovski, Hristijan Karpoš, — 167.
Tomaseo-Novak, dr Marija — 128.
Tomasini, Silvira — 259.
Tomašević, Milica — 81.
Tomašević, Stana — 88, 90, 91, 92.
Tomazini, Silvira — 202.
Tomić, Viktor, — 254.
Tomšič, Vida — 22, 193, 197, 213.
Tomšičeva, Vida — 191.
Trajkova, Vera Kotorka — 167.
Trbović, Nada — 130.
Trbović, Simica — 126.
Trifunović, Radmila — 237.
Trifunova-Trpkova, Persida — 155.
Trinaestić-Dubajić, Vjera — 126.
Trubar, Primož — 188.
Tucić, Zorka — 246.
Tucović, Dimitrije — 15, 224.
Turković, Elizabeta — 123.
Turković, Ružica — 121, 124, 131.
Tutunović-Savić, Kristina — 224.

Ubavić, Olga — 243.
Uranjek, Ivanka — 201.
Urbančić-Turnograjska, Josipina — 188.
Urdareva, Anka — 163.
Urdareva, Stefka — 163.
Utvić, Milka — 125.
Uzelac Marija — 120.

Vasić, Đorđe — 247, 249.
Vasiljević, Marija — 237.
Vejnović, Maša — 130.
Velimirović, Julka — 88.
Veljanovska, Periklija — 166.
Veselinov, Jovan — 83.
Veselinov, Jovan Žarko — 251.
Veselinov, Stanka — 249, 252.
Veselinov, Stanka Seka — 254.
Vesenjak-Zmijanec, Jelka — 128.
Vesić, Sofija — 254.
Vesnić, Milenko — 227.
Veža, Zorka — 135.
Vidaković, Janko — 90.
Vidaković, Milan — 90.
Vidojević, Blaža — 83.
Vilić, Rosa — 249.
Vitas, Jelena — 50.
Vlahović, Beko — 166.
Vlahović, Darinka — 88.
Vode, Angela — 191.
Vol, Laura Lola — 243, 247.
Vranešević, Milka — 126, 131.
Vranješević, Rada — 52, 59.
Vrbica, Đina — 80, 81, 83, 85, 96.
Vrbica-Miodragović, Đina — 88.
Vrebalov, Vuka — 249.
Vrhovnik, Majda Lojzka — 201.
Vrščaj-Holy, Zima — 198, 199.
Vučinić, Božana — 79, 80, 82, 99.
Vučinić, Milica — 90, 96.
Vučković, Mila — 134.
Vujaklija, Kata — 126.
Vujičić, Milica — 126, 130, 133.
Vujisić, Olga — 88.
Vujisić, Zora — 91.
Vujnović, Ana — 126.
Vujović, Danica — 166.
Vuk, Margita — 252.
Vukmirović, Bora — 258.
Vukmirović, Marija — 133.
Vukosavljević, Slavko — 219.
Vukov, Ljubinka — 243.
Vuković, Čedo — 73.
Vuković, Dara — 83.
Vuković, Mileva — 80.

Zadnik, Zvezda — 202.
Zagorac, Veda — 131.
Zastavniković, Krunka — 131, 134.
Zastavniković, Marica — 126, 130, 133, 134.
Zbornikova, dr Marija — 128.
Zeković, Veljko — 91.
Ziherl, Ana Mami — 201.
Zlatić, Dina — 131, 133.
Zon-Jakšić, Paula — 135.
Zrenjanin, Žarko Uča — 242, 245.

Žagar, Pepca — 198.
»Žalujoča mati Č.« — 186.
Žanko, Miloš — 131.
Žanko, Vanja — 131.
Željković, Zora — 52.
Žerdik, Olga — 124.
Žigić, Gaga — 125.
Žigić, Mira — 127.
Živanović, Persa — 224.
Živković, Anđa — 80.
Živković, Ljubica — 89.
Žnidaršič-Tkalec, Nataša — 123.
Žumer, Marija — 193.
Žumer-Potočnik, Marija — 202.
Žunjić, Jela — 89.

II

Ada Ciganlija — 81.
Afrika — 191.
Ajdoščina — 199, 203.
Albanija — 21, 23, 85, 90, 163, 226, 256, 258, 259.
Aleksandrovo — 243, 244.
Aleksinac — 238.
Alibunar — 245.
Amerika — 191, 202.
Andrijevica — 85, 86, 92, 95.
Aranđelovac — 237, 241.
Argentina — 191.
Arilje — 234, 236.
Asenovgrad — 163.
Atina — 163.
Austrija — 21, 114, 187, 188, 190, 194.
Austrijsko primorje — 113.
Austro-Ugarska — 13, 14, 15, 41, 117, 191.
Azija — 191.

Babin Potok — 137.
Babna Polica — 197.
Bačka — 23, 230, 242, 245, 247, 249, 251, 252, 253, 254.
Bačka Palanka — 247, 248.
Bački Petrovac — 247.
Bajina Bašta — 233, 236, 267.
Balkan — 225.
Banat — 228, 230, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 251, 252, 253, 254.
Banatski Dvor — 244.
Banija — 52, 53, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 133, 134.
Bansko — 153.
Banja Luka — 43, 44, 45, 46, 47, 50, 53, 55.
Banjani — 88, 91, 233.
Banjica — 218, 226, 237, 240, 259, 263, 267.
Bar — 76, 81, 85, 87, 90, 95, 99, 101.
Baranja — 242.
Barbarac — 168.
Bardanjolt — 73, 76.
Bare Radovića — 72.
Bašaid — 243.
Bavarska — 113.
Beč — 41, 200, 259.
Bečej — 247, 249.
Begeč — 249.
Bela Crkva — 245.
Bela Krajina — 197, 198, 200.
Belgija — 21.
Belica — 164.
Belišće — 119.
Belotić — 235.
Belveder — 81.
Benečija — 184.
Beneška Slovenija — 187.
Benkovac — 48.
Beograd — 15, 20, 21, 22, 24, 41, 43, 44, 46, 49, 53, 71, 78, 81, 113, 115, 119, 123, 202, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 236, 237, 240, 245, 269.
Berane — 81, 82, 84, 85, 86, 90, 92, 93, 95.
Bergen-Belzen — 247.
Berlin — 41.
Bihać — 54.
Bijeli Potoci — 128.
Bijelo Polje — 82, 86, 92, 93.
Bijeljina — 46, 47, 50, 54.
Bileća — 76, 193.
Biokovo — 127, 133.
Birč — 49.
Bistra — 166.
Bistrica — 52.
Bitolj — 153, 156, 157, 160, 161, 162, 163.
Bitoljsko Polje — 163.
Bitovnija — 91.
Bjelobaba — 126.
Bjelopavlići — 91.
Bjelovar — 131, 132.
Blažuj — 55.
Bogatić — 233.
Bogomila — 163.
Bohinjska Dolina — 195.
Bojančišta — 166.
Bojničko Polje — 239.
Bojnik — 239.
Boka — 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 103.
Boka Kotorska — 77, 85, 87.
Bol — 132.
Bosanska Dubica — 50, 53.
Bosanska Gradiška — 50, 52.
Bosanska Krajina — 48, 50, 51, 52, 53, 55, 59, 87, 124.
Bosanska Krupa — 48, 52, 53.
Bosanski Novi — 53.
Bosanski Petrovac — 9, 25, 51, 53, 125, 199, 240, 252.
Bosansko Grahovo — 51.
Bosna — 25, 42, 49, 51, 53, 54, 55, 85, 91, 134, 199, 232, 234, 250, 251, 252.
Bosna i Hercegovina — 13, 14, 15, 16, 17, 23, 33—68, 77, 190.
Bosut — 254.
Brač — 119, 132.
Brajići — 87, 240.
Brd — 184.
Brestovac — 241.
Brgudac — 132.
Brinje — 125
Brštanovac — 128.
Bublica — 241.
Bučka — 195.
Bučumet — 237.
Bugarska — 21, 22, 154, 159, 160, 162, 163, 230, 233.
Bugojno — 43, 90.
Buje — 132.
Bukovac — 233, 254.
Bukovice — 135.
Bukovik — 166.
Buljmize — 128.
Buola — 166.
Burel (logor u Albaniji) — 90, 259.

Capari — 153.
Carigrad — 41.
Cazin — 51.
Ceklin — 77, 80.
Celovec — 187, 188.
Celje — 192, 201, 207.
Cer — 235.
Cerkno — 209.
Cetinje — 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92.
Cikote — 236.
Cirih — 224.
Crkvica — 241.
Crmnica — 81.
Crna Gora — 13, 14, 15, 23, 24, 43, 51, 69—106, 190, 226, 255, 256, 258.
Crna Trava — 293, 241.
Crne — 164.
Crnogorsko primorje — 95.
Crvene stijene — 55.

Čačak — 229, 234, 235, 237.
Čajetina — 236.
Čajniče — 49.
Čakor — 86.
Čazma — 125, 132.
Čehoslovačka — 21.
Čelopek — 166.
Čemernica — 49.
Čepić-Polje — 134.
Čevo — 92.
Čokešina — 235.
Čušer — 162.
Čukarica — 224.
Čurug — 247, 249.

Ćukovac — 269.
Ćuprija — 238.

Dahau — 247.
Dalmacija — 14, 23. 113, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 156.
Danilovgrad — 77, 78, 79, 80, 86, 87, 90, 92, 94.
Danska — 21.
Darkovac — 241.
Darosava — 241.
Daruvar — 125.
Debar — 166, 167.
Debarc — 166.
Debelo Brdo — 124.
Derventa — 43.
Doboj — 43, 44.
Dobra Voda — 239.
Dobrilovina — 90.
Dobriške Češme — 168.
Dobrnič — 200.
Dobrosel — 128.
Dobrun — 234.
Doknići — 76.
Dokotarce — 155.
Dolenjska — 184, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 209.
Dolno Jabolčište — 163.
Doljana — 134.
Doljane — 164.
Donja Gorevnica — 234.
Donja Morača — 88.
Donji Konjuvac — 240.
Donji Lapac — 124.
Dragaš — 254.
Dragovac — 239.
Dragutinovo — 243.
Drami — 164.
Dražgoše — 195.
Drežnica — 127, 139.
Drina — 49, 232.
Drvar — 49, 51, 52, 53, 56, 59, 124.
Drvar-Selo — 52.
Drvarska Dolina — 61.
Dubica — 55.
Dubička Ravan — 51.
Dubrovnik — 50, 81, 82, 133.
Duga Resa — 118.
Dulene — 235.
Dunav — 236, 249.
Duplica — 193.

Džavat — 160.

Đakovica — 254, 255, 256, 257.
Đevđelija — 166.

Egejska Makedonija — 163.
Egipat — 135, 191.
El Shatt — 131, 135.
Etiopija — 19, 21.
Evropa — 14, 21, 22, 26, 49, 75, 115, 191, 246.

Farkašić — 127, 134.
Fatnica — 49.
Foča — 49, 55, 202.
Francuska — 21, 114, 121, 205.
Fruška Gora — 249, 250, 254.

Gacko — 53.
Garešnica — 125, 128.
Glavnjača — 193, 202, 227.
Glina — 133.
Glušci — 233.
Gnjilane — 254, 256.
Golubinci — 252.
Goražde — 49, 55.
Gorenjska — 194, 195, 196, 197, 200, 201, 202.
Gorica — 188, 191.
Gorice — 199.
Gorinja — 48.

Goriška — 187.
Goriška Brda — 184.
Gorno Vranovci — 165.
Gornja Džumaja — 163.
Gornja Morača — 88.
Gornja Sela — 80.
Gornje Gare — 241.
Gornje Polje — 91.
Gornje Sredice — 127.
Gornjesavska — 195.
Gornji Poloj — 127.
Gornji Vakuf — 90.
Gorski Kotar — 25, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132.
Gospođinci — 249.
Gostilj — 92.
Gostivar — 165.
Grac — 200.
Gračac — 125.
Gradačac — 65.
Gradiška — 55.
Grahovo — 76, 77, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 97.
Gravina — 128.
Grčka — 21, 154, 168.
Grdica — 235.
Grgurevci — 254.
Grič — 201.
Grk — 254.
Grmeč — 53, 54.
Grubišno Polje — 125.
Grunn (Italija) — 128.
Gusinje — 85, 95.

Hajla — 256.
Herceg—Novi — 77, 78, 88, 95.
Hercegovina — 45, 49, 51, 53, 77, 85.
Holandija — 21.
Hrastnik — 188, 192.
Hrvatska — 13, 14, 15, 17, 20, 21, 23, 24. 44, 47, 85, 107—146, 200, 232, 242, 252.
Hrvatska Neuzina — 245.
Hrvatsko Primorje — 23, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132.
Hrvatsko Zagorje — 124, 125.
Hum — 241.
Husino — 43, 44.

Idrija — 189.
Idvor — 245.
Imotski — 133.
Irig — 250.
Istočna Bosna — 54, 55, 91, 250, 252.
Istočna Slavonja — 119.
Istok — 254.
Istra — 13, 14, 113, 116, 117, 125, 131, 132, 133, 134, 187, 191, 199.
Italija — 19, 21, 22, 23, 90, 91, 92, 128, 135, 165, 187, 190, 194, 199, 201, 230, 258, 259.
Ivangrad — 80, 86.
Ivanje — 237.
Ivanjica — 194, 224, 226, 236.
Izbište — 245.
Iž — 139.

Jablanica — 90, 241.
Jadar — 236, 237.
Jagnjilo — 241.
Jagodina — 227, 229.
Jajce — 43, 53, 90.
Jamnica — 132.
Jarebica — 236.
Jasenica — 48, 52.
Jasenice — 55.
Jasenovac — 50, 254.
Jaska — 24, 55.
Javornik — 188, 192.
Jelin dub kod Podgorice — 87.
Jesenice — 188, 192, 194.
Josipovac — 122.
Jugovac — 241.
Juhor — 238.
Južna Amerika — 191.
Južna Dalmacija — 124.
Južna Hercegovina — 53.
Južna Srbija — 154.

Kačanik — 255.
Kadinjača — 219.
Kairo — 131.
Kajmakčalan — 167.
Kalnik — 128.
Kamenica — 52, 233.
Kamensko — 134.
Kanal (selo) — 213.
Karadak — 164.
Karađorđevo — 243, 244.
Karantanija — 187.
Karlovac — 124, 125, 126, 130, 132, 133, 134.
Karlovčić — 251, 253.
Kastanjera — 132.
Kastav — 130.
Katatba — 135.
Kavadar — 161, 165, 167.
Kavadarci — 155.
Kavaja (logor u Albaniji) — 90.
Kažani — 163.
Kičevo — 161, 166, 177.
Kikinda — 243.
Kisač — 247, 249.
Kistanje — 128.
Klenovac — 166.
Klos (logor u Albaniji) — 90.
Ključ — 48, 51. 164.
Knešpolje — 39, 61.
Knin — 133.
Kočani — 162.
Kočevje — 192, 197, 198, 200.
Kolašin — 72, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94.
Kolflorito (logor u Italiji) — 90.
Končarov Kraj (Lika) — 137.
Konjic — 90.
Kopenhagen — 21.
Koprivnica — 133.
Korča (logor u Albaniji) — 90.
Korčula — 132.
Kordun — 53, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 134.
Kordunsko područje — 128.
Korenica — 125, 128, 129, 236.
Koruška — 13, 187, 191, 194, 200, 201, 202, 203, 209.
Kosjerić — 236.
Kosmet — 256.
Kosovo — 15, 17, 18, 23, 31, 79, 85, 165, 166, 202, 229, 230, 231, 254, 255, 256, 257, 259.
Kosovo i Metohija — 23, 79.
Kosovska Mitrovica — 202, 255, 256, 257, 258, 259.
Košćele — 87.
Koševski Rog — 197.
Kotor — 77, 78, 79, 82, 94, 95.
Kotor-Varoš — 53.
Kovačevac — 241.
Kozara — 24, 38, 39, 49, 50, 51, 52, 55, 56.
Kozjak — 167, 168, 173.
Kožuv — 173.
Kragujevac — 224, 229, 230, 235, 236, 237.
Krajina — 95.
Kraljevo — 235, 236.
Kranj — 192.
Kranjska — 187.
Krapina — 132.
Krapjanske Kolibe — 168.
Kras — 125, 133, 184.
Kratovo — 167.
Krbavica — 124, 128, 132.
Kreka — 43, 44.
Križevci — 119.
Krk — 132.
Krško Polje — 196.
Kruma — 257.
Krupanj — 233, 234, 235.
Kruščica — 245.
Kruševac — 228, 238, 241.
Kruševo — 153, 156, 161.
Kuči — 87, 89, 90.
Kula — 247.
Kumane — 243, 244.
Kumanovo — 155, 156, 159, 161, 163, 167.
Kupa — 197.
Kupres — 53, 63, 90.
Kuside — 92.
Kutina — 125.
Kvaternikov trg — 123.

Labin — 117, 132.
Labinština — 125.
Lačarak — 254.
Lapac — 128.
Lapotinac — 241.
Lavci — 164.
Lebane — 239, 241, 242.
Lepoglava — 115.
Leskovac — 228, 230, 231, 238, 241.
Leštice — 224.
Lijeva Rijeka — 87.
Lijevče — 51.
Lijevče polje — 51.
Lika — 25, 52, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134.
Lipolist — 233.
Lipovac — 238.
Lipovska Bistrica — 91.
Livno — 53, 54, 55, 90, 112, 128.
London — 196, 255.
Loška dolina — 197.
Lož — 195.
Ludbreg — 127.
Lukavica — 72, 91.

Lješanska nahija — 89.
Ljubljana — 16, 19, 21, 24, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 213.
Ljubljanska pokrajina — 194, 196, 199.
Ljubotinj — 80.
Ljubuški — 45.

Mačva — 226, 232, 233, 234, 235.
Mađarska — 17, 21, 22, 23, 44, 76, 78, 113, 187, 230, 242, 259.
Majevica — 49, 54, 250.
Majur — 235.
Makarska — 119.
Makedonija — 13, 14, 15, 16, 17, 21, 23, 85, 147 — 178, 190, 232, 258.
Maksimirska cesta — 123.
Mamula — 90.
Manastir Sv. Stevana — 238.
Manojlovce — 237.
Manojlovci — 267.
Manjača — 49.
Maribor — 191, 192, 193, 194, 196, 201.
Mariči — 132.
Matečevo — 87, 92.
Medulužje — 241.
Međumurje — 23, 113.
Melenci — 243, 244.
Metohija — 23, 79, 85, 254, 255, 257.
Mihaljevci — 251, 254.
Miškovci — 250.
Mladenovac — 227, 241.
Mojkovac — 73, 83, 90.
Mokreni — 163.
Mokrin — 243.
Molovin — 253.
Montegrand — 132.

Morava — 235.
Moskva — 121, 156, 255.
Moslavina — 124, 125, 126, 128, 131, 132, 134.
Mostar — 43, 44, 45, 46, 47, 50, 53, 54, 67.
Mramorac — 166.
Mrkonjić-Grad — 51, 53.
Murska Sobota — 192, 193.

Našice — 132.
Negotin — 241.
Nemačka — 9, 19, 21, 22, 23, 25, 44, 48, 114, 160, 194, 200, 242, 243, 254, 259.
Neretva — 52, 91, 92.
Nevesinje — 49, 90.
Nežilovo — 162.
Nikšić — 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93.
Niš — 227, 229, 230, 237, 238, 239, 240.
Niška Kamenica — 237, 241.
Norveška — 21.
Notranjska — 195, 197.
Nova Gradiška — 125, 132.
Novi Bečej — 244.
Novi Karlovci (Sasa) — 250, 252.
Novi Sad 24, 224, 227, 229, 230, 243, 246, 247, 254.
Novi Vrbas — 248.
Novo — 55.
Novo Mesto — 192, 198, 199.
Novska — 125.

Obadov Brijeg — 87.
Obražda — 239.
Odžak — 49.
Ogulin — 131.
Ohrid — 153, 161, 165.
Okić — 133.
Orahovac — 254, 256.
Orane — 241.
Oreov Dol — 163.
Osečina — 233.
Osijek — 119, 125.
Oskorušno — 132.
Osogovo — 167.
Ostrog — 92.
Oteševo — 164.
Otočac — 125, 128, 129.

Pakrac — 125.
Pančevo — 245.
Papuk — 128.
Parage — 248.
Parcani — 241.
Pariz — 193.
Partizani — 241.
Pasjača — 239.
Pavlovac — 128.
Pazinština — 125.
Pecka — 128, 234.
Pečenik — 48.
Peć — 81, 254, 255, 256, 257, 258, 259.
Perjasica — 126.
Pešci — 81.
Pešta — 41.
Petkovica — 232, 233, 235.
Petlovača — 233.
Petrova Gora — 128.
Petrovac — 51, 92.
Petrovgrad — 229, 243, 244.
Piperi — 78, 80, 82, 85, 89, 91.
Pirinska Makedonija — 163.
Pirot — 227.
Pisarovina — 132, 133.
Piva — 91.
Pješivci — 105.
Plav — 85, 95.
Pleven — 163.
Plješevica — 127, 134.
Pljevlja — 87, 89, 92, 93.
Pocerje — 234.
Poćorek — 226.
Podgora — 80, 133.
Podgorica — 24, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93.
Podgrađe kod Berana — 83.
Pogrmeč — 49, 51, 52, 55.
Podjuna — 200.
Podlog — 48.
Podravina — 116.
Podravska Slatina — 125.
Podrinje — 226.
Podujevo — 255.
Pokuplje — 129, 130, 131, 132, 133.
Poljanska — 115.
Poljska — 21, 259.
Pomoravlje — 238.
Ponza (logor u Italiji) — 90, 259.
Ponjevića polje — 65.
Porečje — 168.
Porto Romano — 259.
Posavina — 234, 240.
Potkalinje — 48.
Požarevac — 20, 123, 230, 237, 263.
Požega — 234, 236.
Požeška Kotlina — 127, 134.
Prekaja — 51.
Prekomurje — 194.
Prevlaka — 90.
Preza — 258, 259.
Prhovo — 250, 254.
Prijedor — 48, 50, 53, 55, 63.
Prilep — 156, 161, 162, 163, 166.
Primišlje — 133.
Primorje — 23, 88, 117, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 191, 194, 198, 199, 200, 202, 203, 209, 211, 213.
Priština — 24, 229, 254, 255, 256, 257, 258, 259.
Prizren — 254, 255, 256, 257, 258, 259.
Prkosi — 52.
Prnjavor — 53, 232, 233, 235.
Prokuplje — 237.
Prozor — 25, 53, 90.
Psunj — 128.
Pučišće na Braču — 119.
Puk — 258, 259.
Pula — 125, 132.
Pusta Kula — 164.
Pusta Reka — 237, 241, 269.

Rab — 197.
Rača — 236, 254.
Radan-planina — 239.
Radiški Dol — 165.
Radnja — 166.
Radjevina — 236, 237.
Rajkovac — 237.
Rakovica — 134.
Ranovac — 237.
Rastovac — 72.
Raša — 134.
Rašica — 195.
Rašpor — 133.
Raštanska Češma — 164.
Ravensbrik — 203, 247.
Ravna Reka — 238.
Ravni Gaj — 235.
Ravni Kotari — 135.
Razloško — 164.
Refale — 119.
Ribari — 233.
Ribnik — 51.
Rijeka — 113, 116, 126, 132.
Rijeka Crnojevića — 77, 78, 79.
Rim — 85.
Romanija — 49, 55.
Rovci — 88.
Rožaje — 85, 95.
Rudnik — 164, 237.
Rudovci — 241.
Rujiška — 49.
Rumunija — 21.
Rusija — 13, 113, 117, 119, 227.
Ruše — 193.
Sad — 191.
Sajmište — 240.
Sakulja — 241.
Samobor — 120.
Samoš — 245.
Sana — 48.
Sandžak — 51, 79, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 94, 219, 226, 230, 234, 236, 241, 242.
Sanica — 51.
Sanička dolina — 51.
Sanski Most — 48.
Sarajevo — 24, 35, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 53, 55, 59, 67, 81.
Sasa — 167.
Sava — 232, 240, 249.
Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, v. SSSR.
Segedin — 246.
Senaja — 241.
Sesvete — 133.
Severna Amerika — 191.
Sevojno — 235.
Sisak — 123, 125, 133.
Sivac — 249.
Skadar — 73, 90.
Skoplje — 24, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 175.
Skopska Crna Gora — 162.
Skrad — 128.
Slavnik — 241.
Slavonija — 113, 116, 118, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 252.
Slavonski Brod — 117, 122, 125.
Slišane — 239, 241.
Slivovo — 165.
Slovenačko primorje — 194, 199, 200, 203, 209, 211, 213.
Slovenija — 13, 14, 15, 17, 20, 21, 23, 44, 114, 119, 179—214.
Slovensko primorje — 198, 202.
Smilevo — 153.
Smiljane — 133.
Smoljane — 54.
Soča — 184.
Sofija — 160.
Solun — 18, 153, 167.
Sombor — 224, 229, 249.
Sozina — 87.
Split — 21, 115, 119, 121, 124, 125, 133.
Spuž — 88.
Srbica — 254.
Srbija — 13, 14, 15, 16, 17, 20, 23, 44, 48, 51, 93, 154, 190, 215—270.
Srednji Bušević — 48.
Srednji Dubovik — 48.
Srem — 131, 166, 242, 243, 244, 245, 247 249—255.
Sremska Mitrovica — 83, 249, 254.
SSSR — 13, 17, 19, 21, 23, 27, 44, 47, 78, 79, 80, 84, 86, 123, 161, 193, 194, 243.
Stara Gradiška — 24, 50, 254.
Stara Pazova — 249.
Stara Zagora — 163.
Stari Majdan — 48.
Stari Mikanovci — 133.
Staro Momčilovo — 241.
Stolac — 53.
Stolice — 87.
Storžić — 195.
Strmeševo — 166.
Struga — 153, 165.
Strumica — 156, 160, 162, 169.
Subotica — 228, 243, 247.
Sudeti — 21.
Sušak — 117, 126, 130, 133.
Sutjeska — 11, 52, 90, 91.
Suva Reka — 254.
Suvi Dol — 256, 257.
Suvo Polje — 241.
Sv. Jeremija — 87.

Sveta Gora — 184.
Sviloš — 254.
Svinjarica — 241.

Šabac — 229, 233, 235, 240.
Šahovići — 89.
Šajkaš — 247.
Šalamunić — 125.
Šarvar — 245.
Šavnik — 86, 87, 88, 92, 93.
Šeganovac — 129.
Šekovići — 252.
Šepšin — 241.
Šestine — 123.
Šibenik — 133.
Šid — 250.
Šijana — 132.
Šipovljani — 52.
Šiška — 196.
Škofja Loka — 202.
Šmarna Gora — 21.
Šopić — 241.
Šoštanj — 195.
Španija — 19, 20, 21, 46, 80, 121, 205.
Št. Vid — 200.
Štajerska — 187, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 202.
Štip — 156, 162, 164.
Štitar — 233, 235.
Štitari — 89.
Šumadija — 223.
Šutovo — 167

Tabanović — 233, 235.
Tamarite (Španija) — 205.
Tamnava — 236.
Tara — 90.
Teovo — 163.
Tepe kod Skadra (logor u Albaniji) — 90.
Teslić — 53.
Tešanj — 53.
Tetovo — 156, 164.
Tikveš — 165, 166.
Tirana — 163, 164, 259.
Tisa — 247.
Titograd — 24, 77.
Titovo Užice — 237.
Tivat — 77, 78, 92.
Tolumbat — 135.
Tomaševo — 89.
Topčider — 261.
Topionica — 235.
Toplice — 238, 241.
Topolka — 156.
Tovariševo — 249.
Travnik — 44, 53, 90.
Trbovlje — 188, 190, 192, 193.
Trebinje — 50.
Trešnjevački trg — 123.
Trnavac — 126, 128.
Trninić-brijeg — 52.
Tuzla — 43, 44, 45, 46, 47, 50, 53, 54, 55.
Trnovo — 160.
Trst — 117, 187, 188, 189, 191, 194, 199, 200, 203.
Tržić — 192.
Turija — 247, 249.
Turjak — 202.
Turjansko — 127.
Tušanj — 47.
Tuzi — 76, 85.

Udbina — 125.
Ugljevik — 49.
Ulcinj — 81, 82, 85, 92, 95.
Unac — 51.
Uroševac — 254, 255, 256, 257.
Ustika — 259.
Užice — 202, 219, 226, 227, 233, 234, 235, 236, 237.
Užička Republika — 233, 236.

Valona (logor u Albaniji) — 90.
Valjevo — 226, 227, 230, 242.
Varaždin — 119, 128, 137.
Varaždinske Toplice — 119.
Vardar — 155, 167.
Varna — 163.
Vasojevići — 92.
Veles — 153, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 165.
Velestovo — 89.
Velika Kladuša — 51.
Veliki Bečkerek — 227, 263.
Veliki Krčimir — 238.
Veliki Radić — 48.
Veliko Selo — 236.
Velikovac — 191.
Velimlje — 92.
Velje Brdo — 80, 85, 86.
Venecijanska Republika — 187.
Versaj — 41.
Veruda — 132.
Vidojevica — 239.
Vilića Guvno — 90.
Vilusi — 87.
Vinkovci — 119.
Vipava — 199.
Vipavska dolina — 211.
Virovitica — 125.
Virpazar — 86.
Vis — 127, 135.
Višegrad — 49, 54.
Višnjićevo — 244.
Vitomirica — 256, 258.
Vlasenica — 65.
Vlasotince — 241.
Vlašić — 54.
Vlaška — 241.
Voćin — 132.
Vojevac — 48.
Vojka — 250.
Vojnić — 125.
Vojvodina — 14, 15, 85, 224, 227, 229, 231, 232, 242—254, 259.
Vranić — 240.
Vranjska — 48.
Vrati — 131.
Vrbas — 247.
Vrelo — 255.
Vrginmost — 111.
Vršac — 202, 229, 245, 263.
Vučitrn — 255, 256.
Vukovar — 15, 29, 119, 254.

Zabjela — 90.
Zagarač — 88.
Zagorje — 118, 124, 125, 188, 192, 195.
Zagreb — 21, 22, 24, 45, 50, 78, 85, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 133, 134, 145, 156, 231, 242.
Zagreda — 89.
Zaječar — 227.
Zaprešić — 117.
Zbijeg — 128.
Zelengora — 90.
Zemun — 232, 249, 250, 252.
Zenica — 43.
Zeta — 89.
Ziljevo — 49.
Zlatibor — 235, 236.
Zminjak — 233.
Zrenjanin — 243, 263.

Žabalj — 247.
Žabljak — 80, 84, 86, 87, 89, 92.
Željane — 167.
Ženeva — 46.
Žirovnica — 87.
Žumberak — 125, 130.

HISTORIJSKI MUZEJ BIBLIOTEKA I ŠTAMPA SARAJEVO